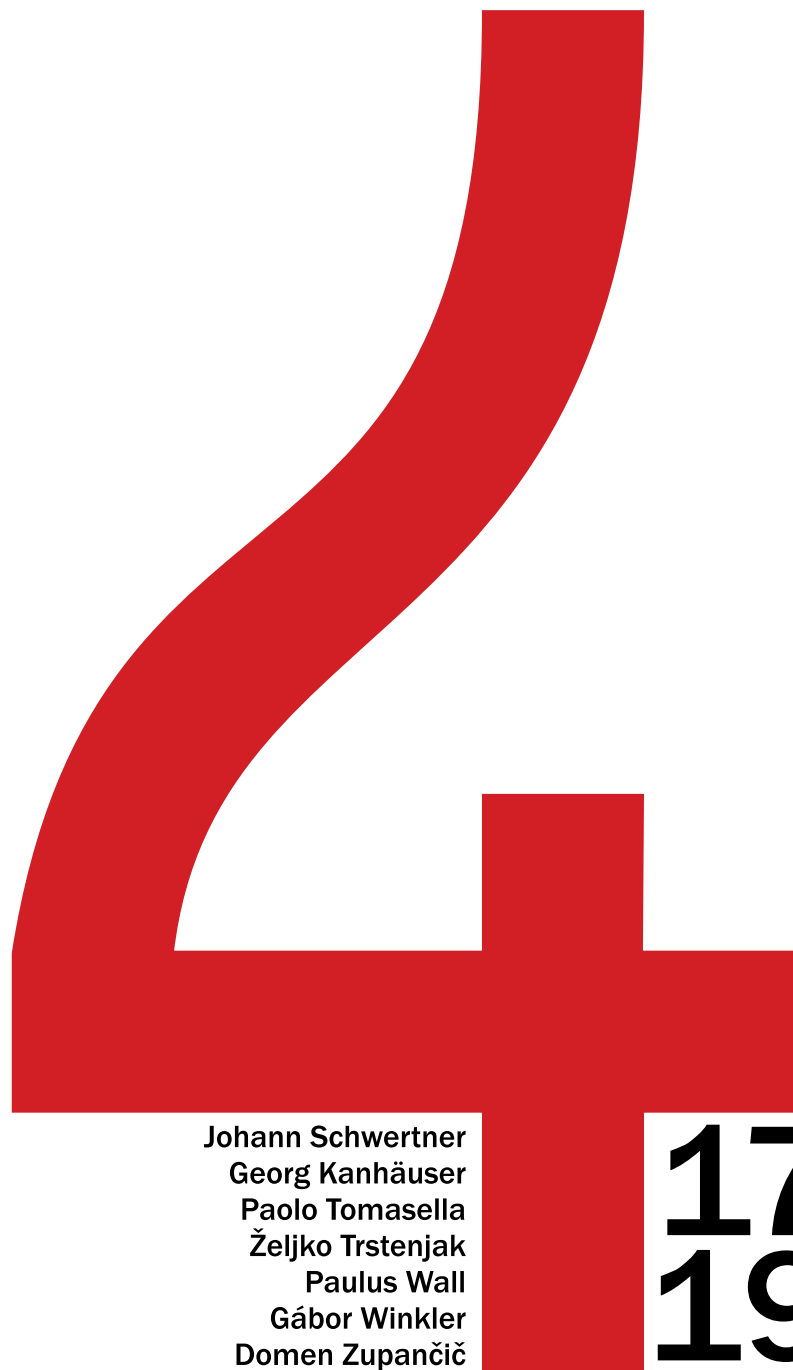

Johann Schwertner
Georg Kanhäuser
Paolo Tomasella
Željko Trstenjak
Paulus Wall
Gábor Winkler
Domen Zupančič

1750
1950

Johann Schwertner
Georg Kanhäuser
Paolo Tomasella
Željko Trstenjak
Paulus Wall
Gábor Winkler
Domen Zupančič

1750
1950

Impressum

Johann Schwertner
Georg Kanhäuser
Paolo Tomasella
Željko Trstenjak
Paulus Wall
Gábor Winkler
Domen Zupančič

Arbeiterviertel und Arbeiterstädte zwischen 1750 und 1950
Munkásnegyedek és munkásvárosok 1750 és 1951 között
Insediamenti operai e città del lavoro dal 1750 al 1950
Radnička naselja i gradovi između 1750. i 1950. godine
Delavska stanovanja in območja naselij med leti 1750 in 1950
Workers' neighbourhoods and workers' cities 1750 - 1950

Regional Monograph part Co-authors

Ilse Grascher, Carinthia
Isabel Pirker, Carinthia
Eva Pichler, Styria
Walter Bigatton, Friuli Venezia Giulia
István Decsi, Baranya
Biserka Dumbović-Bilušić, Croatia
Azra Suljić, Croatia

Cover Design and Setting

Domen Zupančič

Publisher

Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria
Projektgruppe Historische Zentren

Maria Saal, Austria, 2011

Printing

Friedrich Knapp, A-9300 St. Veit an der Glan
Tel. 00 43 650 60 47 300

Number of Copies

500

ISBN 978-3-200-02356-7

© Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria, Alpok-Adria Munkaközösség,
Comunità di Lavoro Alpe Adria, Radna zajednica Alpe-Jadran,
Delovna skupnost Alpe Jadran
Projektgruppe Historische Zentren, Történelmi központok projektcsoport,
Gruppo progetto Centri storici, Project Group on Historical Centres,
Projektna skupina za povijesna središta, Projektna skupina za zgodovinska jedra

**Johann Schwertner
Georg Kanhäuser
Paolo Tomasella
Željko Trstenjak
Paulus Wall
Gábor Winkler
Domen Zupančič**

Arbeiterviertel und Arbeiterstädte zwischen 1750 und 1950

Munkásnegyedek és munkásvárosok 1750 és 1951 között

Insedimenti operai e città del lavoro dal 1750 al 1950

Radnička naselja i gradovi između 1750. i 1950. godine

Delavska stanovanja in območja naselij med leti 1750 in 1950

Workers' neighbourhoods and workers' cities 1750 - 1950

Die Projektgruppe Historische Zentren ist eine der ältesten noch immer aktiven Arbeitsgruppen in der Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria und beschäftigt sich mittlerweile seit fast dreißig Jahren mit dem Thema Volksarchitektur. Bis dato wurden drei gemeinsame Berichte publiziert, und der vorliegende 4. Bericht soll als eine Weiterführung der Bemühungen der Projektgruppe gesehen werden, die Volksarchitektur im Alpen-Adria Raum bis ins Detail zu erforschen und dabei die Berührungspunkte einer historisch gewachsenen Region herauszuarbeiten. Befasste man sich im 1. Gemeinsamen Bericht mit urbanen Strukturen, im 2. Gemeinsamen Bericht mit dörflichen Besonderheiten, so ging man ab dem 3. Gemeinsamen Bericht über das ländliche Bauernhaus den Weg in noch kleinräumigere Strukturen.

Am Beginn der Arbeiten zu den Arbeitersiedlungen stand die Diskussion: "Wie geht man an dieses Thema heran?" Da sich die Methode von vorgefertigten, von der Projektgruppe vorab ausgearbeiteten Fragebögen im 3. Gemeinsamen Bericht bewährt hatte, entschlossen sich die Mitglieder, auch für die bevorstehenden Untersuchungen Fragebögen zu verfassen, um eine direkte Vergleichbarkeit zu gewährleisten. Auch die zeitliche Eingrenzung stellte sich im Zuge der Recherchen als gute Entscheidung heraus. Ursprünglich war auch die Erstellung von thematischen Karten zu den einzelnen Kategorien angedacht, jedoch musste dieses Vorhaben verworfen werden, da durch den Ausstieg einiger Regionen aus der Projektgruppe während der Vorbereitungsarbeiten und den späten Einstieg anderer Regionen eine vollständige Erfassung des Alpen-Adria Raumes nicht mehr möglich war.

Unter dem Vorsitz von Kärnten wurden im Zuge der zweimal jährlich stattfindenden Tagungen viele Arbeitersiedlungen und -wohnstätten besichtigt. Diese Exkursionen trugen viel zum gegenseitigen Verständnis bei und bestärkten die Teilnehmer in ihren Grundgedanken über die Wichtigkeit der Arbeit, da viele dieser Baudenkmäler zum Teil dem Verfall preisgegeben sind.

Als Vorsitzender der Projektgruppe historische Zentren möchte ich mich bei meiner "Alpen-Adria Familie" herzlichst für die überaus konstruktive und freundschaftliche Zusammenarbeit

Az Alpok-Adria Munkaközösség egyik legrégebbi, máig működő társulása, a Történelmi Központok Munkacsoport jó harminc éve folyamatosan foglalkozik a népi építészet témájával. Napjainkig három közös jelentés látott napvilágot. Az előttünk fekvő negyedik jelentés bizonyossága szerint a munkacsoport tovább folytatta fáradozásait; céljuk az volt, hogy az Alpok-Adria népi építészetét a legapróbb részletekig kikutassák és ennek kapcsán rávilágítsanak a történelem során mindinkább egységbe kovácsolódott térség fontosabb érintkezési pontjaira. Az első közös jelentés a városi struktúrákkal foglalkozott, a második a falusi települések sajátosságairól szólt; a harmadik jelentés a vidéki paraszti porták elemzésén keresztül a még kisebb léptékű térségi struktúrák irányába vezet el olvasóit.

A munkáslakótelepek munkálatainak megkezdésekor vitát váltott ki a kérdés: "Hogyan lehet e témát megközelíteni?". Mivel a harmadik jelentés készítése során jól bevált a munkacsoport által előre megfogalmazott kérdőív használata, ezért a munkacsoport tagjai úgy döntöttek, hogy a küszöbön álló, újabb vizsgálatokhoz is kérdőívet állítanak össze: ezzel a közvetlen összehasonlíthatóság igényének is sikerült megfelelni. A kutatások időbeli behatárolás ugyancsak jó döntésnek bizonyult. Eredetileg úgy tűnt, hogy – hasonlóan a harmadik jelentéshez –, ismét mód nyílik az egyes kutatási kategóriák összesítő térképének összeállítására. Később ezt az elképzelést el kellett vetni, mivel az előkészületek során több régió kilépett a munkaközösségből, mások pedig túl későn kapcsolódtak be a kutatásba: ilyen körülmények között a térség teljes körű feldolgozása nem volt lehetséges.

Karintia elnöksége alatt a munkacsoport évente két ülést tartott: ennek keretében mód nyílt az egyes térségek egy-egy munkástelepülésének és az ottani munkásházak megismerésére. A megtekintett műemlékek közül nem egy a pusztulás szélén áll. A helyszíni vizsgálódások sokban hozzájárultak a közös gondok megértéséhez és meggyőzték a résztvevőket céljaik helyességéről és munkálkodásuk fontosságáról.

A Történelmi Központok Munkacsoportja elnökeként szeretném köszönetemet kifejezni az "Alpok-Adria Család" baráti szellemű, építő együttműködéséért. A résztvevők mindegyikének fáradozását

Il Gruppo progetto Centri storici è uno dei gruppi di lavoro più vecchi tra quelli ancora attivi della Comunità di Lavoro Alpe Adria e si occupa da quasi trent'anni delle tematiche attinenti l'architettura vernacolare. Fino ad ora sono stati pubblicati tre rapporti ed il presente quarto rapporto vuole rappresentare la continuità degli sforzi del Gruppo progetto riguardo lo studio dettagliato e la valorizzazione degli episodi di architettura tradizionale presenti nella Regione Alpe-Adria, individuando così i più significativi punti di contatto di un ambito territoriale che ha rilevanti brani di storia condivisa alle proprie spalle. Se nel I. Rapporto comune ci si è occupati dei centri storici urbani e nel II. Rapporto delle peculiarità dei centri storici rurali, con il III. Rapporto comune sull'architettura rurale è stata intrapresa l'analisi delle strutture insediative ancora più piccole e modeste.

All'inizio dei lavori sugli insediamenti operai, oggetto del presente IV. Rapporto, la discussione si è concentrata sul come affrontare questo specifico argomento. Visto che la metodologia del questionario predefinito e già elaborato in precedenza dal Gruppo progetto per il III. Rapporto comune aveva fornito buoni risultati, i membri hanno deciso di stilare un analogo questionario anche per la ricerca in atto, al fine di garantire la possibilità di una continuità al confronto diretto dei diversi casi di studio. Nel corso delle ricerche sugli episodi analizzati, anche la determinazione di una limitazione temporale di analisi si è dimostrata una decisione corretta. Originariamente si era pensato anche di creare delle schede tematiche per le singole tipologie; tuttavia si è dovuto abbandonare quest'intenzione poiché, a causa dell'uscita dal Gruppo progetto di alcune Regioni nel corso dei lavori preparativi e la successiva entrata nel progetto di altre Regioni, non è stato più possibile garantire un'analisi tematica esaustiva per l'intero territorio Alpe-Adria.

Nel corso delle riunioni tenutesi due volte all'anno sotto la Presidenza della Carinzia, sono stati visitati molti insediamenti operai. Queste escursioni hanno contribuito molto alla comprensione reciproca dei casi di studio e a rafforzare tra i partecipanti la convinzione dell'importanza del lavoro in corso, considerato che molti di questi complessi architettonici sono in parte abbandonati all'incuria e al degrado.

In qualità di Presidente del Gruppo

Preface

The project group "Historical Centers" is one of the oldest still active working groups in the joint venture of Alps-Adriatic and is engaged now for almost thirty years with the subject of folk architecture. To date, three joint reports have been published and the present fourth Report should be seen as a continuation of the efforts of the project group, to explore folk architecture in the Alps-Adriatic area in detail and thereby to identify the contact points of a historical region. The first Joint Report dealt with urban structures, the second Joint Report with village characteristics and the third Joint Report concentrated on even smaller structures than the rural farmhouse.

At the beginning of work on the workers settlements there was a discussion about: "How to approach this issue?" In the third Joint report the project group had a pre-fabricated questionnaire and the members decided to write for the forthcoming examinations questionnaires in order to ensure direct comparability. A further good decision before making enquiries was to set a temporal delimitation. Originally the creation of thematic maps to each category was being considered but couldn't be carried into execution because of the escape of some regions from the project team during the preparatory work and the late entry of other regions was a complete acquisition of the Alps-Adriatic Area no longer possible.

Under the chairmanship of Carinthia the project group visited in the course of the twice-yearly meetings many workers villages and dwellings. These excursions have contributed much to the mutual understanding and encouraged the participants in their basic ideas about the importance of the work because many of these monuments have been abandoned to the decline.

Predgovor

Projektna skupina "Povijesna središta" je jedna od najstarijih, još uvijek aktivnih, radnih grupa u Radnoj zajednici Alpe-Jadran i bavi se već gotovo trideset godina temom tradicijskog graditeljstva. Do danas su objavljena tri zajednička izvješća i ovo je četvrto. Izvješće treba promatrati kao nastavak napora projektne skupine da se do pojedinosti istraži tradicijska arhitektura na prostoru Radne zajednice Alpe-Jadran i uz to da se prepoznaju dodirne točke te poviješću uvjetovane regije. Dok smo se u prvom zajedničkom izvješću bavili urbanim strukturama, u drugom sa seoskim posebnostima, u trećem smo prešli put od ruralne seljačke kuće u još prostorno sitnije strukture.

Na početku našeg rada na "Radničkim naseljima" postavljalo se pitanje: "Kako pristupiti toj temi?". Obzirom da se metoda upitnika, pripremljenog od projektne skupine za "Treće zajedničko izvješće", pokazala uspješnom, članovi skupine su odlučili da i za predstojeća istraživanja sastave upitnik, da bi se osigurala direktna usporedivost podataka. Također se i ograničenje razdoblja u kojem se istražuje pokazalo kao dobra odluka. Najprije smo razmišljali i o izradi tematskih karata za pojedine kategorije, ali smo tu ideju morali odbaciti jer su tijekom priprema neke od regija izašle iz projekta, dok su se druge priključile, pa obuhvaćanje cijelog prostora radne zajednice Alpe-Jadran više nije moguće.

Za vrijeme predsjedavanja Koruške posjetili smo, u okviru zasjedanja koja su održavana dva puta godišnje, mnoga radnička naselja. Te su ekskurzije doprinjele međusobnom razumijevanju i osnažile su temeljno uvjerenje članova o važnosti projekta, jer je većina tog graditeljskog naslijeđa dijelom prepuštena propadanju.

Predgovor

Projektna skupina za Zgodovinska jedra je najstarejša med vsemi projektnimi skupinami, ki delujejo v okviru Delovne skupnosti Alpe – Jadran. V tej skupini se ukvarjamo s tematiko ljudske, vernakularne arhitekture in z arhitekturno tipologijo že skoraj trideset let. V tem času smo izdali tri celovita in zaključena poročila v obliki urejenih monografij. Tudi to, četrto poročilo pred vami priča o naši zavzetosti po raziskovanju, preučevanju in objavi podatkov, sintez in drugih ugotovitev s področja našega delovanja. Pri tem bi rad poudaril, da so vsa naša poročila vsebinsko povezana in izhajajo iz naše zgodovinske povezanosti v tem prostoru. Obdelali smo urbane strukture (1. poročilo), posebnosti ruralnih naselij (2. poročilo) in gospodarska poslopja ter manjše prostorske strukture (3. poročilo).

O tematiki delavskih naselij in zasnove delavskih bivališč smo si na začetku zastavljali mnogotera vprašanja: Kako bi tematiko raziskali, obdelali? Bi morda ustrezala metodologija, ki smo jo uporabili pri izdelavi tretjega poročila? Tam smo oblikovali delovni vprašalnik, ki nam je zagotavljal poenotenje našega dela in omogočal zadovoljivo celovitost pregleda nad rezultati. Ob teh vprašanjih smo izpostavili problematiko časovnega obdobja nastanka in delovanja teh naselij? Strinjali smo se, da je časovni okvir nujen, da bodo naši lokalni primeri primerljivi med seboj. Želja je bila, da bi tematiko predstavili tudi v okviru skupne tematske karte, vendar je to ostala le želja, saj so nekatere dežele (žal) opustile sodelovanje.

Pod vodstvom Koruške dežele smo se srečevali dvakrat letno in ob tem izvedli tematske ekskurzije. Ob ogledih naselij smo izoblikovali stališča, da je delo in organizirana nastanitev delavcev zelo pomembna komponenta, ki je vplivala na zasnovo večjih celot naselij in mest. Zaradi specifične funkcionalne usmerjenosti so ta območja pomemben del urbanega tkiva in del kolektivnega spomina na preteklost. Spoznali smo, da ta območja potrebujejo novo luč, ki bo osvetlila njihovo vrednost v družbenem, kulturnem, zgodovinskem in arhitekturnem pogledu.

Kot vodja skupine bi se rad moji "Alpe – Jadran družini" srčno zahvalil za konstruktivno in prijateljsko delovno vzdušje. Navkljub vsakodnevnim rednim službenim dolžnostim je bila zavzetost celotne skupine vredna občudovanja in

bedanken. Die Bemühungen aller sind umso mehr zu würdigen, da alle Mitglieder der Projektgruppe in ihrem jeweiligen beruflichen Umfeld mehr als gefordert sind und die Arbeit für diesen Bericht für sie einen zusätzlichen Arbeitsaufwand bedeutete. Mit ihrem Wissen und ihren Erfahrungen als Architekten, Denkmalpfleger und Volkskundler konnte das Thema – wie die vorliegende Arbeit aufzeigt – von den verschiedensten wissenschaftlichen Ansätzen aufbereitet und schließlich auch erfolgreich aufgearbeitet werden.

nagyra értékeljük, hiszen számukra saját munkaterületük is rendkívüli leterhelést jelent, ezért az e munkában való részvétel számukra jelentős többletterhelést okozott. Az előttünk fekvő munka azt bizonyítja, hogy – építészként, műemlékvédőként és néprajzkutatóként – tudásuk és tapasztalataik felhasználásával a választott témát sikerült a legkülönbözőbb tudományos irányokból megközelíteni és kutatásaik eredményeit sikerrel összegezni.

progetto Centri storici desidero ringraziare sentitamente la mia "famiglia dell'Alpe Adria" per la collaborazione estremamente costruttiva e amichevole. Ed è particolarmente apprezzabile l'impegno di tutti i membri del Gruppo progetto, a cui è stata richiesta una sempre maggiore dedizione nei rispettivi ambiti professionali e per i quali l'incarico che oggi conduce a questo rapporto ha comportato impegni lavorativi aggiuntivi rispetto alle premesse.

Grazie alla loro competenza e all'esperienza come architetti, curatori di beni culturali e studiosi delle tradizioni popolari è stato possibile – come dimostrato dal presente volume – analizzare questo tema secondo i più svariati approcci scientifici ed infine elaborarlo con risultati particolarmente apprezzabili.

Glück Auf!

Dr. Johann Schwertner
Vorsitzender der Projektgruppe Historische Zentren

Maria Saal, im Jänner 2011

Jó szerencsét!

Dr. Johann Schwertner
Történelmi Központok Munkacsoport elnöke

Maria Saal, 2011 január

Auguro a tutti voi una buona lettura!

Dr. Johann Schwertner
Presidente del Gruppo progetto Centri storici

Maria Saal, gennaio 2011

From left to right: Paolo Tomasella, arch., Željko Trstenjak, dipl. ing. arh., Dr. Paulus Wall, Prof. Arch. Winkler Gábor DSc., DI Georg Kanhäuser, Dr. Johann Schwertner, Doc. Dr. Domen Zupančič. [2010].

As chairman of the project group historical centers, I would like to thank my "Alps-Adriatic family" sincerely for the very constructive and friendly cooperation. The efforts of the members of the project group have to be appreciated, because they are more than required in their ordinary professional field and the supplementary work for this report meant additional work. With their knowledge and experience as architects, preservationists and folklorists the topic was - such as the present work shows - prepared by a variety of scientific approaches and finally replenished successfully.

Good Luck!

Dr. Johann Schwertner
Chairman of the project group historical centres

Maria Saal, January 2011

Kao predsjedavajući projektne skupine "Povijesna središta" htio bi se srdačno zahvaliti mojoj "Alpe-Jadran obitelji" na iznad svega konstruktivnoj i prijateljskoj suradnji. Napore članova projektne skupine treba tim više cijiniti jer su svi u svojem radnom okruženju vrlo opterećeni i rad na ovom izvješću im predstavlja dodatni angažman. Sa svojim znanjem i iskustvom, kao arhitekti, konzervatori i etnolozi, mogli su ovu temu, kao što nam prilježni uradak pokazuje, pripremiti i obraditi s različitih znanstvenih aspekata.

Sa srećom!

Dr. Johann Schwertner
Predsjedavajući projektne skupine Povijesna središta

Maria Saal, u siječnju 2011

odobravanja. Brez požrtvovalnosti vseh, to skupno poročilo ne bi uzrlo luči dneva.

Pri nastajanju poročila je v veliki meri pripomogla strokovna usposobljenost članov skupine, saj so vsi člani arhitekti z dobrimi, večletnimi izkušnjami iz prakse. Z zavedanjem širine tematike in z vključevanjem spomeniško kulturnih vrednot, je problematika delavskih naselij predstavljena z različnih znanstvenih in strokovnih vidikov. Najpomembneje pa je, da naše delo ne ostaja v arhivih, ampak je dosegljivo kot znanstvena monografija.

Srečno!

Dr. Johann Schwertner
Predsednik projektne skupine za Zgodovinska jedra

Gospa Sveta, januar 2011

Baranya

Friuli Venezia Giulia

Kärnten

Hrvatska

Oberösterreich

Slovenija

Steiermark

Inhaltsverzeichnis

Allgemeiner Teil	12
Literatur	130
Ortsregister	136
Monographien der Regionen	140

Tartalomjegyzék

Általános rész	12
Irodalom	130
Helymutató	136
Monográfia a régiók	140

Indice

Introduzione generale	12
Bibliografia	130
Registro locale	136
Monografia delle regioni	140

Sadržaj

Opći dio	12
Izvori	130
Popis naselja	136
Monografije regija	140

Vsebina

Skupni del	12
Viri in literatura	130
Indeks krajev in dežel	136
Monografije regij	140

Contents

General Section	12
References	130
List of neighbourhoods	136
Monograph of the regions	140

1750 **Allgemeiner Teil**
Általános rész
Introduzione generale

1950 **Opći dio**
Skupni del
General Section

Johann Schwertner
Georg Kanhäuser
Paolo Tomasella
Željko Trstenjak
Paulus Wall
Gábor Winkler
Domen Zupančič

Allgemeiner Teil	15
Definition des Begriffes Arbeiterviertel und Arbeiterstadt, einschlägige Studien und Forschungen	27
Bauzeitraum	31
Urheberschaft der Idee	49
Arbeitersiedlungen in der Stadtstruktur - Stadtplanung	57
Stadt- und Architekturtypologie	65
Soziale Einrichtungen	77
Finanzielle Aspekte	85
Typologisierung in der Planung	93
Bedeutung der Arbeitersiedlungen einst und heute	101
Gesetzliche Grundlagen	111
Maßnahmen und Strategien	115
Empfehlungen zur Erhaltung und Erneuerung	121

Általános rész	15
A munkásnegyed és munkásváros fogalmának meghatározása: tanulmányok és kutatás	27
Építési korszak	31
A gondolat megszületése	47
Munkástelepülések a városszerkezetben – városstervezés	55
Városépítészeti és építészeti tipológia	65
Szociális létesítmények	77
Pénzügyi szempontok	83
Típusstervek	91
A munkástelepülések jelentősége egykor és ma	99
Törvényi alapok	111
Intézkedések és stratégia	115
Ajánlások a megtartáshoz és megújításhoz	121

Introduzione generale	15
Definizione della nozione di "quartiere operaio" e "città operaia" e studi e ricerche in materia	27
Periodo di costruzione	31
Paternità delle idee	47
Insedimenti operai nella struttura della città e nella pianificazione urbanistica	55
Tipologia urbanistica e architettonica	67
Infrastrutture sociali	81
Aspetti finanziari	85
Tipizzazione nella progettazione	91
Importanza degli insediamenti operai nel passato e nel presente	99
Fondamenti giuridici	113
Misure e strategie	117
Consigli per la conservazione e il restauro	123

Opći dio	16
Definicija izraza radničko naselje i radnički grad, stručne studije i istraživanje	28
Razdoblje izgradnje	32
Rađanje ideje	48
Radnička naselja u strukturi grada – urbanizam	56
Tipologija gradova i arhitekture	66
Socijalne ustanove	80
Financijski aspekti	90
Projektna tipologija	96
Značaj radničkih naselja nekada i sada	104
Zakonska osnova	114
Mjere i strategije	120
Preporuke vezane uz održavanje i restauraciju	124

Skupni del	16
Predstavitev problematike, študij, raziskav in pojmov s področja delavskih naselij	34
Oris obdobja nastanka delavskih naselij	42
Zibelka ideje o tematskem oblikovanju delavskih naselij	60
Mestno grajeno tkivo, načrtovanje mesta in odnos do delavskih stanovanjskih enklav	66
Urbanistična in arhitekturna tipologija naselij	74
Socialna ureditev	84
Gospodarsko ekonomski vidiki	88
Tipsko načrtovanje	92
Pomen delavskih naselij nekoč in danes	98
Zakonodajni okvirji in smernice	114
Ukrepi in strategije	118
Priporočila o ohranjanju in posodabljanju	122

General Section	16
Definition of the terms workers' neighbourhood and workers' city, expert studies and research	28
Construction period	32
Birth of an idea	48
Workers' neighbourhoods in the city structure - city planning	56
Typology of cities and architecture	64
Social institutions	76
Financial aspects	82
Design typology	90
Significance of workers' neighbourhoods previously and today	98
Legislative basis	110
Measures and strategies	114
Maintenance and restoration recommendations	124

1. Allgemeiner Teil

Die Mitglieder der Alpen-Adria Projektgruppe für Historische Zentren waren noch mit der Vollendung des dritten Berichtes beschäftigt, als anlässlich einer Arbeitssitzung in München in der Vorstadt Haidhausen – an der Kreppe und Wolfgangstraße – die einfachen bauernhofartigen Herbergshäuser mit Holzlauben und Vorgärten – am Ende des 17. Jahrhunderts gebaut – von deutschen Kollegen gezeigt wurden. Es war ein Zufall, könnte man meinen. Und doch: der Gedanke, den nächsten Bericht über die Arbeiterkolonien in der Alpen-Adria-Region zu schreiben, ist an Ort und Stelle in München entstanden.

Die Mitglieder einiger Regionen waren mit dieser Entscheidung lange nicht völlig einverstanden, da sie meinten, in der eigenen Region seien solche Siedlungen gar nicht vorhanden. Die Wahl wurde dann doch von der Kulturkommission der Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria bekräftigt, sodass die Forschungen beginnen konnten. Bald stellte sich heraus, dass im 19. Jahrhundert im gesamten Alpen-Adria Raum solche Gebäudegruppen entstanden waren. Und was noch wichtiger war: die Arbeiterkolonien existieren fast überall noch immer, obwohl sich offizielle Denkmalorganisationen mit der Inventarisierung und dem Schutz solcher Siedlungen und Siedlungsteile fast nirgendwo beschäftigt haben.

Die Forschungen haben gezeigt, dass die Siedlungen und sogar die einzelnen Häuser fast überall einen bedeutenden historischen Wert aufzeigen. Die Internationale Charta von Venedig (Internationale Charta über die Konservierung und Restaurierung von Denkmälern und Ensembles, 1964) meint: "...Der Denkmalbegriff umfasst sowohl das einzelne Denkmal als auch das städtische oder ländliche Ensemble – Denkmalbereich –, das von einer ihm eigentümlichen Kultur, einer bezeichnenden Entwicklung oder einem historischen Ereignis Zeugnis ablegt. Es bezieht sich nicht nur auf große künstlerische Schöpfungen, sondern auch auf bescheidende Werke, die im Laufe der Zeit eine kulturelle Bedeutung bekommen haben." Schon die ersten Forschungen haben gezeigt, dass die Definition der Charta von Venedig auf alle historischen Arbeitersiedlungen in der Alpen-Adria

1. Általános rész

Az Alpok-Adria Munkacsoport tagjai még javában harmadik jelentésük befejezésén dolgoztak, amikor német kollégáik München egyik elővárosában, Haidhausenben – a Wolfgangstrasse és Kreppe környékén – megismertették őket a 17. század végén emelt, egyszerű, falusias, fatornácos, előkertes lakóépületekkel. Azt gondolhatnánk, hogy mindez pusztán a véletlen műve volt. De nem, hiszen annak a gondolata, hogy a következő jelentés az Alpok-Adria térség munkásnegyedeivel foglalkozzon, itt Münchenben, ezen a helyen született meg.

A régiók képviselői közül voltak a kevésbé értettek egyet ezzel a döntéssel: többen úgy vélték, hogy az ő térségükben nincsenek ilyesfajta települések. Mindennek ellenére a munkacsoport javaslatát az Alpok-Adria Munkaközösség Kulturális Bizottsága is elfogadta, így megkezdődhetett a kutatás. Hamarosan kiderült, hogy az Alpok-Adria térségében a 19. század során szinte mindenhol építettek munkásnegyedeket. És ami még fontosabb: ezek a települések – annak ellenére, hogy a hivatalos műemlékvédelem szervei számbavételükkel és védelmükkel szinte sehol nem foglalkoznak –, kevés kivételtől eltekintve a mai napig léteznek.

A kutatások megmutatták, hogy a települések és maguk az egyes épületek is jelentős történeti értéket képviselnek. A "Műemlékek és műemléki együttesek konzerválásának és restaurálásának nemzetközi kartája" készítői 1964-ben úgy fogalmaztak, hogy "...a műemlék fogalmán olyan önálló építészeti alkotásokat és városi vagy falusi együtteseket értünk, amelyek valamely sajátos kultúrának, jelentős fejlődésnek vagy történelmi eseménynek tanúi. A műemlék fogalma nemcsak a nagy alkotásokra terjed ki, hanem azokra a szerény művekre is, amelyek az idők folyamán kulturális jelentőségre tettek szert." Már az első vizsgálódások megmutatták, hogy a Velencei Karta meghatározásai az Alpok-Adria térség történeti munkástelepeire is ráillenek: e témával tehát semmiképpen sem felesleges elmélyültebben foglalkozni.

A munkáslakótelepek Európa történetének egyik fontos időszakában jöttek létre. A kontinens gazdaság szerkezete, a technika, társadalom, életvitel,

1. Introduzione generale

I membri del Gruppo progetto Centri storici dell'Alpe Adria erano ancora occupati con la conclusione della terza relazione quando, in occasione di un incontro di lavoro ad Haidhausen, alla periferia di Monaco, affacciati sulla Kreppe e sulla Wolfgangstraße, vennero mostrati loro dai colleghi tedeschi gli alloggi semplici stile cascina con portico in legno e giardini antistanti, costruiti alla fine del XVII secolo. Fu un caso, si potrebbe dire. Tuttavia fu così che nacque proprio a Monaco l'idea di scrivere la successiva relazione sulle colonie operaie nella Regione dell'Alpe Adria.

I membri di alcune Regioni per molto tempo non hanno condiviso completamente questa decisione perché, come sostenevano, nella loro Regione tali insediamenti non esistevano affatto. La scelta fu poi sostenuta dalla Commissione cultura della Comunità di lavoro Alpe Adria e così gli studi poterono aver inizio. Ben presto si rivelò che nel XIX secolo tali gruppi di edifici erano sorti ovunque nel territorio dell'Alpe Adria. E fatto ancor più importante: le colonie operaie esistevano ancora quasi ovunque sebbene le organizzazioni ufficiali per la tutela dei beni monumentali non si fossero impegnate nell'inventariare e tutelare tali insediamenti e quartieri quasi da nessuna parte.

Le ricerche hanno evidenziato che gli insediamenti e perfino le singole abitazioni presentavano quasi ovunque un valore storico significativo. La Carta Internazionale di Venezia (Carta internazionale sulla conservazione ed il restauro dei monumenti e dei siti, 1964) riporta: [...] "La nozione di monumento storico comprende tanto la creazione architettonica isolata quanto l'ambiente urbano o paesistico che costituisca la testimonianza di una civiltà particolare, di un'evoluzione significativa o di un avvenimento storico. Questa nozione si applica non solo alle grandi opere ma anche alle opere modeste che, con il tempo, abbiano acquistato un significato culturale". Già queste prime ricerche hanno mostrato come la definizione della Carta di Venezia si adatti a tutti gli insediamenti operai storici della Regione dell'Alpe Adria. Occuparsi di tale tema pertanto non risulta affatto superfluo.

1. General Section

Members of the Project Group for historic city centres of the Alps Adriatic Working Community were in the process of completing the third report when, during a working session in Munich, in the suburb of Haidhausen, between An der Kreppe and Wolfgangstraße streets, their German colleagues showed them small, simple houses resembling village inns, with wooden porches and yards, constructed in the late 17th century. Some may think that this is simply a coincidence. Be as it may, the idea that the topic of the next report should be workers' colonies in the territory of Alps-Adriatic was born precisely in this spot in Munich.

Members of some regions were partly opposed to this decision for a long time, believing that such neighbourhoods are inexistent in certain regions. However, the decision was later confirmed by the Committee for Culture of the Alps-Adriatic Working Community, and research could begin. It was soon discovered that groups of such buildings existed in the entire Alps-Adriatic territory in the 19th century. What is even more important, workers' colonies still exist in most places, although official institutions for landmark buildings have hardly ever protected them, or engaged in creating an inventory of such neighbourhoods and its sections.

Research has shown that neighbourhoods and even individual houses have a significant historic value almost everywhere. The International Venice Charter (International Charter on Conservation and Restoration of Monuments and Sites 1964) states: "The term 'monument' encompasses individual monuments, along with urban and rural sites - which create a single monument - which is evidence of a characteristic culture, a typical development or a historic event. The term refers not only to significant works of art, but also to the works of art of more modest value, which acquired a cultural significance over time." Initial research has already shown that the definition from the Venetian Charter refers to all historic workers' neighbourhoods in the Alps-Adriatic region. This is why it is important to engage in this topic in more detail.

Workers' colonies were created in a period of development which was significant for

1. Opći dio

Članovi projektne skupine za povijesna gradska naselja Radne zajednice Alpe-Jadran dovršavali su treći izvještaj tijekom radnog sastanka u Münchenu, u predgrađu Haidhausen, između ulica An der Kreppe i Wolfgangstraße, kada su im njihove njemačke kolege pokazale omanje, jednostavne kuće nalik na seoske gostionice s drvenim trjemovima i dvorištima, izgrađene krajem 17. stoljeća. Može se pomisliti da je ovo jednostavno slučajnost. No bilo kako bilo, ideja da bi tema sljedećeg izvještaja trebala biti radnička naselja na području regije Alpe-Jadran javila se upravo na ovom mjestu u Münchenu.

Članovi iz pojedinih regija dugo su se djelomično suprotstavljali ovoj ideji, uvjereni da takva naselja uopće ne postoje u pojedinim regijama. Međutim, odluku je poslije toga potvrdilo Povjerenstvo za kulturu Radne zajednice Alpe-Jadran i istraživanje je moglo početi. Ubrzo se otkrilo da su skupine takvih građevina postojale na čitavom području regije Alpe-Jadran u 19. stoljeću. Što je još važnije, radnička naselja i danas postoje u većini mjesta, premda ih službene ustanove za zaštitu graditeljske baštine gotovo nikada nisu štitele niti inicirale popisivanje takvih naselja i njihovih dijelova.

Istraživanje je pokazalo da naselja, pa čak i pojedinačne građevine, imaju značajnu povijesnu vrijednost gotovo svuda. Međunarodna povelja iz Venecije (Međunarodna povelja o očuvanju i restauraciji spomenika i lokaliteta iz 1964. godine) navodi: "Izraz 'spomenik' obuhvaća pojedinačne spomenike kao i gradske i seoske lokalitete – koji tvore jedinstveni spomenik – što svjedoči o specifičnoj kulturi, tipičnom razvoju ili povijesnom događaju. Izraz se ne odnosi samo na značajna umjetnička djela već i na djela umjetnosti skromnije vrijednosti koja su stekla kulturni značaj tijekom vremena". Početno istraživanje već je pokazalo da se definicija iz Venecijanske povelje odnosi na sva povijesna radnička naselja u regiji Alpe-Jadran. Upravo je zbog toga važno detaljnije obraditi ovu temu.

Radnička su naselja izgrađena u razdoblju razvitka koji je bio značajan za europski kontinent. U to vrijeme, gospodarska struktura, tehnologija, društvo, način

1. Skupni del

Ko smo se člani Projektne skupine za zgodovinska središča srečali v Münchnu v Nemčiji, smo bili še polno zaposleni pri pripravi in izdelavi našega tretjega poročila. Ob tem srečanju so nam kolegi z Bavarske predstavili preproste, asketsko zasnovane kmečke domove s prenočišči, ki je bil postavljen ob koncu 17. stoletja. Smiselna zasnova organizacije prostora, ki upošteva ekonomiko arhitekture preprostega delovnega človeka, se nam je močno vtisnila v spomin. Naključje? Ne moremo tega trditi, saj po izkušnjah našega več letnega raziskovanja prostorskih arhitekturnih kompozicij, lahko trdimo, da so naključja sila redka. Kaj kmalu smo lastne misli strnili v skupno idejo: naslednje poročilo bo opisovalo delavske kolonije, naselja in druge nastanitvene objekte, ki so povezani z delavskim slojem.

Nekatere članice so bile ob tej ideji sprva skeptične, saj so menile, da v njihovi regiji tovrstnih objektov ali kolonij ni. Kar nekaj napora smo vložili v to, da smo dokaj nepoznano in redko raziskano tematiko, podkrepili z odločitvijo komisije za kulturo. Tako je bila smer jasno začrtana našega dela in problematiki. Kaj kmalu po sklepu o tej problematiki, smo našli kar nekaj primerov skupin delavskih stanovanjskih enot in blokov iz 19. stoletja po celotnem območju delovne skupnosti Alpe Jadran. Najpomembnejše pri tej problematiki je, da so taka delavska naselja mnogokrat prezrta tudi s strani služb za varovanje kulturne dediščine. Prezrta v tem smislu, da o varovanih območjih hranijo sila malo dokumentov, fotografij in zelo malo grafičnih podlog, ki so nujne za verodostojno dokumentacijo in upravljanje s to dediščino.

Naša raziskava je pokazala, da imajo naselja s posameznimi morfološkimi enotami in posamezni arhitekturni objekti jasne zgodovinske značilnosti ter oblikovne vrednote vredne ohranjanja oziroma zaščite. Beneška listina (ICOMOS 1964 The Venice Charter: Mednarodna listina o konzervatorstvu in zaščiti spomenikov in območji varovanja) ima med osnovnimi pojmi zapisano: "Bistvo zgodovinskega spomenika ne zajema zgolj elementarnost arhitekturnega objekta temveč zajema širše urbano oziroma ruralno okolje kjer so jasno izraženi elementi posamezne civilizacije (kultura, družbena ureditev), ki so temeljno vplivali na zasnovo in razvoj

Region passt. Es ist also nicht überflüssig, sich mit diesem Thema sorgfältig zu beschäftigen.

Die Arbeiterkolonien sind in einer wichtigen Entwicklungsperiode unseres Kontinents Europa entstanden. Wirtschaftsstruktur, Technik, Gesellschaft, Lebensführung, Hygiene und Kultur haben sich in dieser Zeit drastisch verändert, aber auch die Betrachtung von sozialen und psychologischen Fragen hat sich Schritt für Schritt gewandelt. Und das alles beeinflusste die Entwicklung von Städtebau und Architektur. Mit dieser Entwicklung beschäftigten sich Psychologen und Experten der Soziologie und Ökonomie seit Mitte des 19. Jahrhunderts. Den Architekturtheoretikern war das Thema oft entgangen und die Architekturhistoriker haben auch größtenteils eine gründliche Forschung von Arbeitersiedlungen vermieden.

Mit der Geschichte der Entwicklung von Arbeiterkolonien haben sich zuerst die Forscher des Städtebaues beschäftigt und das auch nicht ohne Grund. Die großen Wohnungsbauten des 20. Jahrhunderts, das Entstehen von riesigen neuen Städten und Wohnvierteln haben die Aufmerksamkeit der Städteplaner auf die früheren Bauexperimente von idealen Städten gelenkt. Die Spuren führen nach England, USA, Frankreich und Deutschland. Die älteste schriftlich belegte Arbeitersiedlung wurde in Amarna (Ägypten) um 1350 v. Chr. gefunden. Die Wohnstätten sind dicht in einem Quadrat aneinandergereiht. Sie werden von einer hohen Mauer umfasst, wobei es nur ein Eingangstor im Süden gibt mit rechtwinkelig verengten Straßen. Im alten Ägypten wurde dieser quadratisch angelegte Stadtplan für wichtige öffentliche Gebäude verwendet.

Die älteste bestehende Sozialsiedlung in Europa ist die sogenannte "Fuggerei" in Augsburg (Bayern). Der 67 Häuser und 140 Wohnungen umfassende Häuserblock wurde 1521 von Ulrich, Georg und Jakob Fugger als Wohnsiedlung für "unverschuldet verarmte, unbescholtene" katholische Bürger Augsburgs gestiftet. In jedem Giebelhaus befanden sich übereinander zwei Wohnungen. Der untere Mieter durfte das Gärtchen benutzen, dem oberen gehörte der Dachraum. Diese Art der räumlichen Organisation wurde vor allem bei Arbeitersiedlungen

gesundheitlich und kulturell in ebenen Zeiten ein wichtiger Wandel war, und dies durch den sozialen Wandel und die Veränderung der Wahrnehmung und des Denkens, die sich in der Entwicklung der Städtebau- und Architekturwissenschaften widerspiegeln. Dies ist ein Prozess, der sich über Jahrhunderte hinweg vollzogen hat, wobei die Arbeiterkolonien eine wichtige Rolle spielen. Die Arbeiterkolonien sind in einer wichtigen Entwicklungsperiode unseres Kontinents Europa entstanden. Wirtschaftsstruktur, Technik, Gesellschaft, Lebensführung, Hygiene und Kultur haben sich in dieser Zeit drastisch verändert, aber auch die Betrachtung von sozialen und psychologischen Fragen hat sich Schritt für Schritt gewandelt. Und das alles beeinflusste die Entwicklung von Städtebau und Architektur. Mit dieser Entwicklung beschäftigten sich Psychologen und Experten der Soziologie und Ökonomie seit Mitte des 19. Jahrhunderts. Den Architekturtheoretikern war das Thema oft entgangen und die Architekturhistoriker haben auch größtenteils eine gründliche Forschung von Arbeitersiedlungen vermieden.

Es ist möglich, dass die Arbeiterkolonien in Europa in einer wichtigen Entwicklungsperiode entstanden. Die Arbeiterkolonien sind in einer wichtigen Entwicklungsperiode unseres Kontinents Europa entstanden. Wirtschaftsstruktur, Technik, Gesellschaft, Lebensführung, Hygiene und Kultur haben sich in dieser Zeit drastisch verändert, aber auch die Betrachtung von sozialen und psychologischen Fragen hat sich Schritt für Schritt gewandelt. Und das alles beeinflusste die Entwicklung von Städtebau und Architektur. Mit dieser Entwicklung beschäftigten sich Psychologen und Experten der Soziologie und Ökonomie seit Mitte des 19. Jahrhunderts. Den Architekturtheoretikern war das Thema oft entgangen und die Architekturhistoriker haben auch größtenteils eine gründliche Forschung von Arbeitersiedlungen vermieden.

Europa ist die älteste bestehende Sozialsiedlung in Europa ist die sogenannte "Fuggerei" in Augsburg (Bayern). Der 67 Häuser und 140 Wohnungen umfassende Häuserblock wurde 1521 von Ulrich, Georg und Jakob Fugger als Wohnsiedlung für "unverschuldet verarmte, unbescholtene" katholische Bürger Augsburgs gestiftet. In jedem Giebelhaus befanden sich übereinander zwei Wohnungen. Der untere Mieter durfte das Gärtchen benutzen, dem oberen gehörte der Dachraum. Diese Art der räumlichen Organisation wurde vor allem bei Arbeitersiedlungen

Le colonie operaie sono sorte in un momento di sviluppo importante per il nostro continente europeo. In questo periodo struttura economica, tecnica, società, stile di vita, igiene e cultura hanno subito un drastico cambiamento ma si sono evolute passo dopo passo anche le riflessioni sulle questioni di ordine sociale e psicologico. E tutto ciò ha naturalmente influito sullo sviluppo urbano ed architettonico. Di questo fenomeno si sono occupati psicologi ed esperti nel campo della sociologia e dell'economia già a partire da metà del XIX secolo. Spesso il tema sfuggiva ai teorici dell'architettura e agli storici dell'architettura; per la maggior parte dei casi essi hanno evitato di condurre una ricerca approfondita sugli insediamenti operai.

La storia dello sviluppo delle colonie operaie è stato dapprima oggetto di studio dei ricercatori urbanisti e non senza ragione. I grandi edifici del XX secolo che ospitavano gli alloggi degli operai, la nascita di nuove città e quartieri hanno attirato l'attenzione degli urbanisti sugli esperimenti passati relativi alle "città ideali". Le tracce hanno condotto fino ad Inghilterra, Stati Uniti, Francia e Germania. Il più antico insediamento operaio di cui si abbia una testimonianza scritta venne scoperto ad Amarna (Egitto, nota anche come Tell el-Amarna) e risale al 1350 a.C. circa. Le abitazioni sono allineate fittamente all'interno di un quadrato lungo strade ad angolo retto e circondate da un alto muro che presenta una sola porta d'entrata a sud. Nell'Antico Egitto questa pianta a base quadrata era impiegata per edifici pubblici di rilievo.

L'insediamento sociale più antico in Europa è la cosiddetta "Fuggerei" di Augusta (Baviera). Questo quartiere composto da 67 edifici e 140 abitazioni fu fondato da Ulrich, Georg e Jakob Fugger come residenza per i cittadini "cattolici e divenuti immeritatamente poveri" di Augusta. In ogni casa si trovavano due appartamenti, uno sopra l'altro. L'inquilino del piano inferiore aveva il permesso di utilizzare il giardino mentre quello del piano superiore disponeva di una soffitta. Questa tipologia di struttura abitativa fu riscontrata soprattutto negli insediamenti operai del XIX e XX secolo. L'affitto annuale per l'abitazione nella Fuggerei era sempre basso ed esigeva il pagamento simbolico di un fiorino renano e tre preghiere al giorno per il fondatore

the European continent. At the time, the economic structure, technology, society, way of life, hygiene and culture have drastically changed, and step by step the view of sociological and psychological issues changed as well. All this influenced urban development and architecture. This development was studied by psychology and sociology experts from the mid 19th century. Architectural theoreticians have often neglected this topic, while architecture historians have mostly avoided a thorough research of workers' neighbourhoods.

The historic development of workers' colonies was initially studied by urban development researchers for a reason. Large residential buildings of the 20th century and creation of huge new cities and residential neighbourhoods have focused the attention of urban planners on previous construction experiments with ideal cities. Their findings lead to England, USA, France and Germany. The oldest workers' neighbourhood recorded in written form is from Amarna (Egypt), dating back to 1350 B.C. Residential structures are positioned close to one another in a square form. They are surrounded by a high wall, with only one entrance from the south and narrow streets intersecting at a right angle. In ancient Egypt this kind of city plan in the square form was used for important public buildings.

života, higijena i kultura stubokom su se promijenili, a korak po korak mijenjalo se i percipiranje socioloških i psiholoških pitanja. Sve je to utjecalo na urbani razvoj i arhitekturu. Ovaj su razvoj proučavali stručnjaci iz područja psihologije i sociologije od sredine 19. stoljeća. Teoretičari arhitekture često su zanemarivali ovu temu, dok su povjesničari arhitekture uglavnom izbjegavali detaljno istraživanje radničkih naselja.

Na početku su povijesni razvoj radničkih naseobina s razlogom proučavali istraživači koji su se bavili urbanim razvojem. Velike stambene građevine 20. stoljeća i stvaranje ogromnih novih gradova i stambenih naselja usmjerili su pozornost urbanista na prethodne eksperimente s idealnim gradovima. Njihovi su nalazi vodili u Englesku, SAD, Francusku i Njemačku. Najstarije radničko naselje zabilježeno u pisanom obliku nalazi se u Amarni (Egipat) i potječe iz 1350. godine prije Krista. Stambene strukture smještene su neposredno jedna uz drugu u obliku četverokuta. Okružene su visokim zidom sa samo jednim ulazom s južne strane i uskim ulicama koje se sijeku pod pravim kutom. U starom Egiptu ova vrsta gradskog plana u obliku četverokuta korištena je za značajne javne građevine.

Najstarije postojeće "socijalno naselje" u Europi naziva se Fuggerei i smješteno je u

območja. Pod to točko niso uključena zgolj velika arhitekturna, umetnostna in likovna dela temveč tudi preprosta dela, ki označujejo čas in kulturo njihovega nastanka."

Kulturni spomenik torej ni zgolj enota v okviru prostora (če se omejimo na arhitekturo) temveč je nujno povezan z mestnim tkivom oziroma ruralnim okoljem. Grajeno tkivo tvori arhitekturni, urbani nabor vrednot in odlik kulturnega nastanka obravnavanega objekta. Vsak tak spomeniški nabor predstavlja grajeni ansambel z jasno zgodovinsko komponento z entitetami časa nastanka in družbeno ekonomskih pogojev nastanka spomenika. Zatorej je misel o delavskih naseljih kot nosilci skupnih vrednot v nekem času smiselna tematska opredelitev, ki potrebuje pozornost stroke z vidika znanstvene in strokovne obdelave.

Delavske kolonije so pomembna epizoda v okviru prostorskega načrtovanja in kulturnega razvoja Evrope. Gospodarski razvoj, tehnični napredek, spremenjen način življenja, podjetništvo, zavedanje higienskih normativov, zdravstvene usluge in kultura so imeli v času nastajanja teh kolonij ključno vlogo. Ob tem se je krepil še socialni in psihološki čut do družbenih skupin. Vse to se je zrcalilo na področju urbanizma in arhitekture, z obema tematikama so se začeli ukvarjati še psihologi, sociologi in ekonomisti, vpliv je še posebno izrazit v drugi polovici 19. stoletja. Navkljub vsem tem družbenim vrenjem in porastu znanstvenega in strokovnega sodelovanja je bilo področje delavskih naselij ali kolonij odrinjeno na rob vseh arhitekturnih teoretičnih razprav.

Z zgodovino razvoja delavskih kolonij so se sprva ukvarjali prostorski načrtovalci in planerji. Namen preučevanja tematike je bil usmerjen v analitično obdelavo morfoloških enot (komunikacije, kapacitete, gostota poselitve), ki je v 20. stoletju nudila dobro podstat načrtovanim večjim prostorskim aglomeracijam (karejem, celovita mestna območja). Tako so nastali resnični gradbeni poskusi na nivoju urbanizma in arhitekture (Nemčija, Velika Britanija, Francija, Avstrija, ZDA). Najstarejši znani primer delavskega naselja naj bi bil izveden v Egiptu v Amarni. Naselje naj bi nastalo okoli leta 1350 pred našim štetjem. V tem primeru ne gre za klasično naselje s posameznimi objekti na nekem območju. Tloris naselja

Amarna, Egypt. [Zupančič, 2011]

des 19. und 20. Jahrhunderts gefunden. Die Jahresmiete für eine Wohnung in der Fuggerei war immer gering, sie betrug den nominellen Gegenwert eines Rheinischen Guldens sowie täglich drei Gebete für den Stifter und seine Familie. Die Fuggerei war immer eine "Stadt in der Stadt" mit eigener Kirche, Stadtmauer und drei Toren.

Das Streben nach einer idealen Behausung zieht sich durch die Geschichte der Menschheit. Der Franzose Claude-Nicolas Ledoux (1736-1806) entwickelte für die Königliche Saline La Chaux bei Arc-et-Senans den Idealplan, der zwischen 1775 und 1779 etwa zur Hälfte verwirklicht wurde ("Saline Royale"). Die Anlage sollte nahezu kreisförmig werden, die Werkstätten und Wohnungen für die Handwerker bildeten den inneren Ring der Bebauung, von dem die Gärten bis zur abschließenden Umfassungsmauer gingen. Die Stadt ist heute Teil des UNESCO-Welterbes.

mindig "város volt a városban", városfal vette körül, három kapuja volt, és saját teleplommal is rendelkezett.

Az legmegfelelőbb lakásforma kialakítása iránti igyekezet végigkíséri az emberiség történetét. Claude-Nicolas Ledoux (1736-1806) francia építész a királyi sóbánya – Saline La Chaux Arc-et-Senans mellett – részére készített tervet, amelynek egy részét 1775 és 1779 között fel is építették ("Saline Royale"). A létesítményt kör formájúra tervezték, a két belső, félköríves házsorban a kézművesek műhelyei és lakásai kaptak helyet, a kertek innen egészen a települést körbeölelő falig húzódtak. A város megvalósult része ma az UNESCO Világörökség része.

A munkáslakótelepek építésének ötlete a 19. század elején Angliában is felmerült. A haladó skót gyáros, Robert Owen (1771-1858) a napóleoni háborút követő, egész Európát érintő gazdasági válság idején azt javasolta, hogy szövetkezeti alapon – "villages of co-operation" – építsenek településeket: ezekben a munkavállalók mintaszerű lakókörülmények között élhetnének. Terveiben szerepelt a gyártelepeket a lakónegyedektől elválasztó, mezőgazdasági hasznosítású zöldterületek kialakítása is.

A nagyvonalú, jövőbe mutató, eszményi munkásvárosokról alkotott álmok Európában sokáig nem vették komolyan. A bércaszárnyák mellett hatalmas lakótelepeket emeltek, hosszú, két- vagy háromemeletes sorházakkal, melyek jó tizenkét méterre helyezkedtek el egymástól. A munkáskolóniák a füstös gyártelepek és zajos vasútvonalak közvetlen közelében épültek. Az egykori képek bizonyítják, hogy a lakótelepek szürke, vigasztalan képét egyetlen fa vagy zöldfelület sem enyhítette. Hiányoztak a központok, a találkozás helyei, a parkok, gyermekjátszóterek, sportpályák és nem voltak szociális létesítmények sem. Bizonyítható, hogy a települések az első időkben semmilyen szociális szolgáltatást nem nyújtottak. Ami épült, az első sorban gazdaságossági megfontolásból létesült. A cél a mind nagyobb nyeresége elérése volt; a szociális és kulturális igényeket sokáig egyáltalában nem vették figyelembe.

A gyors iparosítás egyre több embert vonzott a városokba. A régi gazdasági épületeket, szegényes melléképületeket

e la sua famiglia. La Fuggerei è sempre stata una "città all'interno della città" con una propria chiesa, mura proprie e tre porte d'accesso.

Nell'arco dell'intera storia umana si assiste alla continua ricerca di realizzare la dimora ideale. Così il francese Claude Nicolas Ledoux (1736-1806) elaborò un progetto ideale per le saline reali (in francese: Saline Royale) di La Chaux presso il villaggio di Arc-et-Senans, realizzato solo per metà tra il 1775 e il 1779. La struttura era impostata su un anello ellittico con due serie concentriche di edifici: l'anello interno era costituito dalle officine e dalle abitazioni destinate agli artigiani da cui si dipartivano i giardini che arrivavano fino alla cinta esterna delle mura. La città oggi è patrimonio mondiale dell'UNESCO.

L'idea di costruire insediamenti operai ha fatto la sua comparsa anche in Inghilterra all'inizio del XIX secolo. L'industriale progressista scozzese Robert Owen (1771-1858), per affrontare i periodi di

New Larnak, 2010. [Zupančič]

The oldest existing "social neighbourhood" in Europe is called Fuggerei, located in Augsburg (Bavaria). The residential block consisting of 67 houses and 140 flats was created in 1521 by Ulrich, Georg and Jakob Fugger as a residential neighbourhood for the "impoverished, due to no fault of their own, honest Catholic citizens of Augsburg". Each gabled house consisted of two flats one above another. Tenants in the lower flat had a small yard, while those in the upper flat had an attic. This kind of spatial organization is typical for workers' neighbourhoods in the 19th and 20th centuries. Annual rent for a flat in the Fuggerei neighbourhood was always low, amounting to a nominal countervalue of one Rhine guilder and three daily prayers for the founder and his family. The Fuggerei neighbourhood was always a "city within a city", with its own church, city walls and three entrances.

A desire for an ideal residence has marked the entire human history. The Frenchman Claude-Nicolas Ledoux (1736-1806) created an ideal plan for the royal salt works La Chaux near Arc-et-Senans, which was partially completed between 1775 and 1779 (Saline Royale). The plant was designed to be almost circular, with workshops and workers' residences creating an inner circle of the structure, separated from the exterior round wall by gardens. Today the city is on the UNESCO World Heritage list.

The idea to build workers' neighbourhoods also appeared in England in the early 19th century. During the economic crisis throughout Europe after Napoleonic wars, a progressive Scottish industrialist, Robert Owen (1771-1858), proposed the construction of the so-called "cooperative neighbourhoods", in which workers would live in adequate residences. His plan was to separate the factories from residential areas with a green zone, which was to be used for agriculture.

Dreams of vast, utopian workers' cities were not taken seriously in Europe for a long time. Social problems and chaos in cities constantly threatened to turn into workers' uprising. In addition to huge buildings with flats for rent, enormous workers' neighbourhoods were constructed for workers, consisting of townhouses two to three storeys high, and over twelve meters apart. These workers' colonies were constructed in the vicinity

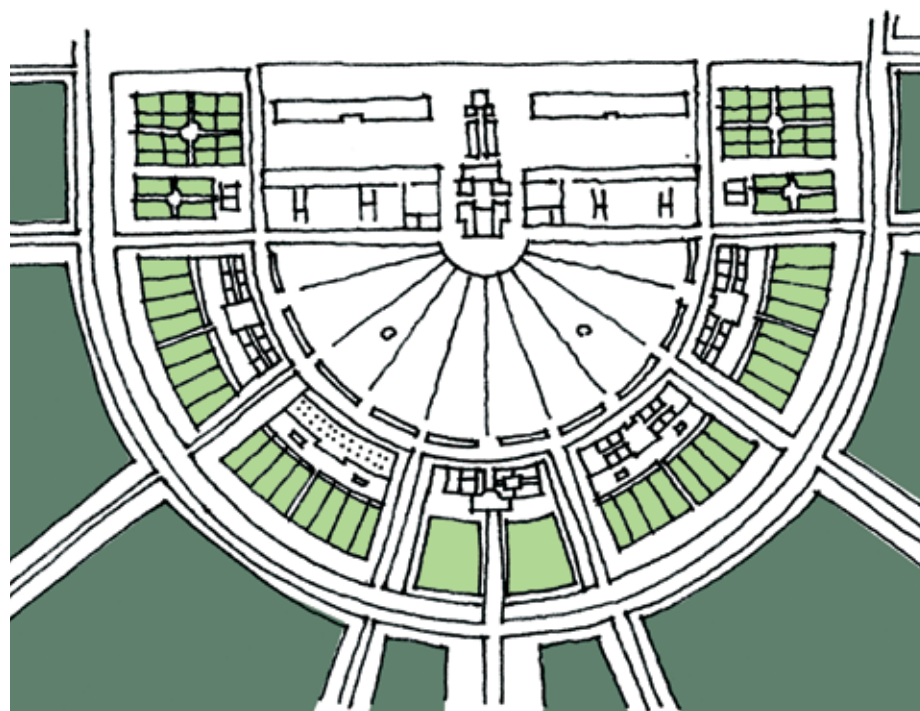
Augsburgu (Bavarska). Stambeni blok koji se sastoji od 67 građevina i 140 stanova projektirali su 1521. godine Ulrich, Georg i Jakob Fugger kao stambeno naselje za "osiromašene, ne svojom krivnjom, poštene katoličke građane Augsburga". Svaka od kuća sa zabatom sastojala se od dva stana, jednim iznad drugog. Stanari donjeg stana imali su malo dvorište, a oni na gornjem katu, tavan. Ova vrsta prostorne organizacije bila je tipična za radnička naselja u 19. i 20. stoljeću. Godišnja stanarina za stan u naselju Fuggerei uvijek je bila niska, iznoseći nominalnu protuvrijednost jednog rajnskog guldena i tri dnevne molitve za osnivača i njegovu obitelj. Naselje Fuggerei uvijek je bilo "grad u gradu" s vlastitom crkvom, gradskim zidinama i tri ulaza.

Želja za idealnim prebivalištem obilježila je čitavu ljudsku povijest. Francuz, Claude-Nicolas Ledoux (1736.-1806.) izradio je idealan plan za kraljevsku solanu La Chaux u blizini Arc-et-Senansa koja je djelomično dovršena između 1775. i 1779. godine (Saline Royale). Solana je projektirana u gotovo kružnom obliku s radionicama i radničkim prebivalištima koja su tvorila unutarnji krug ove strukture, odvojena vrtovima od vanjskog kružnog zida. Danas je grad na UNESCO-vom popisu Svjetske baštine.

Ideja o izgradnji radničkih naselja javila se i u Engleskoj početkom 19. stoljeća.

tvorijo ozke, močno strnjene bivalne enote, ki so urejene v kvadratnem obzidju. Struktura ima zanimivo organizacijo komunikacij; dostop v območje je en sam (lociran je na jugu), ulična shema je utilitarna – ulični niz tvorijo verižno nizana skromna bivališča. Urejenost ni naključna, je zagotovo načrtovana. V tej prostorski kompoziciji izstopa nekaj elementov zasnove, ki vodi k zaključku, da je bila to delavska naselbina. Ti elementi so: en sam vhod in precej majhen trg ali prostor zbiranja ob vstopu v naselje. Ulični niz je preprost in zasnovan tako, da je ulica široka komaj za enega človeka, ob vhodu je večje bivališče, ki bi lahko služilo vodji kolonije. Ozke ulice in skromen trg vodita k ugotovitvi, da je zasnova namenjena zadostitvi minimalnim bivalnim pogojem in ne omogoča izrazitega druženja na odprtem prostoru. Bivalne enote ali insule imajo lastna kurišča, kar napeljuje k misli, da so bivajoči bivali svobodno z lastno kuhinjo in življenjem.

V Evropi je najstarejše socialno naselje (naselje namenjeno delavskemu razredu) na Bavarskem v Augsburgu imenovano "Fuggerei" – v prostem prevodu kot prostorska sestavljanika. Naselje zajema 67 hiš in 140 stanovanj. Območje naselja so leta 1521 zasnovali Ulrich, Georg in Jakob Fugger Premožni. Renesančno naselje je bilo zasnovano z namenom, da nudi streho nad glavo vsem krivično obubožanim (nesreče) in revnim nekaznovanim

La Chaux, Arc-et-Senans. [Zupančič, 2011]

Die Idee des Bauens von Arbeitersiedlungen am Anfang des 19. Jahrhunderts ist auch in England aufgetaucht. Der fortschrittliche schottische Industrielle Robert Owen (1771-1858) hat in den wirtschaftlichen Krisenzeiten, die überall in Europa den napoleonischen Kriegen folgten, vorgeschlagen, sogenannte "villages of co-operation", d.h. genossenschaftliche Siedlungen zu bauen, in denen die Arbeiter in vorbildlichen Behausungen leben sollten. Er plante, die Fabriken von den Wohnquartieren durch ein landwirtschaftlich genutztes Grüngelände zu trennen.

Die Traumbilder von großzügigen utopischen Arbeiterstädten wurden in Europa lange nicht ernst genommen. Die sozialen Probleme und das schlimme Chaos in den Städten drohten fortwährend sich durch Arbeiteraufstände zu entladen. Es wurden neben Mietskasernen riesige Wohnquartiere für Arbeiter mit langen, zwei- oder dreigeschossigen Reihenhauserien im Abstand von gut zwölf Metern gebaut. Diese Arbeiterkolonien entstanden ganz in der Nähe von rauchigen Fabriksgebieten und Eisenbahnlinien. Alte Bilder zeigen, dass das graue, trostlose Bild von Arbeiterwohnvierteln durch keinen Baum, keine Grünfläche gemildert wurde. Es fehlten jegliche sozialen Einrichtungen wie Parks, Kinderspielplätze, Räume für Sport und Begegnung. Am Anfang gab es keinen Beweis für Sozialleistungen in diesen Siedlungen. Es war alles nach primären wirtschaftlichen Zielen gebaut worden – der Profit stand im Vordergrund, ohne Rücksichtnahme auf soziale und kulturelle Aspekte.

Die rasche Industrialisierung lockte viele Menschen in die Städte. Alte Wirtschaftsgebäude sowie armselige Nebengebäude wurden oft als Unterkünfte für mehrere arme Arbeiterfamilien genutzt. Bald wurde klar, dass die schlechten Wohnverhältnisse der Arbeiterfamilien die Arbeitsqualität der Arbeitnehmer ungünstig beeinflusste. Außerdem bedrohten Krankheiten, wie die Cholera, nicht nur die Arbeiter, sondern auch die übrige Bevölkerung. Dieser Mix aus einer wirtschaftlich geschwächten Stadt und dem dazugehörigen Architekturstil beschwor möglicherweise die soziale Anspannung und Unzufriedenheit herauf, welche sich in Alkoholismus und häuslicher Gewalt niederschlug.

gyakran több család közös lakhelyének használták. Egyhamar világhosszra vált azonban, hogy a munkáscsaládok rossz lakókörülményei kedvezőtlenül befolyásolják a munkavállalók munkájának minőségét. Emellett a gyakran előforduló megbetegedések, közöttük a kolera, nem csupán a munkáscsaládokat sújtották, a súlyos járványok az egész lakosság életét veszélyeztették. A gazdaságilag legyengült városok épületeinek szegényes színvonala növelte a szociális feszültségeket, a munkások között pedig elégedetlenséget szított, ez az alkoholizmus és nyers erőszak elterjedéséhez vezetett.

Az emberségesen gondolkodó kortársak felismerték a munkások szegényes lakóhelyzetéből adódó visszasszágokat: a kor égető problémájáról előadásokat tartottak, újságcikket és tanulmányokat tettek közzé. Okos, a politikában jártas és a társadalmi kérdések iránt nyitott "amatőrök" egyre hevesebben érveltek amellett, hogy a szociális szempontokat a városépítészetben jelentőségüknek megfelelően kell figyelembe venni. Nyíltan és következetesen követelték a kínzó lakáshiány enyhítését, közösségi terek és nagy, összefüggő zöldfelületek kialakítását; ugyanakkor szorgalmazták, hogy ezeket a létesítményeket a városi munkásság is látogathassa.

A haladó gondolkodású gyárosok arra törekedtek, hogy munkavállalók számára a meglévőnél jobb lakáskörülményeket teremtsenek. Az első, mintáértékű munkáslakótelepeket a 19. század második felében Angliában építették (Bourneville 1879, Port Sunlight 1888). A helyi építészet vidékies modorában kisméretű, jól használható munkásházakat emeltek: az épületek mellől a szerény méretű kertek sem hiányoztak. Az első lépések voltak ezek abból a célból, hogy a munkáslakások építészeti színvonala valamelyest megközelítse a környéken élők megszokott lakóminőségét. Az új házak igen kedveltek voltak: munkások lakóik építészeti megoldásukat elfogadták. Az Alpok-Adria térségében megjelenő szakfolyóiratok mind gyakrabban számoltak be a brit munkásházépítés korszerű elveiről és gyakorlatáról.

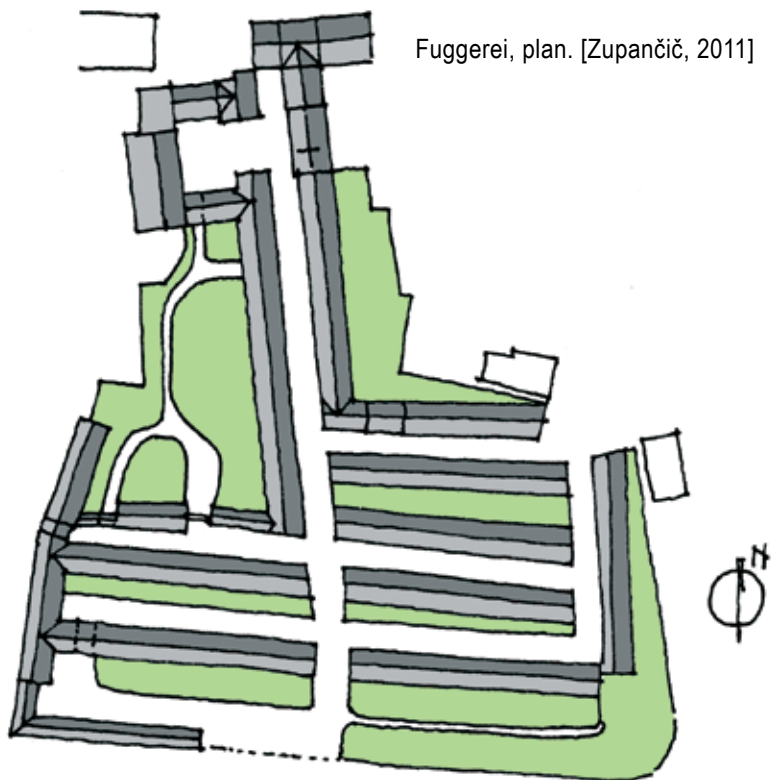
Könnyen belátható, hogy ezek a politikai és szakmai áramlatok – ezen belül az angol szociálpolitika és városépítészet – szemléletében hosszú időn át jó irányban befolyásolta az Alpok-Adria térség munkáslakás építését.

crisi che in tutta Europa seguirono le guerre napoleoniche, propose di costruire i cosiddetti "villages of co-operation", cioè dei "villaggi della cooperazione" in cui gli operai dovevano vivere in abitazioni modello. Egli aveva progettato di separare le fabbriche dai quartieri residenziali mediante aree verdi destinate all'agricoltura.

In Europa il sogno utopico di grandi città operaie non fu seriamente considerato per molto tempo. I problemi sociali e il convulso sviluppo delle città minacciavano di continuo di sfociare in rivolte operaie. Così furono costruiti, a fianco di casermoni, quartieri residenziali per gli operai con lunghe file di case a schiera di due o tre piani a distanza di buoni dodici metri le une dalle altre. Queste colonie operaie sorsero nelle immediate vicinanze di zone industriali inquinate e linee ferroviarie. Le vecchie immagini di quell'epoca mostrano che il quadro grigio e desolato dei quartieri operai non era alleviato da nessun albero o area verde. Mancavano completamente quelle infrastrutture sociali quali parchi, aree giochi per bambini, strutture per lo sport e l'attività fisica. All'inizio in questi insediamenti non c'era alcuna traccia di servizi sociali. Tutto veniva costruito in base agli obiettivi economici primari, tra cui il profitto in primo luogo, senza alcuna considerazione per gli aspetti sociali e culturali.

La rapida industrializzazione attirò moltissime persone nelle città. I vecchi fabbricati rurali e i loro miseri edifici adiacenti spesso furono utilizzati come alloggi per ospitare numerose famiglie di poveri operai. Ben presto risultò chiaro che le pessime condizioni abitative delle famiglie operaie influivano negativamente sulla qualità del lavoro. Inoltre, le malattie come il colera non costituivano una minaccia solo per gli operai ma anche per il resto della popolazione. Fu probabilmente questo mix tra la città economicamente indebolita e il relativo stile architettonico a gravare sulle tensioni sociali e l'insoddisfazione sfociò nell'alcolismo e nella violenza.

Allo stesso tempo, tuttavia, pensatori attenti agli aspetti umani fecero conoscere al pubblico le condizioni di degrado abitativo e sociale dei lavoratori in opere, articoli di giornali e pubblicazioni. "Dilettanti" intelligenti, politicamente versati e aperti alle questioni della

Fuggerei, plan. [Zupančič, 2011]

katoliškim občanom mesta Augsburg. V vsaki stavbi sta dve stanovanjski enoti, postavljeni sta druga nad drugo. Okvirna kvadratura stanovanjske enote znaša 70 m². Najemnik v pritličju je imel pravico uporabe vrtička ob stavbi. Najemnik v nadstropju je lahko koristil tudi mansardni del stavbe. Delitev uporabe stavbe je bila v tem smislu naravnana izrazito pragmatično in je v največji meri izključevala morebitne nesporazume med stanovalci. Fuggerei je bila priljubljena bivalna kolonija z zmerno natrpanostjo. Horizontalna delitev je opazna tudi pri zasnovah delavskih večstanovanjskih hiš iz 19. in 20. stoletja. Letna najemnina je bila skromna in bolj simbolična: en Porenski Gulden. Ob tej letni najemnini je bila zapovedana še dnevna molitev trikrat na dan: za ustanovitelje in prebivalce naselja. Naselje je bilo zasnovano kot mesto v mestu s svojo lastno cerkvico, trgom, obzidjem in tremi mestnimi vrati, ki so jih preko noči zapirali.

of polluted factory zones and the railway. Old images show that the bleak and gray workers' residential neighbourhoods were not enlivened by a single tree or green zone. There were no social facilities like parks, playgrounds, sports or other facilities. There is no evidence that the early neighbourhoods of this kind had such facilities. Construction was based on the primary economic goal - profit was essential, while social or cultural aspects were not taken into consideration.

A rapid industrialization attracted many people into cities. Old farm buildings and dilapidated auxiliary facilities were often used as living quarters for a number of poor workers' families. It was soon clear that bad living conditions of workers' families affect the workers' quality of work. Moreover, diseases like cholera were a threat not only for workers, but for the remaining population as well. It is possible that the combination of an economically weakened city and the accompanying architecture caused social tensions and dissatisfaction, expressed through alcoholism and domestic violence.

At the same time, people with social awareness discussed deplorable conditions of workers' living quarters at lectures, in newspaper articles and other publications. Wise, politically experienced "amateurs", discussing community issues, began demanding more vehemently that

Tijekom ekonomske krize koja je zahvatila čitavu Europu poslije napoleonskih ratova, progresivni škotski industrijalac, Robert Owen (1771.-1858.) predložio je izgradnju takozvanih "zadružnih naselja", u kojima bi radnici živjeli u odgovarajućim stanovima. Njegov je plan bio odvojiti tvornice od stambenih dijelova zelenim površinama, koje su se trebala koristiti za poljoprivredne radove.

Snovi o velikim, utopijskim radničkim gradovima dugo se nisu u Europi uzimali za ozbiljno. Socijalni problemi i kaos u gradovima stalno su prijetili radničkim nemirima. Pored ogromnih građevina sa stanovima za iznajmljivanje, izgrađena su i ogromna radnička naselja za radnike, koja su se sastojala od dvokatnih i trokatnih kuća međusobno udaljenih 12 metara. Ova radnička naselja izgrađena su u blizini zagađenih tvorničkih zona i željezničkih pruga. Stare fotografije pokazuju da sumorna i siva radnička stambena naselja ne ukrašava niti jedno stablo ili zelena površina. Ne postoje društveni sadržaji poput parkova, dječjih igrališta, sportskih ili drugih objekata. Nema dokaza da su rana naselja ove vrste imale takve objekte. Izgradnja se prvenstveno temeljila na gospodarskom cilju – profitu koji je jedini bio bitan dok se socijalni ili kulturni aspekti nisu uzimali u obzir.

Brza industrijalizacija privukla je veliki broj ljudi u gradove. Stare poljoprivredne

Želja po zasnovi idealnoga bivališča je neprestano prisotna v človeški zgodovini. Francoski arhitekt Claude-Nicolas Ledoux (1736-1806) je pri zasnovi kraljevskih solin v Arc-et-Senans v Franciji (Saline royale d'Arc-et-Senans) stremel k idealnemu načrtu. Med leti 1775 in 1779 so izvedli le polovico načrtovane zasnove stanovanjsko gospodarskega kompleksa. Prvotni načrt kompleksa je predvideval celovito idealno mesto krožne oblike, ki je združevalo objekte solin in večje stanovanjske hiše za delavce. Ti stanovanjski objekti so bili v načrtu umeščeni v osrednji del zasnove poleg gospodarskega objekta solin, ob stanovanjskih hišah so bili predvideni vrtovi za stanovalce. Krožna idealna oblika predela je na zunanjem robu predvidela dodatne strnjene sklope stanovanjskih objektov z vrtovi. Danes je mesto vključeno na seznam UNESCO-ove svetovne kulturne dediščine.

V devetnajstem stoletju so se ideje o gradnji delavskih nastanitvenih kompleksov pojavile tudi v Združenem kraljestvu Velike Britanije. Med pobudniki gradnje je bil napredni industrialec Robert Owen (1771 – 1858), ki je s svojo čuječnostjo do delavskega razreda močno podpiral gradnjo stanovanj za delavce zaposlene v tovarnah. Owen je živel v času, ko je bila v celotni Evropi močno prisotna gospodarska kriza, ki je sledila Napoleonovim vojnem. V tem času so nastajala nekakšna zadružna naselja

Zugleich Zeit veröffentlichten aber auch human denkende Leute die armseligen Wohnverhältnisse von Arbeitern in Vorlesungen, Zeitungsartikeln und Publikationen. Kluge, politisch versierte und für die Fragen der Gemeinschaft aufgeschlossene "Amateure" hatten immer heftiger gefordert, dass im Städtebau auch die sozialen Aspekte mehr akzeptiert werden sollten. Sie forderten offen und konsequent die Behebung der quälenden Wohnungsnot und die Schaffung von Gemeindeplätzen und größeren Grünflächen, die auch für die Arbeiter der städtischen Bevölkerung zugänglich sein sollten.

Einige fortschrittliche Industrielle waren bestrebt, bessere Wohnverhältnisse für ihre Arbeitnehmer zu schaffen. Die ersten modellartigen Arbeitersiedlungen wurden in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in England gebaut (z.B.: Bourneville 1879, Port Sunlight 1888). Kleine, aber praktische Häuser in ländlicher Art wurden für die Arbeiter errichtet, wobei auch ein kleines Gärtchen nicht fehlen durfte. In diesem Stadium waren die ersten Schritte zu einer Weiterentwicklung des Wohnstandards zu einem ländlichen Design gegeben. Diese Art der Architektur war sehr beliebt und wurde von den Arbeitern akzeptiert. Die Fachzeitschriften berichteten in der Alpen-Adria Region immer öfter über Art und Weise des modernen Arbeiterwohnungsbaues in England.

Es ist nicht verwunderlich, dass die politischen und fachlichen Strömungen in England – aber auch die Sozialpolitik und der Urbanismus – lange als gute Beispiele für die Gesinnung und das Bauen von Arbeiterwohnungen in der damaligen Alpen-Adria Region dienten.

In England wurde am Ende des 19. Jahrhunderts ein Teil der Infrastruktur – z.B. Gas – und Wasserwerke – in kommunalen Besitz übergeführt, um die Wohnverhältnisse in Arbeitervierteln zu verbessern. Einige Elendsviertel wurden sogar planmäßig saniert. Man baute für die Arbeiterfamilien Kindergärten und Volksschulen, später auch Kirchen, Büchereien, Sportanlagen und Kulturhäuser. Der Wohnungsbau für Arbeiter entpuppte sich immer mehr zu einem der wichtigsten Themen der Wahlkampfkampagnen. Im Jahre 1890 wurde sogar ein grundlegendes Gesetz

Angliában a 19. század végén az összes közművek – ezen belül a gáz- és vízművek – közösségi tulajdonba kerültek: ezzel is a munkáslakónegyedek lakáskörülményein kívántak javítani. A nyomornegyedek közül nem egyet "szanáltak", azaz tervszerűen korszerűsítették azokat; a házakat átépítették és az időközben felmerült hibákat orvosolták. A munkáscsaládok gyermekei számára óvodákat és elemi iskolákat, a lakóknak templomot, könyvtárat, sportlétesítményeket és kultúrházat építettek. A munkásházépítés fontossága megnőtt és a választási hadjáratok egyik központi kérdésévé vált. 1890-ben törvényt fogadtak el a munkásnegyedek és munkáslakások építésének előmozdítása céljából. Utóbbi sok más intézkedés mellett a helyi önkormányzatok számára lehetővé tette az egészségtelen házak és házsorok megvásárlását és bontását.

Az angol Sir Ebenezer Howard 1898-ban tette közzé "Garden Cities of Tomorrow" ("Holnap") című könyvét: kiadványában egyfajta eszményi kertváros képét rajzolta fel. Írása Európában is gyorsan ismertté vált. Tanulmányában a munkások számára megfelelő fizetési feltételekkel kedvezményes kölcsön nyújtására tett javaslatot. Felismerte a kor várostervezésének pazarló szokásait, szerette volna az ebből származó többletkiadásokat elkerülni. A várostervezés új és ésszerű módszereinek alkalmazásától jelentős pénzügyi megtakarítást remélt. Ezzel az akkori városbővítésekre annyira jellemző tervezetlenséget kívánta kiküszöbölni. Elképzelései szerint az új negyedeket már a lakók beköltözése előtt az ivóvízellátás és csatornázás hálózatának kiépítésével közművesíteni kellett volna. Howard látomásai, különösen az 1914 előtti években, az Alpiok-Adria térség munkáslakás-építkezéseire nagy hatást gyakoroltak.

A kertváros eszméje az első világháború utáni időkből is tovább élt. Csupán azt vitatták, hogy a felépített munkáslakásokat bérbe adják-e vagy inkább értékesítsék lakóiknak. Az Alpok-Adria térségében mindkét lehetőséggel éltek. A megfelelő benapozás, a jó levegő és a kellő mennyiségű zöld hármaskövetelményét idővel nagy kiterjedésű lakónegyedek soklakásos tömbjeinek építésével, magasházak – sáv- és toronyházak – alkalmazásával kívánták kielégíteni.

comunità avevano chiesto a voce alta che nell'urbanistica venissero presi in maggiore considerazione anche gli aspetti di carattere sociale. Essi chiedevano apertamente e caparbiamente l'eliminazione della penosa situazione abitativa e la creazione di piazze comunali e aree verdi più ampie accessibili anche agli operai della città.

Alcuni industriali progressisti si sforzarono di creare migliori condizioni abitative per i propri operai. I primi insediamenti modello per gli operai furono realizzati in Inghilterra (come per esempio Bourneville 1879, Port Sunlight 1888) nella seconda metà del XIX secolo. Furono costruite per gli operai case piccole ma pratiche in stile rustico a cui non mancava un piccolo giardino. In questa fase furono compiuti i primi passi per il successivo sviluppo dello standard delle abitazioni verso un design rustico. Questo tipo di architettura risultò apprezzato e ben accettato anche dagli operai. Le riviste specializzate della Regione dell'Alpe Adria di quell'epoca illustravano sempre più spesso come venivano costruite in Inghilterra le case operaie.

Nessuno stupore quindi che le correnti politiche e professionali in Inghilterra (non ultima la politica sociale e l'urbanesimo) siano servite a lungo come buoni esempi per l'ideologia e la realizzazione di abitazioni operaie anche nella Regione dell'Alpe Adria di allora.

Alla fine del XIX secolo in Inghilterra, le competenze di una parte delle infrastrutture, come per esempio le reti del gas e dell'acqua, vennero trasferite ai comuni per migliorare le condizioni abitative nei quartieri poveri. Alcuni di essi furono addirittura risanati con regolarità. Per le famiglie operaie vennero costruiti asili per i bambini e scuole elementari e, successivamente, anche chiese, biblioteche, impianti sportivi e centri culturali. L'edilizia abitativa destinata agli operai si rivelò sempre più come uno dei temi di maggiore importanza nelle campagne elettorali. Nel 1890 fu approvata addirittura una legge fondamentale per la costruzione delle abitazioni e degli insediamenti destinati agli operai. Ciò permise, per esempio, alle autorità locali di acquistare e abbattere case singole e a schiera in condizioni non igieniche.

Nel 1898 l'inglese Sir Ebenezer Howard

social aspects be taken into consideration in the construction of cities. They openly and consistently demanded a solution for the critical lack of flats, for community areas and larger green zones that workers from cities would also have access to.

Some more progressive industrialists tried to create better living conditions for their workers. The first workers' neighbourhoods to serve as an example were created in the second half of the 19th century in England (like Bourneville in 1879 and Port Sunlight in 1888). Small, functional houses in the rural style and always with a yard, were constructed for workers. First steps were taken in this stage for a further development of the residential standard, which later developed into rural design. This type of architecture was quite popular and well-received by the workers. Professional periodicals in the Alps-Adriatic region reported more frequently about this type of modern construction of workers' neighbourhoods in England.

It is not surprising that political and professional tendencies in England, along with social policy and urban planning, were long an example of awareness that a need existed to construct workers' flats in the Alps-Adriatic region at the time.

Towards the end of the 19th century, the ownership of certain infrastructure in England, like the gas network and water supply system, transferred to

građevine i zapušteni pomoćni objekti često su korišteni kao mjesto stanovanja više siromašnih radničkih obitelji. Ubrzo je postalo jasno da loši uvjeti stanovanja radničkih obitelji utječu na kvalitetu rada. Uz to, bolesti poput kolere postale su prijatna ne samo za radnike već i za druge stanovnike. Moguće je da je kombinacija gospodarski oslabljenog grada i prateće arhitekture prouzročila socijalne napetosti i nezadovoljstvo, koje se izražavalo kroz alkoholizam i obiteljsko nasilje.

U isto vrijeme, ljudi s razvijenom socijalnom svijesću raspravljali su o nepodnošljivim uvjetima života u radničkim naseljima na predavanjima, u novinskim člancima i drugim publikacijama. Mudri, politički iskusni "amateri", raspravljajući o pitanjima zajednica, počeli su sve glasnije tražiti da se socijalni aspekti uzmu u obzir pri izgradnji gradova. Otvoreno i uporno tražili su rješenje za suštinski nedostatak stanova, javnih površina i većih zelenih površina koje bi bile dostupne radnicima iz gradova.

Pojedini napredniji industrijalci nastojali su stvoriti bolje uvjete života za svoje radnike. Prva radnička naselja koja su služila kao primjer izgrađena su u drugoj polovici 19. stoljeća u Engleskoj (poput Bourneville-a 1879. i Port Sunlight-a 1888. godine). Za radnike su izgrađene male, funkcionalne kuće u seoskom stilu i uvijek s vrtom. Ova vrsta arhitekture bila je dosta popularna

(villages of co-operation), ki so zagotavljala zgledno bivanje z upoštevanjem higienskih in bivalnih standardov. Robert Owen je bil med drugim lastnik predilnice (1800 – 1825) na Škotskem v kraju New Larnak; industrijski obrat ob reki predilnice obdajajo stanovanjski bloki s stanovanji in vrtovi za delavce. Stanovanja so imela večje število prostorov in stranišče s školjko, kar je bilo v tistih časih prepoznano kot najvišji higienski standard. Med drugim je uvedel nekaj novosti: varstvo majhnih otrok, učilnice za otroke, večerno šolo za zaposlene in uvedel je določilo, da otroci mlajši od 10 let ne smejo delati v tovarni. Vsi ti primeri Roberta O. uvrščajo med socialiste.

Predstave o velikodušno zasnovanih, higiensko ustreznih in svetlih stanovanjih za delavce se v celinski Evropi niso kar preprosto uresničile. Socialni problemi in bivanjsko neustrezne mestne četrti so vodile h kaosu in nenehnim delavskim uporom in zastojem proizvodnje in manjšanjem kapitalskih dobičkov. Zato je bilo kar nekaj zadržkov temelječih na strahu in fantazmah o podivjanem delavskem naselju. Prvotna delavska stanovanja so bile velike najemniške delavske kasarne ali območja strnjenih delavskih stanovanjskih objektov. Ti objekti so imeli dve do tri etaže in so bili precej dolgi. Objekti so bili medsebojno odmaknjeni za okoli dvanajst metrov. Locirani so bili v neposredni bližini tovarn

New Larnak, 2010. [Zupančič]

für den Bau von Arbeiterwohnungen und Siedlungen von Arbeitern verabschiedet. Es ermöglichte z. B. den Lokalbehörden, unhygienische Häuser und Häuserreihen zu kaufen und abzureißen.

Im Jahre 1898 veröffentlichte der Engländer Sir Ebenezer Howard das Buch "To-morrow", das innerhalb kürzester Zeit auch am europäischen Festland bekannt wurde. In seinem Buch entwarf Howard das Bild einer idealen Gartenstadt. Er arbeitete ein günstiges Finanzierungs- und Kreditsystem für die Arbeiter aus. Weitere Einsparungen erhoffte er sich von der vorsätzlichen Planung der Stadt. Er wollte damit jene Planlosigkeit vermeiden, mit der sich Stadterweiterungen bisher vollzogen hatten. Die Bewohner beziehen die neuen Wohnviertel, die schon mit einer perfekten Infrastruktur – Trinkwasser, Kanalisation – versehen sind. Die Gedanken von Howard beeinflussten in den Vorkriegsjahren vor 1914 auch die Entwicklung des Arbeiterwohnungsbaues der Alpen-Adria Region.

Auch nach dem ersten Weltkrieg lebte die Konzeption der Gartenstadt weiter. Diskutiert wurde nur, ob die gebauten Arbeiterwohnungen vermietet oder verkauft werden sollen. In den Alpen-Adria Ländern hat man beide Varianten verwendet. Die dreifache Forderung nach Sonne, Luft und Grün wurde aber immer mehr in Form von großen Wohneinheiten und Wohnvierteln mit Hochbauten – Scheiben- und Turmhochhäusern – verwirklicht. Die Gestaltung einer idealen Gartenstadt schien bereits in den 1920-er Jahren ein überholter Traum zu sein. Man versuchte nämlich die Ansprüche, die an ein Einfamilienhaus gestellt wurden, auch in dichter und geschlossener Bebauung zu verwirklichen. Das Hochhaus wurde die ideale Bebauung; riesige Häuser, die aus "übereinander liegenden Villen und Gärten" bestehen. Man meinte, dass – ganz gegen den vorher gebauten ein- bzw. zweigeschossigen Arbeiterwohnbau – auch die großen Häuserblöcke die höheren Ansprüche der Arbeiter befriedigen würden.

Zwischen den beiden Weltkriegen entstanden in vielen Ländern Europas, so auch z.B. in Österreich, Holland und Deutschland soziale Gemeinschaftswohnungen und Gemeindebauten, die fast immer aus mehrstöckigen Häuserblöcken bestanden haben.

A kertváros eszméjének következetes megvalósítása az 1920-as évektől kezdve egyre inkább elérhetetlen álmoknak tűnt. Úgy vélték, hogy a szabadon álló, egyalakos házak előnyeit sűrű, zárt beépítésű, sokszintes lakóépületek formájában is biztosítani lehet. Az "egymás mellé és egymás fölé helyezett villákból és kertekből" álló magasházak beépítést az építészek nagy része előnyös megoldásnak tartotta. A kor felfogása szerint a korábbi egy- és kétemeletes munkáslakások által nyújtott előnyöket az újonnan épített, nagyméretű, sokemeletes háztömbök munkáslakásai is megfelelően kielégítették.

Ez magyarázza, hogy a két világháború között Európa sok országában, így Ausztriában, Hollandiában és Németországban már jobbra többszintes háztömbökben helyezték el a szociális önkormányzati lakásokat és szövetkezeti lakásokat.

A funkcionális elvek alapján felépített város gyakorlata, övezetekbe szervezett, négy alaprendeltetésével – munkahely, lakás, a testi és szellemi felüdülés/pihenés és a közlekedés területei – a második világháború után terjedt el. A 19. és 20. század építésze a kis, egyalakos kertvárosoktól, munkáskolóniáktól – a Svájci építész Le Corbusier (1887 – 1965) "vízszintes kertvárosoknak" hívta ezeket – a jövő "független kertvárosai" irányába vezetett.

A második világháború hihetetlen pusztításai során számtalan lakás megsemmisült. Tovább növelte a lakásínséget a hazájából elűzöttek tízmilliók száma. Az 1950-es években a gyarmati világ összeomlása is súlyosbította a helyzetet. Az otthonukat elvesztett emberek milliói számára rövid idő alatt új lakóhelyet kellett teremteni. Ezt az addig még nem ismert, óriási feladatot csak iparosított módszerekkel kivitelezett, nagy kiterjedésű alvóvárosok létesítésével tudták megoldani. A munkásnegyedek kertváros formájában történő megépítése ezzel szinte teljesen elvesztette realitását. A szociális lakásépítést a 2. világháború után egyre inkább politikai célkitűzések is befolyásolták. A kis munkásházak tervezésével kapcsolatos utolsó kísérletek Edvard Mihevc (Sarala/Koper) nevéhez fűződnek. Az általa tervezett, a korai 60-as években megvalósult utolsó ilyen települést azonban hamarosan átalakították: ezzel

pubblicò il libro "Garden Cities of Tomorrow" che in pochissimo tempo divenne famoso anche nel continente europeo. Nel suo libro, Howard concepì l'idea di una "città giardino" ideale. Egli elaborò un sistema economico di finanziamento o credito per tutti gli operai e confidava in ulteriori risparmi progettando la città in modo intenzionale. Egli voleva evitare quella mancanza di piani urbanistici che aveva caratterizzato fino ad allora l'ampliamento delle città. Gli abitanti ricevevano i nuovi quartieri già dotati di perfette infrastrutture (acqua potabile, canalizzazione). Le idee di Howard influenzarono anche lo sviluppo dell'edilizia operaia nella Regione dell'Alpe Adria negli anni antecedenti il primo conflitto mondiale.

Il concetto di città giardino sopravvisse anche nel primo dopoguerra, ma le discussioni erano più incentrate sulla questione se le abitazioni costruite per gli operai dovessero essere affittate o messe in vendita. Nei Paesi dell'Alpe Adria si verificarono entrambi i casi. La triplice richiesta di sole, luce e verde però si concretizzò sempre più sotto forma di grandi unità e quartieri abitativi con condomini (grattacieli e palazzi alti). La realizzazione di una città giardino ideale già negli anni Venti apparve come un sogno superato. Si cercò infatti di applicare i requisiti impiegati nelle abitazioni unifamiliari anche in edifici più fitti e chiusi. Il grattacielo divenne così l'edificio ideale: case enormi costituite da "ville e giardini sovrapposti gli uni agli altri". Si pensava che, al contrario delle abitazioni operaie costruite in precedenza a uno o due piani, anche i grattacieli potessero soddisfare le esigenze degli operai.

Nel periodo fra le due guerre sorsero in molti Paesi europei, tra i quali per esempio Austria, Olanda e Germania, appartamenti collettivi ed edifici comunali che quasi sempre erano ricavati da grandi edifici a più piani.

Dopo il secondo dopoguerra si diffuse l'idea della città funzionale con quattro funzioni principali (lavoro, abitazione, riposo fisico e mentale, viabilità). Era l'inizio della strada che avrebbe condotto dalla piccola città giardino/colonia operaia con case unifamiliari del periodo a cavallo tra il XIX e il XX secolo, soprannominata "città giardino orizzontale" dell'architetto svizzero Le Corbusier (1887 – 1965), alla "città giardino verticale" del futuro.

municipalities, in order to improve living conditions in workers' neighbourhoods. Some poor neighbourhoods underwent planned reconstruction. Preschools and primary schools, followed by churches, libraries, sports and cultural facilities were constructed for workers' neighbourhoods. Residential construction for workers turned into one of the major topics in election campaigns. In 1890, a significant law was adopted, concerning the construction of workers' flats and neighbourhoods. This act allowed local authorities to buy and tear down whole ranges of unsanitary houses.

In 1898, an Englishman, Sir Ebenezer Howard, published the book "Garden Cities of Tomorrow", which soon gained popularity on the European continent as well. In his book, Howard described an ideal "garden town". He came up with a favourable financing and crediting system for workers. He also hoped for more savings through careful city planning. His intention was to avoid the flaws in planning that were typical for city growth at the time. Inhabitants would move into new residential neighbourhoods with perfect infrastructure - drinking water and sewage systems. Howard's ideas had influenced the development of constructing workers' neighbourhoods in the Alps-Adriatic region before the war in 1914.

The concept of the "garden city" continued even after World War I. The debate was whether to lease or sell the constructed workers' flats. In the Alps-Adriatic countries, both one and the other took place. However, the triple need - for sun, air and vegetation, was accomplished more frequently through large residential units and high-rise residential neighbourhoods, with high round or square skyscrapers. By the 1920s, the construction of an ideal garden city already seemed to be an old dream. Characteristics of a family house were incorporated into large, enclosed high-rise buildings. High-rise buildings turned into ideal forms of construction - huge structures, seemingly consisting of "villas and gardens", positioned on top one another. The idea was that, contradictory to the previous construction of single or two-storey workers' buildings, large buildings could accommodate the growing demand from the workers.

Between the two world wars, social, municipal flats and municipal buildings

i dobro primljena od radnika. Stručna literatura u regiji Alpe-Jadran sve češće je izvještavala o ovoj vrsti suvremene izgradnje radničkih naselja u Engleskoj.

Ne iznenađuje da su političke i stručne tendencije u Engleskoj, zajedno sa socijalnom politikom i urbanim planiranjem dugo služile kao primjer svijesti o postojanju potrebe za izgradnjom radničkih stanova u regiji Alpe-Jadran u to vrijeme.

Krajem 19. stoljeća, vlasništvo dijela infrastrukture, poput plinovoda i vodoopskrbe, prešlo je na općine kako bi se poboljšali uvjeti života u radničkim naseljima. Pojedina siromašna naselja planski su obnovljena. Za radnička naselja izgrađene su predškolske ustanove, osnovne škole, crkve, knjižnice, sportske i kulturne institucije. Stambena izgradnja za radnike postala je jedna od temeljnih tema izbornih kampanji. Značajan je zakon donesen 1890. godine vezan za izgradnju radničkih stanova i naselja. Ovaj je zakon dopuštao lokalnim vlastima da kupuju i ruše čitav niz nekihijenskih kuća.

Englez, sir Ebenezer Howard objavio je 1898. godine knjigu "Sutra" koja je ubrzo postala popularna i na europskom kontinentu. U ovoj je knjizi Howard opisao idealan "grad-vrt". Uspio je osigurati povoljan sustav financiranja i kreditiranja radnika. Također se nadao uštedama i kroz ekonomična urbanistička rješenja. Namjera mu je bila izbjeći nedostatke u planiranju koji su bili tipični za urbanistički razvoj tog vremena. Stanovnici bi se uselili u nove stambene četvrti s izvrsnom infrastrukturom – sustavom vodoopskrbe i kanalizacije. Howardove ideje utjecale su na razvoj izgradnje radničkih naselja u regiji Alpe-Jadran prije prvog svjetskog rata.

S konceptom "grada vrta" nastavilo se i poslije Prvog svjetskog rata. Raspravljalo se o tome da li radničke stanove iznajmljivati ili prodavati. U zemljama regije Alpe-Jadran primjenjivale su se obje mogućnosti. Međutim, trostruka potreba – za suncem, zrakom i zelenilom – češće se postiže izgradnjom stambenih naselja s velikim stambenim jedinicama, odnosno okruglim ili četverokutnim neboderima. Do 1920.-tih godina izgradnja idealnog vrtog grada već je djelovala kao stari san. Karakteristike obiteljske kuće ugrađene su u velike, ograđene višekatne građevine. Neboderi su postali idealni oblici gradnje

ali železniških linij. Na dokumentacijskih fotografijah so vidne brezupne bivalne razmere z redkimi drevesi ali zelenicami. Odložno je primanjkovalo socialnoga čuta, merilo prostora je bil kapitalski donos in tovarniški kompleks je bil ukrojen zgolj potrebam proizvodnega procesa. Parki, otroška igrišča, športni objekti in drugi prostorski elementi so bili v teh območjih redki oziroma jih sploh ni bilo. Tako zasnovana bivalna okolja so jasno izključevala kulturne in socialne vrednote. Prostorskim rešitvam je poveljeval zgolj dobiček in donos na enoto stroškov.

Hitra industrializacija je v mesta privabljala veliko število priseljencev – nova delovna sila. Dnevna plima novih delavcev je botrovala poselitvi malodane vseh kotičkov v skromnih naseljih ob industrijskih obratih. Naval je bil tako močan, da so se ljudje naseljevali tudi v opuščeni industrijskih objektih. Vse skupaj je vodilo v močno poslabšanje bivalnih pogojev. Z delavci so v mesta prišle tudi številčne družine, zato se je na teh območjih trlo precej ljudi od otrok do starejših. Ob vsem tem so se širile nalezljive bolezni (kolera, diareja) pojavili so se še socialni problemi kot je alkoholizem in nasilje v družini. Bolezni niso ostale le v okviru delavcev, temveč so se širile izven teh območij in na druge predele mesta. Vse skupaj se je kmalu poznalo tudi pri proizvodnji, ki je začela stagnirati.

Sočasno so različni strokovnjaki in posamezniki opozarjali na problematiko delavcev in so v različnih časopisnih objavah, s predavanji ter z objavo publikacij začeli z osveščanjem javnosti. Preboj tovrstnih "diletantskih" idej se ni zgodil čez noč, saj so bili kapitalistični ideali trdno povezani s političnimi strujami, ki so onemogočale radikalno odstopanje od začrtanih ekonomskih ciljev. Odprta družba v tem okviru še ni bila vzpostavljena niti ni še delovala. Aktivisti, ki so opozarjali na nevzdržne razmere v delavskih blokkih in industrijskih obratih so bili nemalokrat preslišani in nezaželeni. Zagovarjali so ideje o bolj humanem pristopu pri načrtovanju razvoja mestnih predelov z vključevanjem zelenih površin in odpravo delavskih getov.

Vedno pogostejša izražanja po izboljšanju razmer pri načrtovanju, izvajanju in upravljanju mestnih območij so bila udeležena ob predstavitev modelnih delavskih naselij v drugi polovici

Der Gedanke der funktionellen Stadt mit vier Hauptfunktionen – die Arbeit, das Wohnen, die körperliche und geistige Erholung sowie der Verkehr – verbreitete sich nach dem zweiten Weltkrieg. Das war der Weg von der kleinen Gartenstadt/Arbeiterkolonie mit Einfamilienhäusern der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert – Architekt Le Corbusier (1887 – 1965) "horizontale Gartenstadt" genannt – zur "vertikalen Gartenstadt" der Zukunft.

Die durch die enormen Zerstörungen des zweiten Weltkrieges und durch das Vertreiben von zehn Millionen aus ihrem Heimatland und nicht zuletzt durch die Entkolonisierung der 1950er Jahre – Flucht aus den ehemaligen Kolonien – entstandene Wohnungsnot konnte man nur mittels Bauen von riesigen Wohnvierteln und Satellitensiedlungen – ausgeführt mit hoch industrialisierten Baumethoden – lösen. Die Alternative des Arbeiterviertels als Gartenstadt hatte fast jede Realität verloren. So sind die Arbeiterwohnsiedlungen des 19. Jahrhunderts weitgehend von politischen Zielsetzungen und den Anfängen des sozialen Wohnbaues, der seit der Zeit nach dem 2. Weltkrieg die Entwicklung bestimmte, abgelöst worden. Der letzte Versuch um kleine Arbeiterhäuser zu planen und errichten wurde in den frühen 60er Jahren vom Architekten Edvard Mihevc in Sarala / Koper (Slowenien) gemacht. Diese Siedlung wurde erheblich umgestaltet und verlor dadurch ihren urbanen Raster und die morphologische Wiedererkennung.

2. Definition des Begriffes Arbeiterviertel und Arbeiterstadt, einschlägige Studien und Forschungen

Die Projektgruppe Historische Zentren der Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria versuchte zuerst, die mit den Arbeitervierteln und Arbeiterstädten zusammenhängenden Begriffe zu definieren.

So verstehen wir unter **Arbeiterviertel** eine Siedlung, die überwiegend oder ausschließlich von Arbeiterfamilien bewohnt wird und die benachbart zu den Industrieanlagen liegt. Die zwischen 1750 und 1950 errichteten Arbeiterviertel und Arbeiterstädte können nicht ohne die Auswirkungen der ersten industriellen Entwicklung und den damit verbundenen

ez a lakónegyed is elvesztette jellegzetes kisvárosias hangulatát. A település egykori szerkezete és sajátos felépítése ma már alig felismerhető.

2. A munkásnegyed és munkásváros fogalmának meghatározása: tanulmányok és kutatás

Az Alpok-Adria Munkaközösség Történeti Központok Munkabizottsága mindenek előtt a munkásvárosokkal, munkásnegyedekkel összefüggő fogalmak meghatározását kísérelte meg.

Ennek megfelelően a **munkásnegyed fogalma** alatt olyan települést értünk, mely többnyire a város elővárosi övezetében fekszik: házeit leginkább ipari munkások és azok családtagjai lakják. Az 1750 és 1950 között létesített munkásvárosok és munkásnegyedek története nem kutatható a kor ipari fejlődésének ismerete nélkül, ugyanakkor az akkor kialakult szociális helyzetet sem lehet az európai társadalom, mindenek előtt a nagyvállalkozók ismert "paternalista" magatartása – főnöki gondoskodása, atyáskodó vezetése – nélkül megérteni.

Ipari település alatt olyan lakóhelyet értünk, amely nagyjából a városok elővárosias övezetében fekszik és jobbára ipari munkáscsaládok lakják. A nagyüzemek az ipari munkástelepeket gyakran a munkahelyek közelében létesítik, hogy munkásaik minél gyorsabban megközelíthessék munkahelyüket.

Ezzel szemben a **mezőgazdasági – agrár – településeket döntően a** mezőgazdaságban dolgozók lakják. Ezeket többnyire maguk a mezőgazdasági nagyüzemek hozzák létre a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkavállalók részére.

A **bányásztelepülések** építése a bányászattal kapcsolatos: kialakításukat a bányászat igényei határozták meg. A bányásztelepülések a bányászati nyersanyag lelőhelyek közelében épültek: lakóit a bányászatban foglalkoztatták.

További ipari települések az építőipar, vegyipar, acélfeldolgozás, energiaipar, járműgyártás, üveghuták, cserzőipar és bőripar, fakitermelés és előkészítés, gépgyártás, késkovácsolás,

Si poté sopperire alla necessità di abitazioni, insorta in seguito alle enormi devastazioni causate dalla seconda guerra mondiale, all'espulsione di dieci milioni di persone dalla loro patria e non da ultimo al processo di decolonizzazione (fuga dalle ex colonie) svoltosi negli anni '50, solo con la costruzione di enormi zone residenziali e quartieri satellite, realizzati con metodi di costruzione altamente industrializzati. L'alternativa del quartiere operaio come città giardino aveva perso quasi ogni consistenza. Così gli insediamenti operai del XIX secolo furono completamente superati dalle finalità politiche e dai principi dell'edilizia sociale che dal secondo dopoguerra ne determinarono lo sviluppo. L'ultimo tentativo di progettare e realizzare piccole case operaie fu quello dell'architetto Edvard Mihevc a Sarala/Capodistria (Slovenia) all'inizio degli anni '60. Questo insediamento venne così radicalmente trasformato che perse il proprio reticolo urbano e il proprio aspetto morfologico.

2. Definizione delle nozioni "quartiere operaio" e "città operaia" e relativi studi e ricerche

Il Gruppo progetto Centri storici della Comunità di lavoro Alpe Adria ha innanzitutto cercato di definire le nozioni connesse a quelle di "quartiere operaio" e "città operaia".

Così per **quartiere operaio** si intende un insediamento occupato principalmente o esclusivamente da famiglie operaie e situato in una posizione confinante con gli impianti industriali. I quartieri operai e le città operaie costruite tra il 1750 e il 1950 non possono essere presi in considerazione senza gli effetti del primo sviluppo industriale e delle conseguenze sociali ad esso legate e dovute all'applicazione dei principi del paternalismo delle grandi imprese nella società europea.

Insediamento industriale indica un insediamento abitativo situato soprattutto alla periferia di una città e occupato principalmente dalle famiglie degli operai impegnati nelle industrie. Questi insediamenti furono realizzati spesso da grandi aziende per dare alloggio alla propria manodopera nelle vicinanze della fabbrica.

were constructed, usually as high-rise buildings, in numerous European countries, including Austria, the Netherlands and Germany.

The idea of a functional city with four main functions - work, residence, physical and mental relaxation, as well as transport, grew more popular after World War II. It was a road from a small garden city/workers' colony with family houses, typical of the late 19th and early 20th centuries, which the Swiss architect Le Corbusier (1887 - 1965) called "horizontal city", towards the "vertical city" of the future.

An insufficient amount of flats on the market, caused by enormous destruction during World War II and ten million refugees, followed by decolonization in the 1950s and emigration from the former colonies, could only be resolved with the construction of huge residential neighbourhoods and satellite neighbourhoods, with the latest construction technology of the era. The construction of workers' neighbourhoods in the form of garden cities was completely abandoned in reality. This is how workers' neighbourhoods of the 19th century were transformed, since new political goals and residential construction for social needs surfaced after World War II, determining further development of residential construction. Architect Edvard Mihevc made the last attempt to design and construct small workers' houses in the early 60s in Šalara / Koper (Slovenia). This neighbourhood was reconstructed for the most part, thus losing its urban layout and morphological distinction.

2. Definition of the terms workers' neighbourhood and workers' city, expert studies and research

The Project Group on historical centres of the Alps-Adriatic Working Community initially defined the terms pertaining to workers' neighbourhoods and cities.

The term **workers' neighbourhood** indicates a neighbourhood inhabited primarily or exclusively by workers' families, located in the vicinity of industrial plants. When analysing workers' neighbourhoods and cities created between 1750 and 1950, results of the early industrialization must be taken into consideration, as well as its social consequences, based on the paternalism principle of large businesses in European societies.

– velike strukture koje se prividno sastoje od "vila i vrtova", pozicioniranih jedni na druge. Ideja je bila da nasuprot prethodnoj izgradnji jednokatnih i dvokatnih radničkih kuća, velike građevine mogu zadovoljiti rastuću potražnju radnika za stanovima.

Između dva svjetska rata, u velikom broju europskih zemalja, uključujući Austriju, Nizozemsku i Njemačku gradile su se socijalne, općinske stambene zgrade, u većini slučajeva višekratnice.

Ideja o funkcionalnom gradu s četiri glavne funkcije – rad, stanovanje, psihičko i tjelesno opuštanje kao i prijevoz - postajala je sve raširenijom poslije Drugog svjetskog rata. Bio je to put od manjih naselja "grada-vrta" s obiteljskim kućama, tipičnim za kraj 19. i početak 20. stoljeća, koje je švicarski arhitekt Le Corbusier (1887.-1965.) nazivao "horizontalnim gradom" do "vertikalnog grada" budućnosti.

Problem nedovoljnog broja stanova na tržištu uslijed rušenja ogromnih razmjera tijekom Drugog svjetskog rata i deset milijuna izbjeglica, nakon čega je uslijedila dekolonizacija pedesetih godina prošlog stoljeća te emigracija iz bivših kolonija, mogao se riješiti jedino izgradnjom ogromnih stambenih naselja i satelitskih naselja, uz korištenje najnovijih tehnologija tog vremena. Izgradnja radničkih naselja u obliku "gradova-vrtova" potpuno je napuštena u stvarnosti. Novi politički ciljevi i stambena izgradnja za zadovoljavanje društvenih potreba, koje su se javile poslije Drugog svjetskog rata, imali su za posljedicu promjene u odnosu na radnička naselja iz 19. stoljeća te utvrdili daljnji razvoj stambene izgradnje. Arhitekt Edvard Mihevc uložio je krajnji napor da projektira i izgradi male radničke kuće početkom 1960.-tih godina u Šalari/Kopar (Slovenija). Ovo je naselje većim dijelom rekonstruirano tako da je izgubilo svoj urbani tlocrt i morfološke distinkcije.

2. Definicija izraza radničko naselje i radnički grad, stručne studije i istraživanje

Projektna skupina za povijesna naselja Radne zajednice Alpe-Jadran na samom početku je definirala izraze koji se odnose na radnička naselja i gradove.

Izraz **radničko naselje** označava naselje koje je prvenstveno ili isključivo naseljeno radničkim obiteljima i smješteno

devetnajstega stoljeća. Primeri teh eksperimentalnih modelnih naselja su Bourneville blizu Birminghama u Velikoj Britaniji (arhitekt Alexander Harvey 1879) i Port Sunlight blizu Bebingtona oziroma Liverpola (1888). Naselje Port Sunlight je dobilo ime po milu, ki so ga izdelovali v tovarni tovarnarja Williama Levera. Ob zasnovi delavskega naselja je Lever zahteval tudi prostor za druženje (t.i. lnn), kjer pa niso smeli streči alkohola. Lever namreč ni bil naklonjen alkoholu. Port Sunlight je v veliki meri naskiciral kar sam tovarnar, ki ga je arhitektura močno zanimala. Obe naselji imata sorodno arhitekturno topologijo: praktično zasnovane hiše skromnih mer s pridanim lastnim vrtičkom in celovito ureditvijo ulice ter s smiselno ozelenitvijo. Ti naselji sta vplivali na dvig družbene ozaveščenosti, da je skrb za dobro načrtovano grajeno okolje koristna za vse (delavci, tovarnarji, družba in politika). Ob teh realizacijah se je tak način načrtovanja močno okrepil in postal širše družbeno sprejemljiv. Ideje vrtnih naselij so se razširile še na celinsko Evropo in so kmalu dosegle tudi območje naše regije Alpe Jadran. Ideje o boljšem načrtovanju na področju arhitekture in urbanizma so preplavile stroko in so služile tudi politiki. O tem pričajo obstoječa delavska naselja na območju skupnosti Alpe Jadran.

V Veliki Britaniji sta bili ob koncu devetnajstega stoljeća značilni dve novi komunalni dobri: plinifikacija in razvod vodovodnega omrežja. Smiselno načrtovani in izvajani infrastrukturni omrežji sta omogućili ugodnije bivalne pogoje tudi v delavskih četrtih. Ob postopni sistemizaciji načrtovanja mestnih prenov in infrastrukturnih posodobitev so v okviru delavskih četrti vse pogosteje postavljali vzgojno-varstvene enote za otroke (vrtce in ljudske šole). Kasnije so načrtovalci k temu urbanemu ansamblu pridali še dodatne objekte z javnim programom kot so: religiozni objekti (cerkve), knjižnice, gledališča in športni objekti. Delavstvo in z njimi povezana stanovanjska in bivanjska problematika so bili del pomembnijih tem tudi med predvolilnimi boji. Leta 1890 je bil sprejet zakon, ki je med drugim področji urejal tudi načrtovanje in gradnjo delavskih stanovanj in delavskih mestnih območij. Zakon je med drugim omogućil lokalnim oblastem odkup ali rušitev neustreznih stavb v delavskih četrtih (Public Health Acts Amendment Act and Settled Land Act 1890).

sozialen Folgen aufgrund der Anwendung der Grundsätze des Paternalismus der Großunternehmer in den europäischen Gesellschaften gesehen werden.

Industriesiedlung heißt eine Wohnsiedlung, die vor allem im Vorortbereich einer Stadt liegt und die überwiegend von Industriearbeiterfamilien bewohnt wird. Industriearbeitersiedlungen wurden häufig von Großbetrieben zur Unterbringung ihrer Arbeiter in Werksnähe errichtet.

Dagegen ist die **Agrarsiedlung** ein Siedlungstyp mit einem hohen Anteil von der in der Landwirtschaft tätigen Bevölkerung. Agrarsiedlungen wurden häufig von Agrargroßbetrieben mit landwirtschaftlichen Gütern für die Beschäftigten der Güter errichtet.

Bergbausiedlungen sind Siedlungen, die aufgrund der Bergbaufunktion gegründet bzw. sehr wesentlich durch die Bergbaufunktion bestimmt wurden. Die Bergbausiedlungen liegen dem Abbaugbiet nahe. Die Bewohner der Bergbausiedlungen sind im Bergbau tätig.

Weitere typische Industriesiedlungsarten sind Siedlungen, die für Arbeitnehmer von Bauindustrie, Chemischer Industrie, Eisenverarbeitung, Energiewirtschaft, Fahrzeugbau, Glashütten, Gerberei und Lederfabriken, Holzgewinnung und -verarbeitung, Maschinenbau, Messerschmieden, Nahrungsindustrie, Salzbergbau, Schiffsbau, Schmuckerzeugung, Stahlerzeugung, Steinbrecher, Transportwesen, Textilindustrie, etc. gebaut wurden.

Das Thema der Arbeiterviertel ist zusammen mit dem Thema der Entwicklung der Industriestädte und dem Entstehen der sozialen Wohnungsbausiedlungen Forschungs- und Vergleichsgegenstand für zahlreiche Disziplinen, von der Sozialgeschichte bis zur Industriearchäologie.

Dennoch kann man dabei nur auf eine mosaikartige Forschung zugreifen, die vorwiegend auf universitären Fakultäten (wie z.B. Architektur oder Geschichte/Kunstgeschichte) zu finden ist. Die diesbezüglichen Recherchen der Projektgruppe haben punktuelle Ergebnisse erzielt (siehe angefügte Literaturliste).

Lebensmittelindustrie, Maschinenbau, Textilindustrie, Schiffbau, Schmuckerzeugung, Stahlerzeugung, Steinbrecher, Transportwesen, Textilindustrie, etc. gebaut wurden.

A munkásnegyedek, ezen belül az ipari városok és a szociális lakónegyedek a szociáltörténetől kezdve egészen az ipari régészetig számtalan önálló tudományág és összehasonlító tudomány számára kínálnak kutatási lehetőséget. Jelentésünkben nem törekedtünk a teljességre, kutatásaink így inkább mozaikszerűek: a vizsgálódásokban nagyrészt a térség egyetemien működő építészeti, történelmi és művészettörténelmi eredményeire támaszkodtunk. A munkáscsoport kutatásai így sok szempontúak, de közel sem érték el a teljességet (lásd a mellékelt irodalomjegyzéket).

A téma jellegéből következően, hogy a vizsgálódások nem szorítottak kizárólag városépítészeti és építészeti szempontokra: a kutatásnál a gazdaság, a társadalom és a politika sajátos jellegzetességeit is figyelembe vettük. Az Alpok-Adria térség egyes régióiban, így például Friuli Venezia Giulia területén a legnagyobb, még létező települések közül a legtöbbet sikerült feltérképezni. Ezekkel már korábban is figyelemreméltó publikációk egész sora foglalkozott, a kutatások eredményeit pedig kiállítások keretében is bemutatták. Mindez a helyi közösség, de a szélesebb nyilvánosság figyelmét is felkeltette és a településekkel kapcsolatos tudásanyagot nagyobb részt ismertté tette.

A munkásélet ábrázolása nem egy színésztársulat tagjait színdarabok írására ösztönözte. Az osztályharc tanulmányozása a helytörténeti kutatás számára is számtalan lehetőséget kínált. Ezek a tanulmányok sok esetben nem szorítottak kizárólag a helytörténet eseményeinek feltárására, így a kutatás területét többen tovább szélesítették: eredményeit a teljes történeti és társadalmi háttér figyelembevételével elemezték (Olaszország).

A munkásotthonok építése a városok fejlődésére és a lakóházépítés építészeti megoldásaira is erősen hatott. Ha a kutatást ennek megfelelően e területekre is kiterjesztjük, egységes értékelési szempontokban kell megállapodnunk. A települések felépítését, a városépítészeti

L'insediamento rurale, al contrario, è una tipologia di insediamento occupata per una buona parte dalle persone impiegate nell'agricoltura. Questi insediamenti furono realizzati spesso da grandi aziende agricole sui propri poderi per dare alloggio alla manodopera impiegata nei campi.

Gli **insediamenti minerari** sono insediamenti fondati per servire ad una funzione estrattiva ovvero determinati sostanzialmente dalla presenza di miniere. Questi insediamenti si trovano nelle vicinanze delle zone di estrazione e i suoi abitanti lavorano nella miniera.

Altre tipologie tipiche di insediamenti industriali sono gli insediamenti costruiti per gli operai dell'industria edile, chimica, automobilistica, meccanica, alimentare, nautica, tessile, orafa, di lavorazione del ferro, di produzione di energia elettrica, del vetro, di produzione e lavorazione del legno, di concerie e pelletterie, coltellerie, miniere di sale, dell'acciaio, dei trasporti, dei frantoi per pietre, ecc..

Il tema del quartiere operaio insieme a quello dello sviluppo delle città industriali e della nascita dell'edilizia abitativa sociale sono oggetto di ricerca e confronto in molte discipline, dalla storia della sociologia all'archeologia industriale.

Tuttavia si riscontra solo una ricerca a mosaico fatta prevalentemente presso facoltà universitarie (come per esempio architettura o storia/storia dell'arte). Le ricerche in tal senso del Gruppo progetto hanno ottenuto risultati precisi (si veda la bibliografia allegata).

L'importanza di questo tema, di fatto, non si limita ai puri dati architettonici e urbanistici, ma riguarda anche l'economia, la società e la politica. In alcune regioni (come il Friuli Venezia Giulia), gli insediamenti più grandi sono stati oggetto di approfondita ricerca e alcuni addirittura di mostre a tema e pubblicazioni, contribuendo così a diffondere la conoscenza di questi insediamenti sia presso gli abitanti locali sia presso un pubblico più vasto.

Alcuni gruppi teatrali hanno preso spunto per le loro rappresentazioni proprio dalla vita degli operai, mentre il tema della lotta di classe riempie molte pagine della storia locale. Questi studi non si sono tuttavia limitati all'ambito locale, ma

An **industrial neighbourhood** is a residential neighbourhood, usually located in a city suburb, and inhabited mostly by families of industrial workers. Industrial neighbourhoods were usually constructed by large companies in the vicinity of factories for their own workers.

Unlike them, **rural neighbourhoods** are those inhabited mostly by people engaged in agriculture. Rural neighbourhoods were usually constructed by large agricultural companies on their commercial farms for workers hired to work there.

Mining neighbourhoods are those related to mining activities. They are located in the vicinity of mines. Inhabitants of these neighbourhoods work in the mining industry.

Other typical industrial neighbourhoods are those constructed for workers in the construction industry, the chemical, steel or energy sectors, automotive and glass industries, tanning and leather factories, wood processing industry, mechanical engineering, blacksmith workshops and food industries, salt extraction from mines, shipbuilding industry, jewellery and steel production, stone quarries, transport, the textile industry and alike.

Workers' neighbourhoods, along with the creation of industrial cities and development of residential construction for social needs, is a topic of research and comparison in numerous fields, ranging from social history to industrial archaeology.

Despite this, there is only scattered research conducted primarily at universities (like architecture, history or art history). Research of this topic conducted by the Project Group lead to certain results (see the enclosed list of references).

Significance of this topic is not limited only to architectural or urban planning data, but also encompasses the economy, society and politics. In certain regions (Friuli Venezia Giulia), large neighbourhoods were researched in detail, while some were even topics of exhibits and publications. This contributed to a higher awareness of the local and general public about these neighbourhoods.

Some theatre companies, inspired by the

u blizini industrijskih pogona. Kada se analiziraju radnička naselja i gradovi izgrađeni između 1750. i 1950. godine, trebaju se uzeti u obzir posljedice rane industrijalizacije kao i njezine društvene posljedice, utemeljene na paternalističkom načelu velikih poslovnih tvrtki u europskim društvima.

Industrijsko naselje je stambeno naselje, obično smješteno u gradskom predgrađu i naseljeno uglavnom obiteljima industrijskih radnika. Industrijska su naselja obično gradile velike kompanije u blizini tvornica za svoje radnike.

Za razliku od njih, **seoska naselja** su ona naseljena uglavnom osobama koje se bave poljoprivredom. Seoska ili ruralna naselja obično su gradile velike poljoprivredne kompanije na svojim komercijalnim imanjima za radnike koji su na njima radili.

Rudarska naselja su ona vezane uz rudarske aktivnosti. Smještena su u blizini rudnika i naseljena onima koji su zaposleni u rudarskoj industriji.

Ostala tipična industrijska naselja su ona izgrađena za radnike u građevinskoj industriji, kemijskoj, čeličnom ili energetskom sektoru, automobilskoj ili staklarskoj industriji, kožarskoj, drvenoj, metalnoj ili prehrambenoj industriji, solanama, brodogradnji, zlatarskoj i čeličnoj industriji, kamenolomima, prometnoj i tekstilnoj i sličnim industrijskim granama.

Radnička naselja, zajedno s izgradnjom industrijskih gradova i razvojem stambene izgradnje za socijalne potrebe predmet su istraživanja i usporedbe na brojnim područjima, od socijalne povijesti do industrijske arheologije. Unatoč tome, istraživanja su sporadična i uglavnom se provode na sveučilištima (na arhitekturi, povijesti ili povijesti umjetnosti). Istraživanja ove teme, koja je provodila Projektna skupina, dovela je do određenih rezultata (vidi priloženi referentni popis).

Značaj ove teme ne ograničava se samo na podatke vezane uz arhitekturu ili urbanizam već obuhvaća i gospodarstvo, društvo i politiku. U pojedinim područjima (Furlanija-Juljska krajina), velika su naselja detaljno proučena dok su neka od njih bila teme izložba i publikacija. To je dovelo do podizanja svijesti lokalne i šire javnosti o ovim naseljima.

Leta 1898 je Sir Ebenezer Howard izdao monografiju s pomenljivim naslovom "Garden Cities of Tomorrow, A Peaceful Path to Real Reform" (u prostom prevodu bi se naslov glasil: Za jutri, Smiselna pot k realnim reformam). Knjiga je kmalu postala prava strokovna uspješnica na celinski Evropi. Leta 1902 jo ponatisnejo s spremenjenim naslovom Garden Cities of Tomorrow (Vrtna mesta za jutri) Sir Howard je v knjigi ob teoretičnem besedilu predstavil še shemo idealnega vrtnega mesta. Oblikoval je ekonomska orodja, ki so omogočala smiselno urejeno financiranje in kreditiranje delavskih družin. Vsi ti koraki so pripomogli, da je bil prostorski načrtovalski proces celovitejši in kvalitetnejši, a se je ta ideja v praksi izkazala za enostransko reševanje problematike. S svojimi teoretičnimi modeli in tezami je Sir Howard želel v največji meri omiliti raznotere načrtovalske anomalije, ki so se dogajale v praksi, predvsem nasičenost oziroma prenaseljenost ljudi v posameznih mestnih predelih. Med drugimi tezami je izrazila ta, ko omenja, da je pogoj za vselitev v objekt izvedena popolna infrastruktura – oskrba s pitno vodo, odvod fekalne kanalizacije (danes oblikovalci prostora razumemo te teze pod terminom ustreznost komunalna urejenost zemljišča). Ideje Sir Howarda so vplivale tudi na zasnovno predvojnih (pred 1914) delavskih naselij na območju združenja Alpe Jadran. Koncept vrtnega mesta je preživel prvo svetovno vojno. V tistem času so bile v ospredju debate o upravljanju teh naselij oziroma nepremičnin, vprašanje je bilo ali naj se ohranijo najemniška razmerja ali naj se enote odprodajo. Obe možnosti imata svoje lastne prednosti in slabosti, na območju združenja Alpe Jadran sta se izvajala oba načina.

Stremljenje k trem osnovnim prvinam (sonce, zrak in zelenje), ki določajo kvaliteto bivanja, so bile upoštevane pri vseh oblikah oblikovanja prostora. Oblikovanje idealizirane predstave o vrtnem mestu je v dvajsetih letih 20. stoletja postalo utopično. Ideja je bila v praksi težko izvedljiva, saj ima prostor že v začetku podane zunanje pogoje (mestna mreža, morfološke enote, ekonomski razlogi, drufžba). Porodila se je nova ideja: o enodružinski hiši z vrtom ter se simbolno preslikala v gosto mestno mrežo. Horizontalna hiša je bila preoblikovana v vertikalno hišo – stolpnico kot "vertikalni nabor vil z vrtovi". Z novimi tehnologijami gradnje (jeklene konstrukcije, armirani

Die Bedeutung dieses Themas beschränkt sich in der Tat nicht auf die rein architektonischen und städtebaulichen Daten, sondern betrifft auch Wirtschaft, Gesellschaft und Politik. In einigen Regionen (wie Friaul-Julisch Venetien) wurden die größten Siedlungen umfassend erforscht, einige waren auch Thema von Ausstellungen und Publikationen. Das hat dazu beigetragen, das Wissen über diese Siedlungen in der lokalen und auch breiteren Öffentlichkeit zu verbessern.

Einige Schauspielgruppen haben sich Anregungen aus dem Arbeiterleben für Schauspiele geholt, während das Thema der Klassenkämpfe viele Seiten der lokalen Geschichte füllt. Diese Studien haben sich allerdings nicht nur auf die lokale Geschichte beschränkt, sondern auch deren Ergebnisse und Folgen vor dem Gesamthintergrund der historischen und gesellschaftlichen Entwicklung (Italiens) analysiert.

Wenn man nun eine Aufstellung der städtischen Ausprägungen und architektonischen Lösungen von Arbeiterherbergen machen möchte, benötigt man eine Liste mit Standardwerten. In Bezug auf die Elemente, Pläne und Morphologien der Niederlassungen und der Erscheinungszeit können wir feststellen, dass die Alpen-Adria Region viele Ähnlichkeiten und wenige Unterschiede aufweist.

3. Bauzeitraum

Um die Geschichte der Arbeitersiedlungen zu klären, müssen wir uns ganz kurz mit der Chronik der Industrialisierung, Entwicklung von Bergbau und industrieartiger Agrarwirtschaft in der Region beschäftigen. Die Industriegeschichte der einzelnen Regionen zeigt gewisse Ähnlichkeiten.

Im historischen Komitat Baranya setzte die Industrialisierung um die Mitte des 19. Jahrhunderts ein. Die wichtigsten Industriezweige waren der Bergbau, die Agrarindustrie sowie die Leicht- und Schwerindustrie. In Pécs und Umgebung existierten zwischen 1850 und 1920 in Pécsbányatelep, Szabolcsbányatelep und Vasas Bergmannsiedlungen (Kolonien). In Pécs, in der sog. Budaer Vorstadt, gab es eine Arbeiterkolonie, die vom Keramikfabrikanten Vilmos Zsolnay angelegt wurde. (Die Kolonie des Betriebs Újhegy sowie die Bergmannskolonie

elemeket és az épületterveket tekintve – amennyiben ezek keletkezését és a típusmegoldások megjelenésének időpontját vizsgáljuk – megállapíthatjuk, hogy az Alpok-Adria térség munkástelepei között sok az azonosság és a különbségek viszonylag csekélyek.

3. Építési korszak

A munkástelepülések történetének feltárásával kapcsolatban röviden foglalkoznunk kell a térség iparosodásának eseményeivel, a bányászat fejlődésével és a nagyipari mezőgazdaság kialakulásával. Az egyes térségek ipartörténetében sok hasonlóságot fedezhetünk fel.

A történeti Baranya megyében az iparosodás a 19. század közepén vette kezdetét. A legfontosabb iparágazat a bányászat, az agrárparipar valamint a könnyű- és nehézipar volt. Pécssett és környékén 1850 és 1920 között Pécsbányatelepen, Szabolcsbányatelepen és Vasason léteztek munkáskolóniák (u.n. "munkásgyarmatok"). Pécssett, a budai külvárosban felépült munkáslakótelepet Zsolnay Vilmos kerámiagyáros létesítette. (Az Újhegyi üzem kolóniája valamint Meszespuszta bányáskolóniája csak 1920 után épült.)

A 19. század közepén Pécssett vashámor is létezett, (Madarász-féle Csetnek-pécsi vasgyár), de ez a gyár csak néhány évig működött. Pécssett és környékén a nagyarányú bányaművelést a Duna Gőzhajózási Társaság (DGT) indította el. A DGT 1852-ben létesítette első bányakolóniáját Pécsbányán, majd a nagyvállalat 1852 és 1925 között felvásárolta az összes Pécs környéki bányauzemet. A pécsi vállalkozók kiszorultak a bányaművelésből, ezért ipari üzemek, gyárak alapításába fogtak. Az 1850-es évektől a századfordulóig Pécssett egymás után alakultak könnyűipari üzemek: 1852-ben Zsolnay Vilmos kerámia-, illetve porcelángyára, 1859-ben a Littke-féle pezsgőgyár, 1860-ban a Hamerli-féle kesztyűgyár, majd az Angster-féle orgonagyár, a Höffler bőrgyár, az Engel-féle parkettagyár. A Pécs környéki mezőgazdasági üzemek termékeit a pécsi malmok dolgozták fel, majd sörgyárat alapítottak, a lakosság egy része pedig házépítésbe fogott. Az építkezések anyagigényének biztosítására mészsandor és téglafabrikák létesültek. Megfelelő nyersanyagok híján nehézipari üzemek nem települtek a városba.

sono stati analizzati anche i risultati e le conseguenze sullo sfondo complessivo dello sviluppo storico e sociale (dell'Italia).

Se si volessero elencare i tratti urbani e le soluzioni architettoniche degli alloggi degli operai ci vorrebbe un elenco di caratteristiche standard. In riferimento ad elementi, progetti e morfologie delle sedi e del periodo della loro comparsa abbiamo potuto constatare che la Regione dell'Alpe Adria mostra più somiglianze che differenze.

3. Periodo di costruzione

Per poter chiarire la storia degli insediamenti operai dobbiamo occuparci brevemente della cronaca dell'industrializzazione, dello sviluppo delle miniere e dell'agricoltura industrializzata nella Regione. La storia industriale delle singole regioni mostra certe somiglianze.

Nel distretto storico di Baranya (Ungheria), l'industrializzazione ebbe inizio intorno alla metà del XIX secolo. I settori industriali più importanti erano l'industria mineraria, l'agroindustria, l'industria leggera e quella pesante. A Pécs e dintorni tra il 1850 e il 1920 esistevano insediamenti minerari (colonie) a Pécsbányatelep, Szabolcsbányatelep e Vasas. A Pécs, nel cosiddetto sobborgo di Budaer, viveva una colonia operaia fondata dal fabbricante di ceramica Vilmos Zsolnay (la colonia industriale della Újhegy e quella mineraria di Meszespuszta sono sorte solo dopo il 1920).

Intorno alla metà del XIX secolo a Pécs c'era una ferriera (Csetnek-Pécs della ditta Madarász) che fu attiva solo per pochi anni. L'artefice della grande industria estrattiva del carbone fossile di Pécs e dintorni fu la società danubiana di navigazione a vapore DDSG. Essa realizzò il primo pozzo minerario nel 1852 a Pécsbánya. Tra il 1852 e il 1925 la grande impresa acquistò tutte le miniere del circondario. Le aziende di Pécs, scalzate così dall'estrazione del carbone, fondarono altre imprese industriali e fabbriche.

Dalla metà del 1800 fino alla fine del secolo sorse un gran numero di industrie leggere: nel 1852 la fabbrica di ceramiche e porcellane di Vilmos Zsolnay, nel 1859 la produzione di spumanti della ditta Littke, nel 1860 la fabbrica di guanti Hamerli

life of workers, used the topic for their shows, while class struggles have been a significant topic in local history. These studies were not limited to the local history only, their results and consequences were analysed within the entire historic and social development in Italy.

A list of standard values is necessary to enumerate the urban characteristics and architectural solutions for workers' flats. In regards to elements, plans and morphology of the neighbourhoods and the time of their construction, we can conclude that few differences and a number of similarities were noted in the Alps-Adriatic region.

3. Construction period

In order to explain the history of workers' neighbourhoods, we must briefly describe the chronology of industrial development, mining and industrial agriculture in the region. Industrial history is similar among regions.

In the historic county of Baranya, industrialization began in the mid 19th century. The biggest industries were mining, agriculture, as well as light and heavy industries. Between 1850 and 1920, mining neighbourhoods (colonies) were founded in Pécs and its vicinity, Pécsbányatelep, Szabolcsbányatelep and Vasas. A workers' colony existed in the suburb of Pécs called Budaer, founded by Vilmos Zsolnay, owner of a ceramics factory. (Colonies of the Újhegy company and the Meszespuszt mining colony were founded after 1920).

In the mid 19th century, an iron-forging plant existed in Pécs (iron factory Csetnek-Pécs owned by the Madarász company), having operated for only a few years. The company Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft made large investments into pit coal extraction. This company opened its first mining shaft in Pécsbánya. Between 1852 and 1925, this large corporation bought out all mines in the area. Entrepreneurs from Pécs, who could no longer compete in the coal business, started founding other industrial plants and factories. From 1850 to the turn of the century, a range of light industrial plants were founded: in 1852 the ceramics porcelain factory of Vilmos Zsolnay, in 1859 the Littke sparkling wine factory, in 1860 the Hamerli gloves factory,

Pojedine su kazališne skupine, nadahnute životom radnika, koristile ovu temu u svojim predstavama, a klasna borba sastavnim je i važnim dijelom lokalne povijesti. Ove studije nisu se ograničavale samo na lokalnu povijest, njihovi su se rezultati i posljedice analizirali u okviru cjelokupnog povijesnog i društvenog razvoja u Italiji. Potreban je popis standardnih vrijednosti da bi se nabrojala urbanistička svojstva i arhitektonska rješenja radničkih stanova. Sudeći prema elementima, planovima i morfologiji naselja i vremenu njihove izgradnje možemo zaključiti da na području regije Alpe-Jadran postoje kako određene razlike tako i sličnosti.

3. Razdoblje izgradnje

Kako bi obrazložili povijest radničkih naselja, moramo prvo ukratko opisati kronologiju industrijskog razvoja, rudarstva i industrijske poljoprivrede u regiji. Industrijska povijest slična je među regijama.

U povijesnoj regiji Baranje, industrijalizacija je počela sredinom 19. stoljeća. Najrazvijenije grane bile su rudarstvo, poljoprivreda te laka i teška industrija. Između 1850. i 1920. rudarska naselja osnovana su u Pečuhu i okolici, Pécsbányatelepu, Szabolcsbányatelepu i Vasasu. U predgrađu Pečuha postojalo je radničko naselje, pod nazivom Budaer, kojeg je osnovao Vilmos Zsolnay vlasnik tvornice keramike. (Naselja tvrtke Újhegy i rudarsko naselje Meszespuszt osnovani su nakon 1920. godine).

Sredinom 19. stoljeća u Pečuhu je postojala željezara (Csetnek-Pecs u vlasništvu tvrtke Madarász) koja je radila samo nekoliko godina. Tvrtka Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft uložila je velika sredstva u rudnike ugljena. Prvi je rudnik otvorila u Pécsbányi. Između 1852. i 1925. ova je velika korporacija otkupila sve rudnike na tom području. Poduzetnici iz Pečuha koji se više nisu mogli takmičiti u poslovima s ugljenom počeli su osnivati druge industrijske pogone i tvornice. Od 1850. godine do kraja stoljeća, osnovan je čitav niz pogona lake industrije: 1852. godine tvornica keramičkog porculana Vilmosa Zsolnaya, 1859. godine tvornica pjenušca Littke, 1860. tvornica rukavica Hamerli, poslije čega je uslijedila radionica za izgradnju orgulja Angster, tvornica kože Hoffer i tvornica parketa Engel. Proizvodi s okolnih poljoprivrednih dobara obrađivani

beton) so bile većetažne zgradbe in stolpnice grajene lažje in hitreje. Tehnični napredek je vplival na družbo, kulturo, politiko in tudi na dojemanje bivalne problematike – visoke zgradbe so nudile več svetlobe stanovalcem, omogočale so boljši pogled na mesto in naj bi tako osvobajale delavski razred. Med obema svetovnjima vojnima so na območju Avstrije, Nizozemske in Nemčije nastala značilna socialna naselja prav po teh načelih. Naselja so upoštevala smernice za zagotavljanje zdravega bivalnega okolja: zagotavljanje dnevne svetlobe, vodovoda, kanalizacije, parkov z vegetacijo in drugih zelenih površin. V obdobju t.i. Rdečega Dunaja med leti 1923 in 1934 so na Dunaju zgradili prek 60 000 stanovanjskih enot, ki so bile namenjene socialno ogroženim skupinam. Najemnina stanovanj je bila nizka (do 4% prihodka) in je bila v nekaterih primerih tudi začasno zamrznjena.

Ideje o funkcionalnem mestu s štirimi funkcijami: delo, stanovanje, počitek (telesno in duhovno) in mobilnost posameznika. Ideje so se krepile pred drugo svetovno vojno in dodobra okrepile po njej. Pot od majhne delavske kolonije s skromnim hišicami in gredicami je bila iz horizontalne linije (ob prelomu stoletje) preusmerjena v vertikalno smer (med obema vojnima in po drugi svetovni vojni). Pri tem ideološko in tipološko arhitekturnemu vzpenjanju je odigral ključno vlogo švicarski arhitekt s prvotnim imenom Charles-Edouard Jeanneret-Gris oziroma s stiliziranim imenom Le Corbusier (1887 – 1965). Izumil je t.i. vertikalno vrtno mesto kot odgovor na funkcionalne potrebe ljudi v mestu. V bistvu je Le Corbusier povzel Howardovo misel in jo udejanjil s stolpnici v parku.

Zavoljo neumnosti zadnje svetovne vojne je bila Evropa v ruševinah. Dogodil se je val emigracij ljudi prek morja v obljubljeni dežele kot sta bila Severna Amerika ali Avstralija. Hkrati z emigracijo se je v petdesetih letih 20. stoletja dogajala imigracija prebivalcev iz nekdanjih kolonij, ki so se postopoma osvobajale spon kolonizatorjev. Gospodarske spon so se v mnogih primerih ohranile, saj so bile zagotovile gospodarskega miru (predvsem za Evropo) in politične stabilnosti novonastalih političnih struj v kolonijah.

Ob obnovi mest, vasi in celotnega gospodarskega sistema je Evropa

Meszepusztá entstanden erst nach 1920.)

Um die Mitte des 19. Jahrhunderts gab es in Pécs ein Eisenhammerwerk (Eisenfabrik Csetnek-Pécs der Firma Madarász), aber dieses war nur wenige Jahre in Betrieb. Initiator der groß angelegten Steinkohlegewinnung in Pécs und Umgebung war die Donaudampfschiffahrtsgesellschaft. Sie errichtete 1852 den ersten Bergwerksschacht in Pécsbánya. Zwischen 1852 und 1925 kaufte das Großunternehmen sämtliche Bergbaubetriebe der Gegend auf. Die Pécs-Unternehmer, die damit aus der Kohlegewinnung verdrängt wurden, gründeten andere Industriebetriebe und Fabriken. Von den 1850-er Jahren bis zur Jahrhundertwende entstand eine ganze Reihe von Leichtindustriebetrieben: 1852 die Keramik- bzw. Porzellanfabrik von Vilmos Zsolnay, 1859 die Sektfabrik der Firma Littke, 1860 die Handschuhfabrik Hamerli, anschließend die Orgelbauwerkstatt Angster, die Lederfabrik Höffler und die Parkettfabrik Engel. In den Walzmühlen wurden die Produkte der umliegenden Agrarbetriebe verarbeitet, es wurde eine Bierbrauerei gegründet, es lief der private Wohnungsbau an, und hierzu wurden Kalk- und Ziegelbrennereien gegründet. Wegen Mangels an Rohstoffen ließen sich keine Schwerindustriebetriebe in der Stadt nieder.

Die besondere geografische Lage und die Ereignisse des 19. Jahrhunderts führten in Friaul - Julisch Venetien zu einer wirtschaftlichen Unbeweglichkeit, die sich für das Gebiet zu einer ständigen Form der wirtschaftlichen Depression auswuchs. Seit jeher eine Region der Tagelöhner und Auswanderer, entstand hier keine Finanzkraft, die in der Lage war, die Chancen der ersten Erfahrungen mit der Industrialisierung zu ergreifen, Investitionen zu fördern und damit ein Schicksal zu beeinflussen, das schon vorbestimmt zu sein schien.

Erst mit den Baumaßnahmen Österreich-Ungarns, die Wien an die größeren Städte in der Lombardei und in Venetien anschließen sollten, waren erste konkrete Entwicklungsauswirkungen auf das lokale Wirtschaftsgefüge zu sehen. Vor allem der Bau der Eisenbahnstrecke von Venetien nach Illyrien förderte die Emanzipation der von dieser Strecke durchkreuzten Gebiete, was die Nutzung

Friuli Venezia Giulia sajátos elhelyezkedése és a 19. század történései egyaránt megbénították a gazdaság fejlődését: a térségre a mozdulatlanság és a folyamatos pangása volt jellemző. A régió időtlen idők óta a napszámosok hazája volt. Közülük sokan kivándoroltak: így hosszú időn keresztül nem keletkezett olyan vásárlóerő, amelynek segítségével a korai iparosítás lehetőségeit ki tudták volna használni és a gazdaság fejlődését jelentős befektetésekkel előmozdítani. Úgy tűnt, hogy a régió sorsa eleve megpecsételődött: helyzet sorsszerű, azon változtatni nem lehet.

A gazdasági szerkezet látványos fejlődése az Osztrák-Magyar Monarchia építést és befektetést elősegítő intézkedései nyomán indult el. Ezek hathatós fejlesztési célokat jelöltek meg Lombardia és Veneto térsége nagyvárosainak Bécshez történő felzárkóztatása érdekében. Különösen a Venetótól Illyriáig kiépített vasúti pálya üzembe helyezése segítette a vasútvonal mentén fekvő vidék felzárkózását. Utóbbi a térség forrásainak jobb kihasználását is lehetővé tette. A rendelkezésre álló, szabad munkáskezek, az "egy szelet kenyérért könyörgő" munkaerő megléte tovább növelte a felzárkózás esélyeit.

Legelőbb Pordenone környékén, Torrében épült fonoda, mely az első ilyen jellegű létesítmény volt a környéken. 1838-ban a gyártelep számára két telek összevonásával biztosítottak megfelelő nagyságú építési helyet. Az építéstelekhez a befektetők – a trieszti származású Beloz és társtulajdonosa, Blanch – a helyi önkormányzat közreműködésével jutottak hozzá. E jelentős fejlesztésen túl további ipartelepek építésére csak a 19. század második felében került sor. Ekkor újabb fonodákat létesítettek. Közöttük volt az Edoardo Amman testvérek és Emilio Wepfer új fonodája, valamint az a selyemfonoda (1854), amely a fenti üzemek beszállítója volt. A trieszti pamutszövőde (1884) Tagliamento település mellett, Monfalconétól nyugatra, nem messze a tartomány központjától, sík területen épült fel. A feldolgozó ipar új létesítményeivel egyidőben a trieszti hajógyár termelése is látványosan megnőtt. Utóbbi tette lehetővé Panzano munkástelepülés megépítését.

Később, a 19. század második felében hasonló módon további munkáslakások épültek a térségben. Ebben az időben

e infine l'officina produttrice di organi Angster, la pelletteria Höffler e la fabbrica di parquet Engel. Nei mulini a laminatoio venivano lavorati i prodotti delle aziende agricole del circondario, fu fondata una birreria, ebbe inizio l'edilizia abitativa privata con la conseguenza che furono fondate fornaci e fabbriche di mattoni. A causa della mancanza di materie prime non si insediò nessuna fabbrica dell'industria pesante.

La sua particolare posizione geografica e gli eventi del XIX secolo portarono in Friuli Venezia Giulia ad una scarsa vivacità economica che si trasformò in una forma continua di depressione produttiva per questo territorio. Da sempre una regione di braccianti ed emigranti, qui non ci furono risorse finanziarie in grado di cogliere le opportunità delle prime esperienze dell'industrializzazione, di stimolare investimenti e di influenzare in tal modo il destino che sembrava già essere segnato.

Fu solo con la realizzazione delle infrastrutture dell'Impero austro-ungarico che dovevano collegare Vienna alle più grandi città della Lombardia e del Veneto che si poté assistere ai primi effetti concreti dello sviluppo economico anche nella compagine economica locale. Fu soprattutto la costruzione della tratta ferroviaria tra il Veneto e l'Illyria a stimolare l'emancipazione dei territori interessati da tale tratta, fatto questo che rese interessante lo sfruttamento delle risorse disponibili e della forza lavoro che altrimenti "mendicava per un pezzo di pane".

Nei dintorni di Pordenone la Filatura di Torre, costruita nel 1838 su due appezzamenti di terreno per cui l'amministrazione comunale aveva concesso ai fratelli triestini Beloz e al consocio Blanch il beneplacito per l'acquisto, è il primo stabilimento cotoniero sorto nel comprensorio pordenonese. Si poté giungere tuttavia ad un ulteriore sviluppo solo nella seconda metà del XIX secolo con la costruzione di altri cotonifici come quello dei fratelli Edoardo Amman ed Emilio Wepfer nonché di tutte le aziende fornitrici della moderna Filanda per la seta (1854) e il Cotonificio triestino (1884) nella pianura ai margini del capoluogo della destra Tagliamento e ad ovest di Monfalcone.

A questa nuova industria di trasformazione seguirono progressivamente l'aumento della produzione del Cantiere Navale

followed by the Angster organ construction workshop, the Höffler leather factory and the Engel parquet factory. Products of the surrounding agricultural plants were processed in the mills, a beer brewery was founded as well, construction of private flats flourished, in addition to brickwork plants and lime factories, which were also developed. Due to a lack of raw material, heavy industry plants were not constructed in the city.

The specific geographic position and events of the 19th century in Friuli Venezia Giulia brought about economic stagnation, resulting in an economic depression in this area. It was traditionally a region of day workers and emigrants, where financial power was insufficient to take advantage of the opportunities that initial experience with industrialization provided and to stimulate investments, all of which could influence the future which seemed predetermined.

The first results of the development that impacted the local economic structures were visible only following construction projects of Austria-Hungary, the aim of which was to connect Vienna with larger cities in Lombardy and Veneto. Construction of a railway from Veneto to Illyria primarily stimulated the local economy of surrounding areas, which resulted in the exploitation of existing resources and work force that was otherwise practically hungry.

A spinners located in Torre, close to Pordenone, was constructed in 1838 on two land plots. Upon approval by the municipality, it was purchased by the Beloz brothers from Trieste and their partner Blanch. It was the first spinners of its kind in the area. Further industrial development occurred in the second half of the 19th century, with the construction of other spinners, like the ones owned by Edoardo Amman and Emilio Wepfer, and related industries necessary for a modern silk spinners (1854) and for the Cotton Spinners of Trieste (1884), in a valley on the outskirts of a provincial capital, to the right of the Tagliamento river and west of Monfalcone. These new processing industries gradually resulted in an increase of production in the Trieste shipyard, and in the construction of the workers' neighbourhood of Panzano.

Accordingly, the first flats for workers in

su u lokalnim mlinovima, osnovana je i pivovara, a pored pogona za proizvodnju opeka i vapna cvjetala je i izgradnja privatnih stanova.. Uslijed nedostatka sirovina, u gradu se nije razvila teška industrija.

Specifični zemljopisni položaj i događaji koji su obilježili 19. stoljeće u regiji Furlanija-Julijska krajina imali su za posljedicu gospodarsku stagnaciju što je dovelo do ekonomske depresije u ovom području. To je tradicionalno bilo područje nadničara i useljenika u kojem nije bilo dovoljno financijske moći za iskorištavanje prednosti koje je pružilo prvobitno iskustvo s industrijalizacijom i pokretanjem investicija, koje su mogle utjecati na budućnost koja je izgledala unaprijed određenom.

Prvi rezultati razvoja koji su utjecali na lokalne ekonomske strukture postali su vidljivi tek nakon građevinskih projekata koje je pokrenula Austrougarska, a čiji je cilj bio povezati Beč s većim gradovima u Lombardiji i Venetu. Izgradnja željezničke pruge od Veneta do Ilirije prvenstveno je pokrenula lokalno gospodarstvo okolnih područja i imala za posljedicu iskorištavanje postojećih resursa i radne snage koja bi u protivnom praktički bila gladna.

U blizini Pordenona, zapravo u Torreu, je na dvije parcele 1838. godine izgrađena predionica. Nakon odobrenja općinskih vlasti bila je prodana braći Beloz iz Trsta i njihovom partneru Blanchu. Bila je to prva predionica te vrste u tom kraju. Do daljnjeg industrijskog razvoja došlo je u drugoj polovici 19. stoljeća izgradnjom drugih predionica, poput onih u vlasništvu Edoarda Ammana i Emilija Wepfera te pratećih industrija potrebnih za suvremenu proizvodnju svile (1854.) i predionice pamuka u Trstu (1884.), u jednoj od dolina u predgrađu glavnog grada pokrajine, s desne strane rijeke Tagliamento i zapadno od Monfalconea. Ove nove prerađivačke industrije postupno do dovele do povećanja proizvodnje u tršćanskoj luci i izgradnje radničkog naselja Panzano.

Tim slijedom, prvi stanovi za radnike u ovom području bili su izgrađeni tek u drugoj polovici 19. stoljeća. S osnivanjem tvornica, poduzetnici su koristili dobit na paternalistički način, što je bio običaj u to vrijeme, da bi unaprijedili uvjete života radnika. Dio profita su koristili

doživljala tipične simptome rastoćega gospodarstva – građbeni sektor je bil u najveći meri obremenjen. Potrebe po stanovanjih so bile enormne in ukrepanje načrtovalcev je moralo zadostiti dejanskim potrebam časa. V tem času je ideja o vrtnem mestu zapustila oder in je bila dokončno označena kot retrogradna idealizirana teorija, ki ne more preživeti v praksi. Načrtovanje mest ali bolje povedano oblikovanje prostora je postalo bolj svobodno in je bilo usmerjeno k dialogu s kapitalom ter politiko. Socialni čut je bil upošteván, ni pa bil vodilni element v tem procesu.

V okviru tematike delavskih naselij je naselje Šarala (Koper) zadnji primer človeku naravnanege načrtovanja delavske kolonije. Naselje Šarala je bilo postavljeno v šestdesetih letih 20. stoletja, načrtoval ga je arhitekt Edvard Mihevc. Žal je sodobna pojavnost naselja precej arhitekturno onesnažena in zmaličena (prizidave, spremembe strešnih površin), v 50 let dolgi zgodovini se je ohranila ulična mreža in urejenost smeri slemen objektov. O projektu je dostopne precej malo dokumentacije, velik del pa je je izgubljen.

2. Predstavitev problematike, študij, raziskav in pojmov s področja delavskih naselij

V projektni skupini za Zgodovinska središča Alpe Jadran smo najprej oblikovali tematsko področje problematike, ki nam je služilo kot podlaga za nadaljnje delo. Poleg problematike smo besedno opredmetili pojme s področja delavskih naselij in kolonij. Naš delovni terminološki slovar zajema naslednje termine:

Delavska četrt ali delavski kvartir je del naselja s prevladujočim (nad 70% delež) ali izključno delavskim prebivalstvom oziroma delavskimi družinami, lokacija je praviloma v neposredni bližini industrijskih objektov. Delavske četrti, ki so nastale med leti 1750 in 1950, so nastajale ob razvoju posameznih industrijskih panog. Razvoj naselij in industrije je tesno povezan z družbenim in socialnim gibanjem. Posledično je kombinacija vseh entitet razvoja privedla k izumu novih vrednot: razvoj družbenega racionalnega paternizma do delavskega razreda in socialno šibkih. Paternizem tu razumemo kot skrb veleindustrialcev za lastno delovno silo – dandanes uporabljamo

der vorhandenen Ressourcen und der ansonsten "um ein Stück Brot bettelnden" Arbeitskräfte interessant machte.

In der Umgebung von Pordenone ist die Spinnerei in Torre, erbaut 1838 auf zwei Grundstücken, deren Kauf den Gebrüdern Beloz aus Triest und ihrem Sozios Blanch von der Gemeindeverwaltung genehmigt wurde, die erste ihrer Art in dieser Gegend. Zu einer weiteren industriellen Entwicklung kam es allerdings erst in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, als weitere Spinnereien gebaut wurden, wie die der Gebrüder Edoardo Amman und Emilio Wepfer, sowie die damit verbundenen Zulieferbetriebe einer modernen Seidenspinnerei (1854) und der Triester Baumwollspinnerei (1884) in der Tiefebene am Rande des Provinzhauptortes rechts vom Tagliamento und westlich von Monfalcone. Auf dieses neue verarbeitende Gewerbe folgten schrittweise der Produktionsanstieg der Triester Werft und der Ausbau der Arbeitersiedlung Panzano.

Genauso entstanden erst in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts die ersten Wohnungen für Arbeiter in der Region. Nach der Werksgründung verwendeten die Unternehmer paternalistisch, wie es damals üblich war, einen Teil ihrer Gewinne zur Verbesserung der Lebensbedingungen ihrer Arbeiter und folglich zur Minderung von Konfliktursachen.

Anders gelagert und komplizierter war die Geschichte der Erzvorkommen in Cave del Predil/Raibl, die bis zum 30. Juni 1991 zu Tage gefördert wurden und schon zur Zeit Roms bekannt waren, aber erst seit dem Ende des 19. Jahrhunderts und das ganze 20. Jahrhundert über systematisch abgebaut wurden. Das Bergwerk, von den Bergleuten, die dort Zinksulfide (Blenda) und Blei (Galena) aus den Tiefen des Piccolo Monte Re förderten, selbst gebaut, war lange Zeit das wichtigste Bergwerk seiner Art im gesamten Alpenraum.

In Kärnten sind vor allem Bergarbeiter-siedlungen, nach der Industrialisierung auch Eisenbahnsiedlungen und Arbeitersiedlungen vorhanden. Bergbau gibt es in Kärnten schon seit der Römerzeit. In den hochalpinen Bergbauen boten barackenartige Massenunterkünfte, sog. "Knappenhäuser", in der Nähe der Stollenmundlöcher Unterkunft während der Arbeitswoche. An den Wochenenden

már általános szokás volt, hogy a gyártelep megalapítása után a vállalkozók nyereségük egy részét "paternalista" módon – "atyáskodó gondoskodással" – munkásaik életkörülményeinek javítására fordították: ilyen módon a munkaadók és munkavállalók közötti feszültségek csökkentek.

Cave del Predil/Raibl acélléőhelyeinek története más szempontból és más módon volt bonyolult. A lelőhelyet már a rómaiak is ismerték, igazából azonban csak a 19. század végétől a 20. század utolsó évtizedéig, 1991. június 30-ig folyt jól szervezett művelés. A bányát, melyből a Piccolo Monte Re mélységéből cinkszulfidot (Blenda) és ólomot (Galena) hoztak a felszínre, maguk a bányászok építették: a fejtés hosszú időn keresztül a legfontosabb ilyen jellegű lelőhely maradt az Alpok térségének.

Karintiában a korai munkásnegyedek nagyobb része bányásztelepülés. A vasutas- és munkástelepek csak később, a gyors ütemű iparosítás utáni időkben jelentek meg. Karintiában már a római idők óta folyt bányaművelés. A magasan fekvő alpesi bányákban munkanapokon a tárnák bejárata mellett elhelyezett barakkzerű tömegszállások, szerény bányászviskók – u.n. "Knappenkeuschenek" – kínáltak ideiglenes alvóhelyet a bányászoknak. A munkahét végétével a bányászok legtöbbször lezárt a völgybe: a hét végét így nem a bányászviskókban töltötték el. Volt, aki jobbágytelkeken álló parasztházban vagy kisiparos házában húzta meg magát. Sokan kamrákban, mások a padlástérben vagy az istállóban laktak. Már az iparosítás előtti időkben is szokás volt azonban, hogy a keresett szakmunkások számára a gyárak a munkahely közelében, jobbra paraszti portából átalakított "szolgálati" lakásokban biztosítottak elszállásolást.

A 19. század derekán a nagyipari termelés mintájára a bányüzemeket is átszervezték. Ahol gazdaságosnak bizonyult a bányászat, azaz kifizetődő volt a kitermelés (Hüttenberg, Innerkrams, Lölling, Bleiberg, Radenthein, St. Stefan), ott sorra létesültek az üzemek és munkástelepülések. A munkások közül a legtöbben családi körben éltek. A nőtleneket és távolabbról érkezőket "legényszállásokon" vagy albérletekben – "Zimmerburschen" – helyezték el. A bányászházak kis kertjei és gazdasági épületei lehetővé tették a zöldség- és

Triestino e la costruzione dell'insediamento operaio di Panzano.

Fu così che solo nella seconda metà del XIX secolo sorsero i primi alloggi per operai nella Regione. Dopo la fondazione delle fabbriche, gli imprenditori utilizzavano, secondo i costumi paternalistici di allora, una parte del proprio guadagno per migliorare le condizioni di vita dei lavoratori e di conseguenza diminuire le cause di conflitto.

Diversa e più complessa fu la storia della miniera di Raibl a Cave del Predil, attiva fino al 30 giugno del 1991 e già nota ai tempi dei Romani, ma che fu sfruttata sistematicamente solo a partire dalla fine del XIX secolo e per tutto il XX secolo. La miniera, costruita dai minatori stessi che estraevano i solfuri di zinco (la blenda) e il piombo (la galena) dalle profondità del Piccolo Monte Re, fu a lungo la più importante di questo tipo in tutto il territorio alpino.

In Carinzia gli insediamenti presenti erano soprattutto di carattere minerario e, dopo l'industrializzazione, anche ferroviario ed operaio. L'industria mineraria in Carinzia esiste sin dai tempi dei Romani. Presso le miniere d'alta montagna, alloggi di massa sullo stile delle baracche, le cosiddette "Knappenhäuser" offrivano ricovero nelle vicinanze delle imboccature delle gallerie durante la settimana lavorativa. Il fine settimana la maggior parte dei minatori scendeva fino agli insediamenti permanenti. Qui una parte di loro viveva in abitazioni proprie, le cosiddette "baite dei minatori". Per la maggior parte, essi erano affittuari di baite di contadini ed artigiani. Qui vivevano nei ripostigli, nelle soffitte o nelle stalle. Per gli operai specializzati più richiesti furono messe a disposizione dagli artigiani già nel periodo preindustriale abitazioni o fattorie adattate al bisogno.

A partire dalla metà del XIX secolo ebbe inizio l'industria mineraria organizzata su larga scala. Nelle zone di estrazione redditizie (Hüttenberg, Innerkrams, Lölling, Bleiberg, Radenthein, St. Stefan) furono costruiti insediamenti industriali. Qui gli operai vivevano principalmente in gruppi di famiglie. Coloro che non erano sposati e i forestieri furono sistemati in "case per persone non sposate". Piccoli orti e fabbricati rurali consentivano di coltivare frutta ed ortaggi e di allevare animali da cortile e anche capre e maiali.

the area were not constructed until the second half of the 19th century. Once factories were founded, entrepreneurs used the profit in a paternalistic manner, as was custom at the time, to improve living conditions of the workers. They used a part of their profit to improve living conditions of the workers, and ultimately to eliminate the causes of potential conflicts.

The history of ore deposits in Cave del Predil/Raibl, in operation until 30 June 1991, is different and more complex. These sites were known to the Romans, but were not systematically exploited until the end of the 19th century and throughout the 20th century. A mine constructed by miners who excavated zinc sulphides (Blenda) and lead (Galena) at these sites from under the Piccolo Monte Re mountain, was the most important mine of its kind in the entire Alpine region for a long period of time.

In Carinthia, mining neighbourhoods were dominant, accompanied by railway neighbourhoods and other neighbourhoods after industrialization. In Carinthia people worked in mining since the Roman times. In mines located at high elevations on the Alps, mass lodging was provided during the week in structures similar to shacks, called "mining houses", located next to entries into mines.

za poboljšanje uvjeta života radnika i u krajnjem slučaju eliminirali uzroke potencijalnih sukoba.

Povijest nalazišta rude u Cave del Predil/Raibl, koja su bila u funkciji do 30. lipnja 1991. godine drugačija je i složenija. Ova su nalazišta bila poznata još Rimljanima, ali su se sustavno počela eksploatirati tek krajem 19. stoljeća i tijekom čitavog 20. stoljeća. Rudnik koji su izgradili rudari, koji su iskopavali cink sulfat (Blenda) i olovo (Galena) na ovim lokalitetima pod planinom Piccolo Monte Re, bio je dugo vremena najznačajniji rudnik te vrste u čitavom alpskom području.

Nakon industrijalizacije u Koruškoj su dominirala rudarska naselja, a uz njih i željeznička i druga naselja. U Koruškoj je stanovništvo radilo u rudnicima od rimskog doba. U rudnicima na velikoj nadmorskoj visini u Alpama, za rudare je bio osiguran smještaj preko tjedna u strukturama sličnim brvnarama, koje su se nazivale "rudarske kuće", a bile su smještene do ulaza u rudnike.

Preko vikenda rudari su se spuštali s planine u svoja mjesta stanovanja. Pojedini su živjeli u vlastitim stanovima nazvanim "rudarskim kućicama". Većina je stanovala u seoskim ili obrtničkim kućama s dvorištem. Živjeli su u pomoćnim zgradama, na tavanima ili stajama. Još u predindustrijsko vrijeme, cehovi su

besedno zvezo upravljanje s človeškimi viri. Kulturo tega časa je dobro opisal še Edward Palmer Thompson v temeljnem delu: Navade, plebejska kultura in moralna ekonomija.

Delavska kolonija je pojem, ki označuje širše območje delavskega naselja v navezavi z industrijskim obratom ali drugo panogo (rudarstvo, železniški transport,...). Delavska kolonija je manjša prostorska enota kot kvartir.

Industrijsko naselje označuje stanovanjsko naselje, ki je načeloma izvzeto izven območja mestnega tkiva, taka naselja so samostojne enote ob mestu – primestna naselja. V teh naseljih so prebivalci z družinami, ki so zaposleni v bližnjem industrijskem obratu. Razlika med delavskim naseljem in industrijskim naseljem je v velikosti, lokaciji in tudi pri zasnovi. Znana industrijska mesta so Raša (Hrvaška), Torviscosa (Italija) ali Velenje (Slovenija).

Zadružno naselje je tipološko nasprotno industrijskemu naselju, delež prebivalcev je večinsko usmerjen v kmetovanje. Vendar moramo na tem mestu opozoriti, da tu ne opisujemo avtohtonega podeželskega (ruralnega) naselja. Zadružno naselje je sistematično ustanovljeno naselje z namenom organiziranega kolektivnega kmetovanja kot so kolhozi in druge agrarne skupnosti. Zadružno naselje lahko razumemo tudi visokogorske zaselke s specifično funkcionalno usmeritvijo – planšarije (Velika Planina). Planšarije so posebna vrsta namestitvenih kapacitet za pastirje s posebnim namenom: organizirana paša živine, skrb za čredo, izdelava mlečnih izdelkov in dostava izdelkov v dolino.

Rudarsko naselje je posebno naselje, ki je nastalo z namenom namestitve rudarjev navadno ob rudniku. Prvotne delavske barake so bile postopoma preoblikovane v urejena bivališča za rudarje. Rudarska naselja so povezana z lokacijami v bližini rudnikov, s prostorskim razvojem rudarski naselij so rudarske kolonije sčasoma postale del strnjenegega dela mestnega tkiva. Lahko zapišemo, da se je mesto približalo obratom.

Druga značilna industrijska naselja so naselja, ki so diferencirana glede na industrijsko panogo, ki je botrovala njihovemu nastanku. Tako so specifična

Tržič, 2010. [Zupančič]

stiegen die Knappen meistens zu den Dauersiedlungen hinunter. Hier wohnte ein Teil von ihnen in eigenen Behausungen, den "Knappenkeuschen". Die Mehrzahl von ihnen waren Inwohner in Keuschen, Bauern- und Gewerkehuben. Hier hausten sie in Kammern, auf Dachböden und in Ställen. Für gesuchte Facharbeiter wurden auch schon in vorindustrieller Zeit Werkwohnungen oder adaptierte Bauernhöfe von den Gewerken zur Verfügung gestellt.

Ab der Mitte des 19. Jahrhunderts begann die großindustriell organisierte Montanindustrie. In wirtschaftlich rentablen Abbaugebieten (Hüttenberg, Innerkrams, Lölling, Bleiberg, Radenthein, St. Stefan) wurden Werks- und Arbeitersiedlungen errichtet. Hier lebten die Arbeiter hauptsächlich im familiären Verband. Ledige und Auswärtige wurden in "Ledigenhäusern" oder als "Zimmerburschen" untergebracht. Kleine Gärten und Wirtschaftsgebäude ermöglichten den Anbau von Gemüse und Obst und die Haltung von Kleinvieh, auch von Ziegen und Schweinen.

Behandelt man den Bergbau in Kärnten, dann darf man die Verhüttung, das Ausschmelzen von Metallen aus Erzen, nicht vergessen. Der Vorgang fand meist in gewisser Entfernung des Abbaugebietes, an verkehrsgünstig gelegenen Orten statt. Hier gab es eigene Unterkünfte für die Arbeiter mit ihren Familien. Auf den Bildern von Markus Pernhart aus der Mitte des 19. Jahrhunderts sind diese Häuser deutlich zu sehen. (Beispiel: Lippitzbach, Notburgahütte bei Pischeldorf).

Das Industriezeitalter wirkte sich in Kärnten auch durch die industrielle Verarbeitung von Produkten des Bergbaus aus. Die Standorte waren neben Klagenfurt und Villach kleinere Städte und Siedlungen. Die Hauptindustrien davon waren die eisenverarbeitenden Werke in Ferlach, Villach, Wolfsberg, Brückl, die Magnesitindustrie in Saak, Gailitz, Radenthein, die Zementfabriken in Wietersdorf, Klein St. Paul (Wietersdorfer Zementwerke) und die chemischen Werke in Treibach.

Die Industrialisierung des Landes ging mit dem Bau der Eisenbahn (Nord-Süd Verbindung über die Tauern nach Spittal an der Drau, Verbindung von Villach über St. Veit, Althofen in die Steiermark) ab

gyümölcsstermesztést és legtöbbször kisállatokat – kecskéket vagy disznókat – is tartottak.

A karintiai bányászatról szólva az érckohászatról és ércöntésről sem feledkezhetünk meg. Ezeket a műveletek leginkább a beépített területektől nagyobb távolságra, a megközelítés szempontjából kedvező helyeken végezték. Az itt dolgozó munkáscsaládoknak az öntödék mellett építettek szálláshelyeket. Markus Pernhartnak a 19. század közepén festett képeiről jól felismerhetőek ezek a házak (Lippitzbach, Notburgahütte Pischeldorf mellett).

Karintiában az iparosítás lendülete a bányából felszínre hozott nyersanyagok feldolgozására is hatással volt. A termelés helyszínei a Klagenfurt és Villach mellett fekvő, kisebb városok és községek voltak. Közülük a legjelentősebbek Ferlach, Villach, Wolfsberg, Brückl vasfeldolgozó üzemei és Saak, Gailitz, Radenthein magnezit ipara valamint Wietersdorf, Klein St. Paul cementgyárai (Wietersdorfer Zementwerke) és Treibach vegyi üzemei voltak.

Az ország rész iparosítása 1865-től együtt haladt a vasútvonalak kiépítésével. Különösen fontos volt az észak-déli irányú összeköttetés megteremtése a Tauernon át, Spittal an der Drau irányába valamint a stájerországi St. Veit Althofenen keresztül Villach felé. A Tauernbahn hatalmas méretű déli műtárgyainak kivitelezésén négy éven át ötezer munkavállalót foglalkoztattak. Villach a déli irányú vasútvonalak fontos csomópontja lett és ezzel egy időben itt épült Karintia legjelentősebb vasúti pályaeépítő munkásvárosa. A sínen történő szállítás lehetővé tette, hogy a nagyobb városoktól távolabbi térségben is gyárak létesüljenek. Ha előbb nem, a 20. század első éveiben mindenütt sor került munkáslakótelepek és vasútépítő munkástelepülések építésére. Ennek egyik oka a szakszervezetek és a Szociáldemokrata Párt megerősödése volt. A munkásházépítés karintiai "virágkora" az 1920-as évekre esett.

A szlovéniai munkásotthonok egykori terveit és metszeteit tanulmányozva kiderül, hogy az épületek többsége feltehetőleg meglévő mintarajzok felhasználásával épült. A házak padlóvonalát a külső tereppel hozták egy vonalba. Az előzetes elképzeléseket – attól függően, hogy

Parlando di industria mineraria in Carinzia, non bisogna però dimenticare l'estrazione dei metalli per liquefazione dai minerali metalliferi. Questo processo si svolgeva nella maggior parte dei casi ad una determinata distanza dalla miniera in luoghi con collegamenti migliori. Qui c'erano alloggi appositi per gli operai e le loro famiglie. Dalle immagini di Markus Pernhart della metà del XIX secolo, queste case appaiono in modo ben evidente (per esempio a: Lippitzbach, Notburgahütte vicino a Pischeldorf).

L'età industriale in Carinzia interessò anche la lavorazione industriale dei prodotti minerali, con piccole cittadine e villaggi situati vicino a Klagenfurt e Villaco.

Le industrie principali erano le officine per la lavorazione del ferro di Ferlach, Villach, Wolfsberg e Brückl, l'industria della magnesite a Saak, Gailitz e Radenthein, i cementifici a Wietersdorf, Klein St. Paul (Wietersdorfer Zementwerke) e le officine chimiche di Treibach.

L'industrializzazione della regione andò di pari passo con la costruzione della ferrovia (il collegamento nord-sud attraverso i Tauri in direzione di Spittal an der Drau, il collegamento di Villaco via St. Veit ad Althofen in Stiria) a partire dal 1865. Per la realizzazione della rampa sud della ferrovia dei Tauri furono impiegati quasi 5.000 lavoratori per ben quattro anni. Villaco divenne un nodo strategico per la tratta ferroviaria in direzione sud e città ferroviaria della Carinzia per autonomia. Grazie alla ferrovia si poterono costruire fabbriche anche al di fuori degli agglomerati urbani. Fu solo dopo l'inizio del XX secolo che si giunse alla costruzione di insediamenti per i lavoratori dell'industria e per quelli della ferrovia con il rinforzarsi dei sindacati e del partito socialdemocratico. La "fioritura" dell'edilizia operaia si ebbe in Carinzia negli anni Venti.

In Slovenia uno dei primi edifici per la sistemazione degli operai si trovava a Stara Sava / Jesenice. Le cosiddette baracche per operai furono costruite nel 1770. Secondo i progetti e le sezioni, l'edificio fu completamente ristrutturato e abbassato di un piano. I progetti preliminari sono simili ad una maschera che poteva essere liberamente adattata a seconda delle necessità dell'industria, ovvero al numero di operai necessari.

Over the weekend, miners would descend the mountain to go back to their towns. Some of them lived in their own flats, called "mining cottages". Most lived in cottages, in village or tradesman houses with a yard. They lived in shacks, in attics and in barns. Already in the pre-industrial period, guilds provided factory flats or adapted farms for their qualified workers.

From the mid 19th century, mass production of coal and steel developed. Factory and workers' neighbourhoods were constructed in economically viable areas (Hüttenberg, Innerkrams, Lölling, Bleiberg, Radenthein, St. Stefan). Workers usually lived there with their families. Bachelors and part-time workers were

osiguravali tvorničke stanove ili adaptirana imanja za svoje kvalificirane radnike.

Od sredine 19. stoljeća, počela se razvijati masovna proizvodnja ugljena i čelika. Gradila su se tvornička i radnička naselja u gospodarsko održivim područjima (Hüttenberg, Innerkrams, Lölling, Bleiberg, Radenthein, St. Stefan). Radnici su tu živjeli sa svojim obiteljima. Samcima i sezonskim radnicima osiguravale su se "samačke kuće" ili "kuće za zaposlenike". U malim dvorištima i poljoprivrednim objektima moglo se uzgajati voće i povrće te držati koze i svinje.

Rudarska industrija u Koruškoj je obuhvaćala i talionice kovina iz rude. Ovaj

delavska naselja nastala glede na panoge kot so: gradbeništvo, kemijska industrija, energetika, strojarne, usnjarne, steklarne, lesna industrija, prehrabna industrija, ob solnih rudnikih in drugih rudnikih, ladjedelnice, železarne, kamnolomi in kamnoseški obrati, predilnice in transportne panoge. Tipološko se ta naselja medsebojno razlikujejo, saj ima vsaka panoga svojo sebi lastno delovno silo (izobraženci, mladi, ženske, moški,...) in s tem so povezane potrebe po razlikovanju izvedb. Na primer dekliški dom ob nekdanji bombažni predilnici in tkalnici v Tržiču; dom je bil prvotno namenjen nastanitvi mladih neporočenih žensk, ki so delale v Tržič.

Győr plan, 1914. [arch. G. Fiala]

1865 konform. An der Herstellung der Tauernbahn-Südrampe waren vier Jahre lang rund 5000 Arbeitnehmer beschäftigt. Villach wurde der Knotenpunkt der Bahnstrecken nach Süden und die Bahnarbeiterstadt Kärntens schlechthin. Durch die Eisenbahn konnten sich Fabriken auch außerhalb der Agglomerationen niederlassen. Zum Bau von Industriearbeitersiedlungen und Bahnarbeitersiedlungen kam es erst nach Beginn des 20. Jahrhunderts durch Erstarken der Gewerkschaften und der Sozialdemokratischen Partei. Die "Blüte" des Arbeiterwohnbaus in Kärnten war in den 1920er Jahren.

Eines der ersten Gebäude für Arbeiterherbergen in Slowenien befand sich in Stara Sava / Jesenice. Die sogenannten Arbeiterbaracken wurden 1770 errichtet. In Anlehnung an die Pläne und Schnitte wurde das Gebäude neu gestaltet und um eine Ebene gesenkt. Die Vorentwürfe sind ähnlich einer Schablone, die frei angepasst werden konnte in Abhängigkeit an die Bedürfnisse der Industrie, d.h. wie viele Arbeiter benötigt wurden. Ein weiteres Beispiel findet man in Tržič, dort wurden Industrie und Behausungen so kombiniert, dass sie den Eindruck einer Einheit vermitteln. In Idria (prhauzi) wurde in viel einfacherer Form gebaut, jedoch mit recht großer Dichte. Im 18. Jahrhundert wurden weitere Gebäude in Trbovlje, Litija und in Maribor errichtet. In Maribor wurde eine Siedlung mit zeitgemäßen Häusern mit Hilfe der Eisenbahngesellschaft gegründet.

Die Industrialisierung Kroatiens und die damit im Zusammenhang stehende Errichtung von Arbeitersiedlungen setzten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein. Ein Beispiel aus dieser frühen Phase ist die Herstellung von Tannin in Đurđenovac. Die Industrialisierung intensiviert sich dann gegen Ende dieses Jahrhunderts und zwar durch die Entwicklung der Textilindustrie. Ein Beispiel dafür ist Duga Resa. In dieser Stadt wurde Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts neben der Fabrik eine Arbeitersiedlung errichtet. Die meisten Arbeitersiedlungen entstehen in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen und sind mit Herstellung von Schuhen ("Bataville" bei Borovo/Vukovar), Kohlegewinnung (Raša und Labin), der Eisenbahn (Zagreb) etc. verbunden. Der Beginn der Industrialisierung ist in der Steiermark mit dem Beginn der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gleichzusetzen

éppen hány munkást foglalkoztattak – a pillanatnyi igényekhez igazították. Egy másik példa Tržič munkástelepe, ahol az ipari létesítményeket és a szállásokat egy időben tervezték meg: ez magyarázza egységes megjelenésüket. Isztriában ennél egyszerűbben építkeztek. A házakat sűrű sorban, egymás mellé telepítették. Trbovlje, Litija és Maribor esetében a 18. századból további típusépületeket is ismerünk. Mariborban a munkásnegyed a vasúttársaság segítségével épült, a lakótömböket korszerű házakkal népesítették be.

Horvátország iparosítása és ezzel párhuzamosan a munkástelepülések létesítése nagyobb ütemben csupán a 19. század második felében indult el. A korai korszak legjellegzetesebb emlékeit Tannin in Đurđenovacban találjuk. Az iparosítás üteme a 19. század legvégén még jobban felgyorsult: ebben az időben a textilipar vált a meghatározó iparágazattá. Duga Resa városában a 19. század végén és a 20. század elején a gyár közvetlen közelében épült munkásváros. A munkástelepülések legtöbbször a két világháború közötti időben keletkezett: a házak a szénbányászatban (Raša és Labin), a vasútépítésben (Zágráb) és a cipőgyártásban ("Bataville" Borovo/Vukovar mellett) foglalkoztatott munkások számára épültek.

Stájerországban az iparosítás kezdetei a 19. század második felére tehetőek. 1848-ban Ausztriában megszüntették a földesúri birtokviszonyokat, ez kedvező változásokat hozott az iparosításban. Az ágazat gyorsabb ütemű fejlődését mutatja a gyárakban foglalkoztatott munkások számának növekedése. Az azonos termékeket gyártó üzemeket összevonták: a szervezés ésszerűsítésének következtében megsokasodott a nagyüzemek száma. E folyamat legfigyelemreméltóbb példája az 1881-ben, több kisebb vállalkozás összevonásával létrejött Österreicherische Alpine- Montan- Gesellschaft (ÖAMG) megalapítása volt.

A 19. század derekán a munkások és bányászok nagyobb része még a környező településekről költözött a városokba: ez időben az újonnan érkezőket a meglévő parasztházakban tudták elhelyezni. A munkásházak építése a 19. század közepén, lassú ütemben, kevés új ház kivitelezésével indult el. Az első időkben leginkább legényszállásokat – úgynevezett

Un altro esempio si trova a Tržič, dove industria ed insediamenti sono combinati in modo tale da dare l'impressione di un tutt'uno. Ad Idria i cosiddetti condomini "prhauzi" sono stati costruiti con una forma molto più semplice ma con una densità notevolmente maggiore. Nel XVII secolo furono costruiti altri edifici a Trbovlje, Litija e Maribor. In quest'ultima fu fondato un insediamento di case nuove con l'aiuto della società ferroviaria.

L'industrializzazione della Croazia e la conseguente realizzazione di insediamenti operai ebbe inizio nella seconda metà del XIX secolo. Un esempio di questa prima fase è la produzione di tannino a Đurđenovac. L'industrializzazione si intensificò poi verso la fine di questo secolo e soprattutto grazie allo sviluppo dell'industria tessile. Un esempio ci è dato da Duga Resa. In questa città, alla fine del XIX secolo ed inizi del XX secolo, fu costruito oltre alla fabbrica anche un insediamento operaio. La maggior parte degli insediamenti operai sorse nel periodo tra le due guerre in relazione con la produzione delle scarpe ("Bataville" presso Borovo / Vukovar, l'estrazione del carbone (Raša e Labin), la ferrovia (Zagabria), ecc..

L'inizio dell'industrializzazione in Stiria coincise con l'inizio della seconda metà del XIX secolo; in Austria infatti il dominio feudale fu abolito solo nel 1848. L'industrializzazione si espresse soprattutto mediante la crescita della manodopera impiegata nell'industria e l'accresciuto numero di grandi imprese ovvero la concentrazione delle stesse fabbriche in grandi aziende. Nel 1881 questo sviluppo sfociò nella sintesi più ricca di conseguenze, la fondazione della Società Montana delle Alpi Austriache ÖAMG.

Poiché la maggior parte degli operai e dei minatori all'inizio della seconda metà del XIX secolo proveniva ancora dalla regione e i nuovi arrivati potevano essere ospitati presso le fattorie, la costruzione di abitazioni per operai iniziò ad affermarsi solo molto lentamente con alcune case intorno alla metà del XIX secolo. Agli albori dell'edilizia abitativa destinata agli operai venivano costruite le cosiddette "case / caserme per persone non sposate", per la maggior parte del tipo delle case con portico con grandi stanzoni per dormire al piano superiore e cucine comuni al

given "bachelor houses" or "houses for staff". In small yards and farm buildings it was possible to grow fruit and vegetables, and to raise goats and pigs.

The mining industry in Carinthia also encompassed smelting plants and smelting metals from ore. The procedure was usually conducted at a certain distance from the area where ore was extracted, in locations with favourable traffic connections. Special lodging for workers and their families were constructed there. Pictures by Markus Pernhart from the mid 19th century clearly indicate these houses. (Example: Lippitzbach and Notburgahütte bei Pischeldorf).

The influence of the industrial era in Carinthia is also visible in the processing of mining products. In addition to the ones in Klagenfurt and Villach, such processing plants were also located in other smaller cities and towns.

The main industries were factories for the processing of iron in Ferlach, Villach, Wolfsberg, Brückl, magnetite industry in Saak, Gailitz, Radenthein, cement factories in Wietersdorf, Klein St. Paul (Wietersdorfer Zementwerke) and chemical plants in Treibach.

State industrialisation since 1865 developed along with the railway (the north-south route through the Hohe Tauern mountain range, to the town of Spittal an der Drau, route from Villach through St. Veit and Althofen for Styria). Some 5000 workers participated in the construction of the southern railway route through the Hohe Tauern mountain range, lasting four years. Villach became a railway junction to the south, and a railway city in Carinthia. Because of the railway, factories could be located outside of complexes. Neighbourhoods for industrial and railway workers were initially constructed in the early 20th century, once trade unions and the social democratic party gained more influence. In the 1920s, construction for workers' needs flourished in Carinthia.

One of the first buildings for the lodging of workers was located in Stara Sava/ Jesenice in Slovenia. Workers' shacks, as they were called, were constructed in 1770. The building was reconstructed and lowered for a storey, based on the plans and construction stages. Initial designs resemble patterns which may be adapted

se postupak obično obavljao na određenoj udaljenosti od rudnika, na lokacijama s povoljnim prometnim vezama. Tu su izgrađene posebne stambene jedinice za radnike i njihove obitelji. Slike Markusa Pernharta iz sredine 19. stoljeća jasno prikazuju ove kuće (Primjer: Lippitzbach i Notburgahütte bei Pischeldorf).

Utjecaj industrijskog doba u Koruškoj također je vidljiv i u preradi rudarskih proizvoda. Uz one u Klagenfurtu i Villachu, takvi prerađivački pogoni izgrađeni su i u drugim manjim gradovima i mjestima.

Glavne industrije bile su tvornice za preradu željeza u Ferlachu, Villachu, Wolfsbergu, Brücklu, industrija magnetita u Saaku, Gailitzu, Radentheinu, tvornice cementa u Wietersdorfu, Klein St. Paulu (Wietersdorfer Zementwerke) i kemijski pogoni u Treibachu.

Od 1865. godine državna se industrijalizacija razvijala paralelno s željeznicom (smjer sjever-jug kroz planinski lanac Hohe Tauern do grada Spittal an der Drau, smjer od Villacha kroz St. Veit i Althofen za Štajersku). Oko 5000 radnika sudjelevalo je izgradnji južne pruge kroz planinski lanac Hohe Tauern u trajanju od četiri godine. Villach je postao željeznički čvor prema jugu i željeznički grad u Koruškoj. Zahvaljujući željeznici tvornice su mogle biti smještene izvan cjelina. Naselja za industrijske i željezničke radnike počela su se graditi početkom 20. stoljeća, kada su sindikati i socijaldemokratska stranka dobili veći utjecaj. U Koruškoj je 1920.-tih godina cvjetala izgradnja za zadovoljavanje potreba radnika.

Jedna od prvih građevina za smještaj radnika izgrađena je u Staroj Savi/Jesenice u Sloveniji. Radničke barake, kako su se zvale, izgrađene su 1770. godine. Zgrada je na temelju planova i faza izgradnje obnovljena i smanjena za jedan kat. Inicijalni projekti slijedili su obrasce koji su se po potrebi mogu prilagođavati ovisno o grani i broju potrebnih radnika. Drugi primjer je u Tržiču, gdje su industrijski pogoni i smještaj radnika u okviru jedne cjeline. U Idriji, izgradnja pod nazivom "prhauzi" bila je jednostavna ili vrlo gusta. Zgrade ove vrste gradile su se i u Trbovlju, Litiji i Mariboru. Uz pomoć željezničkog društva u Mariboru je izgrađeno naselje sa suvremenim kućama.

Tematsko so delavske četrti povezane s temo razvoja industrijskih mest in razvojem večstanovanjskih blokov za socialno ogrožene skupine mestnega prebivalstva. Prav zaradi medsebojnih ključnih povezav različnih problematik razvoja mest je raziskovanje tematike povezano tudi s področji kot so industrijska arheologija, prostorska sociologija in ekonomska zgodovina.

A vendarle smo problematiko obvladali, saj smo člani projektne skupine aktivno delujoči na različnih področjih in institucijah (univerze, specialistična mednarodna združenja, umetnostna zgodovina, zgodovina, oddelki za prostor, strokovna in znanstvena publicistika). Naši napor pa niso strnjena razmišljanja in dognanja temveč imajo ti napor svojo objektivno vrednost podkrepljeno z ustrežno bibliografijo zbrano ob koncu našega besedila.

Problematika ni omejena zgolj na arhitekturna in urbanistična dognanja in ugotovitve; vsebina delavskih naselij je mnogo širša in je neposredno povezana z različnimi področji (družba, kultura, gospodarstvo, politika, zdravstvo, itn). V nekaterih regijah kot na primer v Furlaniji - Julijski krajini so bila nekatera večja naselja podrobno dokumentirana in nekatera med njimi tudi precej dobro predstavljena z razstavami in monografijami. Pristop objektivnega dokumentiranja s strokovnimi analizami in javnimi prikazi ali objavami, je ključna komponenta družbenega osveščanja o izbrani problematiki.

Posamezne umetniške, literarne in gledališke skupine so povzemale tematiko za lastno produkcijo prav iz delavskih naselij, ki so odražala fizično sliko razredne delitve in ustroj družbenega delovanja. Primeri dram, literature in glasbe odstirajo vpetost problematike v zgodovinski čas družbenega razvoja s svojimi političnimi ambicijami. Literarna dela so bila od nekdanja dobra začetna točka ob odpiranju problematike in poskušanju razumevanja vloge posameznika v družbi in osebnem občutenju življenjskega okolja v določenem izbranem času. Pri prebiranju literarnih virov nas ne sme zanesti avtorjeva osebna percepcija časa, ljudi in okolja, ki je vtkana v zgodbo. Vsi umetniški orisi in prikazi časa so bolj kot ne "omaka" ob realnih strokovnih dejstvih.

Arhitekturni jezik uporabljen pri oblikovanju

– erst 1848 wurde nämlich in Österreich die Grundherrschaft abgeschafft. Die Industrialisierung drückte sich vor allem durch das Anwachsen der in der Industrie beschäftigten Arbeitskräfte und die vermehrte Anzahl von Großbetrieben bzw. die Konzentrierung gleichartiger Betriebe in Großbetrieben aus. 1881 mündete diese Entwicklung in der folgenreichsten Zusammenfassung, der Gründung der Österreichischen Alpine- Montan- Gesellschaft (ÖAMG).

Da der Großteil der Arbeiter und Bergleute zu Anfang der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts noch aus der Region stammte und die wenigen neu Zugezogenen bei Bauern untergebracht werden konnten, begann der Bau von Arbeiterwohnhäusern sich nur sehr langsam mit einigen Häusern um die Mitte des 19. Jahrhunderts durchzusetzen. In der Frühzeit des Arbeiterwohnbaus errichtet man sogenannte Ledigenheime/ Ledigenkasernen, meist vom Typus her Laubenganghäuser mit großen Schlafsälen im Obergeschoss und Gemeinschaftsküchen im Erdgeschoss. (Fohnsdorf, 1852). Als erste Kolonie entstand 1860 die "Obere Kolonie" in Fohnsdorf mit sechs Laubenganghäusern mit Zimmer-Küche-Wohnungen für jeweils acht Familien.

Erst in den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts beginnt eine verstärkte Bautätigkeit und es entstehen auch bereits Reihenhaussiedlungen und Einzelhäuser (Pölfing Brunn 1871-1873, Steyeregg 1872/73, Zeltweg 1874).

Zu einer Zeit, als in Oberösterreich die großen Stifte ihre Hochblüte hatten – in Kremsmünster war das erste Hochhaus errichtet und in St. Florian wurde die Stiftsorgel erbaut – nahm auch die Industrialisierung ihren Anfang und in vielen Teilbereichen des produzierenden Gewerbes kam es zu einer Entwicklung, die nicht nur mehr Güter produzierte, sondern auch eine wesentlich größere Anzahl von Arbeitern und Werkträgern notwendig machte. Gerade in Oberösterreich gab es Rohstoffe, die entweder aufgrund ihres natürlichen Vorkommens oder durch die Transportwege immer eine gewisse Bedeutung hatten und daher die Gründung von Verarbeitungsbetrieben begünstigte. Dies waren einerseits die Handelswege entlang der Eisenstraße vom steirischen Erzberg bis an die Donau oder von

"legénykaszányákat" – építettek. Mintául legtöbb esetben az árkádós falusi porták szolgáltak. A házak földszintjén közös konyhát, az emeleten nagy méretű hálótermeket alakítottak ki (Fohnsdorf, 1852). Telepszerű elrendezéssel épült meg Fohnsdorfban az u.n. "felső kolónia". A hat árkádós ház szoba-konyhás lakásai épületenként nyolc család számára biztosítottak lakóhelyet. A nagyobb ütemű építési tevékenység csak a 19. század 70-es éveiben indul el: ebben az időben sorházas települések és szabadonálló beépítésű épületek egyaránt létesültek (Pölfing Brunn 1871-1873, Steyeregg 1872/73, Zeltweg 1874).

Abban az időben, amikor Alsó-Ausztriában virágkorukat élték a nagy apátságok – Kremsmünsterben "magas házat" létesítettek, St. Florianban pedig megépítették az első apátsági orgonát – fokozatosan megindult az iparosítás is. Az ipar minden ágazata és annak minden részterülete fejlődésnek indult. Az egyre növekedő termelés mind nagyobb számú munkáskezet igényelt. Felső-Ausztria iparának egy sor olyan fontos nyersanyag állt rendelkezésére, amely közeli előfordulása vagy a rövid szállítási utak következtében kedvező lehetőséget kínált feldolgozó üzemek létesítésére. A kereskedelmi utak a Dunával párhuzamosan haladtak és az ércszállítás hagyományos vonalát követték, Hallstatttól a Salzkammerguton keresztül egészen Csehországig. A fakitermelés ugyancsak jelentős szerepet játszott az egész tartományban. A Dunától északra fekvő hegyek törésvonalában előforduló kőzet meglete különös jelentőséget nyert. A kőfejtők közel helyezkedtek el a Dunához és folyásirányában szállítva, hajóval a városokban folyó építkezések és az útépités számára biztosították az építőanyagot.

Az ipari termelésre a magas műszaki színvonal és az előállított termékek nagy száma volt jellemző. Az egyre növekvő számú munkásság nagyobb része a helyi kézművesek sorából került ki. A vidéki települések lakóit a gyárak a városokba vonzották. A termelés növekedése, módszereinek fejlődése egyre fejlettebb ipari társadalom kialakulásához vezetett.

A francia forradalom óta a társadalom a munkásság lakáskérdésének megoldását fontos feladatának, a szociális reform részének tekintette.

pian terreno (Fohnsdorf, 1852). La prima colonia sorse nel 1860 e fu la "colonia superiore" di Fohnsdorf, che contava sei case con portico e abitazioni con camera e cucina per otto famiglie ciascuna.

Solo negli anni '70 del XIX secolo iniziò un'attività edile più intensa e nacquero anche già insediamenti con case a schiera e case singole (Pölfing Brunn 1871-1873, Steyeregg 1872/73, Zeltweg 1874).

In un periodo in cui in Alta Austria le abbazie stavano conoscendo il proprio periodo di fioritura (a Kremsmünster fu eretto il primo edificio multipiano e a St. Florian realizzato l'organo dell'abbazia) ebbe inizio anche l'industrializzazione e in molti settori della piccola industria manifatturiera si verificò uno sviluppo che non solo portò ad un aumento della produzione dei beni ma che rese anche necessario un numero molto più elevato di operai e lavoratori. Proprio in Alta Austria c'erano materie prime di una certa importanza o per l'esistenza di un loro giacimento naturale o per la presenza di vie di trasporto che favorirono la nascita di fabbriche per la loro lavorazione. Queste sorsero lungo le vie commerciali della ferrovia che si estendeva dal monte stiriano di Erzberg fino al Danubio o dalla cittadina di Hallstatt attraverso il Salzkammergut fino alla Boemia. In tutte le parti della regione la produzione di legname giocò un ruolo importante. A nord del Danubio anche la pietra, lì disponibile in faglie massicce, acquisì importanza a vista d'occhio poiché, data la sua posizione, venne usata nelle città a valle come materiale da costruzione per case e strade.

I tratti caratteristici delle attività industriali non furono solo l'elevato impiego di soluzioni tecnologiche e i grandi numeri della produzione ma anche, come già detto, la manodopera necessaria a tal fine che si era evoluta nell'artigianato spingendosi, dagli insediamenti rurali, fino ai luoghi in cui si erano sviluppati i procedimenti di produzione che avevano portato all'origine della società di fabbrica.

La richiesta di abitazioni per la popolazione lavoratrice in questa fase di sviluppo era stata considerata dai tempi della Rivoluzione francese come compito sociale ed oggetto di progetti riformatori in ambito sociale. Indipendentemente che si trattasse di un alloggio o di una

as needed, depending on the industry and the number of workers required. Another example is in Tržič, where industry and lodgings were combined into a single complex. In Idrija, a construction called "prhauzi" was simple, but very dense. Buildings of this kind were also constructed in Trbovlje, Litija and Maribor. With help from the railway society, a neighbourhood with modern houses was founded in Maribor.

Industrialization of Croatia, and the accompanying construction of workers' neighbourhoods began in the second half of the 19th century. An example of this early stage is tannin production in Đurđovac. Industrialization intensified by the end of 19th century, with development of the textile industry. Duga Resa is an example of this. Towards the end of the 19th and in early 20th centuries, a workers' neighbourhood was constructed in this town, next to the factory. Most workers' neighbourhoods were erected in the period between two world wars, and relate to the shoe production industry (Bataville in Borovo/Vukovar), coal extraction (Raša and Labin), the railway (Zagreb) etc.

Industrialization in Styria began in the second half of the 19th century, since feudalism was abolished in Austria only in 1848. Industrialization primarily affected an increase in the number of people employed in industry and resulted in an increased number of large corporations, where smaller companies of the same type would merge into one. In 1881, this development was marked by a large merger, with the founding of Österreichische Alpine-Montan-Gesellschaft (ÖAMG).

Since a large number of workers and miners in mid 19th century still arrived from the local area, and the rare newcomers would find lodging with farmers, construction of buildings for workers' began slowly, with individual house construction. Initial workers' buildings of this kind consist of the so-called bachelor homes, typical houses with entrances from the porch, with large bedrooms on the upper level and joint kitchens on the lower level. (Fohnsdorf, 1852) The first colony developed in 1860, called Obere Kolonie (Upper Colony) in Fohnsdorf, with six houses of the kind, where each had 8 flats, consisting of a bedroom and kitchen.

It was not until the 70s of the 19th century

Industrijalizacije Hrvatske i prateća izgradnja radničkih naselja počela je u drugoj polovini 19. stoljeća. Primjer ove rane faze je proizvodnja tanina u Đurđovcu. Do kraja 19. stoljeća industrijalizacija se intenzivirala s razvojem tekstilne industrije. Duga Resa je primjer za to. Pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća u ovom gradu je uz tvornicu izgrađeno radničko naselje. Većina je radničkih naselja izgrađena u razdoblju između dva svjetska rata i vezana je uz proizvodnju obuće (Bataville u Borovu/Vukovar), eksploataciju ugljena (Raša i Labin) i željeznicu (Zagreb), itd.

Industrijalizacija u Štajerskoj započela je tek u drugoj polovini 19. stoljeća obzirom da je u Austriji feudalizam ukinut tek 1848. Industrijalizacija je prvenstveno imala za posljedicu povećanje broja zaposlenih u industriji i porast broja velikih korporacija, kada su se manje tvrtke spajale u jednu. Karakteristično za ovaj proces bilo je veliko spajanje tvrtki i osnivanje "Österreichische Alpine-Montan-Gesellschaft" ("ÖAMG") 1881. godine.

Obzirom da je veliki broj radnika i rudara sredinom 19. stoljeća još uvijek pristizao iz lokalnog područja, a rijetki došljaci su pronalazili smještaj na seoskim imanjima, izgradnja radničkih stanova počela je sporo s izgradnjom pojedinačnih kuća. Prve radničke zgrade ove vrste sastojale su se od takozvanih samačkih kuća, tipičnih kuća sa strehom nad vratima i velikim spavaćim sobama na katu i zajedničkim kuhinjama u prizemlju. (Fohnsdorf, 1852.). Prvo naselje, nazvano Obere Kolonie (Gornje naselje) izgrađeno je u Fohnsdorfu, i sastojalo se od šest istih kuća, u kojima je bilo po 8 stanova koji su se sastojali od spavaće sobe i kuhinje.

Tek 70.-tih godina 19. stoljeća intenzivirala se izgradnja stambenih i pojedinačnih kuća (Pölfing Brunn 1871.-1873., Steyeregg 1872./73., Zeltweg 1874.).

U vrijeme kad su samostani cvjetali u Gornjoj Austriji – prva višekatnica izgrađena je u Kremsmünsteru, a u St. Florijanu izgrađene su samostanske orgulje, što je obilježilo početak industrijalizacije i imalo za posljedicu povećanu proizvodnju u brojnim sektorima, što je sa svoje strane povećalo potražnju za radnicima i drugim zaposlenicima. Gornja Austrija obilovala je sirovinama koje su se uvijek smatrale važnim, bilo zbog prirodnih nalazišta ili jer su bila u blizini prometnih križanja,

delavskih prenočišć, zgradb in celotnih ansamblov je na območju skupnosti Alpe Jadran precej enoten. Dejstvo, ki nas ne preseneča, saj je območje Delovne skupnosti Alpe Jadran območje nekdanjega Avstro-Ogrskega cesarstva - območja z enotnim izobraževalnim sistemom in z dokaj enotnim gospodarskim sistemom. Poleg tega imajo nekatera naselja podobno zasnovano in izvedbo; kar nakazuje na načelo tipskih načrtov in enotnost cesarstva.

3. Oris obdobja nastanka delavskih naselij

Za konkretniji oris nastanka delavskih naselij moramo delno opisati še zgodovinske etape industrijalizacije, razvoja rudarstva in industrijalizacije kmetijstva. V skupini smo tematiko razdelili po deželah, ki so vključene v delovno skupnost (opisane so dežele iz katerih so člani).

V zgodovinski županiji (komiata) Baranya so sledi prve industrijalizacije opazne od polovice 19. stoletja. V tem obdobju so značilne naslednje panoge: rudarstvo, intenziviranje kmetijstva, lahka in težka industrija. V mestu Pécs in njegovi oklici so nastale med leti 1850 in 1920: Pécsbányatelep, Szabolcsbányatelep in Vasas Bergmann. V predmestju Pecs v Budaeru je delavska kolonija, ki je bila namenjena delavcem v tovarni keramike lastnika Vilmos Zsolnay. Kolonija je postavljena tiko ob tovarniškemu obratu. Kolonije Újhegy in kolonija Bergmann Meszespuszta so bile zgrajene kmalu po letu 1920.

Do sredine 19. stoletja je v Pécsu delovala delavnica kovinskih kladiv (železarna Csetnek-Pécs Firma Madarász). Odkritje in intenziviranje kopanja črnega premoga v okolici mesta je vplivalo na razvoj rečnega prometa po Donavi (tovorni parniki). Leta 1852 so odprli prvi rudniški rov v Pécsbányi. Med leti 1852 in 1925 so velepodjetja pokupila celotna območja rudnikov in okolice. Ob bližini rudnikov so vzniknili novi industrijski obrati, ki so za lastno delovanje potrebovali črni premog kot osnovni energent v proizvodni liniji. Nastale so tovarne porcelana, keramike, opekarne; 1859 so odprli še polnilnico penečih vin Littke; 1860 pa je luč dneva ugledala proizvodnja rokavic podjetja Hamerli. Kmalu po 1860 je nastala delavnica izdelovalcev orgel Angster,

Hallstatt über das Salzkammergut bis nach Böhmen. In allen Teilen des Landes spielte die Holzgewinnung eine bedeutende Rolle. Nördlich der Donau war aber zusehends auch das dort vorhandene Gestein in den massiven Brüchen von großer Bedeutung, da es nahe der Donau gelegen, für die Städte stromabwärts als Baumaterial wie auch für den Straßenbau benötigt wurde.

Die Kennzeichen der industriellen Produktion waren nicht nur der hohe technische Einsatz und die große Stückzahl, sondern auch, wie bereits erwähnt, die dafür notwendige Arbeiterschaft, die sich aus dem Handwerk heraus entwickelt hat und aus ländlichen Siedlungen dorthin drängte, wo derartige Produktionsverfahren entwickelt wurden und zu den Anfängen einer Industriegesellschaft geführt haben.

Die Wohnungsfrage für die arbeitende Bevölkerung in dieser Entwicklungszeit war seit der französischen Revolution als soziale Aufgabe und Gegenstand sozialreformatorischer Projekte gesehen worden. Ob Wohnung oder Kleinhaus für Arbeiterfamilien, alles gab Anlass zur Entwicklung rationaler Haustypen, kostengünstiger Baumethoden und nicht zuletzt auch umfassender Finanzierungsfragen, um die arbeitenden Menschen an den Standort des Unternehmens zu binden.

Oberösterreich ist sicher auch schon damals für gegebene Verhältnisse das Land großer Wirtschaftsprozesse zu dieser Zeit gewesen, aber Entwicklungen oder Errichtung von Arbeitersiedlungen wie bei den Fuggern in Augsburg oder im englischen Königreich waren hier nicht denkbar. Allerdings gab es da und dort kleine Zentren in den beginnenden und rasch aufblühenden Industrialisierungsprozessen, wo die sozioökonomischen Strukturen, Arbeits- und Lebensbedingungen einer Agrargesellschaft aufgebrochen worden sind und radikal verändert wurden. Wenn auch nicht ein sehr starker Kapitaleinsatz möglich war, hat es doch bemerkenswerte Rücksichtnahmen auf die arbeitende Bevölkerung gegeben, da die Eigentümer dieser ersten Wirtschaftsbetriebe durchaus gesehen haben, dass es von Vorteil ist, wenn die arbeitende Bevölkerung nicht nach stundenlangen Märschen zur Arbeitsstelle kommt, sondern ausgeruht und mit voller Kraft ans Werk gehen

Akár munkáslakásokról, akár kisházak építéséről volt szó, fő cél a minél gazdaságosabb háztípusok, költségkímélő építési módok kifejlesztése és az építéssel kapcsolatos pénzügyi kérdések különböző forrásokból történő biztosítása volt. A munkáslakások építése a munkaadókat nagyban segítette abban, hogy dolgozóikat ipari vállalkozásaikhoz láncolják.

Ez időben Felső-Ausztriában, az akkori lehetőségekhez képest, jelentős gazdasági folyamatok kibontakozásának lehettünk tanúi; igaz, hogy olyan méretű szociális indíttatású létesítmények létrehozása, mint a Fuggerok lakótelepe Augsburgban vagy az Angol Királyság munkásvárosai, e vidéken még elképzelhetetlennek tűnt. A meginduló, majd egyre gyorsabban növekvő ipari fejlődésnek köszönhetően itt is, ott is kialakultak olyan kisebb központok, ahol a meglévő agrártársadalom évszázados gazdasági és szociális szerkezetét fokozatosan szétrombolták: a társadalom hagyományos szerkezete így átalakult. Mindezzel a dolgozók munka- és életkörülményei is megváltoztak. Eleinte még nem szándékoztak szociális célokra jelentősebb tőkét áldozni, később azonban a vállalkozók figyelem egyre inkább a dolgozó népszerűség felé fordult. A sorra alakuló gazdasági vállalkozások tulajdonosai felismerték, hogy semmiképpen nem előnytelen, ha a munkavállalók nem többörés, hosszú gyaloglást követően érnek munkahelyükre, hanem kipihenve és erejüknek teljes birtokában veszik fel a munkát. A technológia rohamosan emelkedő színvonala és a növekvő munkamegosztás, a térbeli és szociális mobilitás szükségessé tették, hogy a dolgozó lakosság megfelelő elhelyezésére már a tervezés során gondoljanak. Világossá vált, hogy a dolgozók elégedettségének, motiváltságának és teljesítőképességének, ezen keresztül pedig a termelés növekedésének alapvető feltétele a munkáslakások építése.

Az iparosítás korai történetét elemezve gondoljunk arra, hogy a gyárak tulajdonosainak az első időkben alig voltak tapasztalatai arról, hogy az elvégzett munka, annak termelékenységé, a bevétel és az ebből keletkező haszon milyen kapcsolatban állnak egymással. Egyik oldalról hiányzott a tapasztalat, másfelől a befektetők számára nem volt könnyű a termeléssel kapcsolatos magas beszerzési költségek előteremtése sem;

piccola casa per famiglie operaie, tutto fu un pretesto per sviluppare tipi di case razionali, metodi di costruzione economici e non da ultimo anche aspetti finanziari completi per legare i lavoratori alla sede dell'azienda.

Per certi aspetti l'Alta Austria fu sicuramente, già da allora, regione di grandi processi economici, ma qui gli esiti avuti in quel periodo nel Regno Unito o la creazione di insediamenti operai come quello della Fuggerei di Augusta non furono raggiunti. Tuttavia nella fase iniziale di rapido sviluppo dei processi di industrializzazione ci furono piccoli centri dove le strutture socio-economiche, le condizioni di lavoro e di vita di una società di stampo rurale vennero modificate radicalmente. Anche se non vi era la possibilità di un considerevole impiego di capitale, tuttavia ci fu un'attenzione degna di nota nei confronti della popolazione lavoratrice in quanto i proprietari di queste prime attività economiche compresero che era vantaggioso avere lavoratori non costretti a giungere sul posto di lavoro dopo marce forzate di ore e che potessero presentarsi riposati e pieni di energie. La tecnologia altamente sviluppata, la suddivisione del lavoro e la mobilità sociale e spaziale resero possibile il fatto che già nella fase di progettazione si potesse considerare che soddisfazione, motivazione e attitudini dei lavoratori potevano contribuire all'aumento della produttività.

Nell'intero processo di industrializzazione dell'epoca bisogna partire dal presupposto che la proprietà delle fabbriche non aveva alcuna esperienza di quale piega avrebbero preso il lavoro, la produttività e il profitto nonché i redditi da questi derivanti. Da un lato mancava l'esperienza, dall'altro non era sempre facile per gli investitori ammortizzare gli elevati costi d'acquisto e spesso non si intravedevano possibilità di guadagno. Pertanto, all'inizio, salari bassi, orari di lavoro lunghissimi ed una forte dipendenza dalla fabbrica erano una costante per i lavoratori e si sperava di superare questo "stile di vita proletario" attraverso l'associazionismo, il sindacalismo, il movimento operaio e forme di raggruppamento simili. Tuttavia, la popolazione era dominata dall'idea che ci si potesse aspettare anche una certa indipendenza del singolo individuo attraverso una retribuzione regolare e che anche con uno stile di vita modesto

that construction activities intensified, consisting of townhouses and individual houses (Pöfing Brunn 1871-1873, Steyeregg 1872/73, Zeltweg 1874).

At the time, monasteries flourished in Upper Austria - the first high-rise building was constructed in Kremsmünster, with the construction of a monastery organ in St. Florian, marking the beginning of industrialization and resulting in an increase of production in numerous sectors, which in turn increased the need for workers and other employees. Upper Austria had an abundance of raw materials which were always considered important either for their natural deposits or because they were at traffic crossroads, all of which was a good basis for founding processing industries. On one hand, these were commercial routes along the Iron Road, from Erzberg in Styria to the Danube, or from Hallstatt, through Salzkammergut, to the Czech Republic. Wood played an important role in all parts of the country. North of the Danube, large stone quarries played an increasingly more important role, as they were located close to the river. This is why the stone was used in cities located downstream as construction material, as well as for road construction.

Industrial production was not marked only by the usage of new technology and mass production, but also by a big need for work force, which developed from small trades and crafts, and was recruited from rural areas. It was a pressure on processing plants, resulting in the beginning of an industrial society.

In this stage of industrial development, ever since the French Revolution, residential issues for the work force were considered a social duty, being a subject of social reforms and projects. Regardless of whether it meant flats or small houses for workers' families, this was a stimulus to develop rational housing, cheap construction and finally a whole range of financing options, in order to bind a worker to the company.

Even back in the day, Upper Austria was a region with significant economic processes, however, development or construction of workers' neighbourhoods like the one by the Fugger family in Augsburg or those in the United Kingdom, were unimaginable here. Here and there, in the initial stages of industrialization,

što je sve poslužilo kao dobra osnova za prerađivačke industrije. Radilo se o komercijalnim putovima duž željeznog puta, od Erzberga u Štajerskoj do Dunava, ili od Hallstatta, preko Salzkammerguta do Češke Republike. Drvo je imalo značajnu ulogu u svim dijelovima zemlje. Sjeverno od Dunava pak kamenolomi su imali sve značajniju ulogu jer su se nalazili u blizini rijeke. Upravo se zbog toga kamen koristio kao građevinski materijal u gradovima nizvodno kao i u cestogradnji.

Industrijska proizvodnja nije bila okarakterizirana samo korištenjem novih tehnologija i masovnom proizvodnjom već i velikom potrebom za radnom snagom, koja se razvijala iz malih obrta i koja se regrutirala iz ruralnih područja. Bio je to pritisak na prerađivačke pogone koji je imao za rezultat začetak industrijskog društva.

U ovoj fazi industrijskog razvoja, od Francuske revolucije, rješavanje stambenog pitanje radne snage smatralo se društvenom obavezom i postalo predmetom društvenih reformi i projekata. Bez obzira radilo se o stanovima ili malim kućama za radničke obitelji, bio je to poticaj ra razvoj racionalnog stanovanja, jeftine gradnje i u konačnici čitavog opsega financijskih mogućnosti kako bi se radnika vezalo uz tvrtku.

Čak i u ono vrijeme Gornja Austrija bila je regija u kojoj su se odvijali značajni ekonomski procesi. Unatoč toj činjenici, razvoj ili izgradnja radničkih naselja kao ono koje je izgradila obitelj Fugger u Ausburgu ili ona u Ujedinjenom Kraljevstvu bili su nezamislivi. Tu i tamo u inicijalnoj fazi industrijalizacije razvili su se manji centri u kojima su socijalne strukture u poljoprivrednom društvu rasle i radikalno se mijenjale zajedno s uvjetima života i rada. Čak i kada se veliki kapital nije mogao ulagati u takva naselja, prema radnicima se postupalo pravedno jer su vlasnici ranih industrijskih pogona shvatili ogromnu prednost odmorih radnika punih energije, umjesto onih koji su satima pješčili do posla. Visoko razvijena tehnologija, podjela rada, socijalna i prostorna mobilnost primorali su vlasnike da uzmu u obzir zadovoljstvo, motivaciju, aktivnost i spremnost za rad pri zapošljavanju radne snage, što je sve značajno doprinislo produktivnosti.

Međutim, činjenica je da tijekom procesa

usnjar Höffler in tovarna Engel, kjer so izdelovali parket.

Nastale so tudi druge dejavnosti, ki so lajšale življenje ljudem in omogočale razvoj krajev ob industrijskem območju: valjarne, pridelava žganega apna, pivovarne. Zaradi nezadostnih količin drugih rud se težka industrija na tem območju ni razvila.

Posebne geografske razmere in dogodki v 19. stoletju so v Furlaniji - Julijski krajini zavirali gospodarski razvoj s smislu samostojnega razvoja, kot se je dogajal v drugih regijah. Krajina je bila v neprestanem "trajnostnem" gospodarskem krču. Značilno prebivalstvo za te čase na območju Furlanije - Julijske krajine so bili dinarji in priseljenci. Obe skupini sta bili finančno podhranjeni in nista imeli nikakršnih dejanskih praktičnih izkušenj in možnosti za osnovanje industrijskih obratov.

Gradbena dejavnost na območju Avstro-Ogrske, predvsem na Dunaju in v drugih večjih mestih v Lombardiji in deželi Veneto, je vplivala na razvoj lokalnih gospodarstev. Prvotno je bil poudarek na proizvodnji gradbenih materialov in železniški progi (gradnja le - te). Pomembna je Južna železnica, ki je povezala Benetke z območjem nekdanjih Ilirskih provinc do Dunaja. Nastajanje proge je bilo za te kraje odločilnega pomena, saj so ob gradnji uporabljali lokalno delovno silo, material in hrano. Dejavnost kot je gradnja železniške proge ima močan vpliv na lokalno ekonomijo, kmetijstvo in drugo storitveno dejavnost. Na ta način so t.i. "beraška območja" zaslužila svoj kos kruha.

V okolici mesta Pordenone je predilnica, zgrajena leta 1838 na dveh parcelah, ki sta ju kupila brata Beloz iz Trsta. Predilnica je bila prva med večjimi obrati v teh krajih. Nadaljnji industrijski razvoj je zabeležen šele v drugi polovici 19. stoletja, ko so se odpirale nove predilnice (Edoardo Amman, Emilio Wepfer). Zaradi povečanega obsega proizvodnje so se hitro pojavile še druge servisne panoge ter tudi predilnice za svilo (1854), bombažne tkalnice (Trst, 1884). Vsi ti proizvodnji obrati so nastali v nižini z geografsko ugodno lego med reko Tagliamento in zahodno od Tržiča (Monfalcone). Hkrati je s porastom izdelkov na tem območju cvetela tudi transportno storitvena dejavnost. Razvoj je ugodno vplival tudi na ladjedelnico v

kann. Hochentwickelte Technologie und Arbeitsteilung, soziale und räumliche Mobilität machten es notwendig, dass für die arbeitende Bevölkerung in der Planung bereits mit bedacht wurde, dass Zufriedenheit, Motivation und Leistungsbereitschaft wesentlich dazu beitragen können, die Produktivität zu steigern.

Bei der gesamten Industrialisierung ist davon auszugehen, dass die Eigentümer der Fabriken keine Erfahrung hatten, wie sich die Arbeit, Produktivität und Profit sowie das daraus resultierende Einkommen gestalten wird. Es fehlte einerseits die Erfahrung, andererseits waren die hohen Anschaffungskosten für die Investoren nicht immer leicht aufzubringen und vielfach ein Gewinn kaum abzusehen. Daher waren niedrige Löhne, lange Arbeitszeiten und eine starke Abhängigkeit vom Betrieb von Beginn an für die Arbeiterschaft kennzeichnend und die Überwindung dieser "proletarischen Lebensführung" hoffte man durch Vereinigungen, Gewerkschaften, Arbeiterbewegung und ähnliche Zusammenschlüsse zu erreichen. Ohne Zweifel herrschte aber die Vorstellung in der Bevölkerung, dass durch eine regelmäßige Entlohnung für den Einzelnen auch eine gewisse Eigenständigkeit zu erwarten und bei bescheidener Lebensweise auch so etwas wie Wertschöpfung im Sinne von Besitz zu erzielen sei.

Grundsätzlich darf auch bemerkt werden, dass in derartigen Fabriken die Arbeiter auch von weit her kommen und beispielsweise Stammarbeiter oft aus der ganzen Monarchie, Sachsen, Böhmen, Frankreich, Ungarn, kamen. Die finanzielle Lage dieser Arbeiter ließ für den Einzelnen wenig Spielraum und oft lebten ein halbes Dutzend oder mehr Personen in Kleinwohnungen. Dadurch war auch eine Privatsphäre im heutigen Sinn kaum denkbar und viele teilten ihre engen Räume mit Untermietern und Schlafgängern. Dies schürte auch Unzufriedenheit und dadurch war die Mobilität zwischen und in den Industriezentren beachtlich. Diese hohe Fluktuation in den Betrieben nahm erst nach dem Ersten Weltkrieg ab.

In dieser Zeit entwickelten sich auch verschiedene Kategorien von Arbeitern, die in ihrer Außenwahrnehmung und auch in ihrem Selbstverständnis wohl

ezen nagyobb része gyakran nem is volt előre kiszámítható. Ezért a béreket alacsonyán tartották, a munkaidő pedig hosszú volt; a munkásokat emellett a vállalkozástól való erős függőség érzése is erősen nyomasztotta. Mindezek kezdettől fogva jellegzetes ismertetőjegyei voltak a munkáséletnek. A "proletár életvitellel" kapcsolatos feszültségek enyhítését a munkavállalók összefogásával, szakszervezetek alakításával, szervezett munkásmozgalommal, a munkáltatókkal történő megegyezések útján remélték elérni. Az emberek legtöbbszörében az az elképzelés élt, hogy takarékosággal, bevételeik lassú, de folyamatos növekedésével előbb-utóbb gazdaságilag önállóíthatják magukat; ha tehát szerényen és takarékosan élnek, előbb-utóbb előbbre juthatnak céljaik eléréséhez.

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a helyi üzemekbe a monarchia távolabbi vidékeiről, így Szászországból, Csehországból, Magyarországról, de még Franciaországból is toboroztak tőzsgárdatagokat. A munkások anyagi lehetőségeik szűkek voltak: egyetlen kis lakásban gyakran fél tucat vagy annál is több személy lakott. A munkásházakban mai értelemben vett "magánszféra" még alig létezett: a szűk lakótereket a nagy számú albérlőnek és ágyrajárónak egymás között kellett megosztani. Mindez elégedetlenséget szült, melynek következtében nagy volt az elvándorlás illetve az egyes ipari központok közötti mozgás. A nagy mértékű munkásvándorlás csak az első világháború után mérséklődött.

E korban a munkások eltérő helyzetű csoportjai alakultak ki, és bár külsőségeikben és önmegítélésükben mindnyájan egy szociális réteghez tartozónak érezték magukat, eltérő színvonalú képzettségük következtében a munkástársadalom rétegződése állandósult. A Milánó közelében található világörökségi terület, Crespi esetében már a tervezés idején nagy figyelmet fordítottak arra, hogy az épülő városban az egyes munkásrétegek lakhelyei elkülönüljenek egymástól. Külön területet jelöltek ki a alsóbb munkásrétegek és segédmunkások letelepítésére; a szakmunkások és vezető tisztviselők számára egy szemben fekvő városrészben, jelentősen kisebb területen biztosítottak lakhelyet. A törvényhozásban is egyre jobban érvényre jutottak a szociális megfontolások: a szakszervezetek,

si potevano valori aggiunti in termini di possesso.

Va osservato che gli operai venivano anche da molto lontano per lavorare nelle fabbriche. Per esempio gli stabili giungevano spesso dall'intero territorio della Monarchia: dalla Sassonia, Boemia, Ungheria e dalla Francia. La situazione finanziaria di questi lavoratori lasciò poco spazio per il singolo e spesso sei o più persone vivevano tutte insieme in piccole abitazioni. Pertanto la sfera privata nel senso odierno del termine era quasi impensabile: molti dividevano le loro strette stanze con subaffittuari e persone che prendevano in affitto un posto letto. Anche questo fatto fomentò la scontentezza e la mobilità tra i centri industriali che all'interno degli stessi era considerevole. Questa notevole fluttuazione nelle fabbriche diminuì solo dopo la prima guerra mondiale.

In questo periodo si svilupparono anche diverse categorie di lavoratori che nella percezione generale e anche nella coscienza di sé appartenevano ad una classe sociale unitaria; tuttavia in conseguenza dei diversi standard formativi che avevano contribuito a realizzare le strutture sociali si irrigidirono.

A tal proposito sarebbe da notare che, per esempio, nel villaggio Crespi d'Adda vicino a Milano, dichiarato patrimonio dell'umanità dall'UNESCO, già nella fase di pianificazione si tenne conto di sistemare in una parte della cittadina gli operai e gli artigiani di livello inferiore e di destinare la zona antistante, notevolmente più piccola, agli operai specializzati e agli impiegati dirigenti. In aggiunta, la legislazione sociale andava via via sviluppandosi e le richieste di sindacati, unioni e associazioni venivano sempre più accolte.

Presentiamo a titolo d'esempio alcuni insediamenti operai dell'Alta Austria. Si tratta in tutti i casi dell'insediamento di operai impiegati nelle vicine industrie ed officine. Il loro alloggio non si trovava ai margini della città in un sobborgo ma in posizione centrale nelle immediate vicinanze della fabbrica.

Gli insediamenti erano occupati esclusivamente dalle famiglie degli operai e qualche volta si trattava perfino di abitazioni che non erano pensate per famiglie ma esclusivamente per uomini

small centres did develop, where social structures in the agricultural society grew and radically changed, along with the living and working conditions. Even when large capital could not be invested into such neighbourhoods, workers were still treated fairly, since owners of the early industrial plants realized the huge advantage of having well-rested workers, full of energy, instead of those marching for several hours to get to work. Highly developed technology, division of work, social and spatial mobility made owners take into consideration the satisfaction, motivation, activity and readiness to work when hiring the workforce, all of which significantly contributed to productivity.

However, it is a fact that factory owners had no experience throughout industrialization, in organizing work, productivity, profit and the resulting income. A lack of experience marked one side, while investors were not always able to finance initial costs on the other. Oftentimes, the resulting profit could not be predicted ahead of time. This is why low wages, long working hours and a strong dependence on the factory were typical for the working force in the beginning, who hoped to overcome the lifestyle of city proletariat by associating into different groups, with help from trade unions, the workers' movement and similar organisations. But the population was certain of the notion that regular income resulted in a certain independence, and that a modest lifestyle could create a new value in the sense of acquiring property.

In principle, workers in these factories arrived from far, and permanent workers would often come from all over the Monarchy, Saxony, Czech Republic, France and Hungary. The financial status provided the workers with very few options, and usually half a dozen of them would live in small flats. This is why private life was unimaginable in the modern sense, since many shared their limited space with renters and people who would only sleep there. This caused dissatisfaction, which is why mobility among industrial centres was significant. The high fluctuation of workforce decreased only after World War I.

This period was also marked by a development of different worker categories, who seemingly, both in appearance and in their own opinion, belonged to a single social group, however, due to a difference

industrijalizacije vlasnici tvornica nisu imali iskustva s organizacijom rada, produktivnošću, profitom i dohotkom koji je iz toga slijedio. S jedne strane radilo se o nedostatku iskustva, dok s druge strane investitori nisu bili uvijek u mogućnosti financirati inicijalne troškove. Često se krajnji profit nije mogao unaprijed predvidjeti. Upravo su zbog toga na početku niske nadnice, dugo radno vrijeme i velika ovisnost o tvornici bile karakteristične crte radne snage, koja se nadala izbjeći način života gradskog proletarijata udruživanjem u različite skupine uz pomoć sindikata, radničkog pokreta i sličnih organizacija. No, stanovništvo je svakako vjerovalo u ideju da redovita primanja imaju za posljedicu određenu neovisnost i da skroman način života može stvoriti novu vrijednost u smislu stjecanja imovine.

U načelu, radnici u ovim tvornicama dolazili su iz udaljenih krajeva, a stalno zaposleni radnici često su potjecali iz svih dijelova Monarhije, Saksonije, Češke Republike, Francuske i Mađarske. Financijski status pružao je radnicima veoma mali broj mogućnosti i obično je njih pet-šest živjelo zajedno u manjim stanovima. Zbog toga je privatni život bio nezamisliv u suvremenom smislu, obzirom da su mnogi dijelili svoj ograničeni prostor s iznajmljivačima i osobama koje bi u stanu samo prespavale. Ovo je izazivalo nezadovoljstvo i upravo je zbog toga mobilnost među industrijskim centrima bila značajna. Visoka fluktuacija radne snage smanjila se tek poslije Prvog svjetskog rata.

Ovo je razdoblje također svjedočilo razvojem različitih kategorija radnika, koji su i izgledom i vlastitim stavom pripadali jedinstvenoj društvenoj skupini tako da su se zbog razlike u razini obrazovanja formirale različite kategorije radnika. Primjer ovoga je mali gradić Crespi, u blizini Milana, koji je na Popisu svjetske baštine. Već u fazi projektiranja, niže kategorije radnika i pomoćna radna snaga trebala je biti smještena na jednoj strani grada, dok su kvalificirani radnici i zaposlenici na višim položajima živjeli na drugoj, vjerojatno mnogo manjoj strani. Uz to se razvilo i socijalno zakonodavstvo, povoljnije za sindikate, udruženja i različite organizacije.

Primjeri radničkih naselja u Gornjoj Austriji navedeni su u donjem tekstu. Ova naselja su građena isključivo za radnike zaposlene u obližnjim industrijskim pogonima. Njihovi

Trstu in na izgradnju delavskega naselja Panzano.

Ob povećani industrijalizaciji območja v drugi polovici 19. stoljetja so se pojavila prva delavska naselja. Ob splošnemu družbenemu paternizmu so veleindustrialci del svojega dobička odmerjali za načrtovanje in gradnjo naselij za lastno delovno silo. Namen ni bil v njihovi dobroti in srčnosti do ljudi, temveč pragmatičnost pokroviteljskega odnosa do podrejenih. Posledično so z urejanjem teh kapacitet lastniki industrijskih obratov zagotavljali ne konfliktno delovno okolje.

Drugačna in bolj zapletena je zgodovina rudarskega mesta Rajbl (Cave del Predil), rudnik je zaprt od 30. junija 1991. Rudnik je deloval že v času starega Rima, ruda je bila bogata s cinkom in svincem. Z zmanjšanjem razpoložljivih količin rude je mesto sistematično zmanjševalo delavske kapacitete (od konca 19. in celotno 20. stoletje). Na tem območju so si lastna rudarska bivališča postavili kar rudarji sami, kar je posebnost v celotnem območju Delovne skupnosti Alpe Jadran. Zanimivost rudnika Rajbl je tudi, da dejansko fizično povezuje kraje na drugi strani doline (1905 je izdelan rov za odvajanje rudniške vode do Loga pod Mangartom – rov je bil uporabljen med prvo svetovno vojno za vdor avstro-ogrskih enot na sovražno ozemlje).

Na Koroškem v Avstriji so znana rudarska naselja (kolonije), industrijska naselja, delavska naselja in železniške stanovanjske kolonije. Rudarska naselja so najstarejša, saj so lokacije rudnikov in premogovnikov ostala nespremenjena od Rimskih časov. To niso klasična naselja s strnjeno pozidano strukturo, predvsem so to skromne lesene lope ob rudniških rovih, ki so omogočale minimalne pogoje preživetja med delovnim tednom. Ob vikendih so se rudarji (knapi) vrnili v svoja stalna bivališča v dolini, ki jih imenujemo rudarske kajze.

Večinoma od njih so bili najemniki kašč in senikov, ponekod so jim domačini ponudili v najem kamre, podstrehe ali pa spanje v hlevu. V predindustrijski dobi so že poznana delavska stanovanja in ponekod tudi predelana kmečke zgradbe, ki so jih "sindikalna" združenja nudila v najem.

S tehnološkimi izboljšavami ob polovici 19. stoletja na področju rudarjenja je

einer einheitlichen sozialen Schicht angehörten, jedoch aufgrund ihres Ausbildungsstandards dazu beigetragen haben, dass sich die Strukturen festigten. In diesem Zusammenhang sei darauf verwiesen, dass beispielsweise im Weltkulturerbe von Crespi nahe Mailand, schon im Stadium der Planung darauf Bedacht genommen wurde, dass in einem Teil der Arbeiterstadt die unteren Arbeiterschichten und Hilfgewerke angesiedelt wurden, in einem gegenüberliegenden, wohl wesentlich kleineren Bereich die Facharbeiter und leitenden Angestellten. Dazu kam auch, dass sich die Sozialgesetzgebung weiter entwickelt hat und den von Gewerkschaften, Vereinen und Verbänden gestellten Forderungen immer mehr nachgekommen wurde.

Győr, child care house, 1914. In der Folge sollen nun anhand von Beispielen einige Arbeitersiedlungen aus Oberösterreich vorgestellt werden. Es handelt sich dabei durchwegs um die Ansiedlung von Arbeitern, die in den benachbarten Industriebetrieben bzw. Arbeitsstätten tätig waren. Ihre Wohnung bzw. Behausung liegt nicht am Stadtrand in einem Vorortbereich, sondern zentral direkt in der Umgebung der Arbeitsstätte.

Die Siedlungen waren ausschließlich von Arbeiterfamilien bewohnt und manchmal ist es sogar der Fall, dass die Wohnstätten nicht für Familien gedacht waren, sondern einzig und allein für unverheiratete Männer,

egyesületek és szövetségek követeléseit így egyre kevésbé lehetett figyelmen kívül hagyni.

A tanulmányban néhány felső-ausztriai munkástelepülést mutatunk be. A példák között kizárólag olyan munkásnegyedeket említünk, amelyeknek lakóit a szomszédos ipari övezetekben ill. munkahelyeken foglalkoztatták. Lakásuk illetve szálláshelyük nem a város szélén, valamelyik elővárosban épült fel, hanem a munkahelyek központjának közvetlen közelében. A településeken kizárólag munkáscsaládok éltek. Gyakran előfordult, hogy a lakóházak egy részét nem családoknak szánták, hanem egyedülálló, nőtlen férfiaknak, akiket éppen e céltudatos lakásépítéssel kívántak az üzemhez kötni. Ezeket a negyedeket semmiképpen nem nevezhetjük mezőgazdasági településeknek, hiszen az ott élőknek a mezőgazdasághoz alig volt közük; a lakóépületekhez tartozó csekély föld területe – szántók és kertek – különben sem volt elég ahhoz, hogy akár egy nagyobb család egész évi terményszükségletét kielégítse.

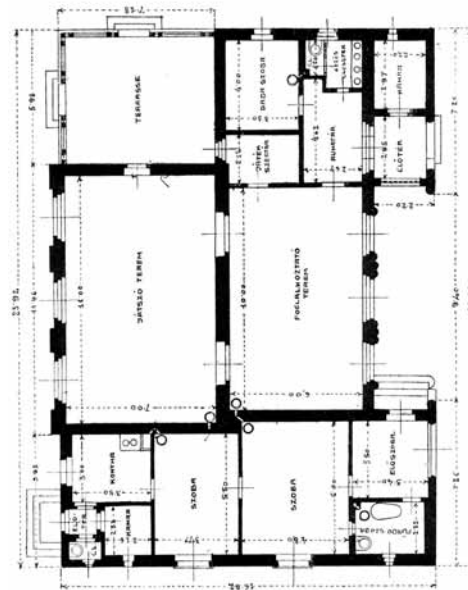
3. A gondolat megszületése

Baranya megyében, Pécsen a munkások az 1870-es években kezdtek szervezkedni. Az első egyesületek a munkások betegebiztosítása céljából jöttek létre. Az 1880-as és 90-es években a Magyarországi Általános Munkáspárt pécsi szervezete a munkások és bányászok szociális kérdéseivel behatóan foglalkozott és már ekkor is szorgalmazta a munkáslakások építését

Friuli Venezia Giulia tartományban szinte mindig a tulajdonos előjoga volt a szolgálati- és munkáslakások létesítésével kapcsolatos döntés. A befektetők gyakran éltek az iparosítást előmozdító törvények kínálta előnyökkel. Az osztrák-magyar fennhatóság alatt álló területeken 1866 után ügyesen kihasználták a császári és királyi törvényhozás által az ipari jellegű ingatlan befektetések elősegítő, 1892 és 1902 között igénybe vehető, kedvező kamatú pénzügyi támogatás lehetőségét. Az Olasz Királysághoz csatolt területeken az iparosítás korai szakaszában az elmaradott térségeknek szánt pénzügyi támogatást hasznosíthatták.

A korabeli állapotokra különösen jellemző Panzano esete: a helység fejlesztését

non sposati che si voleva fossero vincolati alla fabbrica per mezzo della casa a loro funzionale. Gli insediamenti non possono essere trattati neanche come insediamenti rurali perché da un lato non avevano nulla a che fare con l'agricoltura e, dall'altro, la superficie di terreno messa loro a disposizione era appena sufficiente per coprire il fabbisogno annuo di una grande famiglia e il campo o l'orto doveva bastare per più di una famiglia.

Győr, child care house, ground plan, 1914. [arch. G. Fiala]

4. Paternità dell'idea

Nella contea di Baranya le prime organizzazioni di lavoratori di Pécs sorsero negli anni '70 del XIX secolo. Successivamente nacquero associazioni di mutuo soccorso per operai e intorno al 1880-1890 l'organizzazione di Pécs "Partito ungherese dei lavoratori" si occupò dei problemi sociali di operai e minatori nonché della costruzione delle loro abitazioni.

L'idea di costruire la fabbrica e le abitazioni per gli operai in Friuli Venezia Giulia fu quasi sempre un privilegio degli imprenditori. Questi ultimi però riuscirono spesso a sfruttare i vantaggi offerti dalle leggi finalizzate allo sviluppo dell'industria. Dopo il 1866 gli imprenditori poterono ricorrere a finanziamenti agevolati per incentivare gli investimenti industriali in ambito immobiliare nei territori ancora sottoposti al dominio austro-ungarico, come era stato previsto dalla legislazione della monarchia asburgica nel 1892 e nel 1902. Nei territori annessi al Regno d'Italia

in education levels, different categories of workers were formed. An example of this is a small town of Crespi near Milan, which is on the World Heritage list. Already in the design stage, lower categories of workers and auxiliary work force were supposed to be lodging on one side of town, while qualified workers and employees in higher positions were to be lodging on the other, probably much smaller, side. Social legislation developed as well, more favourable for trade unions, associations and various organisations.

Examples of workers' neighbourhoods in Upper Austria will be given below. These neighbourhoods were constructed exclusively for workers who were employed in nearby industrial plants. Their flats were not located on the city outskirts or in suburbs, but close to the centre and in immediate vicinity of their work. Only workers' families resided in these neighbourhoods, although there are examples where the flats were not intended for families, but for bachelors, in order to bind them to the company. On one hand, these neighbourhoods can not be considered as rural, since they hardly had anything to do with agriculture. On the other hand, the space they had at their disposal hardly covered the annual needs of a larger family - in actual rural areas, agricultural fields or yards would usually cover the needs of several families.

4. Birth of an idea

The first workers' organisations from Pécs were founded in Baranya in the 1870s. Worker health insurances were established first, between 1880 and 1890, followed by the founding of the General Workers Party of Hungary. It fought for the resolution of workers' and miners' social issues, and for the construction of workers' flats.

The idea of constructing factories and workers' flats in Friuli/Venezia Giulia was almost always a privilege of entrepreneurs. They were frequently able to use the advantages provided by law to support industrialization. After 1866, in areas still under the Austro-Hungarian rule, entrepreneurs were able to obtain loans with favourable interest rates for industrial investments in the real estate sector, a stimulus prescribed by the Austro-Hungarian legislation between 1892 and 1902. In areas annexed to the Kingdom of Italy, financial resources for

su se stanovi nalazili na gradskoj periferiji ili u predgrađima no dovoljno blizu centra i u neposrednoj blizini radnog mjesta. Samo su radničke obitelji živjele u ovim naseljima, premda ima primjera gdje stanovi nisu bili predviđeni za obitelji, već za samce kako bi ih se vezalo za tvrtku. S jedne se strane ova naselja ne mogu smatrati ruralnim pošto jedva da su imale bilo kakve veze s poljoprivredom. S druge strane, prostor koji su imali na raspolaganju jedva da je zadovoljavao godišnje potrebe veće obitelji – u stvarnim ruralnim područjima, poljoprivredne površine ili dvorišta obično bi zadovoljavala potrebe nekoliko obitelji.

4. Rađanje ideje

Prve radničke organizacije iz Pečuha osnovane su u Baranji 1970.-tih. Prvo je uvedeno zdravstveno osiguranje između 1880. i 1890. godine, nakon čega je uslijedilo formiranje mađarske Opće radničke stranke. Ona se borila za rješavanje radničkih i rudarskih socijalnih pitanja te za izgradnju radničkih stanova.

Ideja o izgradnji tvornica i radničkih stanova u regiji Furlanija-Juljska krajina gotovo je uvijek bila privilegija poduzetnika. Oni su često mogli koristiti prednosti koje je pružao zakon za potporu industrijalizacije. Poslije 1866. godine na područjima pod još uvijek austrougarskom vlasti, poduzetnici su mogli dobivati kredite s povoljnom kamatom za industrijska ulaganja u sektor nekretnina, a ta je potpora imala uporište u austrougarskom zakonu u razdoblju između 1892. i 1902. Na područjima pripojenim Kraljevini Italiji, financijska sredstva za nerazvijena područja mogla su se koristiti u inicijalnom fazi industrijskog razvoja.

U tom je pogledu značajan slučaj Panzana, pošto je brodovlasnička obitelj Cosulich iz Trsta imala veliki utjecaj na razvoj ovog grada, u inicijalnoj fazi izgradnje naselja uz korištenje javnih sredstava, koja su se odobravala na temelju habsburških zakona. S aneksijom regije Furlanije-Juljske krajine Italiji, financijska sredstva s povoljnim kamatnim stopama, koja su bila predviđena talijanskim zakonima (osobito Luzzatti zakonom iz 1903., koji je pridonio osnivanju instituta za stambenu izgradnju za socijalne potrebe i potaknuo provođenje programa stambene izgradnje na nacionalnoj razini), te sve veća potražnja za stanovima utvrdili su smjernice za prelazak s prve faze stambenih potreba,

postalo rudarjenje bolj industrializirano in utečeno delo ter seveda tudi bolj rentabilno. Med prvimi kraji kjer so postavljali obrate in delavska naselja so Hüttenberg, Innerkrams, Lölling, Pliberk, Radenče in Sveti Štefan. Tu so delavci dejansko živeli tudi s svojimi družinskimi člani. Neporočeni moški so živeli v samskih domovih, neporočene ženske pa v dekliških domovih. Objekti so imeli majhne zelenjavne vrtove, ohišnica je nudila prostor, da so lahko gojili manjše domače živali kot so koze in prašiči.

Ob preučevanju rudarstva na Koroškem ne moremo mimo talilnic in topilnic rude. Predelava je potekala v bližnjih krajih rudnikov, pač tam kjer je bilo možno tak obrat postaviti in kjer je bilo možno zgraditi nastanitvene kapacitete za delavce in njihove družinske člane. Na slikah Markusa Pernharta so take hiše nedvomno prikazane na primer na slikah Lipice (Ruden), Notburgahütte pri Škofjem Dvoru. Industrijalizacija je močno vplivala na Koroško in na njen razvoj, saj so bile lokacije rudnikov blizu Celovca in Beljaka. V manjših mestih in naseljih na Koroškem so se pojavile delavnice, ki so uporabljale železo (Borovlje, Beljak, Volšperk, Mostič) ali obrati magnezita Čače, Ziljica, Radenče. Bile so tudi cementarne kot je Wietersdorf in kemijski obrat Treibach.

Naslednji korak industrijalizacije je bila gradnja železnice: povezava severa in juga prek Visokih Tur, Špitala na Dravi, Beljaka, Svetega Vida in Starega Dvora, v letu 1865. Na gradbišču južnega dela turske železniške linije je bilo okoli 5000 delavcev. Veliko teh delavcev je prebivalo v Beljaku. Zaradi poglobitve transportne vloge železnice je bil razvoj industrije močno pospešen, hkrati pa so z industrijo rasla delavska naselja. Višek gradnje socialnih delavskih stanovanj je bil v dvajsetih letih dvajsetega stoletja, ko je bila na oblasti socialdemokratska stranka.

Med prvimi delavskimi namestitvenimi objekti v Sloveniji je objekt Stara Sava na Jesenicah. Tako imenovana delavska kasarna je bila postavljena leta 1770. Kasarna je zgrajena po tipskem načrtu. Načrt je bil med izgradnjo delno modificiran, prvotni načrt je predvideval tri etaže in mansardo, izvedeni sta bili dve etaži in mansarda. Mnoga delavska naselja v Sloveniji so bila zgrajena na osnovi tipskih načrtov, ki so pravilom zasnovani modularno in preprosto.

die man durch den für sie zweckmäßigen Wohnbau an den Betrieb binden wollte. Die Siedlungen können auch nicht als Agrarsiedlungen bezeichnet werden, da sie einerseits mit der Landwirtschaft kaum zu tun hatten, andererseits aber die ihnen zur Verfügung stehende Bodenfläche kaum ausreichte, um den Bedarf für eine größere Familie über ein Jahr abzudecken und der Acker oder Garten für mehr als eine Familie reichen musste.

4. Urhebererschaft der Idee

Die ersten Organisationen der Pécsér Arbeiter kamen in Baranya in den 1870er Jahren zustande. Zunächst entstanden Arbeiterkrankenkassenvereine, um 1880-90 die Pécsér Organisation der "Allgemeinen Ungarischen Arbeiterpartei", die sich für die sozialen Probleme der Arbeiter und Bergleute sowie für den Bau von Arbeiterwohnungen einsetzte.

Die Idee der Errichtung der Fabrik und der Arbeiterwohnungen ist in Friaul - Julisch Venetien fast immer ein Vorrecht der Unternehmer. Letztere schaffen es aber oft, die Vorteile zu nutzen, die die Voraussetzungen für die Industrieentwicklung bieten. Nach 1866 können die Unternehmer in den Gebieten, die noch unter österreichisch-ungarischer Herrschaft sind, zinsgünstige Finanzierungen zur Förderung von Industrieinvestitionen im Immobilienbereich nutzen, die von der k.u.k. Gesetzgebung von 1892 und 1902 vorgesehen waren. In den dem Königreich Italien angeschlossenen Gebieten konnten hingegen in der ersten Phase der industriellen Entwicklung Finanzierungsformen für rückständige Gebiete genutzt werden.

In diesem Sinne ist der Fall Panzano sehr signifikant, denn die Entwicklung des Ortes wurde in der ersten Bauphase der Siedlung von der Triester Reederfamilie Cosulich umgesetzt, die Zugang zu den im Rahmen der Habsburger Gesetzgebung der damaligen Zeit vorhandenen öffentlichen Fördermitteln hatte. Mit dem Anschluss Friauls und Julisch Venetiens an Italien stellten die von der italienischen Gesetzgebung (insbesondere das Luzzati-Gesetz aus dem Jahr 1903, das zur Einrichtung der Institute für den Sozialen Wohnungsbau beitrug und die Umsetzung eines landesweiten sozialen Wohnungsbauprogramms förderte) bereitgestellten zinsgünstigen

kezdetektől fogva a trieszti hajóépítő Cosulich család irányította: ők könnyebben hozzájuthattak a Habsburg törvényhozás által felkínált köztámogatáshoz, amit ésszerűen fel is használtak. Friuli Venezia Giulia Olaszországhoz történő csatlakozása – különösen az 1903-as évben elfogadott u.n. Luzzati-törvény – nagyot lendített a lakásépítés ügyén. Az ezt követő években az állam többféle módon is segítette a szociális indíttatású otthonteremtést. A törvényhozók az egész országra kiterjedő szociális építési program bevezetését szorgalmazták. Az égető lakáshiány gyors enyhítését szolgáló első, "sürgősségi" ütem keretében több átmeneti intézkedést hoztak, így például kedvező kamatú pénzügyi támogatást ajánlottak fel az építkezőknek. Az ezt követő időkben további előnyös változások történtek, ezek lehetővé tették a minden részletre kiterjedő tervezést és ezzel is elősegítették a lakásszükséglet maradéktalan kielégítését. Ilyen módon válhatott Panzano az első világháború előtt létesült munkástelepek egyik legkorszerűbb európai példájává.

A fejlődés mozgatója a vállalkozás újító szelleme – "vállalati innováció" – volt, ez utóbbi nagyot lendített az építés ügyén is. A Cosulich család pártfogolta a korszerű ipart, mivel ennek gyors ütemű fejlődése és az ezzel járó nyereség előre kiszámítható volt. Igaz, hogy ebből az időből még egyetlen szociális indíttatású városfejlesztési tervet sem ismerünk, a továbbfejleszhető, új szolgáltatásokat nyújtó és az összes szükséges komfortberendezéssel és megfelelő infrastruktúrával rendelkező negyedek építésének gondolata azonban egyre gyakrabban felmerült. E téren a kibontakozást olyasféléképpen képelték el, ahogy maga a vállalkozás is növekedett és fejlődött. A 19. század utópiáinak eszméit és a "paternalizmus" szellemét az ésszerű vállalati politika részeként tekintették, ezzel a termelési folyamat állandó tökéletesítése és az építési tevékenység egyaránt biztonsággal tervezhetővé vált.

Karintiában a munkásosztály problémáival foglalkozó első közlemény 1861 július 17-én jelent meg a helyi sajtóban. A "Zeitung für Kärnten" – "Karintiaiak Újsága" – előfizetői a helyi hírek között egy sztrájkról szóló jelentést olvashattak. Eszerint a klagenfurti fegyházban dolgozó kőművesek vonakodtak felvenni a munkát,

invece, nella prima fase dello sviluppo industriale, si poté ricorrere a forme di finanziamento per i territori più arretrati.

In tal senso il caso di Panzano è molto significativo perché lo sviluppo del luogo fu realizzato, nella prima fase di costruzione dell'insediamento, dalla famiglia di armatori triestini Cosulich che aveva accesso agli incentivi pubblici messi a disposizione dalla legislazione asburgica dell'epoca. Con l'annessione del Friuli e della Venezia Giulia all'Italia, i finanziamenti agevolati messi a disposizione dalla legislazione italiana (in particolare la Legge Luzzatti del 1903 che favoriva la creazione di istituti per la costruzione di case popolari e la realizzazione di un programma di edilizia popolare a livello regionale) e la richiesta sempre più crescente di abitazioni prepararono il terreno per il passaggio da una prima fase di urgenza, in cui venne data una prima risposta basilare alla necessità di case, ad un livello di pianificazione dettagliato, cosa che, a partire dagli anni precedenti il Primo conflitto mondiale, rese Panzano uno degli esempi europei più moderni di insediamento operaio organizzato.

Un fattore innovativo dell'attività edile era costituito quindi dalla struttura dell'impresa stessa che la aveva favorita: la famiglia Cosulich sostenne un'industria moderna il cui rapido sviluppo fu facilmente pianificabile. Tuttavia non esiste alcun progetto di un'intera città sociale pianificata, ma l'idea di un quartiere che si è sviluppato e in cui sorsero e furono creati nuovi servizi e infrastrutture proprio come cresceva e si sviluppava l'azienda stessa. Il paternalismo e le utopie del XIX secolo furono qui applicati con una politica aziendale razionalizzata in cui l'edilizia era pianificata con i continui miglioramenti all'interno del ciclo produttivo.

Le prime pubblicazioni sui problemi sociali della classe operaia comparvero in Carinzia nella stampa locale il 17 luglio del 1861. Gli abbonati del "Zeitung für Kärnten" lessero nella rubrica locale un annuncio di sciopero. I muratori impiegati presso la casa penale di Klagenfurt si rifiutarono di continuare a lavorare dopo l'assunzione di un nuovo lavoratore. Il lavoro si fermò per un giorno finché i muratori non ottennero le stesse condizioni di lavoro e i salari che avevano ottenuto fino a quel momento. A Villaco si svolsero già il primo maggio del 1890 dimostrazioni di operai per la giornata lavorativa di otto ore.

underdeveloped regions could be used in the initial stage of industrial development.

In this sense the case of Panzano is significant, since a Trieste shipowner family of Cosulich had a great influence on the development of this town in the initial stage of constructing neighbourhoods, with access to public finances at the time, allocated within the Habsburg legislation. With the annexation of Friuli/Venezia Giulia to Italy, financial resources with favourable interest rates ensured by Italian legislation (specially by the Luzzatti Act from 1903 which contributed to the founding of an institute for residential construction for social needs and stimulated the implementation of a residential construction programme on the national level), as well as an increasing demand for flats, laid down guidelines for a transfer from the first stage of residential needs, in which construction was in fact a basic answer to existing needs for lodging, to a stage of detailed planning, which turned Panzano into one of the most modern European examples of an organised workers' neighbourhood in the years before World War I.

The novelty of this construction activity stems from the actual company structure: the Cosulich family supported modern industry whose fast development could be easily planned. There was no project of the overall planned social city, but the idea of a developing neighbourhood, in which new services are provided, and infrastructure constructed, had expanded along with the company. Paternalism and utopia of the 19th century were implemented in practice through rationalized company policies, which encompassed construction activities and continuous improvements in the production cycle.

The first publications on social problems of the working class in Carinthia appeared in the local press on 17 July 1861. Subscribers to the "Zeitung für Kärnten" newspaper would read about strike in the local column. Stone masons employed in the construction of a jail building in Klagenfurt had refused to continue working after one stone mason was laid off. Works stopped for a day until stone masons received guarantees about their working conditions and salaries. On 1 May 1890, worker demonstrations took place in Villach for a right to an eight-hour working day.

u kojoj je izgradnja bila osnovni odgovor na postojeće potrebe za smještajem, na fazu detaljnog planiranja koje je učinilo Panzano jednim od najsuvremenijih europskih primjera organiziranih radničkih naselja, u godinama pred Prvi svjetski rat.

Novina ove građevinske aktivnosti potječe iz realne strukture tvrtke: obitelj Cosulich podupirala je suvremenu industriju čiji se brzi razvoj može lako planirati. Nije postojao projekt cjelovitog planiranog socijalnog grada, no ideja o naselju koje se razvija i u kojem se pružaju nove usluge i gradi infrastruktura širila se zajedno s tvrtkom. Paternalizam i utopija 19. stoljeća provodili su se u praksi preko racionaliziranih politika tvrtke, koje su obuhvaćale i građevinske aktivnosti i neprekidna poboljšanja proizvodnog ciklusa.

Prvi članci o socijalnim problemima radničke klase u Koruškoj objavljeni su u lokalnom tisku 17. srpnja 1861. godine. Pretplatnici na list "Zeitung für Kärnten" mogli su u lokalnoj rubrici čitati o štrajkovima. Kamenoresci zaposleni na izgradnji zatvora u Klagenfurtu odbili su nastaviti s radom nakon što im je kolega dobio otkaz. Radovi su prekinuti na jedan dan, sve dok radnici nisu dobili jamstva o uvjetima rada i plaćama. U Villachu je 1. svibnja 1890. godine došlo do demonstracija zbog prava na osmosatno radno vrijeme.

Najuglednija tiskovina u zemlji, "Freien Stimmen", objavila je završni godišnji izvještaj inspekcije nadležne za obrtništvo u 5. području (Koruška i Gornja Štajerska). Inspektor je utvrdio 1886. godine da su stambeni uvjeti u Klagenfurtu iznimno loši. Ukazao je da su porezi na kuće najveća prepreka za izgradnju zgrada s malim i pristupačnim stanovima. "Dvokrevetni" sustav bio je veoma rasprostranjen. Premda je bilo slobodnih soba, vlasnici nisu osiguravali dodatne krevete. Kupaonski umivaonici i ručnici bili su prava rijetkost.

Slovenska radnička naselja planirali su vlasnici lokalne industrije – rudarske, željezničke, željezno prerađivačke i tekstilne. Projekti su izrađivani prema idejama vlasnika. Vlasnik pamučne tkaonice u Tržiču, Edmund Glanzmann, štitiio je neudane žene kao pravi gospodin. Osigurao je poseban smještaj za žene kako bi se izbjegle neugodne situacije.

Modularnost konstrukcijske mreže omogućava modifikacije med gradnjom bez krutve estetskih ali funkcionalnih kvaliteta objekata.

Bolji celovit pristup k načrtovanju delavskih stanovanj in industrijskih obratov je viden na območju bombažne predilnice Tržič. Območje BPT lahko označimo, kot mojstrstvo oblikovanja prostora z upoštevanjem dejavnikov lokacije (Preska, dekliški dom, delavski bloki). Objekti so smiselno razporejeni in ločeni med seboj v jasne morfološke enote v dokaj ozki rečni dolini. V Idriji so ob rudniku živega srebra zrasla delavska naselja, ki so z mestno širitvijo postala del mestnega tkiva. Mestnim delavskim četrtim v Idriji pravijo prhauzi, torej nekakšna skovanka besede pri in nemške besede hiša (Pr'haus). Etimološko ima termin možen izvor iz orisne oznake rudarskih delavcev – ti so bili v veliki meri prišleki, priseljenci in so sprva živeli pri domačinih v najetih sobah, podstrehah in drugje. Rudarji so bili torej tisti pri hiši – pr hauptu. Oznaka je ostala tudi, ko so dobili svoja lastna stanovanja. Podobne rešitve rudarskih stanovanj so bile izvedene še v Trbovljah in Litiji. V Mariboru pa so Južne železnice postavile delavsko kolonijo za železničarske družine, ki je v nasprotju z rudarskimi naselji zasnovana bolj humano, z manjšo gostoto objektov in z drevoredi.

Na Hrvaškem je bil proces industrializacije podoben kot v sosednjih deželah (Koroška, Slovenija, Italija), mejnik je druga polovica 19. stoletja. Primer iz tega zgodnjega obdobja je lokacija v Đurđenovacu, kjer so izdelovali tanin. Razvoj se je stopnjeval proti koncu stoletja z razcvetom tekstilne industrije (Duga Resa). Poleg tekstilne tovarne je kmalu nastalo še delavsko naselje. Med obema svetovnima vojnima so nastale še tovarne in delavska naselja: tovarna čevljev (Bata-ville / Borovo pri Vukovarju), premogovniki v Istri (Raša, Labin). V Raši je nastala izvrstna delavska kolonija oziroma celotno industrijsko mesto s celovitimi servisnimi objekti (šole, cerkev, bazen in drugi športni objekti). V Zagrebu so nastala železniška naselja podobno kot v Mariboru.

Na Avstrijskem Štajerskem je industrija ob začetku industrializacije v drugi polovici 19. stoletja imela enak pomen kot drugje v delovni skupnosti. Močno je narasel delež delovne sile zaposlene v industriji in povečanje prisotnosti števila velikih

Finanzierungen und die wachsende Wohnungsnachfrage die Weichen für den Übergang von einer ersten Dringlichkeitsphase, in der eine elementare Antwort auf den Wohnbedarf gegeben wurde, zu einer detaillierten Planungsebene, was Panzano seit den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg zu einer an den modernsten europäischen Beispielen ausgerichteten Arbeitersiedlung macht.

Ein innovativer Faktor der Bautätigkeit liegt somit in der Struktur des Unternehmens selbst begründet, das diese fördert: Die Familie Cosulich befürwortet eine moderne Industrie, deren schnelle Entwicklung leicht planbar ist. Es gibt allerdings kein Projekt einer gesamten, geplanten sozialen Stadt, aber die Idee eines Viertels, das sich entwickelt und in dem neue Dienstleistungen und Infrastrukturen entstehen und aufgebaut werden, genauso wie das Unternehmen selbst wächst und sich weiter entwickelt. Der Paternalismus und die Utopien des 19. Jahrhunderts werden hier mit einer rationalisierenden Betriebspolitik umgesetzt, in der die Bautätigkeit genauso wie ständige Verbesserungen im Produktionskreislauf geplant wird.

Erste Publikationen über soziale Probleme der Arbeiterklasse in Kärnten erscheinen in der lokalen Presse am 17. Juli 1861. Die Abonnenten der "Zeitung für Kärnten" lasen in der lokalen Rubrik eine Streikmeldung. Die am Strafhaus in Klagenfurt beschäftigten Maurer weigerten sich, weiterzuarbeiten, nachdem ein neuer Maurer eingestellt worden war. Die Arbeit ruhte einen Tag, bis die Maurer die bisherigen Arbeitsbedingungen und Löhne weiterhin zugestanden bekamen. In Villach fanden schon am 1. Mai 1890 Arbeiterdemonstrationen für den Acht-Stunden-Tag statt.

In der auflagenstärksten Zeitung des Landes, den "Freien Stimmen", wurde ab 1886 jedes Jahr die Bestandsaufnahme des Gewerbeinspektors für den V. Aufsichtsbezirk (Kärnten und Obersteiermark) veröffentlicht. 1886 stellt der Gewerbeinspektor fest, dass die Wohnverhältnisse in Klagenfurt sehr unerfreulich seien. Hier sei die Höhe der Haussteuerumlagen das größte Hindernis für die Errichtung von Häusern mit kleinen und dementsprechend billigen Wohnungen. Das System der "doppelschläfrigen" Betten sei weit

mivel a munkaadók egy új kőművest kívántak alkalmazni. A munkavégzés egy napig szünetelt. Végül a munkásokat biztosították arról, hogy addigi munkakörülményeiken nem változtatnak és korábbi bérüket sem csökkentik. Villachban már 1890 május elsején utcára vonultak a dolgozók: a munkások a nyolc óras munkahét bevezetését követelték.

A tartomány legnagyobb példányszámban megjelenő napilapjában, a "Szabad Szóban" – "Freie Stimmen" – az 1886-as évet követő években rendszeresen közzétették Karintia és Felső-Stájerország ötödik felügyeleti kerületének helyzetfelmérését. 1886-ban a szakfelügyelő megállapította, hogy Klagenfurtban a lakáshelyzet közel sem örvendetes. A kisméretű – és ennek megfelelően olcsó – házak létesítésének legnagyobb akadályja a házadójárulék volt. A megfelelő méretű lakóterek ugyan rendelkezésre álltak, a tulajdonosok mégsem szereztek be több ágyat. Egy-egy fekhelyet így naponta ketten is használtak. A mosakodási alkalmatlanság és törülköző ugyancsak ritka látvány volt.

A szlovén munkáslakótelepek építéséről mindig a helyi ipar és bányászat, a vasutak, vasművek és a textil üzletág tulajdonosai döntöttek. A tervek kialakításában minden esetben saját elképzeléseiket követték. Tržič pamutfonodájának tulajdonosa, Edmund Glanzmann például igazi úriemberként védelmezte az üzemeiben dolgozó, férjeztelen munkáslányokat. A női munkavállalók részére az együttélésből adódó, kényelmetlen helyzetek elkerülése végett külön szállást rendezett be. Törekvéseit nem kizárólag kulturáltságával magyarázhatjuk: a gyártulajdonos tisztában volt azzal, hogy a munkások jó hangulata kedvezőbb gazdasági eredményekhez vezet és növeli a termelés biztonságát is.

Horvátországban a munkások lakóépületeinek létesítését legtöbbször ugyan csak a gyárosok kezdeményezték, mivel ilyen módon a rendelkezésükre álló munkaerőt jobban ki tudták használni. Az isztriai bányásztelepülések Mussolini jól megfontolt gazdasági, szociális és népességi politikájával összhangban épültek.

Stájerországban Max Winter jó nevű osztrák szociális újságíró, a szociálriport "felfedezője" 1900 körül kezdett a munkásvilág életével foglalkozni.

Nel giornale con la maggior tiratura della Regione, il "Freie Stimmen", ogni anno a partire dal 1886 fu pubblicato l'inventario dell'ispettore del lavoro per il V Circondario dell'ufficio di sorveglianza (Carinzia ed Alta Austria). Nel 1886 l'ispettore del lavoro constatò che le condizioni abitative di Klagenfurt erano molto scadenti. Qui l'importo della quota delle tasse sulle case rappresentava l'ostacolo più grande alla costruzione di case con singole abitazioni di piccole dimensioni e conseguentemente a buon mercato. Il sistema dei letti "doppi" era molto diffuso. Nonostante ci fossero sufficienti stanze, i proprietari non compravano più letti e raramente c'erano lavandini e asciugamani.

In Slovenia questi insediamenti operai furono progettati dai proprietari dell'industria locale: miniere, ferrovie, ferriere e tessiture. La progettazione avveniva secondo le idee personali della proprietà. Il titolare del Cottonificio di Tržič, Edmund Glanzmann, protestò le operaie non sposate come un vero gentiluomo. Fece costruire un alloggio separato per le donne al fine di evitare situazioni spiacevoli. I motivi furono non solo di natura culturale ma anche perché il buon clima tra gli operai portava a risultati economici migliori e anche ad una maggiore sicurezza collettiva.

Nella maggior parte dei casi, in Croazia lo stimolo a costruire abitazioni per gli operai veniva dagli industriali che in tal modo potevano impiegare meglio la manodopera. Gli insediamenti di minatori in Istria furono costruiti sulla base di progetti nell'ambito della politica economica, sociale e demografica di Mussolini.

In Stiria Max Winter, il famoso giornalista sociale austriaco e "inventore" del reportage sociale, si occupò del mondo operaio intorno al 1900. Tra l'altro, nel 1904, apparve una descrizione precisa delle condizioni di lavoro e delle abitazioni dei minatori sul monte Erzberg dal titolo "Im Reich der Alpen" in cui Winter metteva pesantemente in discussione la distribuzione ingiusta delle ricchezze, ovvero il disprezzo di tali risorse dal sottosuolo, di fronte alla povertà degli uomini che gli si presentarono dinnanzi. Nel 1988 Stefan Riesenfellner pubblicò questi testi sulle storie di vita quotidiana sotto forma di libro con il titolo di "Arbeitswelt um 1900".

The most prominent paper in the country, *Freie Stimmen*, published an annual final report of the inspectorate in charge for trades and crafts in the 5th district (Carinthia and Upper Styria). In 1886 an inspector determined that housing conditions in Klagenfurt were exceptionally bad. He noted that the tax rate for houses was the biggest obstacle for constructing buildings with small and affordable flats. The "double bed" system was very common. Despite the fact that there were extra rooms, owners were not providing extra beds. Bathroom sinks and towels were rare to find.

Slovene workers' neighbourhoods were planned by owners of the local industry - miners, railway, ironworks and the textile industry. Projects were made to suit the ideas of owners. The cotton spinners' owner in Tržič, Edmund Glanzmann, protected unmarried female workers like a real gentleman. He secured special lodging for women in order to avoid uncomfortable situations. The reason for that was more than a cultural issue, a good atmosphere among workers brought about better economic results, and security was also enhanced.

In most cases in Croatia, factory owners stimulated the construction of workers' flats, who could then better use the work force. Mining neighbourhoods in Istria were constructed based on plans about the economic, social and demographic policies by Mussolini.

Max Winter, a famous Austrian social journalist and "inventor" of reporting on social issues, studied the work market in Styria in the 1900s. A detailed description of living conditions and life of the miners on the Styrian mountain of Erzberg appeared in 1904 under the title "Im Reich der Alpenen", in which Winter seriously brings into question the unfair division of wealth in regards to excavating ore - specially in relation to the poverty of simple people he became aware of at Erzberg. Stefan Riesenfellner published these texts about everyday life in a book in 1988, entitled "Arbeitswelt um 1900".

In Styria, the impulse for the construction of workers' flats in most cases came from factory owners: in rural areas the construction of factory flats was dominant, and these were directly linked to industrial plants. The head investor since 1881

Razlog je bio više od kulturološkog pitanja jer je dobra atmosfera među radnicima davala bolje ekonomske rezultate, a i sigurnost se na taj način unapređivala.

U većini slučajeva u Hrvatskoj, vlasnici tvornica poticali su izgradnju radničkih stanova i na taj način bolje iskorištavali radnu snagu. Rudarska naselja u Istri gradila su se na temelju planova o gospodarskoj, socijalnoj i demografskoj politici Mussolinija.

Max Winter, poznati austrijski društveni kroničar i "izumitelj" reportaža o socijalnim pitanjima, proučavao je tržište rada u Štajerskoj 1900.-tih godina. Detaljan opis uvjeta života i općenito načina života rudara na štajerskoj planini Erzberg objavljen je 1904. godine pod naslovom "Im Reich der Alpenen", u kojem Winter ozbiljno dovodi u pitanje nepravednu podjelu bogatstva u pogledu eksploatiranja rude – osobito u odnosu na siromaštvo običnih ljudi koje je otkrio u Erzbergu. Stefan Riesenfellner objavio je ove tekstove o svakodnevnom životu u knjizi pod naslovom "Arbeitswelt um 1900" koja je tiskana 1988. godine.

U Štajerskoj je poticaj za izgradnju radničkih stanova u većini slučajeva potjecao od vlasnika tvornica: izgradnja tvorničkih stanova bila je najizraženija u ruralnim područjima i ti su stanovi bili izravno povezani s industrijskim pogonima. Glavni investitori od 1881. godine bili su "ÖAMG", zajedno s tvornicom "Böhler Werke" u Kapfenbergu, "J.E. Bleckmann" u Mürzzuschlagu te "Željezničkom i rudarskom kompanijom" iz Graza te Köflachom na jugozapadu Štajerske. Privatna stambena izgradnja postojala je i u gradovima dok su zadruga osnovane dosta kasno i u manjim razmjerima. Općine su počele izgrađivati stambene objekte za radnike tek 1920.-tih godina.

Vijećnik u gradskom vijeću grada Graza, Engelbert Rückl, napisao je izvještaj u razdoblju između dva rata, pod naslovom "Život, stambeno siromaštvo i neimaština u Grazu", u kojem opisuje situaciju u to vrijeme. Izvještaj je zatražio Švicarski odbor za pomoć. Pored opisa loših uvjeta stanovanja, izvještaj također sadrži detaljan opis odluke o izgradnji određenog broja drvenih kućica za rješavanje problema velikog nedostatka stanova na tržištu.

Pored toga, postoje i inspekcijski izvještaji

podjetji. Z zgošćevanjem podjetij v regiji je leta 1881 prišlo do kapitalskih sprememb in nastala je velika združba Österreichischen Alpine- Montan- Gesellschaft (ÖAMG) ali slovensko Avstrijska Alpsko – rudarska družba.

Na začetku industrijskega razvoja so bili prvi delavci in rudarji najemniki sob, hlevov, senikov in vseh drugih možnih podstreh pri staroselcih oziroma na kmetijah, ki so bile v bližini rudnikov ali delavnic. Predhodniki posameznih delavskih stanovanj so bili samski in dekliški domovi. Ti vrtni domovi so imeli večja skupne spalnice v nadstropju in skupno kuhinjo v pritličju (Fohnsdorf, 1852). Leta 1860 je nastala "zgornja kolonija" v Fohnsdorfu s šestimi vrtnimi hišicami za šest družin. V sedemdesetih letih 19. stoletja se je okrepilo gradbeništvo, takrat so nastala prva vrstna naselja in tudi posamezne hiše za delavce Einzelhäuser (Pöfing Brunn 1871-1873, Steyeregg 1872/73, Zeltweg 1874).

Na Zgornjeavstrijskem je nastala prva večja večnadstropna stavba – veliki samostan v Kremsmünstru. Sorodno kot na Avstrijskem Štajerskem se je z industrijskim razvojem pojavi tudi večje povpraševanje po delovni sili in problematika namestitve prišlekov. V zgornji Avstriji sta bila prisotna oba elementa industrijskega razvoja: dobra razpoložljivost surovin in solidno delujoč transportni sistem (železnica, reke). Trgovska pot je bila utečena že pred industrializacijo od Erzberga po Donavi ali pa od Hallstatta do Češke. Na celotnem območju je bilo v tem času najbolj izrazito gozdarstvo. Severno od Donave so bili pomembni kamnolomi – material za gradnjo mostov (prometna infrastruktura) in za potrebe gradbeništva.

Značilnost industrijske proizvodnje ni le boljša tehnična izpopolnjenost izdelkov in sklopov proizvodnih procesov temveč je poglavitna njena družbena vloga: sprememba družbene organiziranosti. Iz manufaktur in t.i. družinskih delavnic je množična proizvodnja pregnala cehovsko miselnost in pojavi se tržna logika – povezovanje industrijskih obratov za doseganje večjih kapitalskih donosov. Spremembe organiziranosti življenja niso ostale le v okviru mest ali večjih naselij, spremembe so privedle tudi do industrializacije kmetijstva. Zavaljo večjega števila priseljencev s podeželja so se potrebe mest po hrani iz dneva v

verbreitet. Trotz genügender Räume würden von den Besitzern nicht mehr Betten angeschafft. Waschgelegenheiten und Handtücher seien selten zu sehen.

Die slowenischen Arbeitersiedlungen wurden von den Besitzern der örtlichen Industrie geplant – Minen, Eisenbahn, Eisenwerke und Textilbranche. Die Planung erfolgte nach den persönlichen Vorstellungen der Besitzer. Der Besitzer der Baumwollspinnerei in Tržič, Edmund Glanzmann, beschützte die ledigen Arbeiterinnen wie ein richtiger Gentleman. Er ließ eine separate Unterkunft für Frauen errichten, um unangenehme Situationen zu vermeiden. Die Gründe dafür sind sicherlich nicht nur kultureller Natur, sondern das gute Klima unter den Arbeitern führte zu besseren wirtschaftlichen Ergebnissen und auch zu einer besseren Sicherheit.

In den meisten Fällen kam die Anregung zu Arbeiterwohnbauten in Kroatien über die Fabrikanten, die auf diese Art und Weise die Arbeitskräfte besser einsetzen konnten. Die Bergarbeitersiedlungen in Istrien wurden planmäßig im Rahmen der wirtschaftlichen, sozialen und demographischen Politik Mussolinis gebaut.

Max Winter, der bekannte österreichische Sozialreporter und "Erfinder" der Sozialreportage, hat sich mit der Arbeitswelt um 1900 in der Steiermark auseinandergesetzt. Unter anderem ist 1904 eine genaue Beschreibung der Arbeits- und Wohnverhältnisse der Bergleute am steirischen Erzberg unter dem Titel "Im Reich der Alpenen" erschienen, wo Winter die ungerechte Verteilung der Reichtümer, welche die Hebung dieser Bodenschätze bedeuten, massiv in Frage stellt – besonders aufgrund der sich ihm am Erzberg eröffnenden Armut der einfachen Menschen. Stefan Riesenfellner hat diese Texte zur Alltagsgeschichte unter dem Titel "Arbeitswelt um 1900" im Jahre 1988 in Buchform herausgegeben.

In der Steiermark kam die Anregung zu Arbeiterwohnbauten in den meisten Fällen von den Fabrikanten: in den ländlichen Gebieten dominierte der Werkswohnungsbau und die Anlagen standen in direkter Beziehung zu den Anlagen der Industrie. Führender Bauherr war ab 1881 die ÖAMG, aber

1904-ben "Az Alpok birodalmában" címmel, a stájerországi Érchegeység bányászai lakáskörülményeinek pontos leírásával könyvet jelentetett meg: ebben Winter az általa feltárt tények alapján a gazdasági javak igazságtalan elosztását kifogásolta és szembeállította a föld kincseinek kitermelésével járó hasznot az Érchegeységben élő egyszerű emberek szegénységével. 1988-ban Stefan Riesenfellner Winter "hétköznapi történeteket" feldolgozó írásának szövegét "Munkásélet 1900 körül" címmel könyv formájában is közzétette.

Stájerországban a munkáslakások létesítésének gondolata legtöbbször ugyancsak a gyárosoktól származott. Vidéken az ipari létesítmények közvetlen közelében emelt szolgálati lakások építése volt az elterjedtebb: 1881 után a legnagyobb építetvé az ÖAMG lépett elő, de Kapfenbergben a Böhler Művek, Mürzzuschlagban J. E. Bleckmann vagy Dél-Stájerországban a Graz- Köflacher-Eisenbahn- und Bergbaugesellschaft is sokat tett ezen a területen. A városokban mindez a magánházépítéssel egészült ki. A lakószövetkezetek alapítása ellenben viszonylag későn és elég bizonytalanul indult el. A helyi önkormányzatok csupán az 1920-as évektől fordítottak nagyobb gondot a munkáslakás-építésre.

Engelbert Rückl grazi községi tanácsos egy svájci segélyszolgálat számára "Lebensnot, Wohnungselend und Hilfsbedürftigkeit in Graz" – "Életnyomorúság, lakásínség és a segítségre szorultság Grazban" – címmel állított össze jelentést. Ebben a fennálló lakáshelyzet visszás állapotának részletes leírásán túl arról is értesülhetünk, hogy a kirívóan súlyos lakásínség enyhítésére fa szerkezetű lakóházak létesítését határozták el.

Ismertek a szakfelügyelők e korból származó jelentései is. Ezek nem csupán a munkások helyzetéről adnak képet, de tájékoztatást kaphatunk a hatóság viselkedéséről is. A munkásoktól származó olyan források, melyekben saját helyzetüket esetelnék, nem állnak rendelkezésünkre: ennek valószínűleg az az oka, hogy helyzetük leírásához még nem volt megfelelő készségük. Az újságokban nagyrítkán megjelenő rövid hírek mégis lehetővé teszik számunkra, hogy bepillantsunk a munkásgyűlések eseményeibe: a munkások leginkább csak itt jutathattak szóhoz.

In Stiria nella maggior parte dei casi lo stimolo a costruire abitazioni per gli operai veniva dagli industriali: i territori rurali erano dominati dall'edilizia abitativa con gli edifici a contatto diretto con gli impianti industriali. Dal 1881 il committente leader fu la ÖAMG ma fecero la loro comparsa come committenti anche gli stabilimenti Böhler Werke di Kapfenberg, J. E. Bleckmann a Mürzzuschlag o la società ferroviaria e mineraria di Graz-Köflacher nella Stiria sudoccidentale. Nelle città c'era inoltre anche l'edilizia privata e, relativamente tardi e in modo sporadico, iniziarono a sorgere anche le cooperative. Il Comune si occupò dell'edilizia abitativa per gli operai solo a partire dagli anni Venti.

Il Consigliere Comunale di Graz, Engelbert Rückl, redasse tra le due guerre una relazione dal titolo "Lebensnot, Wohnungselend und Hilfsbedürftigkeit in Graz" sulla situazione della richiesta di un Contea per la costruzione di cascine. Oltre ad una descrizione dettagliata delle irregolarità delle abitazioni, si legge anche di una decisione per la costruzione di un certo numero di case in legno per fronteggiare la massima emergenza.

Inoltre ci sono relazioni dell'epoca di ispettori del lavoro che non solo dipingono il quadro della situazione dei lavoratori ma forniscono anche informazioni sulla posizione delle autorità nei confronti degli operai. Da parte dei lavoratori non c'è alcuna fonte che illustri la loro situazione, sicuramente a causa del fatto che il loro mezzo di espressione non era la scrittura. L'unica testimonianza scritta è garantita solamente dai resoconti dei giornali sulle assemblee operaie in cui essi riuscivano a prendere la parola.

Per l'intera Austria vale la pena di citare ancora il borghese Emil Sax il quale, nel proprio scritto pubblicato a Vienna nel 1869 dal titolo "Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform", faceva delle proposte su come liberare il cetto inferiore dalla miseria delle proprie abitazioni. Egli sottolineò i vantaggi di nuovi quartieri che dovevano essere costruiti in aperta campagna. Ogni famiglia così avrebbe ricevuto la propria casetta con un giardino. Sostanzialmente Emil Sax si servì della soluzione dei cottage inglesi, la quale avrebbe protetto meglio gli operai dalla disoccupazione sulla base della propria autonomia. Questo trattato fu

was ÖAMG, along with the factory Böhler Werke in Kapfenberg, J. E. Bleckmann in Mürzzuschlag and the Railway and Mining Company from Graz and Köflach in south-western Styria. Private residential construction existed in cities also, while cooperatives were founded quite late and on a small scale. Municipalities began working on residential construction for workers only in the 1920s.

A councillor in the city council of Graz, Engelbert Rückl, wrote a report in the period between the two wars, entitled "Life, residential poverty and deprivation in Graz", describing the situation at the time. The report was ordered by a Swiss assistance committee. In addition to a bad residential situation, the report also contains a detailed description of the decision to construct a certain number of wooden houses for addressing the extreme lack of flats on the market.

Moreover, inspection reports in the field of trades and crafts exist from the era, which not only provide an insight into the condition of workers, but also give a description of the position official authorities had towards the workers. No written documents exist showing the workers' perspective of their position, since they left no trace in writing about it. Only newspaper reports about workers' gatherings were available, where they did talk about their situation.

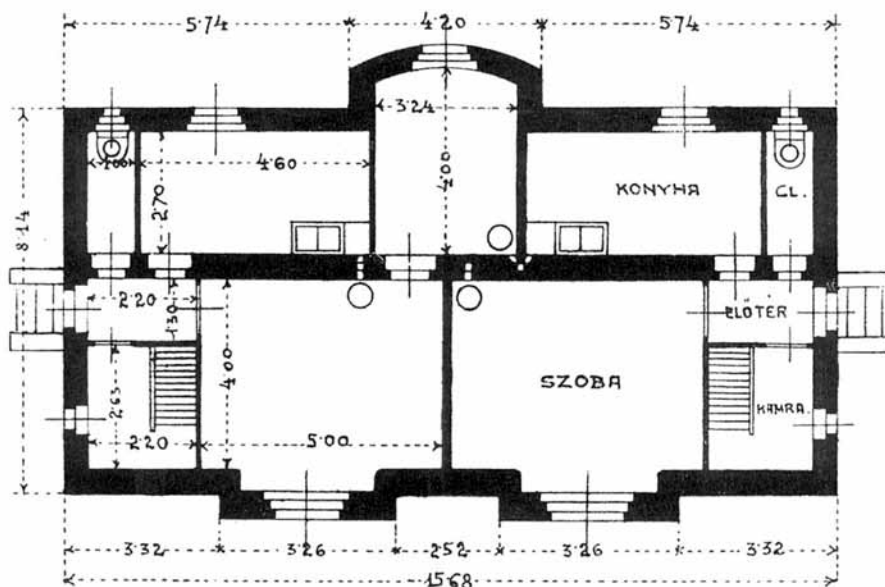
Another important citizen in Austria at the time was Emil Sax, who published his work "Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform" (Housing conditions of the working class and their reform) in Vienna in 1869, proposing solutions for relieving the lower social classes of residential poverty. He stressed the advantages of new flats, generously proposing their construction on the outskirts of towns, in the open. In doing so, every family would get their own small house with a yard. In principle, Emil Sax used the English solution of "cottages", which puts the workers into better a situation in case of unemployment, providing them with a possibility of cultivating food in the small yards. This debate was criticised by Friedrich Engels in his work Zur Wohnungsfrage (On the housing issue), for having an excessively bourgeois perspective, which was followed by an avalanche of different of works on the topic in Austria.

s područja obrta i malog poduzetništva iz tog razdoblja, koji ne samo da pružaju uvid u uvjete života radnika već i opisuju i stav koji su službene vlasti imale prema radnicima. Nema pisanih dokumenata o radničkim stavovima prema svom položaju jer nisu ostavili pisanog traga o tome. Raspoloživi su samo novinski izvještaji o radničkim okupljanjima na kojima su iznosili svoju situaciju.

Još jedan ugledan Austrijanac u to vrijeme bio je Emil Sax, koji je objavio svoje djelo "Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform"

dan većale. Celotna družba je v tem času doživljala korenite spremembe in rušenje vrednostnega sistema preteklosti.

Stanovanjski problemi prebivalcev so bili v tem času postopoma sprejeti v družbeno zavest ali bolje rečeno v zavest industrialcev. Celotni razvoj na vseh področjih od razpoložljivosti gradbenih materialov do novih tehnik gradnje in seveda družbenih vplivov iz drugih dežel (VB, Francija) je vodil k racionalizaciji zasnove, načrtovanja in izvajanja gradnje stanovanjskih sosek. Tipološko so za to obdobje značilni skupni samski domovi

Győr, semi-detached house, 1914. [arch. G. Fiala]

auch die Böhler Werke in Kapfenberg, J. E. Bleckmann in Mürzzuschlag oder die Graz- Köflacher- Eisenbahn- und Bergbaugesellschaft in der Südweststeiermark traten als Bauherren auf. In den Städten gab es zudem privaten Wohnbau und relativ spät und spärlich begannen sich auch Genossenschaften zu bilden. Die Kommune kümmerte sich erst in den 1920er Jahren um den Arbeiterwohnbau.

Der Grazer Gemeinderat Engelbert Rückl verfasste mit "Lebensnot, Wohnungselend und Hilfsbedürftigkeit in Graz" in der Zwischenkriegszeit einen Bericht der Lage auf Aufforderung eines Schweizer Hilfsausschusses. Darin ist neben einer detaillierten Beschreibung der Wohnungsmisstände von einem Beschluss zur Errichtung einer Anzahl an Holzwohnhäusern zur Linderung der allergrößten Not zu lesen.

Weiters gibt es aus der Zeit Berichte von Gewerbeinspektoren, die nicht nur ein Bild der Situation der Arbeiter zeichnen, sondern auch über die Einstellung der Behörden den Arbeitern gegenüber Aufschluss geben. Von Arbeitern selbst gibt es keine Quellen, in denen sie ihre Situation schildern, was sicherlich daran liegt, dass ihre Ausdrucksweise kaum je eine schriftliche war. Einzig Zeitungsberichte über Arbeiterversammlungen, in denen die Arbeiter zu Wort kamen, gewähren Einblick.

Für Gesamtösterreich ist auch noch der Bürgerliche Emil Sax zu nennen, der in seiner 1869 in Wien veröffentlichten Schrift "Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform" Vorschläge macht, wie die Unterschicht aus der Wohnungsmisere zu befreien sei. Dabei hebt er die Vorteile neuer Quartiere hervor, die großzügig auf freiem Feld anzulegen seien. Jede Familie sollte so ihr eigenes Häuschen mit Garten erhalten. Im Wesentlichen bediente sich Emil Sax der englischen Cottagelösung, die den Arbeiter aufgrund der Selbstversorgung gegen Arbeitslosigkeit besser wappnen sollte. Diese Abhandlung wurde von Friedrich Engels in seiner Schrift "Zur Wohnungsfrage" aufgrund ihrer zutiefst bürgerlichen Sichtweise kritisiert und löste auch in Österreich eine Lawine von Schriften zur Wohnungsdebatte aus.

5. Arbeitersiedlungen in der Stadtstruktur - Stadtplanung

Ami Ausztriát illeti, a polgári származású Emil Sax tevékenységéről is mindenképpen meg kell emlékeznünk. Ő az 1869-ben, Bécsben közzétett "A munkásosztály lakáshelyzete és ennek reformja" – "Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform" – című írásában javaslat terjesztett elő arról, hogy hogyan lehetne a társadalom szegény rétegeit a lakásínség nyomorúságától megszabadítani. Ebben a még beépítetlen területeken létesíthető, nagyvonalúan kialakított új lakónegyedek előnyeit emelte ki. Úgy vélte, hogy ilyen módon minden család hozzájuthatna saját kertes kis házához. Emil Sax számára a követendő példát az angol "cottage" lakónegyedek szolgáltatták: itt a munkások önellátásra rendezkedhettek be és ilyen módon jobban felvértezték magukat a munkanélküliség ellen. Sax tanulmányát Friedrich Engels "A lakáskérdéshez" ("Zur Wohnungsfrage") című írásában a szerző elkötelezett polgári szemléletmódja miatt élesen bírálta. Ausztriában Sax tanulmánya a lakásvitával kapcsolatos állásfoglalások egész lavináját indította el.

5. Munkástelepülések a városstruktúrában – városstervezés

A munkástelepek építése e korban szorosan összekapcsolódott a "kertváros" eszméjével. Magyarországon ebben az időben épültek már olyan települések, amelyek mintaképpül szolgálhattak a munkásnegyedek tervezéséhez. Győr-Gyárvarosban 1905-ben a munkástelep első ütemének városépítészeti elrendezéséhez a 18. században, a Fertő körül épített u.n. "mérnök-falvak" szolgáltak alapul. 1914-ben megépült a telep második üteme. Itt már az időközben kiépült Nádorváros "cottage-negyedének" szerkezetét vették mintául: szabadonálló elrendezésben, villaszerű munkáslakásokat építettek. A beépítést nagy kiterjedésű zöld felületekkel és kertekkel lazítottak fel.

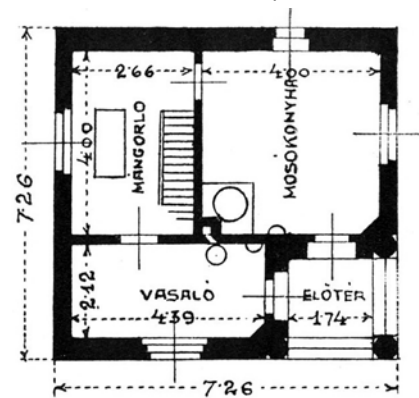
Friuli Venezia Giulia térségében az ipari vállalkozások városépítészeti és szociális intézkedései jobbra arra irányultak, hogy kihasználva gazdasági hatalmukat szembeszegüljenek a helyi közigazgatással; a helyi önkormányzatok sokáig nem is volt abban a helyzetben, hogy érdemben beavatkozzanak a munkástelepek építésébe. Úgy látjuk, hogy a 19. század legvégén és a 20.

criticato da Friedrich Engels nel suo scritto "Zur Wohnungsfrage" per il suo taglio profondamente borghese e diede il via anche in Austria ad una valanga di scritti sul dibattito riguardante le abitazioni.

5. Insedimenti operai nella struttura della città e nella pianificazione urbanistica

In Ungheria la costruzione di colonie operaie era strettamente connessa con l'idea della città giardino. In questo periodo esistevano già parti di insediamenti di nuova realizzazione che erano serviti da esempio per la progettazione dei quartieri operai. Nel 1905 a Győr-Gyárvaros, i "villaggi ingegnerizzati" intorno al Lago di Neusiedl (Fertő) del XVIII secolo servivano sempre più da esempio per le soluzioni urbanistiche dei quartieri operai. Nel 1914 a Győr-Gyárvaros II furono costruiti secondo il modello dell'insediamento di cottage "Città platino" (una città giardino con cottage) alloggi autonomi stile villetta per gli operai, cioè una concentrazione di edifici con molti giardini e aree verdi.

Le opere sociali e urbanistiche delle imprese industriali in Friuli Venezia Giulia tendevano a mettere queste ultime sempre in una posizione di potere nei confronti delle amministrazioni pubbliche locali

Győr, laundry, 1914. [arch. G. Fiala]

5. Workers' neighbourhoods in the city structure - city planning

The construction of workers' colonies is closely connected to the idea of a garden city. At the time, newly constructed parts of neighbourhoods existed already, which served as an example for designing workers' neighbourhoods in Hungary. In Győr-Gyárváros in 1905, "engineering villages" from the 18th century around the Neusiedlersee (Fertő) lake were still an example of urban solutions for workers' neighbourhoods. In 1914, a neighbourhood of cottages called "platinum city" was constructed in Győr-Gyárváros II, based modelled after a cottage neighbourhood - a city of cottages/garden city, consisting of individual workers' flats similar to villas, constructed on larger plots with bigger green areas and gardens.

Social and urban measures of industrial companies in Friuli/Venezia-Giulia showed the tendency to be in the position of power in regards to the local public administrations who could not act in this area. It seems that municipal administrations, subordinated to companies, primarily in the 19th century and during the 20th century, entirely or partly transferred their authority in the field of physical and urban planning to industrial companies, which developed urban systems to better suit their production needs.

With fascism, new neighbourhoods and workers' townships developed within the model of a "total factory" and "comprehensive community", as an expression of social control by the regime and Italian industrial companies. Torviscosa, a town in Friuli, best illustrates this reality, being the only such example in the region. History of the town of Torviscosa, one of a few newly founded factory cities in Italy, is well-known.

Autarkical politics were introduced due to a lack of various raw materials needed by the industry after sanctions in 1935-1936, and mostly in 1929 after the world economic crisis. In Italy, it was the basis for introducing high state subsidies for research and studies, with the aim of finding alternative resources.

Cellulose is the most important raw material for the production of textile fibres. It is obtained from tall trees (beech, fir,

("Stambeni uvjeti radničke klase i njihova reforma") u Beču 1869. godine, predlažući rješenja za poboljšanje stambenih uvjeta nižih društvenih slojeva. Naglašavao je prednosti novih stanova, velikodušno predlažući njihovu izgradnju u rubnim dijelovima gradova, na otvorenom. Na taj bi način svaka obitelj imala vlastitu manju kuću s okućnicom. U načelu, Emil Sax je koristio englesko rješenje "seoskih kuća" što je radnike stavljalo u bolji položaj u slučaju nezaposlenosti jer su imali mogućnost uzgajati hranu na malim parcelama. Ovu je postavku kritizirao Friedrich Engels u svom djelu "Zur Wohnungsfrage" ("O stambenom pitanju") jer ju je smatrao previše buržoaskom, nakon čega je uslijedila lavina radova na tu temu u Austriji.

5. Radnička naselja u strukturi grada – urbanizam

Izgradnja radničkih naselja usko je povezana s idejom grada vrta. U to su vrijeme već postojala novo izgrađena naselja koja su služila kao primjer za projektiranje radničkih naselja u Mađarskoj. U Győr-Gyárvárosu 1905. godine, "projektirana sela" iz 18. stoljeća oko jezera Neusiedlersee (Fertő) još uvijek su služila kao primjer urbanih rješenja za radnička naselja. U Győr-Gyárvárosu II izgrađeno je 1914. godine naselje seoskih kućica nazvano "platinasti grad" po uzoru na seosko naselje/grad vrt, koje bi se sastojalo od pojedinačnih radničkih stambenih jedinica sličnih vilama izgrađenim na velikim parcelama, s prostranim zelenim površinama i vrtovima.

Socijalne i urbanističke mjere industrijskih kompanija u Furlaniji-Juljskoj krajini, u svakom su slučaju imale veću moć nego lokalne uprave u pogledu poduzimanju akcija na ovom području. Čini se da su u 19. stoljeću kao i 20. stoljeću općinske uprave, podređene kompanijama, u cijelosti ili dijelom prenijele svoje ovlasti na području prostornog planiranja i urbanističkih planova na industrijske kompanije, koje su razvijale urbanističke sustave koji su odgovarali njihovih proizvodnim potrebama.

S dolaskom fašizma, nova naselja i radnički gradovi grade se u okviru modela "totalne tvornice" i "sveobuhvatne zajednice", kao odraz društvene kontrole od strane režima i talijanskih industrijskih kompanija. Torviscosa, grad u Furlaniji,

in majhne skromno opremljene hiške z lastnimizelenjavnimivrtovi. Racionalizacija procesov je vodila k finančno ugodnejšim pogojem za gradnjo stanovanj. Z vidika upravljanja namestitvenih kapacitet so lastniki obratov delavce zavezali k dolgoročnejšemu sodelovanju, kar spet utemeljuje tezo, da je zdrava delovna sila z urejenim družinskim življenjem zagotovilo boljnih delovnih razmerij v podjetju.

Navkljub skrbi za delavce je bilo družbeno socialno zavedanje v Zgornji Avstriji še precej odmaknjeno od vzornih primerov bratov Fugger ali primerov iz Velike Britanije. Lastniki tovarn in družb so se zavedali pomena nudenja kvalitetnega bivalnega okolja delavcem. Zavedali so se, da je osnovna agonija delavcev predvsem: neprestana izmučenost (telesna in duhovna) in nestanovitno življenje v času, ko ne delajo v tovarni. Z gradnjo teh naselij so omogočili večjo motivacijo in tudi večjo produktivnost delovne sile. Razvoj industrije je korenito oblikoval delitve dela med spoloma, kar je botrovalo h gradnji dekliskih / samskih domov. Poleg spolne delitve dela se je utrdila podoba delavskega razreda in notranje delitve med delavci. Izoblikovala se je družbena podoba različnih delavcev (rudarji, tekstilci, ladjedelniški delavci, železarji, čevljarji,...) – profilacija dela in s tem predstave o delu in potrebah delavcev

Vse predhodne ugotovitve industrializacije so za današnji čas skoraj smešne, naivne, a vendar v pogledu industrialcev so bili vsi ti koraki za njih popolnoma novi. V tem času so se hkrati dogajale različne spremembe in nobena ni imela zgolj obrobne vloge. Spremembe vrednostnega sistema družb, neprestane tehnične spremembe in izboljšave delovnih procesov so terjale velike finančne vložke, prisotna je bila velika nestanovitnost gospodarskih panog zaradi razvijajočih trgovskih navezav v tesnem odnosu do političnih sistemov – vsi ti procesi so bili pri delovanju obrata temeljnega pomena. Delovna sila je imela dokaj malo vpliva (sprva), saj jo je bilo na trgu dovolj in bile so neprestane potrebe po njej. Hkrati pa v tem času niso bili v veljavi še nobeni standardi, ki bi kakorkoli določali delovne in življenjske pogoje ljudi. Lahko strnemo, da so v tem času vsi vpleteni opravljali osnovno šolo industrializacije.

V proizvodnih obratih niso delali le okoliški prebivalci temveč tudi priseljenci

Der Bau von Arbeiter-Kolonien war eng mit der "Gartenstadt-Idee" verbunden. In dieser Zeit existierten schon neu gebaute Siedlungsteile, die als Vorbild für die Planung von Arbeitervierteln in Ungarn gedient haben. In Győr-Gyárváros dienten im Jahre 1905 noch immer die "Ingenieur-Dörfer" um den Neusiedlersee (Fertő) aus dem 18. Jahrhundert als Beispiele für die städtebaulichen Lösungen für Arbeiterviertel. Im Jahre 1914 baute man in Győr-Gyárváros II. nach Muster der Cottagesiedlung "Platin-Stadt" — Cottages/Gartenstadt — freistehende, villenartige Arbeiterwohnungen, d.h. aufgelockerte Bebauung mit vielen Grünflächen und Gärten.

Győr, sozialer Bau, 1914. [städtebaulichen Maßnahmen der Industrieunternehmen neigten in Friaul - Julisch Venetien dazu, letztere immer in eine Machtposition gegenüber den lokalen öffentlichen Verwaltungen zu stellen, die nicht in der Lagewaren, in diesem Bereiche zugreifen. Die Gemeindeverwaltungen scheinen den Unternehmen zu unterstehen, vor allem im 19. Jahrhundert, bzw. übertragen im Laufe des 20. Jahrhunderts ganz oder teilweise ihre Zuständigkeiten im Bereich Raumordnung und Stadtplanung an die Industrieunternehmen, die ein urbanes System entwerfen, das immer mehr ihrer Produktionsweise entspricht.

Mit dem Faschismus entwickeln sich im Rahmen des Modells der "totalen Fabrik" und der "umfassenden Gemeinschaft" die neuen Siedlungen und Arbeiterviertel als Ausdruck der gesellschaftlichen Kontrolle durch das Regime und die italienischen Industrieunternehmen. Torviscosa ist der Ort in Friaul, der diese Wirklichkeit am besten repräsentiert, bleibt aber auch der einzige in der Region. Die Geschichte der Stadt Torviscosa, eine der wenigen neu gegründeten Fabrikstädte, die es in Italien

század fordulóján a helyi közösségek még teljes mértékben alávették magukat az ipari vállalkozások céljainak: a területrendezés és várostervezés területén illetékességüket részben vagy egészében átengedték az ipari vállalkozásoknak. Nyilvánvaló, hogy az ipari befektetők azokhoz a városépítészeti megoldásokhoz ragaszkodtak, amelyek jól szolgálták a termelés érdekeit

A fasizmus korában az új települések és munkásnegyedek a "totális gyár" és a "teljes összefogáson alapuló közösség" modelljének figyelembevételével szerveződtek: a rendszer számára ezzel lehetővé vált az olasz ipari vállalatok szigorú állami ellenőrzése. Friuliban Torviscosa új települése példázta legjobban az akkori helyzetet; a városépítésnek ezt a fajta módját azonban más települések esetében nem követték. Torviscosa közismert építéstörténete ritka példája az Olaszországban újonnan alapított ipari városok keletkezésének.

Az 1929-es gazdasági világválság kapcsán bevezetett, az olasz nemzetgazdaságot más országoktól függetlenítő — "autark" — politika, majd az 1935–1936-os megtorló intézkedések következtében az ipar számára létfontosságú nyersanyagokban egyre nagyobb hiány mutatkozott. A kialakult helyzet arra kényszerítette az olasz államot, hogy a hiányzó nyersanyagok pótlását szolgáló kutatásokat fokozottan támogassa. A textilrostok előállításának nélkülözhetetlen nyersanyaga a cellulóz, melyet magas törzsű fákból (tölgy, jegenyefenyő, erdei fenyő) nyernek. Mivel ezek a fajták Olaszországban nem voltak igazán honosak, a SNIA Viscosa megbízást adott olyan új eljárások kikísérletezésére, mely segítségével az Olaszországban bőségesen termő nádból (Arundo donax) cellulózt lehet nyerni.

Miután rátaláltak a legmegfelelőbb nyersanyagra, vízben gazdag, ugyanakkor mezőgazdasági célokra még kevésbé hasznosított, nagy, összefüggő területet kellett keresni. A választás a friuli síkságon fekvő régi település, Ort Torre di Zuino környékére esett. A nagy kiterjedésű mocsárvidéket kevesen látták, ezért távolabbi vidékekről kellett munkaerőt toborozni. E vidéken nagy fontosságú közutak és a Velencét Trieszttel összekötő vasútvonal halad keresztül, ugyanakkor a közelben fekvő tenger is jó megközelítési lehetőséget biztosított.

che non erano in grado di intervenire in tale settore. Le amministrazioni comunali sembravano dipendere dalle aziende, soprattutto nel XIX secolo, ovvero trasmisero in toto o in parte nel corso del XX secolo le proprie competenze nell'ambito dell'ordinamento territoriale e della progettazione urbanistica alle aziende che progettavano un sistema urbano sempre più improntato al processo produttivo.

Con il fascismo, nell'ambito del modello della "fabbrica totale" e della "comunità completa", si svilupparono nuovi insediamenti e quartieri operai come espressione del controllo sociale da parte del regime e delle imprese italiane. Torviscosa è il luogo in Friuli che meglio rappresenta questa realtà, ma che rimane l'unica nella Regione. La storia di Torviscosa, una delle poche nuove città-fabbrica esistenti in Italia, è molto conosciuta.

Dopo le sanzioni del 1935-1936, ma soprattutto nel 1929 dopo la crisi economica mondiale, la politica autarchica, in considerazione della mancanza di diverse materie prime necessarie per l'industria, introdusse in Italia grandi misure di incentivazione agevolata per la ricerca e gli studi al fine di trovare risorse alternative. La cellulosa è la materia prima più importante nella produzione delle fibre tessili e viene estratta da alberi ad alto fusto (faggio, abete, pino). Poiché questo legno non era disponibile in Italia, la SNIA di Viscosa commissionò degli studi che permisero la scoperta del processo con l'aiuto del quale era possibile ricavare la cellulosa dalla canna gentile (Arundo donax).

Una volta scelta la materia prima, bisognava trovare una superficie rurale non sfruttata, di grandi dimensioni e ricca d'acqua per piantare la canna gentile. La scelta ricadde sul territorio della bassa pianura friulana dove si trovava l'antico paese di Torre di Zuino. Questa zona offriva ampie zone paludose, una bassa densità di popolazione e molte possibilità di reclutare forza lavoro. Inoltre il territorio era attraversato da un'importante arteria stradale e dal collegamento ferroviario Venezia-Trieste, oltre a trovarsi nelle vicinanze del mare e quindi ad un'altra via di comunicazione importante.

Il 27 ottobre 1937 ebbero inizio i lavori di bonifica dei terreni e la costruzione

pine). Since these trees do not grow in Italy, SNIA Viscosa ordered studies to discover a procedure for obtaining cellulose from a type of reed (*Arundo donax*).

Once raw material was secured, a large, unused, agricultural surface had to be found, rich in water for growing reed. A plain in Friuli was selected, close to an old town of Torre di Zuino. It was a large, barely inhabited area of wetlands, with numerous possibilities for recruiting the work force. Moreover, significant traffic routes passed through the area, along with the railway Venice - Trieste. The sea was close by, being another traffic advantage.

Construction of the basic infrastructure and neighbourhood began on 27 October 1937. On 21 September 1938, after 320 days of construction works, Benito Mussolini, the Italian prime minister at the time, opened the neighbourhood. Two years later it doubled in size, during a time when Italy was engaged in World War II. On 26 October 1940, the town of Torre di Zuino became a new municipality, called Torviscosa.

The layout is relatively simple, and was, for some reason, adapted from the garden city model. This is quite odd since residential and industrial buildings were surrounded by green areas of the Friuli plain. The philosophy of architects in the project left the element of nature (trees, bushes and small grass lawns) separating factory buildings and the city, seemingly emphasizing architectural particularities which gave the space design a specific character. A group of buildings providing recreational facilities (theatre and leisure premises) were a background to the exedra in front of the factory, and the entryway towards the promenade and sports facilities. The huge restaurant building forms a unit with the municipality building and an impressive fountain in front of the swimming area, while the factory tower (54 m high), the construction of which was inspired by a huge bundle of wooden sticks (*fascies*), forms a unity with the tower of the municipal building. It surrounds the main town square with two residential complexes for workers and a primary school. The square is located in the centre of the future city, as indicated in the construction plan, after Torviscosa became a municipality on 26 October.

Development of the Panzano workers'

najbolje ilustrira ovu realnost obzirom da je jedini takav primjer u regiji. Povijest grada Torviscosa, jednog od malobrojnih novo osnovanih "gradova tvornica" u Italiji dobro je poznata.

Autarkijske politike uvedene su uslijed nedostatka različitih sirovina potrebnih industriji nakon sankcija iz 1935.-1956., a većinom 1929. godine nakon svjetske ekonomske krize. U Italiji je to bio temelj za uvođenje visokih državnih subvencija za istraživanje i studije u cilju pronalazjenja alternativnih resursa.

Celuloza je najvažnija sirovina za proizvodnju tekstilnih vlakana. Dobiva se od visokih stabala (bukve, jele, bora). Obzirom da ova stabla ne rastu u Italiji, "SNIA Viscosa" naručila je studije radi otkrivanja postupka za dobivanje celuloze od jedne vrste trske (*Arundo donax*).

Kada su se osigurale sirovine, bilo je potrebno pronaći veliku, nekorištenu poljoprivrednu površinu bogatu vodom za uzgoj trske. Odabrana je poljana u blizini grada Torre di Zuino. Radilo se o velikom rijetko naseljenom močvarnom području s brojnim mogućnostima zapošljavanja radne snage. Pored toga, veliki broj prometnica prolazio je kroz to područje uključujući i željezničku liniju Venecija – Trst. More je bilo u blizini što je pružalo još jednu prometnu prednost.

Izgradnja osnovne infrastrukture i naselja počela je 27. listopada 1937. godine. Nakon 320 dana graditeljskih radova, 21. rujna 1938. godine Benito Mussolini, tadašnji talijanski predsjednik vlade, otvorio je naselje. Dvije godine poslije udvostručilo se po veličini, u vrijeme kada se Italija borila u Drugom svjetskom ratu. Torre di Zuino je 26. listopada 1940. godine postao nova općina nazvana Torviscosa. Plan naselja bio je relativno jednostavan i iz nepoznatog je razloga prilagođen modelu grada vrta. To je dosta neobično obzirom da su stambene i industrijske građevine bile okružene zelenim površinama nizine Furlanije-Julijske krajine. Ideja arhitekata koji su radili na projektu bila je prirodnim elementima (stablama, grmljem i malim travnatim površinama) odvojiti tvorničke zgrade od grada, naizgled naglašavajući arhitektonske posebnosti koje su projektiranom prostoru davale specifičan karakter. Skupina građevina u kojima su bili smješteni rekreativni sadržaji (kazalište i prostor za slobodno vrijeme)

s celotnega območja Habsburške monarhije: Saška dežela, Češke, Francije in Madžarske. Razmere za delo in bivanje so bile sila neugodne. Zaposleni so imeli skromne mezde, bivali so v majhnih najetih sobah (v sobah jih je bilo tudi do ducat). Nevzdržne razmere so vplivale na večjo mobilnost delovne sile med industrijskimi mesti z željo po boljših delovnih pogojih. Ta val mobilnosti se je po prvi svetovni vojni umiril. Na podlagi teh dejavnikov in odnosov med delavskim razredom so nastali prvi sindikati. Sindikati so združevali delavce in skušali urediti tegobe nehumanih delovnih procesov ter življenjskih razmer s skupnimi združenimi močmi.

Napori delavcev in postopna družbena razsvetljenost so se zrcalili tudi pri načrtovanju novih industrijskih mest, lep primer je Crespi d'Adda (1875 – 1889) v mestu Capriate San Gervasio v Lombardiji. Izvedena je preprosta ulična mreža. Ob cesti so dvoetažne hiše z vrtovi za namestitev ene družine, kasneje se je hišam pridružili še cerkev, zdravstveni dom, športna dvorana in kulturni dom. Seveda ne smemo pozabiti še pisarno in tekstilne tovarne. Zaradi dobrega upravljanja s človeškimi viri in prostorom v tem industrijskem mestu ni bilo nobenih protestov ali daljših zaustavitvev dela zaradi nezadovoljstva zaposlenih. Delo se je ustavilo šele med drugo svetovno vojno leta 1942. Crespi d'Adda je zaslužno na seznamu svetovne kulturne dediščine, saj predstavlja smiselno kombinacijo življenjskega okolja in industrije. Socialno usmerjena zakonodaja je povzemala teze sindikatov in vplivala na boljše urejanje razmer (družbeni odnosi, razvoj upravljanja industrije, na načine zasnove in izvedbe mestnih četrti).

Namestitev zaposlenih je bila v Zgornji Avstriji podobna kot drugje na območju Alpe Jadran, torej blizu industrijskih obratov, da so bili delavci vedno na razpolago. Prvotna bivališča niso bila namenjena družinam, temveč zgolj neporočenim moškim. Ti so živeli v samskih domovih v neposredni bližini obrata ali rudnika. Z "osamitvijo" delavcev od drugega družbenega življenja so imeli upravniki tovarn večjo družbeno moč ter vpliv na odločitve in način življenja delavcev. Kasnejša naselja, ki so nudila streho pod glavo celotnim družinam delavcev so imela še vrtove, kurnike, svinjake, golobjake ter druge manjše servisne objekte. Vendar so vrtovi

gibt, ist wohl bekannt.

Die nach den Sanktionen von 1935-1936, aber vor allem 1929 nach der Weltwirtschaftskrise eingeleitete Autarkiepolitik begünstigte angesichts des Mangels diverser, von der Industrie benötigter Rohstoffe in Italien große staatliche Fördermaßnahmen für Forschung und Studien, um alternative Ressourcen zu erlangen. Zellulose ist der wichtigste Rohstoff für die Herstellung von Textilfasern. Sie wird aus hochstämmigen Bäumen (Buche, Tanne, Kiefer) gewonnen. Da es dieses Holz in Italien nicht gab, gab SNIA Viscosa Studien in Auftrag, mit denen ein Verfahren entdeckt wurde, mit dessen Hilfe Zellulose aus Pfahlrohr (*Arundo donax*) gewonnen wurde.

Nachdem der Rohstoff ausgewählt worden war, musste noch eine landwirtschaftlich ungenutzte, große wasserreiche Fläche für den Pfahlrohranbau gefunden werden. Die Wahl fiel auf das Gebiet in der friaulischen Tiefebene, wo der alte Ort Torre di Zuino lag. Diese Gegend bot große Sumpfböden, eine geringe Bevölkerungsdichte und viele Möglichkeiten zur Rekrutierung von Arbeitskräften. Außerdem verlief eine bedeutende Straßenverkehrsader und die Schienenverbindung Venedig-Triest durch dieses Gebiet und es lag in Meeresnähe, also einem weiteren bedeutenden Verkehrsweg.

Am 27. Oktober 1937 begannen die Grunderschließung und der Bau der Siedlung. Am 21. September 1938 wurde nach nur 320 Tagen Bauzeit das Werk von Benito Mussolini, dem damaligen italienischen Regierungschef, eröffnet. Zwei Jahre später wurde die Verdoppelung fertig gestellt, während sich Italien im Zweiten Weltkrieg befand, und am 26. Oktober 1940 wurde Torre di Zuino eine neue Gemeinde mit dem Namen Torviscosa.

Der Stadtgrundriss ist relativ einfach und aus unerfindlichen Gründen dem Modell der Gartenstadt entlehnt. Dies ist ziemlich merkwürdig angesichts der Tatsache, dass die Wohn- und Gewerbegebäude mitten im Grünen der friaulischen Tiefebene liegen. Die Projektphilosophie des Architekten behält dem Element Natur (Bäume, Hecken oder einfacher Rasen) die Trennfunktion zwischen Fabrikgebäuden und Stadt sowie die Betonung der architektonischen Besonderheiten, die

A település építése kapcsán a földmunkák 1937 október 27-én kezdődött el. Az építés alig háromszázhusz napot vett igénybe, így lehetővé vált, hogy az akkori olasz államfő, Benito Mussolini 1938 szeptember 21-én felavassa az elkészült művet. Az elkövetkező évben az új ipartelep területét megkésztették. Közben Olaszország belépett a második világháborúba. 1940 október 26-án Torre di Zuino, a korábbi szerény települést Torviscosa néven önálló várossá nyilvánították.

A település alaprajza viszonylag egyszerű: elrendezése alig kideríthető okokból a kertváros mintáját követi. Ez azért különös, mert a lakó- és üzemi létesítmények Friuli alföldjének zöldben gazdag közepontjában épültek. Az építésszek célja az volt, hogy megtartsák a meglévő természetes táj elemeit, az őshonos fákat, bokrokat és füves területeket. Az ipari övezetet ilyen módon sikeresen elválasztották a város lakóterületeitől, ugyanakkor alkotói filozófiájuknak megfelelően az itt alkalmazott építészet különlegességét, a térszervezés jellegzetességeit is hangsúlyozni kívánták. A szabadidő igényeit kielégítő épületcsoport – színház, szabadidő központ – a gyár előtti félkörívben elrendezett épületcsoport összképének háttérévé vált, ugyanakkor a sétaut – promenád – kiépítésével és a sportlétesítményekkel hatásos kapumotívumot alkottak. Az üzemi étkező- és ivóhelyiség épületének súlyos tömege szervesen kapcsolódik a közösség-házhoz, távolabb az uszoda együttesének impozáns szökőkútjaihoz. Az 54 méter magas, iker gyártorony hatalmas vesszőnyaláb (u.n. fascis: a fasiszta párt jelképe) formáját mintázza és a község-háza tornyánál is erősebb jelet állít. Utóbbi a hivatalnokok lakóépületeinek együttesével és az elemi iskolával együtt hatásosan keretezi a teret, mely az elkövetkező idők városfejlesztésének meghatározó fontosságú, központi területévé vált. Mindezt még 1940 október 26-án előtt – Torviscosa ekkor vált önálló közösséggé – beépítési terven is rögzítették.

A Monfalcone melletti Panzano (Görz) munkástelepülés fejlődése városépítészeti szempontból összetettebb és részleteiben megoldottabb volt. Aligha feltételezhetjük, hogy a szociális város építése idején létezett volna valamiféle átfogó rendezési terv vagy a település fejlesztésének

dell'insediamento. Il 21 settembre 1938, dopo soli 320 giorni di lavoro, la fabbrica di Benito Mussolini, l'allora capo del governo italiano, aprì. Due anni dopo fu preparato il raddoppio mentre l'Italia si trovava ad affrontare il secondo conflitto mondiale e il 26 ottobre del 1940 Torre di Zuino divenne comune col nome di Torviscosa.

La pianta della città è relativamente semplice e per motivi inspiegabili è presa in prestito dal modello della città giardino. Ciò è abbastanza singolare se si considera il fatto che gli edifici ad uso abitativo e industriale si trovano immersi nel verde della bassa pianura friulana. Nella filosofia del progetto dell'architetto, l'elemento natura (alberi, siepi e semplici prati) conserva la funzione separatrice tra edifici ad uso industriale e città nonché l'accento delle particolarità architettoniche dal carattere ordinato. I gruppi di edifici per il tempo libero (teatro, circolo ricreativo) diventano lo sfondo prospettico dell'edera antistante la fabbrica ma anche porta d'accesso alla passeggiata e agli impianti sportivi. La massa volumetrica dell'edificio della mensa è proporzionata rispetto a quella del municipio e all'imponente fontana antistante le piscine, mentre la torre della fabbrica (di 54 m di altezza) costruita a foggia di un enorme fascio littorio si erge come un forte segnale ben visibile rispetto alla torre del municipio. Questa, insieme ai due complessi residenziali per gli impiegati e alla scuola elementare, delimita la piazza principale della città e venne a collocarsi come baricentro urbano nel piano regolatore redatto dopo che Torviscosa divenne comune il 26 ottobre del 1940.

Più dettagliato e complesso appare lo sviluppo urbanistico del quartiere operaio di Panzano nei pressi di Monfalcone (Gorizia). In questo caso non si può dire che ci sia stato un vero e proprio piano né un progetto complessivo predeterminato di città sociale, ma si tratta di un quartiere che si è sviluppato di pari passo con la crescita della produzione dell'azienda, soprattutto per quanto riguarda i servizi e le infrastrutture. Panzano si consolidò nel periodo compreso tra il 1908 e il 1927, quando l'ultima parte dell'insediamento operaio fu inaugurato con la costruzione delle case per gli impiegati e i dirigenti. Nel suo complesso, questo insediamento è significativo come esempio riuscito dell'integrazione tra vita privata e lavoro

neighbourhood near Monfalcone (Gorizia) is more detailed and complex. In this case, it is impossible to say that an actual plan existed with an organised overall project of a social city. The neighbourhood developed along with an expansion of production in the company, which required new services and infrastructure. Panzano was consolidated in the period from 1908 to 1927, when the last part of the workers' neighbourhood was constructed, with houses for employees and managers. Overall, the neighbourhood is significant as a successful example of integrating private life with work in the factory; it is a rare example of city planning in Italy, fully adapted to the needs of a large industrial establishment.

No other significant examples of city planning exist in other parts of the region, which include the construction of workers' neighbourhoods, while some social institutions (municipal flats, day cares and preschools, retirement homes etc.) were constructed because entrepreneurs desired a smooth transition for the city population, faced with unpleasant consequences caused by increased migrations to the city, with people in search for employment in new companies.

In both big cities in Carinthia, Villach and Klagenfurt, the planned city expansions did not occur. The process went the opposite way. Residential workers' neighbourhoods sprouted on their own, at cheap land plots close to factories.

The suburb of St. Ruprecht, south of Klagenfurt, was initially a completely agricultural area. Due to the proximity of a tobacco factory (constructed in 1864 and state-owned), the Knoch belt factory (founded around 1880 and privately-owned) and some other private factories, but primarily because of the railway station proximity (in construction since 1880) and an increasing importance railway transport had at the time, it became a workers' city (joined to the municipality of Klagenfurt in 1939). Workers lived as subtenants or in primitive self-constructed houses, on cheap land plots. An advantage for them was the possibility of growing vegetables and having small livestock in the yards. Only after pressure from trade unions, residential construction for workers was initiated by the state around 1920, for those working in the tobacco factory and for the railway. This was followed by

bila je pozadina egzedri smještenoj pred tvornicom te ulazu prema šetalistu i sportskim sadržajima. Ogromna zgrada restorana sačinjava cjelinu s općinskom zgradom i impresivnim vodoskokom ispred prostora s bazenom, dok tvornički toranj (visok 54 metra), čija je gradnja nadahnuta velikim snopom drvenih prutova (fasces) tvori cjelinu s tornjem općinske zgrade. Okružuju glavni gradski trg s dva stambena kompleksa za radnike i osnovnom školom. Trg se nalazi u središtu budućeg grada kako je i navedeno u planu izgradnje nakon što je Torviscosa postala općinom 26. listopada.

Razvoj radničkog naselja Panzano u blizini Monfalcone-a (Gorizia) je detaljniji i složeniji. U ovom slučaju, nemoguće je kazati da je postojao realan plan s organiziranim cjelovitim projektom socijalnog grada. Naselje se razvijalo paralelno s povećanjem proizvodnje tvrtke, što je zahtijevalo nove usluge i infrastrukturu. Panzano je konsolidiran u razdoblju od 1908. do 1927. godine s izgradnjom posljednjeg dijela radničkog naselja, odnosno kućama za zaposlenike i upravitelje. Sveukupno, naselje je značajno kao uspješan primjer integriranja privatnog života s radom u tvornici; to je rijedak primjer urbanog planiranja u Italiji, u cijelosti prilagođenog potrebama velikog industrijskog kompleksa.

Nijedan drugi značajniji primjer urbanističkog plana ove vrste ne postoji u drugim dijelovima regije koji bi obuhvaćao i izgradnju radničkih naselja, premda su određene socijalne ustanove (općinski stanovi, vrtići, domovi umirovljenika, itd.) izgrađeni jer su poduzetnici željeli tranziciju bez većih prepreka za gradsko stanovništvo, koje je bilo suočeno s neugodnim posljedicama sve brojnijih migracija u grad te traganjem za novim radnim mjestima u novim tvrtkama. U oba veća grada u Koruškoj, Villachu i Klagenfurtu nije došlo do planske ekspanzije grada. Proces se kretao u suprotnom smjeru. Radnička stambena naselja nicala su spontano na jeftinim zemljišnim parcelama u blizini tvornica.

Predgrađe St. Ruprecht, južno od Klagenfurta, prvobitno je u cijelosti bilo poljoprivredno područje. Uslijed blizine tvornice duhana (izgrađene 1864. i u državnom vlasništvu) tvornice remena "Knoch" (osnovane 1880. i u privatnom vlasništvu) kao i nekih drugih privatnih

ob hišah imeli bolj psihološko vlogo kot dejansko prehransko vlogo. Delo na vrtu ali z živalmi je omogočalo sproščanje napetosti, ki so se nabrale med delovnim časom. Pridelava hrane na majhnem vrtičku je komaj zadostila potrebe celotne družine, zato takih naselij ne moremo umeščati v skupino agrarnih naselij oziroma kmetijskih samooskrbnih naselij.

4. Zibelka ideje o tematskem oblikovanju delavskih naselij

Prva organizirana delavska združenja na območju Baranye na Madžarskem so nastajala v sedemdesetih letih 19. stoletja (Delavsko združenje za zdravstveno zavarovanje, Združena delavska stranka Madžarske).

Družbeno socialno delavsko gibanje ali druga delavska združenja so imela v Furlaniji - Julijski krajini majhen vpliv. Naselja za delavce so bila v lasti industrialcev in upravljanje z njimi je bilo podrejeno volji lastnika. Slednji so stremeli k maksimizaciji vložka in so izrabljali zakonodajo v svoj prid. Na območjih Avstro-ogrske monarhije so po letu 1866 podjetniki lahko pridobili ugodna posojila za naložbe v industrijske obrate in stanovanjske nepremičnine za potrebe industrije. V kraljevini Italiji pa so bila zakonsko določena sredstva dosegljiva predvsem za manj razvita območja, tako so spodbujali regionalno enakomernjši razvoj.

Italijanski primer Panzana je precej zanimiv za osvetlitev problematike in za razvoj kraja. Tržaška družina Reeder se je s pomočjo družine Cosulich povezala in pridobila sredstva iz monarhije za začetek projekta. Ob prehodu krajine pod upravo Italije so se spremenili tudi administrativni postopki. Luzzatijev zakon iz leta 1903 je omogočil ustanovitev Inštituta za socialna stanovanja in spodbujanje deželnega stanovanjskega programa. Sočasno so oblasti z ugodnimi posojili izvajale socialno politiko in gradnjo socialnih stanovanj. Zaradi vseh ukrepov in finančnih pomoči je Panzano dober primer sodelovanja zasebnih in javnih interesov.

Tako kot povsod tudi tu ne smemo pozabiti, da sodelovanje in dober rezultat nista sama po sebi umevna. Družina Cosulich je namreč želela tako strukturo industrijskega mesta, ki bi omogočala predvidljiv prostorski razvoj in naj ne bi

raumordnenden Charakter haben, vor. Die Gebäudegruppe des Freizeitangebots (Theater, Freizeitorganisation) wird zum perspektivischen Hintergrund der Exedra vor der Fabrik, aber auch zum Eingangstor zu Promenade und Sportanlagen. Die volumetrische Masse des Kantinegebäudes steht im Verhältnis zu der des Gemeindehauses und zum imposanten Springbrunnen vor den Schwimmbädern, während der nach dem Bild eines riesigen Liktorenbündels erbaute (54 m hohe) Fabrikurm wie ein im Verhältnis zum Gemeindehausturm stärker sichtbares Signal da steht. Dieser grenzt zusammen mit den zwei Wohnkomplexen für Angestellte und mit der Grundschule den Hauptplatz des Ortes ab, welcher im Baryzentrum der zukünftigen Stadtentwicklung liegt, so wie vom Bebauungsplan vorgesehen, der erstellt wurde, nachdem Torviscosa am 26. Oktober 1940 Gemeinde wurde.

Detaillierter und komplexer sieht die urbanistische Entwicklung der Arbeitersiedlung Panzano bei Monfalcone (Görz) aus. In diesem Fall kann man nicht sagen, dass es einen richtigen Plan und ein vorherbestimmtes Gesamtprojekt einer sozialen Stadt gab, sondern es handelt sich hierbei um ein Viertel, das sich entwickelt und mit dem Produktionswachstum des Unternehmens Schritt gehalten hat, was neue Dienstleistungen und Infrastrukturen anbelangt. Panzano wird sich im Zeitraum von 1908 bis 1927 konsolidieren, wenn der letzte Teil der Arbeitersiedlung mit dem Bau der Häuser für Angestellte und Führungskräfte eingeweiht wird. Insgesamt ist die Siedlung als geglücktes Beispiel der Integration von Privatleben und Fabrikarbeit bedeutend; ein seltenes Beispiel in Italien einer voll an die Bedürfnisse eines großen Industriekonzerns angepassten Stadtplanung.

In den übrigen Gegenden der Region gibt es keine weiteren eklatanten Beispiele für eine Stadtplanung, die für den Bau von Arbeitersiedlungen bestimmt ist, während der Bau einiger Sozialeinrichtungen (Gemeinschaftswohnungen, Krippen und Kindergärten, Schulen, Altenheime, usw.) daher rühren, dass die Unternehmer wollen, dass die Stadtbevölkerung die Unannehmlichkeiten aufgrund der Zuwanderungsströme zu den neuen Unternehmen akzeptiert. In den beiden größten Städten Kärntens, Villach und Klagenfurt, erfolgte keine

előre meghatározott ösztervezete. A lakónegyed fejlődése sokkal inkább a nagyüzemek termelésének növekedésével tartott lépést. A fejlesztésekkel egyidőben a szolgáltatásokat és az infrastruktúrát is bővítették. Panzano 1908 és 1927 között nyerte el végleges formáját: a munkásnegyedet a tisztviselők és a vezetők házáinak megépítését követően avatták fel. Összességében Panzano a magánélet és a gyári munka szerencsés összhangjának példája. Olaszországban ez a nagy ipari konszernek igényeihez teljes mértékben igazodó városfejlesztés ritka példájának számított.

A térségben további olyan városépítészeti meggyőző példát, mely a munkáslakótelepek fejlődését előre vitte volna, nem találunk. A szociális célú létesítmények (szövetkezeti lakások, bölcsődék és óvodák, iskolák, öregek otthona, stb.) építése a vállalkozók akaratától függött. Döntésüket nagyban befolyásolta, hogy a városi lakosság a vállalkozások által idevonzott új munkaerők betelepülését és az ezzel kapcsolatos kellemetlenségeket milyen mértékben volt hajlandó elfogadni.

Karintia két legnagyobb városában, Villachban és Klagenfurtban sokáig nem alkalmazták a céltudatos városfejlesztés és várostervezés módszereit. A munkáslakónegyedek a gyárak környékén található, olcsó telkeken, esetleges formában, tervezetlenül épültek.

St. Ruprecht, Klagenfurt déli elővárosát korábban szinte kizárólag mezőgazdasággal foglalkozók lakták. Az 1864-ban épült Állami Dohánygyár, az 1880 körül magánszemélyek által alapított Knoch Szíjgyártó üzem, valamint néhány további magánalapítású vállalkozás létesítését követően a település lépésről-lépésre Klagenfurt munkásvárosa lett. Az átalakulást nagyban előmozdította az 1880-ban létesült és egyre növekedő forgalmú vasútvonal és a pályaudvar közelsége. A fejlődés eredményeképpen a települést 1939-ben egyesítették Klagenfurttal. A munkások albérlésben vagy a település olcsó telkein, maguk építette, kezdetleges házakban éltek. Helyzetüket valamelyest könnyítette, hogy kis kertjeikben zöldséget termesztettek és kisállatokat is tarthattak. Példájukat később a magánbefektetők kis munkásházak építésével követték. A szociáldemokrata polgármester irányítása alatti időszakban

in fabbrica; un caso raro in Italia di pianificazione urbanistica completamente adattata alle esigenze di un grande complesso industriale.

Nel resto della Regione non ci sono altri esempi eclatanti di pianificazione urbanistica finalizzata alla costruzione degli insediamenti operai, mentre la costruzione di alcune infrastrutture sociali (appartamenti collettivi, asili nido e scuole materne, scuole, ospizi per anziani, ecc.) dipese dall'accettazione da parte della popolazione della necessità di nuovi flussi migratori verso le aziende.

In entrambe le due più grandi città della Carinzia, Villaco e Klagenfurt, non ci fu alcuna pianificazione mirata per l'ampliamento urbanistico. Anzi si verificò il contrario. I quartieri residenziali degli operai si svilupparono autonomamente su terreni a buon mercato nelle vicinanze delle fabbriche.

Il sobborgo di St. Ruprecht a sud di Klagenfurt, per esempio, in un primo momento era di puro stampo rurale. Con la vicinanza della manifattura di tabacco (statale, fondata nel 1864), della fabbrica di cinghie in cuoio Knoch (privata, fondata nel 1880) e di alcune altre fabbriche private, ma soprattutto della ferrovia (costruita a partire dal 1880) con il suo crescente traffico di merci, si trasformò in una città operaia (incorporata da Klagenfurt nel 1939). Qui, su terreni a buon mercato, gli operai vivevano come subaffittuari o in case semplici costruite da loro stessi. Furono agevolati nella vita quotidiana perché potevano piantare ortaggi e allevare animali da cortile in piccoli orti. Solo con la pressione dei sindacati intorno agli anni Venti, furono realizzati i primi edifici statali per gli operai della manifattura del tabacco e della ferrovia. Gli industriali privati seguirono l'esempio con piccole casette operaie. Anche la città costruì sotto la guida del sindaco socialdemocratico alloggi per gli operai nel complesso edilizio "Arnold-Riese-Hof" sul modello degli edifici sociali viennesi.

L'insediamento operaio più interessante della Slovenia è quello della colonia per ferrovieri di Maribor, situata sul lato meridionale della linea ferroviaria. Alla base della colonia vi è un reticolo ortogonale con un asse principale che corre parallelamente alla ferrovia (in

private industrialists constructing small workers' houses. Under the rule of a social democrat mayor, workers' flats were constructed in a neighbourhood called "Arnold-Riese-Hof", modelled after residential construction for social needs in Vienna.

The most interesting workers' neighbourhood in Slovenia is located in Maribor, called the railway colony. It is situated south of the railway tracks. This colony is based on a layout with a main axis, parallel to the railway tracks (east-west). This street is easy to recognize, as it consists of a wide avenue. Houses in this layout are constructed longitudinally. Architecturally, they are divided into four parts - each level with 4 flats. Each house is designed for eight families. Each of these units has its own yard, so that inhabitants could use the open space as well. This colony is a good example of more human conditions in workers' flats, merging modesty with the garden city idea.

The concept of almost all workers' neighbourhoods in Croatia is based on the garden city idea, separated from the buildings constructed. In principle, neighbourhoods had several parts, one for each class. This urban structure, consisting of a workers' social neighbourhood and extravagant villas for directors is simultaneously joined and separated by the green zone or landscaped area.

Development plans in Styria do not indicate determined surfaces for workers' flats. More significant neighbourhood planning took place once national socialists came into power.

Individual ideas about a garden city and ideas of the English movement for workers' cottages had their continuation in Styria. Construction director, Wenzel Radimsky, refers to the cottages surrounded by vegetation when talking about the concept of houses in the Pöfling Brunn and Steyeregg neighbourhoods, which he prefers to huge workers' army barracks (1971-1973).

Even townhouse neighbourhoods from the early 20s are based on designs of the initial neighbourhoods and garden cities, but usually have a strict layout scheme.

Activities for the construction of neighbourhoods at city outskirts from the early 30s of the 20th century (Bruck an

tvornica, no prije svega zbog blizine željezničke postaje (u izgradnji od 1880.) i sve većeg značaja željezničkog prometa u to vrijeme, postalo je radničkim gradom (pripojeno općini Klagenfurt 1939. godine). Radnici su živjeli kao podstanari ili u primitivnim kućama koje su sami izgradili na jeftinim parcelama. Prednost je bila ta što su mogli uzgajati povrće i držati sitnu stoku u dvorištu. Tek poslije pritisaka sindikata država je pokrenula stambenu izgradnju za radnike oko 1920. godine i to za one koji su bili zaposleni u tvornici duhana i na željeznici. Nakon toga su privatni industrijalci počeli graditi manje kuće za svoje radnike. Pod vodstvom socijaldemokratskog gradonačelnika, radnički stanovi su građeni i u naselju nazvanom "Arnold-Riese-Hof", po uzoru na stambenu izgradnju za socijalne potrebe u Beču.

Najzanimljivije radničko naselje u Sloveniji nazvano "željezničko naselje" nalazi se u Mariboru. Smješteno je južno od željezničke pruge. Ovo se naselje zasnivalo na planu s glavnom osovinom paralelnom sa željezničkim tračnicama (istok-zapad). Ovu je ulicu lako prepoznati jer se sastoji od široke avenije. Kuće na ovakvom tlocrtu izgrađene su uzdužno. Arhitektonski su podijeljene na četiri dijela – na svakoj su razini četiri stana. Svaka je kuća predviđena za osam obitelji. Svaka stambena jedinica ima vlastito dvorište kako bi stanari mogli koristiti slobodan prostor. Ovo je naselje dobar primjer humanijih uvjeta života radničkih stanova, spajajući skromnost s idejom grada-vrta.

Koncept gotovo svih radničkih naselja u Hrvatskoj temelji se na ideji grada-vrta odvojenog od izgrađenih građevina. U načelu, naselja su imala nekoliko dijelova, jedan za svaki stalež. Ova urbana struktura, koja se sastojala od radničkih socijalnih naselja i ekstravagantnih vila za direktore je istovremeno povezana i razdvojena zelenim površinama ili krajobraznim prostorom.

Razvojni planovi u Štajerskoj ne ukazuju na unaprijed određene površine za izgradnju radničkih stanova. Značajnije planiranje naselja počelo je s dolaskom na vlast nacionalsocijalista.

Pojedinačne ideje o gradu vrtu i ideje engleskog pokreta za radničke kuće dobile su svoj nastavak u Štajerskoj. Direktor gradnje, Wenzel Radimsky poziva se na

zavirala potreb po širitvi lastnih industrijskih obratov. Ob teh jasnih idejah je bilo načrtovanje dokaj pragmatično in niti ni bilo mišljeno kot socialna ali družbena skrb za delovno silo. Socialna vrednost je bila le stranski produkt dobrega načrtovanja in sodelovanja z oblastmi. Vse skupaj pa je bilo koristno za vse: za lastnike industrije, oblasti in delavce.

Na Koroškem v Avstriji so bili prvi socialni problemi zabeleženi 17. julija 1861, v časopisu "Zeitung für Kärnten" je bila objavljena najava stavke v kaznilnici v Celovcu. Zidarji se niso strinjali z novimi delovnimi pogoji in načinom dela, zato so si vzeli dan počitka. Naslednji dan so delo nadaljevali, saj so jim nadrejeni odobrili poplačilo preteklega dela in zagotovili, da se delovni pogoji ne bodo spremenili. Leta 1890 ob prvem maju so v Beljaku demonstrirali delavci, želeli so omejitev delovnika na osem ur na dan.

O leta 1886 so v avstrijskem časopisu "Freien Stimmen" (Svobodni glas) letno objavljali poročila obrtnega inšpektorata, ta je za Koroško in Zgornjo Avstrijo poročal o nevdržnih pogojih za delo. Poleg nehumanih pogojev za delo in življenje so bili na tem območju davki na gradnjo nepremičnin najvišji, kar je dodatno zaviralo gradnjo delavskih naselij. Poročilo omenja tudi splošno uveljavljen sistem skupnih spalnic s pogradi (t.i. doppelschläfrigen Betten), kjer ni bilo zadosti umivalnic in seveda še manj brisač.

V Sloveniji so bila vsa delavska naselja do konca druge svetovne vojne načrtovana in izvedena izključno na pobudo lastnikov industrijskih obratov in rudnikov. Od vseh industrialcev je bolj prepoznaven Edmund Glangmann, lastnik BTP Tržič. Ob načrtovanju delavskih stanovanjskih enot od hiš, blokov in domov je skrbel za družbeno primerne odnose, ki so veljali v takratnih časih. Dekliški dom je postavljen bližje tovarniškim halam, kot so bile hiše družin delavcev ali stanovanjski bloki delavcev. Tako so imele neporočene ženske krajšo pot med delom in lastno sobo, kar je zmanjševalo tveganje za morebitne nesposodbnosti. Pot med dekliškim domom in obrati se ni križala s potmi z drugih delavskih območij. Ideje o delavskih naseljih nimajo izvora na slovenskem, so vse bolj ali manj uspešni prenosi vzorcev z drugih sorodnih območij v nekdanji monarhiji.

gezielte Planung zur Stadterweiterung. Der Vorgang verlief eher umgekehrt. Die Arbeiterwohnviertel bildeten sich selbständig auf billigen Gründen in der Nähe der Fabriken.

Die Vorstadt St. Ruprecht im Süden Klagenfurts war zum Beispiel zunächst fast rein agrarisch geprägt. Durch die Nähe der Tabakfabrik (staatlich, erbaut 1864), der Riemenfabrik Knoch (privat, gegr. um 1880) und einiger anderer privaten Fabriken, aber vor allem des Bahnhofes (gebaut ab 1880) mit seinem zunehmenden Schienenverkehr wird sie zur Arbeiterstadt (1939 Klagenfurt eingemeindet). Hier, auf den billigen Gründen, lebten die Arbeiter als Untermieter oder in primitiven, selbstgebauten Häusern. Sie hatten es einfacher, da sie in kleinen Gärten Gemüse anbauen und Kleinvieh halten konnten. Erst durch den Druck der Gewerkschaft beginnt vorerst der staatliche Arbeiterwohnbau um die 1920er Jahre für die Tabak- und Bahnarbeiter. Die privaten Industriellen ziehen mit kleineren Arbeiterhäusern nach. Auch die Stadt baut hier unter dem sozialdemokratischen Bürgermeister Arbeiterwohnungen im "Arnold-Riese-Hof" in Anlehnung an den Wiener Sozialwohnbau.

Die interessanteste Arbeitersiedlung in Slowenien ist jene der Maribor Eisenbahnkolonie. Sie liegt auf der südlichen Seite der Eisenbahnlinie. Dieser Kolonie zugrunde liegt ein rechtwinkliger Raster mit einer Hauptachse, die parallel zur Eisenbahnlinie verläuft (O-W). Diese Straße ist leicht zu erkennen, da sie aus einer breiten Allee besteht. Die Häuser sind in diesem Raster in Längsrichtung ausgerichtet. Architektonisch sind sie in vier Teile geteilt - jede Etage hat 4 Wohnungen. Das ganze Haus beherbergt insgesamt 8 Familien. Jede dieser Wohneinheiten hat ihren eigenen Garten, um den Bewohnern auch im Freien einen gewissen Freiraum zu schaffen. Diese Kolonie ist ein gutes Beispiel für die Humanisierung von Arbeiterwohnstätten und vereinbart die Idee der Bescheidenheit mit einer Gartenstadt.

Das Konzept fast aller Arbeitersiedlungen Kroatiens basiert auf der Idee der Gartenstadt, die aber außerhalb der bestehenden Bastrukturen lag. Grundsätzlich hatten die Siedlungen mehrere klassenbestimmte Teile. So werden der städtebauliche Aufbau der

a bécsi szociális építkezések mintájára a város önkormányzata is épített munkáslakásokat ("Arnold-Riese-Hof").

Szlovéniában, Maribor, a vasúti pálya déli oldalán emelt vasutas telepet tekintjük a leginkább figyelemreméltó példának. A munkáskolónia szerkezetét főtengegyre szervezett, derékszögű utcahálózat alkotja. A főutca a vasúttal párhuzamosan, kelet-nyugati irányban halad. Az utcát az úttestet szegélyező széles fasorról könnyű fel lehet ismerni. A házak a telkeken a hálós utcarendszerhez igazodva, hosszirányban helyezkednek el. Az épületek földszintje és emelete négy-négy – összesen nyolc – lakásnak ad helyet; az oldalkerteket is nyolc részre osztották. Ezzel sikerült elérni, hogy minden lakóegységnek saját kertje legyen. A kertekkel a szabadban való tartózkodás lehetőségét teremtették meg. A maribori kolónia jó példa arra, hogy milyen módon tehetők a munkástelepek emberibbé és milyen formán lehet az egyszerűséget a kertváros gondolatával összhangba hozni.

A horvátországi munkástelepek elrendezése minden esetben a kertváros gondolatát követi, ennek megfelelően a települések meglévő beépítésétől szerkezetükben is világosan elhatárolódnak. A kolóniákat az ott lakók osztályhelyzetét figyelembe véve részekre osztották. A munkáslakótelepek városépítészeti felépítésében a szociális célú lakóépületek és az igazgatók villái élesen elhatárolódtak. Az elválasztást kertépítészeti eszközökkel: parkokkal, zóldsávokkal oldották meg, utóbbiak összekötik, egyben azonban el is különítik egymástól a lakóterületeket.

Stájerországban a céltudatos várostervezés csupán a nemzetiszocialista időkben indult el. Az ezt megelőző években a városfejlesztési tervek még nem számoltak a munkáslakótelepek területigényével.

Az angol kertvárosias, kisházak, – u.n. "cottage" – mozgalom törekvéseit követendő példaként Stájerországban is elfogadták. Wenzel Radimsky építési igazgató például Pöfling, Brunn és Steyeregg telepes házainak beépítését a zöldben épülő "cottage-házak" – előnyeivel indokolta és szemben a munkáskaszárnyák létesítésével tudatosan ezt a beépítési formát részesítette előnyben (1871-1873).

direzione E-O). Questa strada è facile da riconoscere perché è costituita da un ampio viale. Le case sono distribuite longitudinalmente in questo reticolo. Dal punto di vista architettonico sono divise in quattro parti, ogni piano ha quattro abitazioni. L'edificio nel suo complesso ospita un totale di otto famiglie. Ciascuna di queste unità ha un proprio giardino per lasciare agli inquilini un certo spazio anche all'aperto. Questa colonia è un buon esempio di umanizzazione degli alloggi per gli operai e coniuga l'idea di semplicità tipologica con quella della città giardino.

Il concetto di quasi tutti gli insediamenti operai della Croazia si basa sull'idea della città giardino, sorti tuttavia all'esterno delle strutture edili esistenti. Gli

Maribor, 2009. [arch. I. Vurnik, foto Zupančič]

der Mur, Graz) are based on the same idea. Only large projects for national socialist neighbourhoods, which did not consist of individual houses, but mainly of townhouses, assume the idea of garden cities, with the same style and form, including the advantage of living surrounded by vegetation.

At the same time, neighbourhoods of houses for several families like the Kerpely colony in Leoben/Donawitz (Alfred Keller, 1907-1922), continue using the garden city structure on a smaller scale, although transformed to a larger form. This traditional architecture resembles a garden city.

6. Typology of cities and architecture

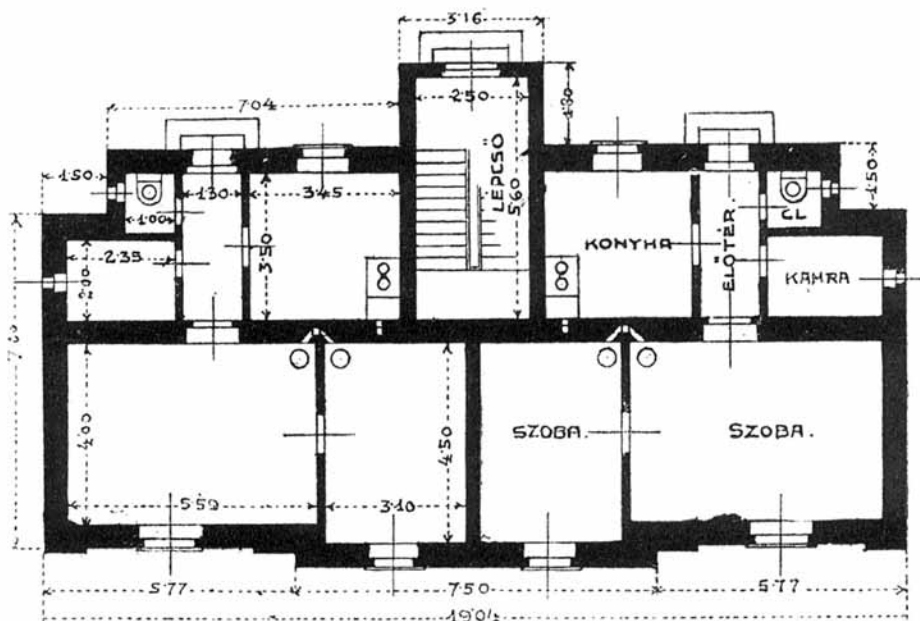
New methods of urban planning and city expansion were developed in Europe from the early 19th century. Numerous plans for city expansion exist from the era (1850 - 1920), with planned areas for the construction of workers' flats and colonies in some of them. Areas planned for the construction of workers' neighbourhoods differ in size - from small surfaces to several square kilometres. In the city of Győr, one high school professor wrote a book about the deplorable living conditions of the working class, demanding a resolution of the problem by constructing standardised workers' houses. The book was published around 1890 in Győr. Eugen Sobó, professor at the mining academy in Selmecbánya described why and how solid workers' houses must be planned and constructed (published in Selmecbánya in 1899, Forestry Architecture, Volume II). He proposed realistic solutions for the construction of workers' houses. We found several "standardised plans for workers' flats" in western Hungarian archives, which could be used repeatedly for construction. We reviewed the same types of houses in eastern Burgenland (Klingenbach, Siegendorf). Different types of construction were proposed for workers' colonies, like construction of townhouses, self-standing, several storey houses, semi-detached houses and alike. In the early 19th century, construction was still mechanical and belonged to a certain pattern: blocks of houses a hundred meters long, joined by small yards and narrow streets. Development of construction and infrastructure showed a positive trend towards the end of the 19th

kućice okružene zelenilom kada govori o konceptu kuća u naseljima Pöfing Brunn i Steyeregg kojima daje prednost nad ogromnim radničkim "vojarnama" (1971.-1973.).

Čak su i naselja s kućama u paru iz ranih 20.-tih bila utemeljena na projektima prvobitnih radničkih naselja i "vrtnih gradova", ali obično imaju strogu tlocrtnu shemu.

Na hrvatskom je bila situacija podobna, veća odstopanja so le na območju Istre, ki je bila pod okriljem Italije in je izvajala Mussolinijevo politiko. Raša je primer celovite zasnove in izvedbe industrijskega rudarskega mesta.

Avstrijski novinar Max Winter je "izumil" socialno reportažo in se je ob prelomu stoletja (1900) podrobno ukvarjal z delavskim razredom. Leta 1904 je znan

Győr, house, 1914. [arch. G. Fiala]

Arbeiterwohnsiedlung, der die Idee des Sozialwohnbaus zugrunde liegt, und die repräsentativen Villen für die Direktoren durch das Grün als Element bzw. durch gartenbaulich gestaltete Räume verbunden, aber auch getrennt.

Aus Entwicklungsplänen sind in der Steiermark keine Bestimmungen von eigenen Flächen für den Arbeiterwohnbau bekannt. Größere Siedlungsplanung erfolgte erst unter den Nationalsozialisten.

Einzelne Ideen der Gartenstadt und der englischen Cottagebewegung wurden in der Steiermark im Arbeiterwohnbau sehr wohl aufgegriffen: So beruft sich bereits Baudirektor Wenzel Radimsky in der Konzeption der Siedlungshäuser in Pöfing Brunn und Steyeregg auf das Cottagehaus im Grünen, das er als Typus bewusst der Arbeiterkaserne vorzieht (1971-73).

Auch die Reihenhaussiedlungen aus den frühen 20er Jahren beziehen ihre Ideen aus dem Umfeld der Siedler- und Gartenstadtbewegung, allerdings sind diese Siedlungen zumeist einem strengen Rasterschema untergeordnet. Die Stadtrandsiedlungsaktionen der frühen 30er Jahre des 20. Jahrhunderts (Bruck an der Mur, Graz) gehen in eine ähnliche Richtung. Erst die großen Siedlungsaktionen der Nationalsozialisten, die zwar keine freistehenden Häuser, sondern meist Reihenhäuschen errichteten, nehmen, sowohl was die Vorteile des Wohnens im Grünen angeht, wie auch in der Formensprache auf die Gartenstadtidee Bezug.

Gleichzeitig greifen auch Mehrfamilienhaussiedlungen wie die Kerpelykolonie in Leoben/ Donawitz (Alfred Keller, 1907-22) die Kleinteiligkeit der Gartenstadt auf und übertragen sie auf die Großform. Die Formen dieser Heimatschutzarchitektur sind jenen einer Gartenstadt nicht unähnlich.

6. Stadt- und Architekturtypologie

Seit Beginn des 19. Jahrhunderts entstanden in Europa neue Methoden der Stadtplanung und Stadterweiterung. Aus dieser Zeit (1850-1920) stammen schon etliche Stadterweiterungspläne, und einige davon haben schon Gegenden für die

A 20. század elején keletkezett sorházas beépítésű települések alapgondata ugyancsak a telepszerű, kertvárosi mozgalomban gyökerezik, ugyanakkor a beépítés módját egyfajta szigorú hálós rendszernek vetették alá.

A 20. század harmincas éveinek első felében a városok peremén nagyjából ezt a beépítési formát alkalmazták (Bruck an der Mur, Graz). Csupán a nemzetiszocializmus lázas városépítési tevékenysége kapcsán merült fel ismét a kertváros gondolata: ekkortájt azonban a szabadonálló házakkal szemben ismét a sorházas beépítést részesítették előnyben. Az ez időben emelt házak formanyelve kapcsolatba hozható a kertvárosi házak stílusával. Ugyanakkor kihasználták a zöldben való lakás minden előnyét is.

Leoben / Donawitzben, az u.n. Kerpelykolónia létesítésénél (1907-22, építész: Alfred Keller) ugyancsak a kertvárosok kis léptékű, tagozott felépítését részesítették előnyben, pontosabban ezt a rendszert ültetik át nagyobb léptékbe. A helyi hagyományokat őrző építészet – Heimatschutzarchitektur – munkásházakon alkalmazott formái a legtöbb kertvárosban nagyjából hasonlóak voltak.

6. Városépítészeti és építészeti tipológia

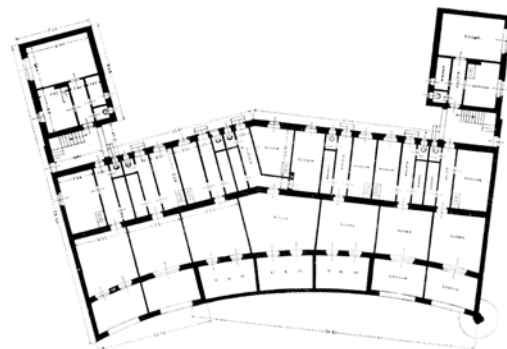
A 19. század első felében Európában a várostervezés és városfejlesztés új módszereit dolgozták ki. 1850 és 1920 között egyre nagyobb számban készültek városfejlesztési tervek: e tervek nem egy esetben a munkáslakóházak és munkástelepek építésére is megfelelő helyet jelöltek ki. Az e célra biztosított területek mérete eltérő volt – nagyságuk néhány ezer négyzetmétertől néhány négyzetkilométerig terjedt. A munkásosztály lakáskörülményeiről egyre több szó esett. Győrben például 1890-ben egy gimnáziumi tanár írta könyvet e témáról: a probléma megoldását tipizált munkásházak építésében kereste. Sobó Jenő, a selmecebányai bányászakadémia professzora részletesen elemezte, hogy miért és milyen formában kell jó munkásházakat tervezni és építeni (megjelent: Selmecebánya 1899, Erdészeti építéstan, II. kötet). A munkásházak építéséhez konkrét példákat javasolt. Nyugat-magyarországi levéltárakban több

insediamenti erano sostanzialmente divisi in parti e destinati alle diverse classi. Così alla base della costruzione urbanistica dell'insediamento operaio vi era l'idea di edifici sociali e ville di rappresentanza dei direttori collegate dal verde o da spazi adibiti a giardini come elemento di separazione.

Dei progetti di sviluppo in Stiria non sono note superfici proprie destinate alla costruzione di edifici per gli operai. Al riguardo una pianificazione urbanistica maggiore si ebbe solo con il nazionalsocialismo.

Tuttavia in Stiria furono sicuramente riprese singole idee della città giardino e del movimento dei cottage inglesi nell'edilizia abitativa destinata agli operai: così il direttore dei lavori Wenzel Radimsky si rifece, nella concezione delle case a Pöfing Brunn e Steyeregg, alla "cottage house" nel verde che egli preferiva in modo consapevole agli alloggi degli operai (1971-73).

Anche gli edifici a schiera degli inizi degli anni Venti traevano le proprie idee dall'ambiente del movimento delle città giardino e delle colonie; tuttavia questi insediamenti sono per la maggior parte impostati secondo un severo schema a griglia.

Győr, apartment building, 1914.
[arch. G. Fiala]

century: living quarters were increasingly more "human".

No systematic city development plan existed for the county of Baranya at the time. Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft (DDSG) and the Zsolnay factory constructed workers' neighbourhoods and mining colonies in the 1890s and 1890s. Houses in colonies were constructed according to unique standardised plans in the same style. Towards the end of the 19th century, DDSG was in possession of numerous flats and social buildings (large food stores). This company constructed a total of 1300 flats with kitchens, a room, a vegetable garden and old farm buildings by 1895. The Szabolcs mine had a total of 729 flats by 1913. In the towns of Pécsbányatelep, Szabolcs, Vasas and Somogy, DDSG supported 7 schools, cultural clubhouses, 3 large general food stores, 4 inns, 22 wine-presses and 3 hospitals. Workers colonies consisted of a range of houses for a single family with a garden, despite which they were never referred to as garden cities. Other residential neighbourhoods for clerks were also constructed in Pécs, but not until the 20s, 30s and 40s (Erzsébet neighbourhood, ONCSA neighbourhood in Kertváros).

In the latter half of the 19th century, the same events that marked 18th century England, occurred in Friuli/Venezia-Giulia. The first consequence of discoveries and innovation - specially in the textile industry - which occurred exceptionally fast for the era, changed the neighbourhood structure in the region. The practice of weaving and spinning, common in rural areas for centuries, to make use of the long winter months when there was no work, soon proved to be too static and unproductive to satisfy the ever-growing demand on the market. Family work in textile production was the first to be abandoned due to new technology, and work was concentrated in large workshops, located usually near rivers and coal mines which provided energy to operate the plants.

Most industrial companies at the time consisted of multi-storey buildings aligned together, with a typical cross-section and large openings on the front side. Poor and travelling workers were most often employed in these factories. Buildings were constructed after a model of public buildings like hospitals,

Aktivnosti vezane uz izgradnju naselja na gradskim rubovima od ranih 30.-tih 20. stoljeća (Bruck an der Mur, Graz) temelje se na istoj ideji. Samo veliki projekti za nacionalsocijalistička naselja, koja se ne sastoje od pojedinačnih kuća, već uglavnom od kuća u paru preuzimaju ideju vrtnih gradova s istim stilom i oblikom uključujući prednost stanovanja u zelenom okruženju.

U isto vrijeme, naselja s kućama za nekoliko obitelji poput Kerpely naselja u Leoben/Donawitz (Alfred Keller, 1907.-1922.) nastavljaju koristiti strukturu vrtnih gradova u manjim razmjerima, premda pretočenih u veliku formu. Ova tradicionalna arhitektura nalikuje gradu-vrtu.

6. Tipologija gradova i arhitekture

Nove metode urbanog planiranja i širenja gradova počele su se razvijati u Europi od početka 19. stoljeća. Postoje brojni planovi za širenje gradova za razdoblje od 1850. do 1920, s planiranim područjima za izgradnju radničkih stanova i naselja u nekim od njih. Područja na kojima se planirala izgradnja radničkih naselja razlikuju se po veličini – od manjih površina pa do nekoliko četvornih kilometara. U gradu Györu, jedan je gimnazijski profesor napisao knjigu o žalosnim uvjetima života radničke klase, zahtijevajući rješenje problema izgradnjom standardiziranih radničkih kuća. Knjiga je objavljena u Györu 1890. godine. Eugen Sobó profesor na rudarskoj akademiji u Selmechányi opisao je zbog čega se i na koji način moraju planirati i izgraditi solidne radničke kuće (objavljeno u Selmechányi 1899. godine, Šumarska arhitektura, svezak II). Predložio je realna rješenja za izgradnju radničkih kuća. Pronašli smo nekoliko "standardiziranih planova za radničke stanove" u arhivama zapadne Mađarske koji se opetovano mogu koristiti za izgradnju. Pregledali smo istu vrstu kuća u istočnom Gradišću (Klingenbachu, Siegendorfu). Za radnička su naselja predlagane različite vrste izgradnje, poput izgradnje kuća sa zajedničkim zidom i slično. Početkom 19. stoljeća, izgradnja je još uvijek bila mehanička i pripadala određenom obrascu: blokovi kuća dugački stotinu metara i povezani manjim dvorištima i uskim ulicama. Razvoj građevinarstva i infrastrukture doveo je do pozitivnog trenda pred kraj 19. stoljeća:

njegov podroben opis življenjskih razmer v rudniku Erzberg (Im Reich der Alpenen) in opis nepravilne porazdelitve bogastva med ljudmi ter problematika revščine preprostih ljudi. Winterjeve opise je strnil v knjigi Stefan Riesenfellner leta 1988 pod naslovom Arbeitswelt um 1900 (Delavstvo leta 1900).

Avstrijska Štajerska je imela enake razvojne faze kot drugje, kar pomeni, da so za delavska stanovanja skrbeli nosilci industrijskega razvoja sami. Šele v dvajsetih letih 20. stoletja so se v mestih pojavili projekti združnih stanovanj za delavce in socialno šibke. Graški mestni svetnik Engelbert Rückl je v poročilu na zahtevo švicarskega odbora za pomoč za namene stanovanjske gradnje opisal zlorabe zakonodaje s strani industrialcev. Poleg tega so v tem času pogosta poročila obrtnih inšpektorjev, ki so dokaj dobro opisali življenjsko okolje delavstva. Poročila niso bila zgolj namenjena oblastem in industrialcem temveč so jih prebiral tudi delavci, ki so tako dobili še nekaj skromnih informacij od delavskem razredu.

Na Dunaju je leta 1869 Emil Sax objavil odprto pismo z naslovom Stanovanjske razmere delavskega razreda in njegova reforma. V spisu je opozoril na mizerne bivalne razmere delavskega razreda, poleg orisa življenja delavcev je zapisal še predloge za izboljšanje razmer. Predlagal je širitev delov naselij na poste površine ob mestih, tipologijo pa je nekritično povzel po principu t.i. angleških "Cottage house" – hiša (koča) z vrtom. Tezo je podprl z utemeljitvijo, da bi taka zasnova omogočala samooskrbo prebivalcev v primeru brezposelnosti. Spis je bil v javnosti zelo polemično obdelan, med drugim je pisanje napadel tudi Friedrich Engels zaradi preveč buržoaznih pogledov pisca. Spis je bil z vidika razvoja problematike koristen, saj je sprožil bolj odkrito strokovno debato o stanovanjski politiki in usmeritvah pri načrtovanju.

5. Mestno grajeno tkivo, načrtovanje mesta in odnos do delavskih stanovanjskih enklav

Gradnja delavskih kolonij je bila tesno povezana z idejami o vrtnem mestu. V tem času so bili zgrajeni nekateri predeli mest po tem vzoru in so služili kot vodilo pri gradnji delavskih naselij. Naselje Győr-Gyárváros (1905 in 1914) je dober primer

Einrichtung von Arbeiterwohnungen und -kolonien reserviert. Die für den Bau von Arbeitersiedlungen vorgesehenen Gebiete hatten unterschiedliche Größen – von einigen tausend Quadratmetern bis einigen Quadratkilometern. In der Stadt Győr schrieb eine Gymnasiumsprofessorin ein Buch über die argen Wohnungsverhältnisse der Arbeiterklasse und suchte eine Lösung durch den Bau von typisierten Arbeiterhäusern. Das Buch ist um 1890 in Győr erschienen. Eugen Sobó, Professor der Bergbauakademie von Schemnitz (Selmechánya) beschrieb die Art und Weise, wie und warum gute Arbeiterhäuser geplant und erbaut werden müssen (erschieden in Selmechánya 1899, Forstwirtschaftliche Baukunde, Band II). Er schlug konkrete Lösungen für den Bau von Arbeiterhäusern vor. Wir haben in Archiven von Westungarn einige "Arbeiterwohnungs-Typenpläne" gefunden. Diese Pläne konnten mehrmals für den Bau verwendet werden. Die gleichen Haustypen haben wir auch in Ost-Burgenland besichtigt (Klingenbach, Siegendorf). Für die Arbeiterkolonien wurden verschiedenartige Bebauungen empfohlen, so der Bau von Reihenhäusern, freistehenden Geschoßbauten, Zwillingshäusern, usw. Am Anfang des 19. Jahrhunderts waren die Bebauungen noch sehr mechanisch und schematisch: hundert Meter lange Reihenhäuserblöcke, mit kleinen Gärten und durch enge Gassen verbunden. Die Bebauung und Infrastruktur entwickelte sich bis zum Ende des 19. Jahrhunderts positiv: die Wohnungsgebiete wurde immer "menschlicher" gestaltet.

Für das Komitat Baranya gab es damals noch keinen einheitlichen Städteentwicklungsplan. Die DDSG und die Zsolnay-Fabrik errichteten in den 1880er, 1890er Jahren Arbeitersiedlungen und Bergmannskolonien. Die Häuser in den Kolonien wurden nach einheitlichen Typenplänen in gleichem Stil erbaut. Die DDSG besaß im ausgehenden 19. Jahrhundert und um die Jahrhundertwende zahlreiche Arbeiterwohnungen und Sozialbauten (Lebensmittelmagazine). Sie hat bis 1895 insgesamt 1300 Wohnungen mit Küche, einem Zimmer, Gemüsegarten und Wirtschaftsbauten errichtet. Zum Bergwerk Szabolcs gehörten 1913 insgesamt 729 Wohnungen. Die DDSG unterhielt in Pécsbányatelep, Szabolcs, Vasas und Somogy 7 Volksschulen, Kulturhäuser, 3 allgemeine Lebensmittelmagazine, 4 Gaststätten, 22 Weinpresshäuser, 3 Krankenhäuser. Die Arbeiterkolonien bestanden aus

"munkásház típusú" is található. Ezeket a terveket több helyen is felhasználhatták az építéshez. Hasonló háztípusok alkalmazásával Kelet-Burgenlandban (Kelénpatak, Cinfalú) is találkoztunk. A munkáskolóniák részére különböző fajtájú – sorházas, emeletes, szabadonálló és ikerházakat és egyéb – beépítési módokat javasoltak. A 19. század elején a beépítések még egyszerű formában, ösztönös meggondolások alapján alakultak ki. A sorházakból álló tömbök hosszúság nem egy esetben akár a száz métert is meghaladta. A lakótömböket szűk utcákkal kötötték össze és a házak között kis konyhakerteknek is helyet szorítottak. A telepek infrastruktúrája a 19. század végéig fokról-fokra tökéletesedett: a lakóterületek építése kapcsán egyre inkább az emberhez méltó környezet megteremtésére törekedtek.

Baranya megyében ebben az időben még nem készültek mai értelemben vett városfejlesztési tervek. A végéhez közeledő 19. században munkáslakótelepeket, bányászkolóniákat egyedül a Duna Gőzhajózási Társaság – Donaudampfschiffahrtsgesellschaft = DDSG – és a Zsolnay porcelánárú-gyár létesített. A kolóniák házai típusútervek felhasználásával, egységes külsővel épültek. A 19. század utolsó évtizedeiben és a századfordulón a DDSG már nagyobb számú munkáslakással és szociális célú épülettel, közöttük élelmiszerraktárakkal rendelkezett. A Társaság 1895-ig 1300 szoba-konyhás lakást épített fel, melyekhez konyhakert és gazdasági épületek is tartoztak. Szabolcs bányásztelepéhez 1913-ban 729 lakás tartozott. A DDSG Pécsbányatelepen, Szabolcsban, Vasason és Somogyban hét elemi iskolát, kultúrházakat, három általános élelmiszer-áruházat, négy vendéglátó egységet, huszonkét borprésházat és három kórházat létesített. A munkásgyarmatok egyalakos, kertes házakból álltak, ennek ellenére nem hívták őket kertvárosoknak. Pécssett más lakótelepek is épültek, ezek azonban már később, jobbra a húszas, harmincas és negyvenes években létesültek (Erzsébet-telep, ONCSA-telepek Kertvárosban).

A 18. században, Angliában lejáródott folyamatok a 19. század második felére Friuli Venezia Giulia tartományt is elérték. Ennek első jelei a textiliparban mutatkoztak: az új műszaki találmányok és felfedezések gyorsan terjedtek. A

Gli interventi di insediamento alle periferie delle città degli inizi degli anni Trenta del XX secolo (Bruck an der Mur, Graz) vanno in una direzione simile. Solo i grandi interventi di insediamento dei fautori del nazionalsocialismo che non costruirono case indipendenti ma in gran parte casette a schiera si rifanno, sia per parte riguarda i vantaggi di abitare nel verde sia nel linguaggio formale, all'idea della città giardino.

Allo stesso tempo anche gli insediamenti di case plurifamiliari, come la colonia di Kerpely a Leoben / Donawitz (Alfred Keller, 1907-22), riprendono le piccole soluzioni della città giardino fino a trasporre nelle grandi dimensioni. Le forme di questa tipica architettura nazionale non sono diverse da quelle della città giardino.

6. Tipologia urbanistica e architettonica

Dall'inizio del XIX secolo sorsero in Europa nuovi metodi di progettazione urbanistica. Risalgono a questo periodo (1850-1920) numerosi piani urbanistici di ampliamento e alcuni di questi riservavano già delle zone per la costruzione di abitazioni e colonie operaie. I territori previsti per la costruzione degli insediamenti operai erano di diverse dimensioni, da alcune migliaia di metri quadri fino ad alcuni chilometri quadrati. Nella città di Győr, una professoressa del liceo scrisse un libro sulle cattive condizioni abitative della classe operaia e cercò una soluzione con la costruzione di case standard destinate agli operai. Il libro uscì a Győr intorno al 1890. Eugen Sobó, professore dell'Accademia mineraria di Banská Štiavnica descrisse il modo secondo cui e il motivo per il quale si dovevano progettare e costruire le case per gli operai (pubblicato a Banská Štiavnica nel 1899, Forstwirtschaftliche Baukunde, tomo II). Egli propose soluzioni concrete per la costruzione di tali case. Abbiamo trovato negli archivi dell'Ungheria occidentale alcuni "progetti tipologici di abitazioni per gli operai". Questi progetti potevano essere usati più volte ai fini della costruzione. Abbiamo visitato le stesse tipologie di case anche nel Burgenland orientale (Klingenbach, Siegendorf). Per le colonie di operai furono suggerite diverse tipologie di edifici, come la costruzione di case a schiera, palazzi a più piani autonomi, case doppie plurifamiliari, ecc. All'inizio del XIX secolo gli edifici erano ancora molto schematici e seriali:

army barracks, jails and alike, and were a subject of description and design in construction manuals. Their modular and rational structure allows for functional management of a modern operation, including a strict and careful control over workers. In addition to these buildings, there were other examples which were not as scientific, but pertained more to local traditions, primarily in regards to their form, stemming from the existing rural traditional architecture. Constructed in areas abounding in water and located near towns, these production plants like spinneries, silk spinneries and dye workshops, directly adopted techniques from water mills.

With the exception of Torviscosa and to a point Panzano, where the city layout is entirely or partly assumed from the garden city model, urban and technical features of other industrial neighbourhoods in the region had a rough layout. The city layout in Torviscosa is determined by clear functionality, conditioning the strict alignment of residential buildings along main traffic crossroads, which consist of access and minor local roads, and desired factory locations on town outskirts, where companies were located. It is important to bear in mind that factory and residential buildings constructed by companies are usually located in rural areas, which are surrounded by vegetation and abound in water. These features are necessary for company functioning, and are also useful since workers' neighbourhoods do not look as grim next to them.

In this respect, the choice architect De Min made, finding his inspiration in constructing the neighbourhood in Torviscosa as a garden city, seems quite unusual, since residential and factory buildings are surrounded by vegetation and nature of the Friuli plain. The project philosophy of the architect was for nature to separate the factories from the city (trees, bushes and small grass lawns), which emphasises architectural particularities, providing character to space design.

On the other hand, development of Panzano was much more complex and detailed. The workers' neighbourhood was created during World War I and modified during the entire 20th century. Even if architectural connection with traditional houses of the garden city was emphasized in Panzano, and the neighbourhood layout

životni prostor postajao je sve "humaniji", U to vrijeme nije postojao sustavni razvojni plan za područje Baranje. "Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft (DDSG)" i "Zsolnay" tvornica gradili su radnička naselja i rudarska naselja tijekom 1880.-tih i 1890.-tih. Kuće u tim naseljima bile su građene prema jedinstvenim standardiziranim planovima, u istom stilu. Pred kraj 19. stoljeća, "DDSG" je posjedovao brojne stanove i socijalne građevine (velike prodavaonice hrane). Ova je kompanija izgradila do 1895. godine izgradila ukupno 1300 stanova s kuhinjama, sobom, povrtnjakom i starim poljoprivrednim zgradama. Rudnik Szabolcs imao je ukupno 729 stanova do 1913. godine. U gradovima Pécsbányatelep, Szabolcs, Vasas i Somogy, "DDSG" je podupirao 7 škola, kulturna društva, 3 velika prehrambena dućana, 4 gostionice, 22 vinske preše i 3 bolnice. Radnička naselja sastojala su se od niza kuća za jednu obitelj s vrtom, premda se nikada nisu nazivali "vrtne gradovi". U Peci su izgrađena i druga stambena naselja za činovnike ali tek u 20.-tim, 30.-tim i 40.-tim godinama 20.-tog stoljeća (naselje Erzsébet, "ONCSA" u Kertvárosu).

U drugoj polovini 19. stoljeća isti događaji koji su obilježili 18. stoljeće u Engleskoj javili su se i u pokrajini Furlanija-Julijska krajina. Prva posljedica otkrića i inovacija – osobito u tekstilnoj industriji- do kojih je došlo iznimno brzo za to doba, promijenilo

načrtovane gradnje naselja, prva faza je bolj inženirsko tehnična vas (servis pred estetiko in vegetacijo), leta 1914 pa so izvedli še drugo fazo širitve naselja (platinasto mesto), kjer se je vpliv vrtnega mesta dodobra izrazil.

Drugače je bilo v Furlaniji - Julijski krajini, ideje o vrtne mestu in drugi principi načrtovanja mest ter širitve mestnega območja niso bile sprejete. Območje je bilo nenehno v razvoju in prepuščeno vplivom industrialcev. Lokalna politika je bila prešibka, da bi s svojimi bolj socialnimi programi presegla vplive kapitala. Tako stanje se je ohranilo do začetkov dvajsetih let dvajsetega stoletja.

Z vzponom fašizma se je okrepila ideja o celovitosti družbe in v odnosu do tovarn. V tem času je najbolj znan primer tovarniškega mesta Torviscosa. Mesto je na pobudo Mussolinija materializiralo idejo celovitosti družbe: delo, življenje in skrb za državo. Mesto v Furlaniji je upoštevalo potrebe prostorske afirmacije nove politike in vplive industrije, združeni so v zelo kratkem času postavili novo tovarno (predelava sladkornega trsa) in stanovanjske enote za delavske družine. Mesto so začeli graditi 27. oktobra 1937, izgradili so ga v 320 dneh. 21. septembra 1938 je mesto odprl Benito Mussolini. 26. oktobra 1940 so nekdanjo vasico Torre di Zuino uradno preimenovali v mesto Torviscosa, takrat je mesto že obsegalo dvojno površino kot leta 1938.

Győr, street view, 1914. [arch. G. Fiala]

Einfamilienhäusern mit Gärten, trotzdem wurden sie nicht als Gartenstädte bezeichnet. In Pécs wurden auch andere Wohnsiedlungen gebaut, ebenso Beamtsiedlungen; diese entstanden jedoch erst später in den 1920er, 30er und 40er Jahren (Erzsébet-Siedlung, ONCSA-Siedlung in Kertváros).

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts geschah in Friaul - Julisch Venetien das, was im 18. Jahrhundert England geprägt hatte: Die erste Folge der Entdeckungen und Neuerungen — insbesondere in Verbindung mit der Textilindustrie — die in einer für damalige Verhältnisse atemberaubenden Geschwindigkeit erfolgte, war eine veränderte Siedlungsweise in der Region. Die seit Jahrhunderten auf dem Lande verbreitete Praxis des Webens und Spinnens, vor allem um die untätigen Tage der langen Wintermonate zu nutzen, erwies sich bald als zu statisch und unproduktiv, um der immer größeren Nachfrage des Marktes gerecht zu werden. Die Mechanisierung der Textilarbeit führte zunächst dazu, dass die Familienarbeit aufgegeben wurde und es zu einer Konzentration in großen Werkstätten kam, die überwiegend in der Nähe von Flussläufen und Kohlebergwerken angesiedelt waren, aus denen die Energie für den Maschinenantrieb erhalten wurde.

Die meisten Industrieunternehmen jener Zeit sind linear aneinander gereiht, mehrgeschossige Gebäude mit einem mäßigen Schnitt und großzügigen Öffnungen in den Fassaden. In diesen Fabriken konzentrierte sich die Arbeit der Armen und Landstreicher. Erbaut nach dem Modell der öffentlichen Gebäude wie z. B. Krankenhäuser, Kasernen, Gefängnisse usw., wurden sie in den Beschreibungen und Zeichnungen der Handbücher des Bauingenieurwesens aufgegriffen. Ihr modularer und rationaler Aufbau erlaubte eine funktionale Verwaltung der modernen Arbeitsweise und eine strenge und aufmerksame Kontrolle über die Belegschaften. Neben diesen Gebäuden gab es viele weitere, allerdings weniger wissenschaftliche sondern eher "mundartliche" Beispiele, deren Gestaltung sich aus der ländlichen Tradition der einheimischen Gebäude ableitete. Erbaut in wasserreichen Gebieten und nicht weit von den Ortschaften entfernt, erbten diese neuen Produktionsstätten wie Spinnereien,

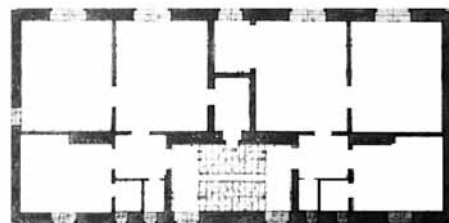
Veränderungen in der Luftqualität mit großer Geschwindigkeit folgten und es wurde möglich, neue Siedlungsformen zu entwickeln. Ebenfalls in der Region wurden die Familien in der Provinz über Jahrhunderte hinweg in der Regel in der Nähe von Flüssen angesiedelt, was die Entwicklung der Siedlungsweise beeinflusste. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts geschah in Friaul - Julisch Venetien das, was im 18. Jahrhundert England geprägt hatte: Die erste Folge der Entdeckungen und Neuerungen — insbesondere in Verbindung mit der Textilindustrie — die in einer für damalige Verhältnisse atemberaubenden Geschwindigkeit erfolgte, war eine veränderte Siedlungsweise in der Region. Die seit Jahrhunderten auf dem Lande verbreitete Praxis des Webens und Spinnens, vor allem um die untätigen Tage der langen Wintermonate zu nutzen, erwies sich bald als zu statisch und unproduktiv, um der immer größeren Nachfrage des Marktes gerecht zu werden. Die Mechanisierung der Textilarbeit führte zunächst dazu, dass die Familienarbeit aufgegeben wurde und es zu einer Konzentration in großen Werkstätten kam, die überwiegend in der Nähe von Flussläufen und Kohlebergwerken angesiedelt waren, aus denen die Energie für den Maschinenantrieb erhalten wurde.

E korbán a legtöbb ipartelep a telek hosszirányában, "lineárisan" épült be. A többszintes épületek egyenes vonalú utak mentén, szigorú sorban épültek: a csekély keresztmetszetű belsőket határoló homlokzatok nagyobb részét nagyfelületű nyílások töltötték ki. Ezekben az üzemekben a legszegényebbek és a hajléktalanok is munkához jutottak. Az épületek legtöbbje a mérnöki szakkönyvek leírásából és műszaki rajzaiból jól ismert mintatervek alapján épült, ahogy nem volt ez máshogy a korabeli középületek, kórházak, kaszárnák vagy börtönök esetében sem. Szigorú méretrendben – "modulban" – tervezett, ésszerű felépítményük lehetővé tette a korszerű ipari technológiák, gépek és gépsorok megfelelő elhelyezését és működtetését, ugyanakkor megkönnyítette az alkalmazottak munkájának folyamatos ellenőrzését. A főépületek mellett számtalan kisebb-nagyobb melléképületet is emeltek, ezek kialakítása – igen hasonlóan az itt használt nyelvi tájszóláshoz –, a helyi építészeti vidékies formáit követte. A településektől nem túl nagy távolságra, vízben gazdag vidékre épített új ipari termelőhelyek – szövődéák, selyemfonodák és festődék – műszaki megoldásukat a vízimalmoktól örökölték.

Torviscosa és Panzano városszerkezete nagyjából-egészéből a kertvárosok alaprajzi kialakítását követte: a térségben létesült, más ipari településeik ezektől jól megkülönböztethető módon, kevésbé bonyolult alaprajzi rendszerrel épültek. Torviscosa városszerkezetét tisztán a rendeltetés határozza meg. A lakóépületeket az átmenő, nagy városrészeken és az ezekre merőleges

blocchi di case a schiera di cento metri di lunghezza, con piccoli giardini e collegati da stretti viottoli. La costruzione e le infrastrutture si svilupparono fino alla fine del XIX secolo in modo positivo: i quartieri residenziali erano organizzati sempre più "a misura d'uomo".

Per la Contea di Baranya nello stesso periodo non esisteva ancora nessun progetto di sviluppo urbanistico unitario. La DDSG e la fabbrica Zsolnay fondarono negli anni 1880 e 1890 insediamenti per operai e colonie per minatori. Le case nelle colonie furono costruite in uno stile unitario sulla base di progetti tipologici analoghi. La DDSG possedeva verso la fine del XIX secolo e a cavallo del nuovo secolo numerose abitazioni operaie ed edifici ad uso sociale (magazzini per alimenti). Fino al 1895 costruì in tutto 1.300 abitazioni con cucina, una camera,

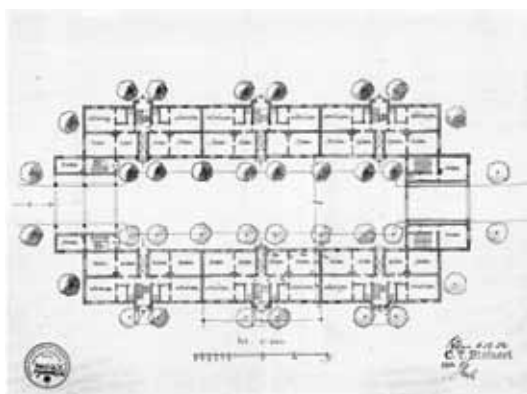
Ljubljana, Fond apartments, 2011.

relied on a model workers' neighbourhood, ideology was not always emphasised, due to a mix of different types and styles of buildings, typical for different historic periods.

In Carinthia, or in Klagenfurt and Villach, houses for railway workers were quite comfortable. They were constructed close to railway tracks, in several parallel rows. Flats mostly consisted of 2 rooms, occasionally with an additional small room. Green areas behind the houses were important, even the smallest grass surfaces were used for growing vegetables. Industrial sites close to Klagenfurt and Villach were in fact towns and neighbourhoods. In Villach, there was enough space to construct family houses and townhouses on the outskirts, next to the factory. Moreover, a type of two- or three-storey simple house was constructed here, with flats for factory workers.

In Slovenia, different basic urban forms are visible from these flats. Development of these basic urban forms was determined by urban design and the surroundings - river bank, narrow valleys and other local features. Depending on conditions, some types are more functional than others. Three-storey buildings were constructed in Idrija and Tržič. Houses with more than two storeys could not be found in Maribor. The trend of urban forms and rectangular construction is more prominent there than in other places, where construction solutions were adapted to a tram line or a river bank. In Idrija, Jesenice, Trbovlje and Litija, the idea of a garden city was not taken into consideration. On the other hand, these ideas were integrated into buildings in Tržič from the very beginning.

Construction of most workers'

Tržič, Preska - part, ground plan.
[ZVKD Kranj]

je strukturu naselja u regiji. Prakse tkanja i predenja koje su stoljećima bile uobičajene u ruralnim područjima, tijekom dugih zimskih mjeseci, kada nije bilo poljoprivrednih radova, ubrzo su se pokazale previše statičnim i neproduktivnim za zadovoljavanje sve veće potražnje na tržištu. Obiteljski rad u proizvodnji tekstila napušten je prvi zahvaljujući novoj tehnologiji tako da se proizvodnja koncentrirala u velikim radionicama, koje su se obično nalazile u blizini rijeka i rudnika, koji su osiguravali energiju za pokretanje pogona.

Većina industrijskih tvrtki u to vrijeme bila je smještena u višekatnim građevinama u nizu s tipičnim presjekom i velikim otvorima s prednje strane. U ovim su tvornicama uglavnom radili siromašni i sezonski radnici. Građevine su izgrađene po modelu javnih građevina poput škola, vojarni, zatvora i slično i bile predmetom analiza u priručnicima za projektiranje i gradnju. Njihova modularna i racionalna struktura omogućavala je funkcionalno upravljanje suvremenom proizvodnjom, uključujući strogi i pažljivi nadzor radnika. Pored ovih građevina bilo je primjera koji nisu bili do te mjere znanstveni već su u većoj mjeri slijedili lokalnu tradiciju, prvenstveno u odnosu na formu koja je proistjecala iz postojeće ruralne tradicionalne arhitekture. Izgrađeni na područjima na kojima je bilo vode u izobilju i smješteni u blizini gradova, ovi proizvodni pogoni, poput tkalnica i radionica za bojanje, izravno su usvajali tehnike iz vodenica.

S iznimkom Torviscosa i dijelom Panzana, gdje plan grada u cijelosti ili djelomično slijedi model "grada vrta", urbane i tehničke karakteristike drugih industrijskih naselja u regiji imale su nepravilnije planove. Plan grada u Torviscosi određen je jasnom funkcionalnošću, uvjetujući strogi raspored stambenih zgrada duž glavnih prometnih križanja, koja povezuju pristupne i manje lokalne ceste te željene lokacije tvornice u gradskim predgrađima gdje su bile smještene i tvrtke. Važno je imati na umu da su tvornice i stambene zgrade, koje su izgradile tvrtke, obično smještene u ruralnim područjima, koja su okružena zelenilom i u kojima ima obilje vode. Ova su svojstva nužna za funkcioniranje tvrtki, pri čemu su i korisna, obzirom da zbog toga radnička naselja, smještena uz njih, ne djeluju tako sumorno.

Zgodovina nastanka mesta je povezana s sankcijama, ki so doletele Italijo med leti 1935-1936. Povezana je tudi s posledicami svetovne krize začete v letu 1929. Negativne zunanje gospodarske razmere so vplivale na razvoj lastnih industrijskih tehnologij, ki bi izkoriščale surovine na lokalnem območju. Razvoj in implementacije samozadostnosti industrije z dobavo surovin in izdelavo produktov je bilo s strani države dobro finančno podprto. Tako so izumili nov postopek predelave sladkornega trsa (*Arundo donax*) v celulozna vlakna. S tem so obšli doseđanje tehnologijo, ki je za proizvodnjo celuloze uporabljala hlodovino (bukev, jelka, bor). V drugi fazi so tehnologi začeli z iskanjem lokacije primerne za proizvodne obrate in so določili lokacijo današnjega mesta Torviscosa. Območje je močvirnato, kar ustreza gojenju sladkornega trsa. Na lokaciji je bila mala vasica Torre di Zuino, ki pa seveda v tistem času ni predstavljala nobene ovire. Lokacija je ustrezala tudi pogojem transporta (cestna mreža in železniška povezava Trst – Benetke), območje je blizu morja in v zaledju vasice je bilo potencialno veliko delovne sile.

Načrt mesta je preprost in povzema model vrtnega mesta. Mesto je postavljeno v Furlanski nižini in ga obkroža naravna krajina, v mestu so ulice zasnovane tako, da je dovolj prostora za vegetacijo (zelenice, žive meje in drevesa). Zelenje smiselno poudarja karakter stavb (proizvodni objekti, gledališče, športni objekti, sakralni objekti, stanovanjski objekti in drugi grajeni elementi ulice). Kompozicija mesta in objektov je zasnovana tako, da spoštuje medsebojne odnose (npr.: lokacija športne dvorane in gledališča je v liniji pogleda na industrijski objekt).

Urbanistični razvoj delavskega naselja Panzano pri Tržiču (Gorica) je bil bolj kompleksen in močno soodvisen od rasti proizvodnje. Naselje se je utrdilo in doseglo svojo celovito prostorsko izraznost med leti 1908 in 1927. Leta 1927 je bil naselju dodan zadnji del: hiše za nove zaposlene in zaposlene v upravi. Naselje je za Italijo izjemen in redek primer plodnega sodelovanja med zasebnim in javnim interesom pri načrtovanju urbanističnega razvoja in gradnji mestnih predelov.

Nasprotno kot v Italiji je bil na Koroškem v Avstriji urbanistični razvoj mest Beljak in Celovec precej nenačrtovan in usmerjen. Proces je bil spontan ter voden s strani

Seidenspinnereien und Färbereien ihre Techniken unmittelbar von jenen der Wassermühlen.

Wenn man Torviscosa und teilweise auch Panzano ausschließt, wo der Stadtgrundriss ganz oder teilweise dem Modell der Gartenstadt entlehnt wurde, zeichnen sich stadtplanungstechnisch die übrigen Industriesiedlungen in der Region durch einen nicht raffinierten Grundriss aus. Der Stadtgrundriss in Torviscosa wird durch eine klare Funktionalität bestimmt, die eine strenge Anordnung der Wohngebäude an den Durchfahrtsachsen entlang bedingt, die die Zufahrts- und örtlichen Nebenstraßen bilden, sowie durch die gewollte Randlage der Fabriken im Verhältnis zu den kleinen Ortschaften, auf deren Gebiet sich die Unternehmen angesiedelt haben. Es muss betont werden, dass die von Unternehmern errichteten Fabrik- und Wohngebäude in überwiegend ländlich geprägten Gebieten liegen, die von Natur aus sehr grün und wasserreich sind. Diese Eigenschaften sind für die Funktionsfähigkeit der Fabriken unabdingbar, aber auch nützlich, damit die für die Arbeiter gebauten Siedlungen weniger trostlos werden.

In dieser Hinsicht erscheint die Wahl des Architekten De Min, sich für den Bau der Siedlung Torviscosa vom Modell der Gartenstadt leiten zu lassen, eher eigenartig angesichts der Tatsache, dass die Wohn- und Fabrikgebäude mitten im Grünen und in der Natur der friaulischen Tiefebene liegen. Die Projektphilosophie des Architekten behält dem Element Natur (Bäume, Hecken oder einfacher Rasen) hingegen die Trennfunktion zwischen Fabrikgebäuden und Stadt sowie die Betonung der architektonischen Besonderheiten, die Raum ordnenden Charakter haben, vor.

Panzanos Entwicklung ist hingegen wesentlich komplexer und detaillierter. Die Arbeitersiedlung entsteht vor allem während des Ersten Weltkriegs und verändert sich im Laufe des gesamten 20. Jahrhunderts. Wenn in Panzano der architektonische Bezug auf die traditionellen Häuser der Gartenstadt klar hervortritt und der Siedlungsgrundriss die Funktionen der Musterarbeitersiedlung aufgreift, so tritt doch niemals eindeutig die Ideologie in den Vordergrund, auch aufgrund der vielen Stilrichtungen und Gebäudetypen, die für die verschiedenen

mellékutcák mentén helyezték el. A gyártelepet tudatosan a városoktól nagyobb távolságra, a települések peremén építették fel, eltérően a kisebb településektől, ahol az üzemek még mindig a lakott területekbe ágyazva létesültek. Ki kell emelni annak jelentőségét, hogy az újonnan létesített gyártelepek és lakóépületek nagyjából vidéken, az érintetlen természetben, zöldben és vízben gazdag tájakon épültek fel. Mindez a gyárak szempontjából sem voltak hátrányos, ugyanakkor a munkástelepülések reménytelen egyszerűségét sokban enyhítették.

Végiggondolva az elmondottakat különös jelentőséggel bír De Min építész döntése, aki Torviscosa településszerkezetét a kertvárosok mintájára tervezte meg. Az általa elképzelt település üzemi- és lakóépületei Friuli síkságának zöldben gazdag, természetes környezetében létesültek. Az építész – sajátos alkotói filozófiájának megfelelően – fenntartotta a természet meglévő elemeit (fákat, bokrokat és a gyepes területeket), ezeknek a gyárépületeket a várostól elválasztó feladatot szánt. Térrendező akarata építészetének különlegességét erősíti.

Panzano fejlődése még összetettebb és részleteiben is alaposabban átgondoltnak tűnik. A munkástelepülés jelentős része az első világháború alatt épült fel, de képe a 20. század során – egészen napjainkig – folyamatosan változik. Panzano esetében még világosabban kirajzolódik a hagyományos kertvárosi házzal való kapcsolat. Ugyanakkor a telep alaprajza a mintának vett munkáslakótelepek hagyományaihoz nyúlt vissza, habár utóbbiak eszmerendszere nem lép egyértelműen előtérbe, már csak az épületeknek a különböző történelmi korszakok jellemző, sokféle stílusú megformálása következtében sem.

A karintiai Klagenfurtban és Villachban a vasúti munkások számára épültek lakóházak, ezek komfortos kialakításukkal tűnnek ki. A munkásházak az állomás közelében épültek, az épületeket egy sorban, egymás mögött helyezték el. A lakások többsége két szobából állt, néhány házhoz pótlólag még egy kis kamrát illesztettek. Az itt lakók szempontjából különösen előnyösök voltak a házak mögött kialakított zöldes kertek, melyeket a telek hátsó

orto ed edifici rurali. Alla miniera di Szabolcs, nel 1913, appartenevano 729 abitazioni. A Pécsbányatelep, Szabolcs, Vasas e Somogy la DDSG gestiva 7 scuole elementari, centri culturali, 3 magazzini generali per gli alimenti, 4 trattorie, 22 cantine per la pigiatura nie operaie erano costituite da case unifamiliari con giardino, ma non furono mai definite città giardino. A Pécs furono eretti anche altri insediamenti operai, come anche insediamenti per impiegati statali; questi tuttavia sorsero solo successivamente: negli anni Venti, Trenta e Quaranta (insediamento di Erzsébet, villaggio ONCSA a Kertváros).

Nella seconda metà del XIX secolo, in Friuli Venezia Giulia accadde ciò che aveva caratterizzato l'Inghilterra nel XVIII secolo: la prima conseguenza delle scoperte e delle novità (soprattutto per quanto riguarda l'industria tessile) che si verificò con una velocità straordinaria per le condizioni di allora fu un diverso modo di costruire nella Regione. La prassi del tessere e del filare diffusa da secoli nelle campagne, soprattutto per sfruttare le giornate inattive dei lunghi mesi invernali, si dimostrò presto troppo statica e improduttiva per poter soddisfare la richiesta sempre più crescente del mercato. Dalla meccanizzazione della tessitura ne conseguì innanzitutto che il lavoro delle famiglie fu abbandonato e si giunse ad una concentrazione nelle grandi officine che erano sorte in prevalenza nelle vicinanze dei corsi dei fiumi e delle miniere di carbone da cui si traeva l'energia per far funzionare le macchine.

La maggior parte delle aziende di quel tempo sono edifici a più piani, tutti allineati, dal taglio tipologico modesto e ampie aperture sulle facciate. In queste fabbriche si concentrava il lavoro dei rurali che sfuggivano alla povertà. Costruite sul modello degli edifici pubblici, come per esempio ospedali, caserme, prigioni, ecc., furono illustrate nelle descrizioni e nei disegni dei manuali d'ingegneria. La loro struttura modulare e razionale permetteva una gestione funzionale del lavoro moderno e un controllo severo e attento dei dipendenti. Oltre a questi edifici ce ne furono molti altri; tuttavia si tratta di esempi poco scientifici e piuttosto "spontanei", la cui struttura traeva le proprie origini dalla tradizione rurale degli edifici locali. Costruiti in territori ricchi di acque e non lontano dai paesi, questi nuovi stabilimenti, quali filature di

neighbourhoods in Croatia is based on a simple, rational, orthogonal scheme. Locations of industrial premises and workers' neighbourhoods were often determined by technology (on river currents to use water as a power source) or in the vicinity of raw material deposits (coal, wood). An interesting colony exists in Duga Resa, called otok (island). It is a unique example of a workers' neighbourhood, located on a small, artificial river island, shaped like a wedge. Types of houses for workers differed from case to case. There were family houses or duplexes, then houses for multiple families with several dozen flats. Neighbourhoods from the end of the 19th century had simple façades with historic elements, and those constructed between the two world wars are exceptional examples of modern architecture, for example Raša. The designer of this neighbourhood, Gustavo Pulitzer, created one of the most picturesque images of the town from the modernist period in a rural area. In urban terms, he applied Le Corbusier's concept of a linear industrial city in practice with this project.

U tom pogledu, izbor arhitekta De Mina da mu kao nadahnuće za izgradnju naselja u Torviscosi posluži ideal "grada vrta", čini se posve neobičnim pošto su stambene i tvorničke građevine okružene vegetacijom i prirodom furlanijske ravnice. Ideja arhitekta u pogledu projekta bila je da zelene površine dijele tvornice od grada (stabla, grmlje i mali travnjaci), koje time naglašavaju arhitektonske posebnosti i daju karakter prostornom uređenju.

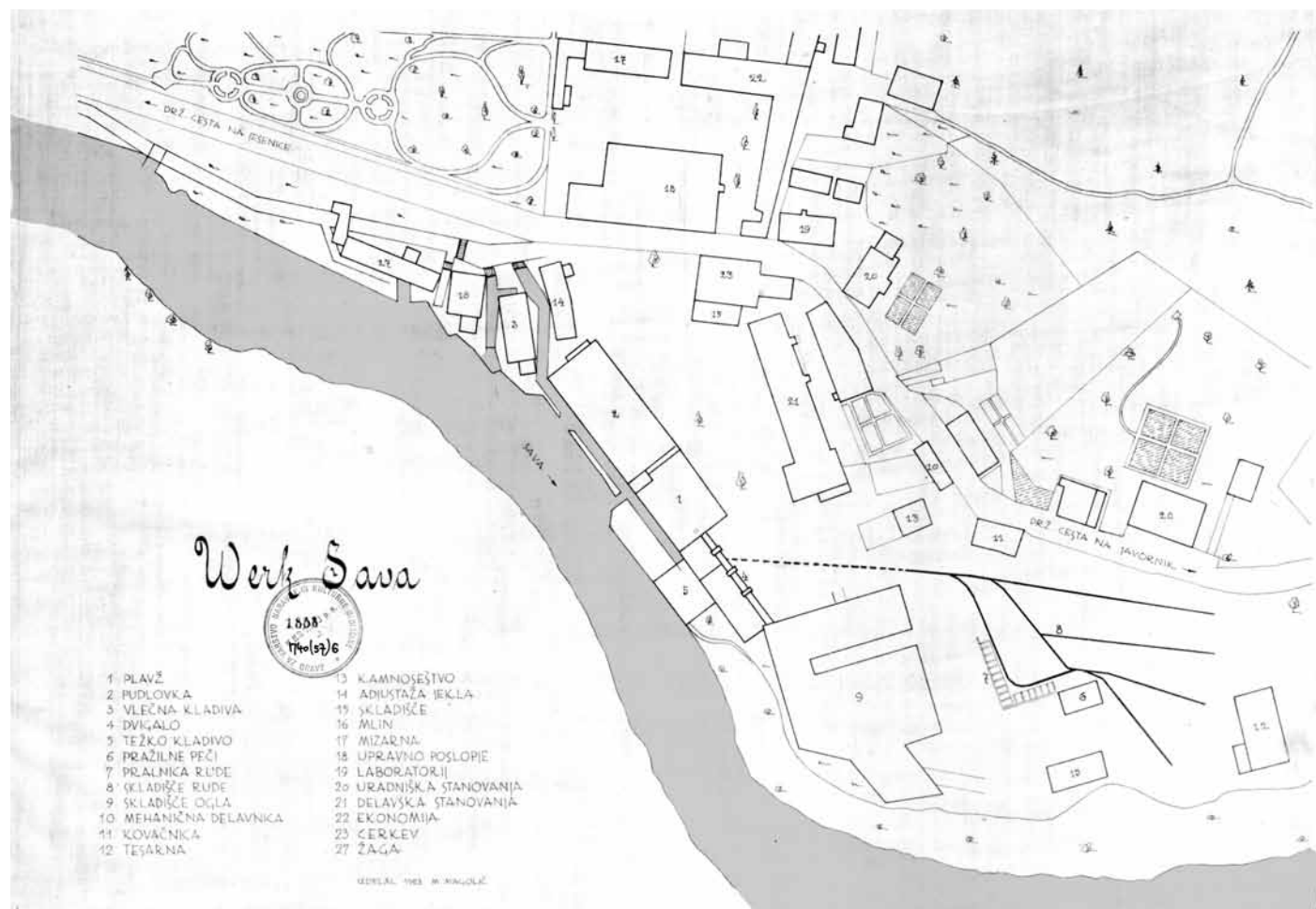
S druge strane, razvoj Panzana bio je puno složeniji i detaljniji. Radničko naselje stvoreno je tijekom Prvog svjetskog rata i modificirano tijekom čitavog 20 stoljeća. Čak iako je arhitektonska povezanost s tradicijskim kućama "vrtog grada" naglašena u Panzanu, a plan naselja se oslanjao na model radničkih naselja, ideologija nije uvijek isticana uslijed kombinacije različitih tipova i vrsta građevina, tipičnih za različita povijesna razdoblja.

U Koroškoj, u Klagenfurtu i Villachu, kuće za radnike željeznice bile su

industrijskih družb, ki so delavska naselja postavljala v bližini tovarn in rudnikov, brez obzira na mestni urbanizem.

Predmestje St. Ruprecht na jugu Celovca je primer kmečkega naselja v okviru mestnega tkiva, v okolici so bile različne tovarne (državna tobačna tovarna 1864, tovarna jermenov Koch 1880 in še druge manjše proizvodne hale) in tudi železniška postaja leta 1880. Prav postaja je bila ključnega pomena, da je ta mestni predel in celotno mesto pridobilo večjo veljavo kot industrijsko mesto. Kmečko naselje so tvorile skromne hišice, ki so jih delavci sami postavili. Enak je bil tudi urbanizem, če ga seveda lahko tako imenujemo. V tem urbanem kmečkem naselju so bili manjši vrtovi in tudi ograde za drobnico. V dvajsetih letih dvajsetega stoletja se vpliv socialdemokratskega Dunaja čuti tudi tu, tako so nastale boljše grajene hiše ("Arnold-Riese-Hof") za namestitev zaposlenih v tobačni tovarni in na železnici.

V Sloveniji je najbolj zanimiva železniška kolonija v Mariboru. Nahaja se na južni

Jesenice, Stara Sava, site plan. [ZVKD Kranj]

historischen Epochen kennzeichnend waren.

In Kärnten, namentlich in Klagenfurt und Villach, zeigten die Wohnhäuser für die Bahnarbeiter eine gewisse Konformität. In der Nähe des Bahnhofes gebaut, lagen sie in mehreren Zeilen hintereinander. Die Wohnungen bestanden meist aus 2 Zimmern oder zusätzlich zu diesen noch aus einem kleinen Kabinett. Wichtig waren die Grünflächen hinter den Häusern; sie wurden bis auf kleine Rasenstreifen als Gemüsegärten benutzt. Industriestandorte waren neben Klagenfurt und Villach kleinere Städte und Siedlungen. In letzteren war am Siedlungsrand nahe der Fabrik genügend Platz für Einfamilienhäuser und Häuser in Reihenlagen. Ebenso war hier der Typ des zwei- bis dreigeschossigen, einfachen Wohnhauses mit Werkswohnungen für die Arbeiter vorhanden.

In Slowenien kann man bei diesen Behausungen zwischen verschiedenen Typen städtebaulicher Grundformen unterscheiden. Die Entwicklung dieser städtischen Grundformen wurde von der urbanen Gestaltung sowie den Ausprägungen der Landschaft - Flusssufer, enge Täler oder andere lokale Bedingungen - bestimmt. Gemäß diesen Konditionen sind einige Typen zweckmäßiger als andere. In Idria und Tržič findet man zum Beispiel dreistöckige Häuser. In Maribor gibt es wiederum keine Häuser mit mehr als zwei Stockwerken. Dort ist die städtische, rechtwinkelige Ausrichtung offensichtlicher als an anderen Orten, wo Lösungen der Straßenlinie oder dem Flusssufer folgen. In Idria, Jesenice, Trbovlje und Litija wurde die Idee der Gartenstadt nicht beachtet. Andererseits wurden bei den Behausungen in Tržič diese Ideen von Anfang an eingebaut.

Der Bau der meisten Arbeitersiedlungen basiert in Kroatien auf einem einfachen, rationalen, orthogonalen Schema. Die Standorte der Industriegelände und Arbeitersiedlungen waren oft durch die Technologie bedingt (an Wasserläufen, um Wasser als Antriebsmittel nutzen zu können) oder in der Nähe der Rohstoffvorkommen (Kohle, Holz). In Duga Resa besteht eine interessante Kolonie unter dem Namen "Insel". Es ist ein einzigartiges Beispiel einer Arbeitersiedlung, die auf einer kleinen, künstlich geschaffenen, keilförmigen

határáig sűrűn beültettek. Az egyes ipari üzemek Klagenfurt és Villach mellett, a kisebb városokban és községekben is kialakították telephelyeiket. A gyártelepek közelségében megfelelő hely állt rendelkezésre szabadonálló, egyalakos házak és sorházak létesítésére. Ugyanitt két- és háromemeletes lakóházak típuserveinek felhasználásával egyszerű kialakítású szolgálati lakásokat is emeltek.

Szlovénia munkástelepeit vizsgálva többféle városépítészeti alaptípust is megkülönböztethetünk. Ezek fejlődését a már meglévő városszerkezet és a táj adottságai – folyópart, keskeny völgyek és más természeti adottságok – határozták meg. Az adott körülményekhez való alkalmazkodás szempontjából találkozzunk célszerűbb és kevésbé célszerű megoldásokkal is. Idriában és Tržičben kizárólag három szintes házakat építettek. Mariborban ellenben sehol nem találunk olyan munkásházat, amely két szintnél magasabb lenne. Utóbbi esetben a derékszögű, városias beépítés volt a meghatározó; más helyeken az újabb településrészek szerkezetét a meglévő utcahálózathoz vagy a folyópart vonalához illesztették. Idria, Jesenice, Trbovlje és Litija esetében a kertváros alapeszméje kevésbé befolyásolta az elrendezést. Ezzel szemben Tržič esetében a kertváros gondolata kezdettől fogva meghatározta a lakóhely beépítését.

Horvátországban a legtöbb munkástelepet egyszerű és ésszerű formában, hálós elrendezéssel építették. Az ipartelepek és munkáskolóniák helyét legtöbbször az felhasznált energiaforrások, a technológia, esetenként a nyersanyaglelőhelyek (szén, fa) közelsége határozta meg. Az új létesítmények gyakran épültek vízfolyások mellé, ami lehetővé tette, hogy a vizet hajtóerőként felhasználják. Duga Resa helységben "Otok" – "Sziget" – elnevezéssel épült figyelemre méltó munkástelep. Ez az egyetlen olyan kolónia, amely mesterségesen alkotott, ék alakú, apró folyami szigetre épült. A megvalósult munkásházak kialakítása esetenként más és más volt. Sok egy- és kétlakásos családi ház épült, de többlakásos házakról is tudunk, esetenként több tucat lakással. A 19. század végén emelt települések házainak historizáló homlokzatai megjelenésükben többnyire szerények. Raša két világháború között emelt házai ellenben már a modern építészet igényes alkotásai. E települések megépítésével

cotone, della seta e colorifici, ereditarono le proprie tecniche da quelle dei mulini ad acqua.

Escludendo Torviscosa e in parte anche Panzano, dove la pianta della città fu ripresa in toto o in parte dal modello della città giardino, gli altri insediamenti industriali della Regione si contraddistinguono, da un punto di vista urbanistico, per una struttura planimetrica non particolarmente articolata. La pianta di Torviscosa è determinata da una chiara funzionalità che comportò una severa disposizione degli edifici residenziali lungo gli assi di transito che costituiscono le strade di accesso e quelle secondarie, nonché dalla voluta posizione marginale delle fabbriche rispetto alle piccole località rurali sparse nel territorio ove erano insediate le aziende agricole. Va sottolineato che gli edifici ad uso industriale e residenziale eretti dagli impresari sorsero in territori a carattere prevalentemente rurale che, dal punto di vista naturale, si presentavano come ricchi di verde e di acque. Queste caratteristiche furono imprescindibili per la funzionalità delle fabbriche, ma si rivelarono utili in quanto, agli occhi degli operai, gli insediamenti apparvero più armonizzati nel contesto.

A tal riguardo la scelta dell'architetto De Min di lasciarsi ispirare dal modello della città giardino per la realizzazione dell'insediamento di Torviscosa si dimostra davvero particolare, in considerazione del fatto che gli edifici ad uso residenziale e industriale si trovano immersi nel verde e nella natura della bassa pianura friulana. Nella filosofia del progetto dell'architetto, l'elemento natura (alberi, siepi e semplici prati) doveva conservare la funzione separatrice tra edifici ad uso industriale e città nonché accentuare le ordinate particolarità architettoniche.

Lo sviluppo di Panzano, invece, è più complesso e particolare. L'insediamento operaio sorse principalmente durante il primo conflitto mondiale e andò modificandosi nel corso dell'intero XX secolo. Se a Panzano il riferimento architettonico alle case tradizionali della città giardino si manifesta chiaramente e la pianta riprende le funzioni dell'insediamento modello, tuttavia l'ideologia alla base non appare mai altrettanto evidente, anche a causa delle molte tendenze stilistiche e delle tipologie di edifici che furono realizzati in diverse epoche storiche.

In regards to standardised plans, none were specifically favoured in Styria, but certain forms of houses were constructed quite often with small differences, which lead to the conclusion that these concepts best suited the needs of factory owners who had them constructed, in terms of expenses and lodging possibilities.

A standardised plan worth mentioning is the fast construction program for workers' houses, developed by Raphael Meneghel for ÖAMG. Meneghel's wood house for several families, usually referred to as "emergency flat" was constructed with small differences in the period from 1919 to 1921 in Leoben Seegraben (three houses for several families), in 1920 in Leoben Salzlände (three houses for several families), in 1920 in Zeltweg (two houses for several families), in 1920 in Trieben (three houses for several families), around 1920 in Veitsch Pretalsiedlung (two houses for several families), and in the period from 1921 to 1924 in Eisenerz Veiglwiase (24 houses for several families). Naturally, the fact that the investor was always the same factory - ÖAMG, must be taken into consideration. Some of these wooden houses are still well preserved, regardless of their "low quality of construction".

Moreover, since 1890 the most common house type in Styria became a house with several flats per storey, replacing the type of house with an entrance through the porch, the first type of an early house for workers. With hallways constructed in advance, resembling bay windows and with restrooms located on stair landings, these houses were usually three-storey duplexes with four flats per storey. This seemed to be the best use for a small plot. This type of construction, with minimal differences in dimensions, in regards to the organisation of storeys and flat size, was widely used, creating quite significant urban neighbourhoods. The houses were positioned according to a specific layout, resembling a system of pavilions, usually in large numbers. Examples include Mürsbogen in Kapfenberg in 1900-1905, called "Zwanzigerhäuser" (twenties), in Donawitz in 1907-1914 or Ziegenburg in Hönigsberg in 1909-1921. Moreover, this also includes a number of buildings in Vordernbergstraße street in Eisenerz around 1890, and Pretalsiedlung in Veitsch in 1899. No network of public institutions existed in these neighbourhoods, but at least each residential unit in the rural area had a small yard at its disposal.

sasvim komforne. Bile su izgrađene blizu željezničke pruge u nekoliko paralelnih redova. Stanovi su se uglavnom sastojali od dvije sobe, ponekad s dodatnom malom sobom. Zelene površine iza zgrada bile su važne, čak su najmanje površine korištene za uzgoj povrća. Industrijski lokaliteti u blizini Klagenfurta i Villacha zapravo su bili gradovi i naselja. U Villachu je bilo prostora za izgradnju obiteljskih kuća i kuća u paru u predgrađu, u blizini tvornice. Tu se gradila vrsta jednostavnih dvokatnica ili trokatnica sa stanovima za tvorničke radnike.

U Sloveniji se kod radničkih stanova mogu prepoznati različite osnovne urbane forme. Razvoj ovih osnovnih urbanih formi uvjetovan je urbanim projektima i okolicom – obalom rijeke, uskom dolinom i drugim lokalnim karakteristikama. Ovisno o uvjetima, neki su tipovi funkcionalniji od drugih. U Idriji i Tržiču izgrađene su trokatne zgrade. Kuće s više od dva kata nisu se mogle naći u Mariboru. Trend ili urbane forme i pravokutna konstrukcija ovdje su naglašenije nego na drugim mjestima gdje su strukturalna rješenja prilagođena tramvajskim linijama ili obali rijeke. U Idriji, Jesenicama, Trbovlju i Litiji, ideja o "gradu vrtu" nije uzimana u razmatranje. S druge strane, ove su ideje integrirane u građevine u Tržiču od samog početka.

Izgradnja većine radničkih naselja u Hrvatskoj temelji se na jednostavnoj racionalnoj pravokutnoj shemi. Lokacije industrijskih postrojenja i radničkih naselja često su uvjetovane tehnologijom (na riječnim tokovima radi korištenja vode kao energetskog izvora) ili u blizini nalazišta sirovina (ugljen, drvo). Postoji jedno zanimljivo naselje u Dugoj Resi, nazvano "otok". To je jedinstven primjer radničkog naselja koje se nalazi na malom, umjetnom otoku u obliku klina. Tipovi kuća za radnike razlikovali su se od slučaja do slučaja. Postojale su obiteljske kuće ili "dupleksi", potom kuće za veći broj obitelji s nekoliko desetina stanova. Naselja s kraja 19. stoljeća imala su jednostavne fasade ukrašene povijesnim, stilskim elementima, a one izgrađene između dva svjetska rata bile su iznimni primjeri suvremene arhitekture, kao Raša na primjer. Projektant ovog naselja, Gustavo Pulitzer, stvorio je jedan od najslikovitijih izgleda grada iz modernog doba, u ruralnom području. U urbanističkom smislu, na ovom je projektu primijenio u

strani željezničke proge. Urbanistična mreža je preprosta pravokutna zasnova z glavno osjo, ki je vzporedna z željezniško progo. Os poteka v smeri vzhod – zahod. Os je širša kot druge ulice in jo označuje drevored. Vzdolžne (pravokotne) stavbe sledijo osrednji osi in mreži ulic. Stavbe imajo 4 bivalne enote na etažo, ker so stavbe dvoetažne to pomeni, da je v enem objektu do 8 družin. Vsaki družini pripada manjši zelenjavni vrt. Kolonija predstavlja zgledno humanizirano delavsko sosesko.

Koncept delavskih naselij temelji na ideji vrtnege mesta, a je v praksi ta ideja doživela spremembo zaradi razdelitve po socialnem položaju prebivalcev. V mestni strukturi delavskih naselij je razvidna delitev na delavski, tovarniški in upravni del. Vsak del ima arhitekturne elemente pogojene uporabnikom, hkrati so objekti smiselno ozelenjeni, kar omehča te razlike.

Na Štajerskem v Avstriji je bilo podobno kot na Koroškem, urbanistično načrtovanje ni predvidevalo prostorskega razvoja z ozirom na industrijske obrate. Bolj usmerjeno načrtovanje je bilo šele ob prihodu socialdemokratov na oblast. Tudi novejša naselja vrstnih hiš iz dvajsetih in tridesetih let dvajsetega stoletja imajo vzorce (forme, ulična mreža, ozelenitev) povzete iz ideje vrtnege mesta. Kolonija Kerpel pri Leobnu (Alfred Keller, 1907-22) presega ustaljene modele in uvaja večstanovanjske stavbe, ki pa vseeno spoštujejo koncepte vrtnege mesta in niso v nasprotju s tipično arhitekturo na tem območju.

6. Urbanistična in arhitekturna tipologija naselij

Od začetka 19. stoljeća so se v Evropi pojavljale nove metode pri urbanističnom načrtovanju in širjenju mest. Iz tega obdobja (1850-1920) poznamo već načrtov širitve mest in nekateri od teh že uključujuju gradnju delavskih naselij in območji za socialno gradnju. Profesor Eugen Sobó iz mesta Győr je napisal knjigo, kjer konkretizira problematiko delavskoga razreda in predlaga konkretne rešitve za gradnju delavskih stanovanj. Svoje ugotovitve je objavil tudi v zborniku za gozdarstvo (Schemnitz 1899), tipske načrte so uporabili na različnih lokacijah (Klingenbach, Siegendorf). Načrti so bili izdelani za različne tipe objektov: samostojne enostanovanjske, nadstropne

Flussinsel gelegen war. Der Typ der Arbeiterwohnhäuser unterscheidet sich von Fall zu Fall. Anzutreffen sind Ein- bzw. Zweifamilienhäuser, aber auch Mehrfamilienhäuser mit mehreren Dutzend Wohnungen. Die Siedlungen vom Ende des 19. Jahrhunderts haben schlicht gestaltete Hausfassaden mit historistischen Elementen, und jene, die aus der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen stammen, wie zum Beispiel Raša, stellen herausragende Beispiele der modernen Architektur dar. Der Planer dieser Siedlung, Architekt Gustavo Pulitzer, schuf eines der malerischsten Stadtbilder der Moderne und zwar in der Provinz. Im städtebaulichen Sinne setzte er mit diesem Projekt das Konzept der linearen Industriestadt von Le Corbusier um.

Was Typenpläne angeht, so ist in der Steiermark von keinen Empfehlungen die Rede, jedoch gibt es einige Wohnhausformen, die sehr oft und mit nur geringfügigen Abwandlungen zur Anwendung kamen, was den Schluss nahe legt, dass diese Konzepte in Bezug auf Kosten und die Möglichkeiten der Unterbringung am besten den Anforderungen der Werke entsprachen, die sie errichten ließen.

Als eine Art Typenplan kann das Schnellbauprogramm für Arbeiterhäuser, das Raphael Meneghel für die ÖAMG entwickelte, bezeichnet werden: Meneghels Holzmehrfamilienhaus, das oft mit dem Attribut "Nothwohnung" versehen war, wurde in ähnlichen Varianten 1919/21 in Leoben Seegraben (drei Mehrfamilienhäuser), 1920 in Leoben Salzlände (drei Mehrfamilienhäuser), 1920 in Zeltweg (zwei Mehrfamilienhäuser), 1920 auch in Trieben (drei Mehrfamilienhäuser), um 1920 in Veitsch Pretalsiedlung (zwei Mehrfamilienhäuser) und 1921-24 in Eisenerz Veiglweise (24 Mehrfamilienhäuser) errichtet. Natürlich gilt es zu bedenken, dass es sich beim Bauherrn immer um dasselbe Werk, nämlich die ÖAMG handelte. Einige dieser Holzhäuser sind trotz ihrer "minderwertigen" Bauart auch heute noch ausnehmend gut erhalten.

Weiters ist in der Steiermark zu beobachten, dass sich nach der hauptsächlichen Verwendung des Laubenganges als Grundtyp des frühen Arbeiterwohnhauses

Gustavo Pulitzer tervező a modern építészet festői városképeit alkotta meg, mindezt pedig nem is a fővárosban, hanem vidéken tette. Ami magát a városépítészeti megoldást illeti, az építész Le Corbusier lineáris ipari városának elképzelését ültette át Horvátországba.

Stájerországban nem találtunk megépítésre ajánlott títusterveket. Ezzel szemben nem egy lakáselrendezési forma – jelentéktelen eltérésekkel – több településen is fellelhető. Talán nem vagyunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy az építetők, ahol csak lehetett, igyekeztek a számunkra legmegfelelőbb, a költségek és elhelyezés lehetőségeit leginkább figyelembevevő terveket megvalósítani.

A títustervek felhasználásának egyik módja a Raphael Meneghel építész által az ÖAMG – Österreichisch-Alpine Montangesellschaft – részére kifejlesztett, gyorsan felépíthető munkásházak építése volt. Meneghel nagyjából megegyező formájú, fából készült családi házait gyakran a "szükséglakás" lekicsinylő jelzőjével illették. (1919/21-ben Leoben-Seegrabenben három többlakásos lakóháza épült, később Leoben Salzländen 1920-ban három többlakásos családi ház, 1920-ban Zeltwegben két többlakásos családi ház, 1920 körül Veitsch Pretalsiedlung két többlakásos családi ház és ugyancsak 1920-ban Triebenben három többlakásos családi ház és 1921-24-ben Eisenerz Veiglwiesében huszonnégy többlakásos családi ház.) Ne felejtjük el azonban, hogy minden esetben ugyanaz a vállalkozás – esetünkben az ÖAMG – volt az építető. Érdeemes megjegyezni, hogy ezek közül az építése korában "kis értékűnek" ítélt faházak közül nem egy a mai napig feltűnően jó állapotban van.

Stájerországban az 1890-as évektől a hagyományos tornácos munkásházak korábbi, kizárólagos alkalmazása mellett egyre inkább "fogatolt" házakat is építettek: utóbbiak hamarosan a többlakásos lakóházak legelterjedtebb típusává váltak. Ezek a többlakásos épületek a homlokzat síkjából kilépő, erkélyszerű lépcsőházaikkal, a lépcsőpihenők szintjén elhelyezett illemhelyekkel leggyakrabban háromemeletes, négyfogatos ikerház formájában épültek. Előnyös volt, hogy kis méretű telken is elfértek és ilyen módon a meglévő építési helyek takarékos kihasználását tették lehetővé. Ezt a títust

In Carinzia, e per la precisione a Klagenfurt e Villaco, le case costruite per i ferrovieri presentavano una certa uniformità. Realizzate nelle vicinanze della stazione, erano disposte su più file una dietro l'altra. Le unità abitative erano costituite da 2 camere o in aggiunta a queste tipologie disponevano in aggiunta di uno stanzino. Importanti erano le aree verdi dietro le case che venivano tutte adibite ad orto e giradino. Oltre a Klagenfurt e Villaco, altri centri industriali erano presenti in piccole città e villaggi. Posti ai margini di queste realtà urbane gli insediamenti produttivi erano in grado di offrire, nelle vicinanze, aree libere sufficienti per l'edificazione di case monofamiliari e a schiera. In questi casi sono rintracciabili semplici tipologie di case a due o tre piani con alloggi per gli operai.

In Slovenia si possono distinguere diverse tipologie di abitati destinati ai lavoratori. Lo sviluppo di questi insediamenti fu determinato dall'organizzazione urbana e dalle caratteristiche del paesaggio (sponde dei fiumi, valli strette o altre situazioni locali). In base a queste condizioni alcune tipologie si dimostrarono più funzionali di altre. Ad Idrija e Tržič si trovano per

Maribor, 2010. [Zupančič]

We can moreover assume that the type of small house used in the Schachtsiedlung neighbourhood in Fohnsdorf (1920-1922) was constructed after a German model (Krupp). (Compare Friedrich Achleitner, *Österreichische Architektur im 20. Jahrhundert*, volume II, page 184ff).

The Schutzbundsiedlung neighbourhood in Knittelfeld (1924) and its small house type, as well as both architects, Franz Schuster and Franz Schacherl, stem from the Viennese municipal residential construction, and could be compared to houses in Vienna, whose construction was financed by GESIBA.

7. Social institutions

Colonies often had public institutions like schools, preschools, social buildings, stores, cultural clubhouses etc. In western Hungary, for instance in Győr-Gyárvarós (workers' colony 1905-1918) there were churches, a preschool, primary school for girls and boys, small "corner shops", inns, laundry shops, small shoe-maker shops, boutiques and other facilities, along with the construction of buildings. The social situation, however, was not always ideal: inhabitants in the mining neighbourhood of Brennberg, in the vicinity of Sopron, had to wait for a hundred and twenty years until a church and cemetery were built. During that time, those deceased in the colony had to be buried in a near-by village of Agendorf, 8 kilometres away.

While old European cities were ready to explode from citizen pressure and a rise in city proletariat, in Friuli/Venezia-Giulia villages and towns remained passive observers of the surrounding industrial development, due to a lack of financing industrialists and local entrepreneurs in the area. Stock exchanges, banks and chambers of commerce became "cathedrals" of industrial culture at the time, while in north-eastern Italy the construction of high chimneys evoked fear among citizens that new social problems could emerge.

However, the approach to these problems was different, and the experience from north European societies was applied, where industrialisation began earlier and was not regulated. Thus, late industrialization in Italy and previous experience mitigated the biggest consequences brought about by changes. New factories were erected in

praksi Le Corbusierov koncept linearnog industrijskog grada.

U odnosu na standardizirane planove, u Štajerskoj nijedan od njih nije imao prednost, premda su određeni oblici kuća građeni prilično često, s vrlo malim odstupanjima, što dovodi do zaključka da su upravo ti koncepti najbolje odgovarali potrebama vlasnika tvornica, koji su ih gradili vodeći računa o troškovima i mogućnostima smještaja.

Standardizirani plan kojeg svakako treba spomenuti je program brze izgradnje radničkih kuća koji je izradio Raphael Meneghel za "ÖAMG". Meneghelova drvena kuća za nekoliko obitelji, obično znana kao "stan za hitne slučajeve" građena je s malim varijacijama u razdoblju od 1919. do 1921 u Leoben-Seegrabenu (tri kuće za nekoliko obitelji), 1920. godine u Leoben-Salzlände (tri kuće za nekoliko obitelji), 1920. u Zeltwegu (dvije kuće za nekoliko obitelji), 1920. u Triebenu (tri kuće za nekoliko obitelji), oko 1920. u Veitsch-Pretalsiedlungu (dvije kuće za nekoliko obitelji) i u razdoblju od 1921. do 1924. u Eisenerz-Veiglweise (24 kuće za više obitelji). Naravno potrebno je uzeti u obzir činjenicu da je investitor uvijek isti - tvornica "ÖAMG". Neke od ovih drvenih kuća još uvijek su dobro očuvane, bez obzira na njihovu "niskokvalitetnu gradnju".

Pored toga, od 1890. godine najuobičajeniji tip kuće u Štajerskoj postala je kuća s

ali dvojčki. Prvotne vrstne zazidave so se z razvojem načrtovanja postopoma približale človeškemu merilu in so nova naselja postala kvalitetna bivalna okolja. V županiji Baranya ob prelomu koncu devetnajstega stoletja še ni obstajal mestni razvojni načrt. V tem času sta DDSG in Zsolnay-Fabrik postavila delavske hiše po tipskih načrtih, naselje je bilo dokaj monotono in uniformno. Družba DDSG je do leta 1895 postavila 1300 stanovanjskih enot s kuhinjo in sobo, vsaki enoti je pripadal majhen zelenjavni vrt. Rudniku Szabolcs je leta 1913 pripadalo 729 stanovanj, kar je za tiste čase veliko. Navkljub velikemu številu stanovanj, osnovnih šol, gledališčem, bolnišnicam in drugim servisnim objektom za ta naselja ne moremo trditi, da so bila postavljena v duhu vrtnega mesta.

V Furlaniji – Julijski krajini se je v drugi polovici devetnajstega stoletja dogodilo to kar se je Angliji dogodilo že v osemnajstem stoletju – inovacije v proizvodnih procesih in druga odkritja na področju znanosti. Odkritja na področju tekstilne industrije so bistvena za to območje (nastanek mesta Torviscosa na osnovi tehnološkega izuma). Spremeni se poselitveni vzorec zaradi priseljevanja zaradi potreb industrijskih obratov, zaradi transportnih linij in zaradi trgovanja.

Tovarniški objekti so bili grajeni po načelu praznih volumnov, ki so omogočali namestitve strojev in produkcijskih linijskih

Maribor, 2010.

schließlich ab ca. 1890 die Organisationsform des "Späners" als häufigste Mehrfamilienhausform durchsetzt. Mit vorgebauten, erkerartigen Treppenhäusern und auf den Treppenpodesten untergebrachten Toiletten und sehr häufig in Form eines dreigeschossigen Vierspänners als Doppelhaus ausgeführt, ergab dies bei weitem die beste Ausnutzung eines kleinen Grundstückes. Damit wurde dieser Typ überall in geringfügig unterschiedlichen Dimensionen, was Geschoßorganisation und Wohnungsgröße betrifft, angewendet und es entstanden städtebaulich sehr prägnante Siedlungen, indem diese Häuser meist in größerer Anzahl, vergleichbar mit einem Pavillonssystem, im Rasterschema angeordnet wurden. Beispiele sind der Mürsbogen in Kapfenberg 1900-1905, die "Zwanzigerhäuser" in Donawitz 1907-1914 oder die Ziegenburg in Hönigsberg 1909-1921, weiters auch viele Bauten in der Vordernbergstraße in Eisenerz um 1890 und die Pretalsiedlung in Veitsch 1899. Wohnfolgeeinrichtungen gab es in diesen Siedlungen nicht, aber zumindest hatte jede Wohneinheit im ländlichen Bereich einen kleinen Nutzgarten zur Verfügung. Weiters kann man vermuten, dass der Kleinhaustypus, der bei der Fohnsdorfer Schachtsiedlung (1920-22) zum Einsatz kam, möglicherweise ein deutsches (Krupp'sches) Vorbild hatte. (Vgl. Friedrich Achleitner, Österreichische Architektur im 20. Jahrhundert, Band II, S. 184ff).

Bei der Knittelfelder Schutzbundsiedlung (1924) stammt der Kleinhaustypus wie auch die Architekten Franz Schuster und Franz Schacherl aus dem Wiener Gemeindewohnbau und ist vergleichbar mit den Häusern, welche die GESIBA in Wien förderte.

7. Soziale Einrichtungen

Die Kolonien wurden oft mit öffentlichen Gebäuden wie Schulen, Kindergärten, Sozialbauten, Geschäften, Kulturhäuser, usw. versehen. In Westungarn, z.B. in Győr-Gyárvaros (Arbeiter-Kolonie, 1905-1918): Kirchen, Kindergarten, Elementarschule für Mädchen und Buben, kleine "Eck-Geschäfte", Gaststätten, Waschwäuser, kleine Schustereien, Boutiquen, usw. wurden mit der Schaffung von Wohnhäusern parallel gebaut. Die Lage war aber nicht immer so ideal: in der Bergbausiedlung Brennberg – in der Nähe von Sopron – mussten die Einwohner

sok helyen alkalmazták, bár esetenként a lakás méreteit vagy az emeleti alaprajz elrendezését kisebb-nagyobb mértékben módosították. A házakat szabadonállóan, hálós utcarendszerbe illesztve építették: felhasználásukkal hatásos városépítészeti együttesek jöttek létre. Példaként említjük az 1900-1905 között a Kapfenberg melletti Mürsbogenben épült "húszas házakat" – "Zwanzigerhäuser" –, továbbá Donawitz (1907-1914) lakónegyedét, Hönigsbergben az u.n. "Kecskevárát" – "Ziegenburg" – (1909-1921). 1890 körül Eisenerzben, a Vordernberg utca házai valamint Veitschben a Pretal lakótelep (1899) ilyen típusú épületek felhasználásával keletkezett. A települések ez időben még nélkülözték ugyan a közösségi létesítményeket, ugyanakkor a vidéki környezetben épült lakóegységek mindegyike rendelkezett kis haszonkerttel.

A fohnsdorfi Schachtsiedlung (1920-22) feltételezésünk szerint német példákat (Krupp Művek lakónegyedei) utánoz (v.ö.: Friedrich Achleitner: Österreichische Architektur im 20. Jahrhundert – Osztrák építészet a 20. században – II. kötet, 184).

A knittelfeldi "védszövetség" település (Schutzbund, az 1924 és 1934 között a köztársasági alkotmány védelmére osztrák szociáldemokrata szervezet) esetében a kisházak típusmegoldása a bécsi szövetkezeti lakások – "Gemeindewohnbau" – példáját követte (1924). A település épületei igencsak hasonlítanak a GESIBA – "Gemeinnützige Siedlungs- und Bauaktiengesellschaft" ("Közhasznú Települési- és Építő Részvénytársaság) önkormányzati támogatással megvalósított bécsi lakóépületeihez. Mindez nem véletlen, hiszen maguk az építészek, Franz Schuster és Franz Schacherl is a bécsi lakásépítés tevőleges résztvevői voltak.

7. Szociális létesítmények

A lakótelepekkel egy időben közcélú épületek, iskolák, óvodák, szociális létesítmények, üzletek, kultúrház és egyéb létesítmények is épültek. Jó példa erre a nyugat-magyarországi Győr-gyárvarosi munkáskolóniája (1905–1918), ahol a lakóházak mellett templom, óvoda, fiú- és leány elemi iskola, apró sarki üzletek, vendéglátó helyek, mosóházak, kis cipésműhely, kis üzletek és tűzoltószertár is épült. A helyzet azonban nem mindenütt

esempio case a tre piani. A Maribor al contrario non c'è nessuna casa con più di due piani. Qui l'organizzazione urbana ortogonale è più evidente che in altri luoghi, dove le soluzioni seguono la linea stradale o la sponda del fiume. Ad Idria, Jesenice, Trbovlje e Litija, l'idea della città giardino non fu presa in considerazione. Al contrario queste idee furono applicate sin dall'inizio alle abitazioni di Tržič.

La costruzione della maggior parte degli insediamenti operai in Croazia si basa su un semplice schema razionale ortogonale. I siti delle zone industriali e degli insediamenti operai furono spesso condizionati dalla tecnologia (lungo i corsi d'acqua per poter sfruttare l'acqua come forza motrice) oppure dalla vicinanza ai giacimenti di materie prime (carbone, legna). ADuga Resa si trova un'interessante colonia con il nome di "Isola". Si tratta di un esempio unico di insediamento operaio situato su una piccola isola realizzata artificialmente a forma di cuneo all'interno di un fiume. La tipologia di case operaie si differenzia da caso a caso. Si trovano case mono o bifamiliari, ma anche case plurifamiliari con decine di abitazioni. Gli insediamenti della fine del XIX secolo presentano facciate sobrie con elementi storici e quelle che risalgono al periodo tra le due guerre, come per esempio Raša, costituiscono eccezionali esempi di architettura moderna. Il progettista di questo insediamento, l'architetto Gustavo Pulitzer, creò uno degli scenari urbani più suggestivi dell'epoca moderna, pur tuttavia in un ambito di provincia. In termini urbanistici, con questo progetto egli applicò il concetto della città industriale lineare espresso da Le Corbusier.

In Stiria non si può parlare della presenza di progetti con nuove soluzioni tipologiche; tuttavia ci sono alcune soluzioni abitative utilizzate più di frequente con variazioni minime, cosa che suggerisce che queste soluzioni rispondevano meglio, in termini di costi e possibilità di alloggio, ai requisiti richiesti dagli stabilimenti che li fecero costruire.

Come esempio di progetto tipologico si può citare il programma di costruzione ad elementi prefabbricati per le case destinate agli operai sviluppato da Raphael Meneghel per la OAMG: il condominio in legno di Meneghel, a cui spesso fu affibbiato l'appellativo di "abitazione d'emergenza", fu eretto in

remote locations, institutions were created, binding workers to companies even after working hours - with lodgings and solid social flats where workers from afar would live. But that is not all. Next to factories or in areas in their vicinity, factories contributed to a range of services created for the local population, like electricity or telephone, the first fire departments, daycares and preschools, schools and retirement homes. Thus neighbourhoods spread naturally, and the "colonisation" appearance was avoided.

A public theatre was constructed in Panzano for associates, with a swimming area next to it (destroyed in World War II in 1920), which was a palpable sign of company policy. In Torviscosa, in addition to a company dining hall, coffee shop and restaurant, swimming facilities with athletic buildings were constructed, which was in line with national policies stimulating sports for youth and the working masses, supported by the fascist regime. Institutions constructed by local entrepreneurs for workers and associates were primarily an expression of a specific ideology, that of factory paternalism, which reached its peak between the end of the 19th century and the 40s of the 20th century.

In Carinthia, in the workers' town of St. Ruprecht next to Klagenfurt, a small workers' neighbourhood was constructed in the mid 1920s with public resources, modelled after a neighbourhood in Vienna,

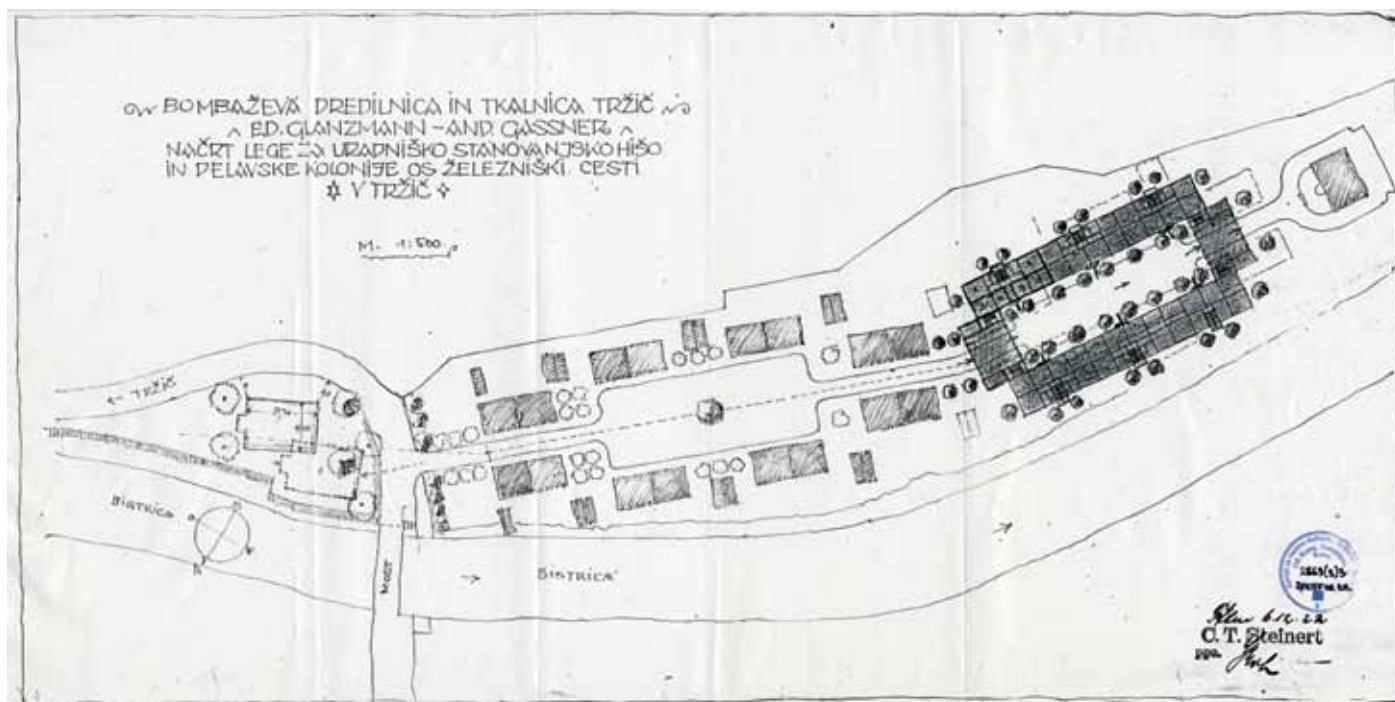
nekoliko stanova na svakom katu, što je zamijenilo tip kuće s natkrivenim ulazom, prvi tip rane kuće za radnike. S unaprijed konstruiranim hodnicima sličnim izbojcima i toaletima smještenim na stubištima, ove su kuće obično bile trokatni "duplexi" s četiri stana na svakom katu. To je bio najbolji način iskorištavanja malih parcela. Ova vrsta gradnje, s minimalnim razlikama u dimenzijama u odnosu na organizaciju katova i veličinu stanova, koristila se u značajnoj mjeri i na taj način stvarala značajna urbana naselja. Kuće su pozicionirane prema određenom planu, nalik na sustav paviljona, obično u velikim brojevima. Primjeri uključuju Mürlbogen u Kapfenbergu u razdoblju 1900.-1905., nazvan "Zwanzigerhäuser" (dvadesete), u Donawitzu 1907.-1914. ili Ziegenburgu u Hönigsbergu 1909.-1921. Time je obuhvaćen i određen broj zgrada u ulici Vordernbergstrasse u Eisenerzu iz 1890. i Pretalsiedlungu u Veitschu iz 1899. godine. U ovim naseljima nije postojala bilo kakva mreža javnih ustanova, ali je bar svaka stambena jedinica u ruralnim područjima imala na raspolaganju malo dvorište.

Možemo štoviše pretpostaviti da je tip male kuće korišten u naselju Schachtsiedlungu u Fohnsdorfu (1920.-1922.) bio izgrađen po njemačkom, Kruppovom modelu (usporedi: Friedrich Achleitner, Österreichische Architektur im 20. Jahrhundert, svezak II, strana 184ff). Kod naselja Schutzbundsiedlung u

trakov. Skeletna gradnja in zunanji ovoji sta bili ključna tehnološka principa gradnje proizvodnih objekata. Takav princip je bio nemalokrat uporabljen tudi pri gradnji stanovanjskih objektov v industrijskih naseljih. Nova tehnologija se je težko prilagajala arhitekturni tipiki območja, saj je bilo merilo tovarne mnogokrat preseženo od merila stavb, ki so prevladala v teh krajih. Mlini ob vodi in barbarske delavnice so bile vmesni člen med arhitekturo tovarnih in arhitekturo avtohtonih stanovanjskih objektov.

Torviscosa in del Panzano sta primera mest, ki v osnovi sledita načelom funkcionalizma in se nato približata ideji vrtnega mesta. Ulice spoštujejo avtomobil in ljudi. Zeleni pasovi, parki in drevesni nasadi mehčajo strogo arhitekturo in urbanistično mrežo osi in pogledov. Razvoj Panzana je bil bolj kompleksen. Panzano je del mesta in zato toliko bolj spoštuje in sledi obstoječi mestni sliki (urbanizem, arhitekturne elemente).

Na Koroškem, predvsem v Celovcu in Beljaku, kažejo stanovanja za železniške delavce precejšnjo mero skladnosti in urejenosti. Stavbe so postavljene v ulično mrežo vzporedno z železniško progo. Stanovanja imajo po dve sobi, nekatera imajo še dodatni manjši kabinet, vsakemu stanovanju je pripadal še manjši zelenjavni vrt za hišo. V Beljaku so postavljene tudi več etažne (2 ali 3) vrstne hiše za namestitve delavcev.

Tržič, Preska, site plan. [ZVKD Kranj]

der Bergbausiedlung hundertzwanzig Jahre lang warten, bis endlich eine Kirche gebaut und ein Friedhof geschaffen wurde. Bis dahin mussten die Verstorbenen der Kolonie im nächstgelegenen Dorf Agendorf, in einer Entfernung von 8 Kilometern, beerdigt werden.

Während im Laufe des 19. Jahrhunderts die alten europäischen Städte unter dem Druck des Bürgertums und dem Aufkommen des städtischen Proletariats explodieren, bleiben in Friaul - Julisch Venetien die Dörfer und Städte passive Zuschauer der sie umgebenden industriellen Entwicklung, da solide Finanzgeber und ein lokales Unternehmertum fehlen. Börsen, Banken, Handelskammern werden die neuen Kathedralen der nunmehrigen Industriekultur, während in Nordostitalien der Bau emporragender Schornsteine im Bürgertum die Angst vor neuen und unerwünschten gesellschaftlichen Problemen auslöst.

Letztere werden allerdings anders gehandhabt, wobei die zuvor in den nordeuropäischen Gesellschaften gemachten Erfahrungen genutzt werden, wo die Industrialisierung früher kam und gleichzeitig unregelmäßiger war. Auf diese Weise haben die Verspätung, mit der die Industrialisierung Italiens erfolgte, und die erworbenen Kenntnisse die stärksten Auswirkungen der Veränderung, wenn auch nicht vollkommen, gelindert. Die neuen Fabriken entstehen an abgelegenen Orten, es werden Einrichtungen geschaffen, mit denen die Arbeiter auch außerhalb der Arbeitszeit an das Unternehmen gebunden werden, Schlafräume und anständige Sozialwohnungen, in denen die von weither gekommenen Belegschaften leben. Das ist aber noch nicht alles. Neben den Fabriken oder in den nahen Ortschaften tragen die Unternehmen zum Ausbau des Dienstleistungsangebots für die Wohnbevölkerung bei, wie Strom und Telefon, erste Feuerwehreinheit, Krippen und Kindergärten, Schulen und Altenheime, damit die Umgebung wächst, ohne "kolonialisiert" zu werden.

In Panzano wird ein soziales Theater für die Mitarbeiter mit daran angeschlossenen Badeanstalten gebaut (1920, im Zweiten Weltkrieg zerstört), um ein greifbares Zeichen der Unternehmenspolitik zu setzen, während in Torviscosa neben Theater und Kantine, Bar und Gaststätte auch ein Schwimmbad

volt ilyen példaszerű. Sopron közelében, a brennbergi bányásztelepülésen a lakosoknak százhusz évig kellett arra várni, hogy templomuk felépüljön. A kis bányásztelepülésnek közel egy évszázadig saját temetője sem volt, a kolónia halottait a településtől jó nyolc kilométerre, Ágfalva községben temették el.

Amíg a 19. század során Európa jelentősebb történelmi városai a polgárság és a feltörekvő városi munkásság növekvő igényeinek megfelelően robbanásszerű gyorsasággal növekedtek, addig Friuli Venezia Giulia falvai és városai az őket körülvevő térség gyors ipari fejlődésének csupán télen tanúi voltak. Oka volt ennek, hogy hiányoztak a térség gazdaságából a megbízható pénzügyi alapok és a helyi vállalkozóréteg is erőtlén volt. Az ipari forradalom új keletű katedrálisai, a börzék, bankok és kereskedelmi kamarák és az ipartelepek égbenyúló téglakéményei Észak-Kelet-Itália polgáraiban félelmet ébresztettek: a térség lakóit a várható, új és nem kívánatos társadalmi problémák is erősen aggasztották.

Ennek a helyzetnek azonban voltak előnyei is, hiszen az észak-európai országoknak az iparosítás korábbi időszakában szerzett tapasztalataiból sokat tanulhattak. Az előbbi helyeken igen korán, de teljességében szabályozatlan körülmények között indult meg az átalakulás. Itáliában a késői iparosítás súlyos hatásait a változások várható következményeinek ismeretében – ha nem is teljes mértékben – enyhíteni tudták. Az új gyárak a települések szomszédságában épültek. A gyártelepek építésével egy időben és egy sor olyan létesítményt is megvalósítottak, amelyek a munkásokat a munkaidőn túl is a vállalkozáshoz kötötték. Az üzemek mellett munkásszállók és szociális lakások várták a távolról érkező munkavállalókat. És ez még nem is volt minden. A gyárakhoz közeli helységekből az új befektetők hozzájárultak a lakosság komfortját szolgáló létesítmények, így az elektromos áramellátás és a telefonhálózat kiépítéséhez. E tájban alapították az első tűzoltóságokat, de épültek bölcsődék, óvodák, iskolák és öregek otthona is. A térség gazdagodott, meghozta anélkül, hogy a vidéket "gyarmatosították" volna. Panzanóban hozzáértő, szociálisan érzékeny vállalkozói politikát folytattak. Hogy ennek kézzelfogható jelét adják, ilyen megfontolásból 1920-ban

varianti simili nel periodo 1919-1921 a Leoben Seegraben (tre condomini), nel 1920 a Leoben Salzlände (tre condomini), nel 1920 a Zeltweg (due condomini), nel 1920 anche a Trieben (tre condomini), intorno al 1920 a Veitsch - Pretal (due condomini) e nel 1921-1924 a Eisenerz Veiglweise (24 condomini). Naturalmente bisogna considerare che si trattava sempre dello stesso committente ovvero della ÖAMG. Alcune di queste case in legno, nonostante la loro costruzione "scadente", si conservano in modo eccellente ancor oggi.

Per il caso della Stiria va inoltre osservato che, dopo l'utilizzo della casa con portico quale modello dedotto dall'antica abitazione adibita agli operai, a partire dall'ultimo decennio del XIX secolo s'impose, come soluzione condominiale più ricorrente, la tipologia organizzata in forma di palazzo quadrifamiliare. Con vani scala ricurvi a forma di bovindo e toilette collocate sui pianerottoli delle scale, l'alloggio era spesso composto come casa in duplex all'interno di un palazzo quadrifamiliare a quattro piani. Questa soluzione risultò di gran lunga la migliore al fine di sfruttare i piccoli appezzamenti di terreno. Questa tipologia fu adottata ovunque in forme e dimensioni leggermente diverse l'una dall'altra, sia per quanto attiene l'organizzazione dei piani sia per la dimensione delle unità abitative, generando insediamenti molto tipici dal punto di vista urbanistico: case disposte come padiglioni in una struttura urbana reticolare. Esempi di tale tipologia sono presenti lungo il viale Mürsbogen a Kapfenberg, opera del periodo 1900-1905, le "case degli anni Venti" a Donawitz (1907-1914) oppure il borgo di Ziegenburg a Hönigsberg (1909-1921), oltre a molti edifici risalenti al 1890 circa posti sulla Vordernbergstraße ad Eisenerz e all'insediamento di Veitsch - Pretal costruito nel 1899. In questi insediamenti non ci furono infrastrutture suburbane ma almeno ogni unità aveva a disposizione un piccolo orto nell'adiacente area rurale.

Si può inoltre ipotizzare che la tipologia di casetta impiegata per l'insediamento del macello di Fohnsdorf (1920-1922), derivi con probabilità da un modello tedesco (Krupp'sch – Cfr. Friedrich Achleitner, "Österreichische Architektur im 20. Jahrhundert", Vol. II, pag. 184 e ss).

Nel caso dell'insediamento difensivo di Knittelfeld (1924), la tipologia della casetta

called Riesenhof. A state-owned tobacco factory constructed houses for workers within its compound, while the railway constructed houses with flats for its workers. Preschools, specialty stores and small shops were opened close to these buildings.

Inns, coffee shops, a church, a parish house and a cemetery were already there. In 1926, a new cinema was initially a subject of dispute among the people. Cinema was very important for the workers to establish their own cultural identity. The film selected for the opening (*The Battleship Potemkin*) speaks for itself. A worker's existence should not be complicated, but simple like his life or work. Minimum standards in the 18th century were expanded with an idea of "city villages", showing a trace of modesty. Simple graphic solutions and a rational development of interior architecture with elaborate façades, received respect of the owners and industrialists.

Almost all workers' neighbourhoods in Croatia had well-organized public institutions at their disposal. This primarily refers to neighbourhoods constructed between the two world wars. The Bataville neighbourhood in Borovo/Vukovar even had a small sports airport.

In Styria, the "humane" aspect rarely extended farther than a vegetable garden, oven, laundry shop and a stall for small animals. It seems people often relied on the existing infrastructure in old city centres. At least the mining and industrial towns had factory restaurants, hospitals and social halls.

The "Brunner" colony in Pöfling Brunn had several houses for social functions: a preschool, primary school, library, hospital for emergencies and stores with basic supplies for the workers to obtain cheap food products. In Wasendorf, the area surrounding a rolling mill had a factory restaurant, cooling cellar, slaughterhouse and bowling alley. In the neighbourhood of Trofaiach, stores were planned behind arcades, an example assumed from national socialist neighbourhoods.

8. Financial aspects

The important question is who and how, directly or indirectly, stimulated the construction of workers' colonies.

Knittelfeldu (1924.) potječe tip malih kuća, kao i obojica arhitekata (Franz Schuster i Franz Schacherl), iz bečke općinske stambene gradnje i može se usporediti s kućama u Beču, čiju je izgradnju financirala "GESIBA".

7. Socijalne ustanove

Naselja su često imala socijalne ustanove

V Sloveniji razlikujemo med različnimi stavbnimi tipi. Razvoj stavbnih tipov je bil soodvisen od obstoječih danosti okolja (bližina reke, ozka dolina, dostopnost lokacije) in tudi od morfologije mestnega tkiva. Glede na pogojene danosti so nekateri načini pozidave ugodnejši kot drugi. V Idriji in Trziču so izrazitejši večetažni objekti, v Mariboru pa so značilni dvoetažni objekti. V Mariboru je ulična mreža pravokotna in poravnana

Tržič, Preska. [ZVKD Kranj]

und Sportanlagen im Einklang mit der vom faschistischen Regime geförderten nationalen Politik des Sports für die Jugend und Arbeitermassen gedacht wird. Diese von den lokalen Unternehmern für Arbeiter und Mitarbeiter im Allgemeinen gebauten Einrichtungen sind Ausdruck einer präzisen Ideologie, der Ideologie des Fabrikpaternalismus, der Ende des 19. Jahrhunderts bis in die 40er Jahre des 20. Jahrhunderts seinen Höhepunkt erreichte.

Im Arbeiterwohnort St. Ruprecht vor den Toren Klagenfurts errichtete die öffentliche Hand in Kärnten Mitte der 1920er Jahre einen kleinen Arbeiterhof nach Wiener Vorbild, den "Riesehof", die staatliche Tabakfabrik baute Tabakarbeiterhäuser und auch die Bahn baute Häuser mit Wohnungen für Ihre Arbeiter. In der Nähe dieser Bauten lagen Kindergärten, Konsum und kleine Geschäfte.

Gasthäuser, Volkscafé, Kirche, Pfarrhaus und Friedhof waren schon vorhanden. Das 1926 eröffnete Volkskino war bei den bürgerlichen Bewohnern von Anfang an umstritten. Für die Schaffung einer eigenen kulturellen Identität der Arbeiterschaft war das Kino von großer Bedeutung. Die Auswahl des Eröffnungsfilms - "Panzerkreuzer Potemkin" - mag als Indiz dienen.

Das Leben eines Arbeiters sollte nicht kompliziert sein, weder sein Leben noch seine Arbeit. Die minimalen Standards im 18. Jahrhundert wurden mit der Idee von Stadtdörfern mit einer Spur von Bescheidenheit bereichert. Einfache grafische Lösungen und vernünftige Entwicklungen der Innenarchitektur gegenüber Kompositionen an der Fassade haben den Respekt der Besitzer und der Industrie gewonnen.

Fast alle Arbeitersiedlungen Kroatiens verfügen über sehr gut organisierte öffentliche Einrichtungen. Das bezieht sich vor allem auf die Siedlungen, die zwischen den beiden Weltkriegen gebaut wurden. Die Siedlung Bataville bei Borovo/Vukovar hatte sogar einen eigenen Sportflughafen.

In der Steiermark ging die "Menschlichkeit" meist über Gemüsegarten, Backöfen, Holzlagen, Waschküchen und Kleintierställen kaum hinaus. Man scheint sich oft auf die ohnehin vorhandene Infrastruktur in den alten Ortskernen verlassen zu haben. Bergbau- und

színházakat építettek, melyhez fürdőintézet is csatlakozott (az együttes a második világháborúban megsemmisült). Torviscosa esetében a színház, üzletek, vendéglátó helyek, éttermek és bár mellett gondoltak az uszoda- és sportlétesítmények létesítésére is. Mindezt elsősorban a munkástömegeknek, ezen belül is az ifjúságnak szánták, ami összhangban volt a fasiszta hatalom sportot pártoló nemzeti politikájával. A munkásoknak és az alkalmazottaknak épített létesítmények a helyi vállalkozók jól átgondolt törekvéseit bizonyította, ami megfelelt a "gyári paternalizmus" (vállalkozói atyáskodás) – ideológiájának. Ez a szemlélet a 19. század végétől a 20. század negyvenes éveikig erősen befolyásolta a szociálpolitikát.

Karintiában, Klagenfurt kapujában, a St. Ruprecht munkástelepén az 1920-as évek közepén bécsi mintára közösségi pénzek felhasználásával apró munkásfalut – "Riesehof" – hoztak létre, ugyanakkor az állami dohánygyár és a vasút is lakóházakat épített munkásai számára. A lakótelepek közelében óvoda, a fogyasztási szövetkezet boltjai és kisebb üzletek helyezkedtek el.

Vendéglők, "népkávéház", templom, plébániaépület és temető már volt a környéken. A "népmozit" – "Volkskino" 1928-ban nyitották meg, ami a környéken élő polgárok heves tiltakozását váltotta ki. A munkásság öntudatának növelése szempontjából azonban különösen fontos volt a "népfilm-színház" létesítése. Egyáltalában nem véletlen, hogy a mozi a "Potyemkin cirkáló" című film vetítésével nyitották meg. "A munkás mindennapjai – se az életük, se a munkájuk – ne legyen bonyolult" – vélték. A 18. században e szerény igényeket a "városfalvak" – "Stadtdörfern" – gondolatával igyekeztek gazdagítani. A házak homlokzatai maradjanak egyszerűek, szerény, grafikus jellegű díszekkel ékesítve. a hangsúly a belsők gondos építészeti kialakításán legyen; az ilyesfajta "becsületes" szemléletváltozás a tulajdonosok és az ipar elismerését is kivívta.

Horvátország munkástelepülései – közülük is leginkább azok, amelyeket a két világháború között épültek – jól működő közintézmény-hálózattal rendelkeztek. A Borovo/Vukovar melletti Bataville településnek még saját sportrepülőtere is volt.

aveva origine, così come l'esperienza degli architetti Franz Schuster e Franz Schacherl, dalle soluzioni abitative adottate dal Comune di Vienna ed è paragonabile alle case costruite nella capitale austriaca dall'impresa edile ed immobiliare GESIBA.

7. Infrastrutture sociali

Le colonie spesso erano dotate di edifici pubblici come scuole, asili, edifici ad uso sociale, negozi, centri culturali, ecc. Nell'Ungheria occidentale, per esempio a Győr-Gyárvaros (colonia operaia, 1905-1918), chiese, scuole materne ed elementari per ragazzi e ragazze, piccoli negozietti "ad angolo", trattorie, lavanderie, calzolari, negozi di vestiario, ecc., furono realizzati parallelamente alla costruzione delle case. La collocazione tuttavia non fu sempre ideale: nell'insediamento minerario di Brennbeg, nelle vicinanze di Sopron, gli abitanti dovettero attendere ben centoventi anni prima che fosse costruita una chiesa e realizzato il cimitero. Fino ad allora dovettero seppellire i morti nel camposanto del villaggio più prossimo di Agendorf, posto ad una distanza di 8 km.

Mentre nel corso del XIX secolo le antiche città europee stavano demograficamente esplodendo sotto la pressione dell'inurbamento di nuovi cittadini e delle masse proletarie, i paesi e le cittadine del Friuli Venezia Giulia rimasero passivi spettatori dello sviluppo industriale circostante per la mancanza di solidi finanziatori di una classe imprenditoriale locale. Borse, banche e camere di commercio divennero i nuovi riferimenti della cultura industriale del momento, mentre nel Nord-est italiano la costruzione delle svettanti ciminiere dissolveva nella borghesia il timore dell'insorgere di nuovi problemi sociali indesiderati.

Questi ultimi furono tuttavia gestiti diversamente, facendo tesoro delle esperienze acquisite dalle società nordeuropee nelle quali l'industrializzazione era giunta prima, evolvendosi allo stesso tempo in modo più disordinato. In tal modo il ritardo col quale si verificò l'industrializzazione nell'Italia del nord e le conoscenze acquisite mitigarono, anche se non del tutto, gli effetti più violenti degli stravolgimenti sociali. Le nuove fabbriche sorsero in luoghi isolati: furono realizzate infrastrutture collettive con le quali i lavoratori vennero assicurati

It seemed that ideas mostly arrived directly from factory owners. In some neighbourhoods the municipalities, religious municipalities, trade unions and other political forces had successfully stimulated the construction of workers' neighbourhoods. In Győr-Gyárváros, ideas came from factory owners, councillors and the mayor. Construction expenses were financed by a joined stock company. Factory owners held 50% of the stock, the town municipality 20%, banks held 20% and construction societies which assumed the works, 10%.

In Friuli/Venezia-Giulia the companies of the time belonged to families from the highest social classes (Italian and foreign), whose interests encompassed everything from real estate and land possession to production and finances. Their interest in finances was clear from shares in stock they held in credit institutions and banks which participated in the construction of industrial neighbourhoods and other institutions for the wider public.

As was the case with shipbuilding, construction activities of the Cosulich family were supported by specific regulations of the Austrian government, which facilitated and stimulated residential construction for workers employed in factories of the empire; The act from 1892 regarding benefits for new buildings, and the one from 1902 on benefits for buildings with healthy and cheap flats, are some of the most important regulations, guaranteeing tax exemptions and credit

poput škola, vrtića, društvenih zgrada, prodavaonica, domove kulture, itd. U zapadnoj Mađarskoj, primjerice u Győr-Gyárvárosu (radničko naselje, 1905.-1918.) crkve, vrtić, osnovna škola za djevojčice i dječake, mali kvartovski dućani, gostionice, praonice rublja, postolari, dućani s odjećom i drugi sadržaji građeni su zajedno s ostvarenjem stambenih građevina. Socijalna situacija, međutim, nije uvijek bila idealna: stanovnici rudarskog naselja Brennberg, u blizini Soprona morali su čekati 120 godina da dobiju crkvu i groblje. Prije toga su preminule stanovnike tog naselja sahranjivali u susjednom selu Agendorfu, udaljenom 8 kilometara.

I dok su stari europski gradovi bili na rubu eksplozije zbog pritiska stanovnika i porasta gradskog radništva, sela i gradići regije Furlanija-Julijska krajina ostali su pasivni promatrači okolnog industrijskog razvoja zbog nedostatka investitora i lokalnih poduzetnika u tom području. Burze, banke i privredne komore postale su "katedrale" industrijske kulture u to vrijeme, dok je u sjevernoj Italiji izgradnja visokih dimnjaka izazivala strah od pojave novih socijalnih problema među građanima.

Međutim, pristup ovim problemima bio je različit, a uglavnom se primjenjivalo iskustvo iz sjeverno-europskih društava gdje je industrijalizacija započela ranije i nije bila regulirana. Tako su zakašnjela industrijalizacija u Italiji i prethodno iskustvo

z liniju željezniške proge ozirom z liniju prometnic. V Idriji je ta stroga mestna urejenost prepuščena reliefnim pogojem, podobno je tudi na Jesenicah, Litiji in v Trbovljah. V večini teh mest je ideja vrtnega mesta ostala le kot teorija, saj praktično ozke doline niso imele dovolj prostora, da bi zagotavljale celovito izvedbo tovrstne ideje. Najbližja delavska kolonija je Preska v Tržiču, ki izkorišča relativno ravno parcelo in ima izvedene hiše z lastnimi vrtovi in kurniki.

Gradnja većine delavskih naselij na Hrvatskom temelji na preprosti, racionalni, ortogonalni shemi. Lokacije industrijskih območij in delavskih naselij so pogosto povezane s tehnologijom (uporaba vodih tokov kot sredstvo za pogon) ali v bližini drugih naravnih virov (premog, les). Zanimiva prostorska rešitev je v naselju Duga Resa, območje se imenuje "otok". Delavsko naselje je izvedeno na umetnem rečnem otoku, klinaste oblike na reki Mrežnici. Na njem so različni tipi stavb od eno do dvodružinskih posameznih hiš do večstanovanjskih objektov z mnogo stanovanji. Nekatera druga delavska naselja povzemajo arhitekturne stile iz preteklosti. Naselje Raša, ki je nastalo med obema vojnima je sledilo takratnim smernicam oblikovanja stavnih mas. Arhitekt Gustavo Pulitzer je pri zasnovi Raše sledil novemu trendu: linearnemu industrijskemu mestu.

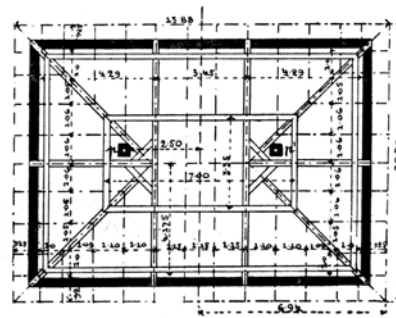
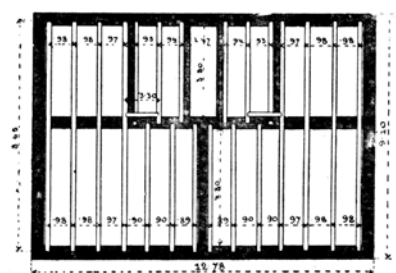
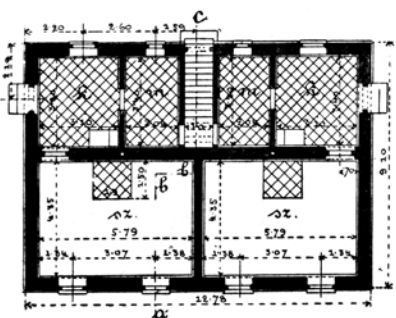
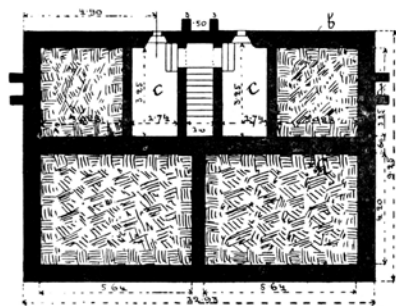
Na Štajerskem ni veljal noben predpis, ki bi urejal ali opredeljeval delavska stanovanja

Ljubljana, Fond apartments, site plan, 1936.

Industrieorte verfügten zumindest über Werkkantinen, Werksspitäler und Säle für gesellige Anlässe.

In der "Brunner Kolonie" in Pöfing Brunn waren einige Häuser gemeinschaftlichen Zwecken gewidmet: ein Kindergarten, eine Volksschule, sowie eine Bibliothek, ein Notspital und ein Fassungs Magazin für die günstige Lebensmittelversorgung der Arbeiter. In Wasendorf gab es rund um das dortige Walzwerk eine Werksrestauration, einen Eiskeller, ein Schlachthaus und eine Kegelbahn. In der Gefolgschaftssiedlung Trofaiach waren, wie bei den größeren

Typical drawings of small house, 1914. [Sobó, 1899]

Stájerországban az "emberiesség" legtöbbször kimerült a zöldségekertek, sütőkemencék, fáskamrák, mosókonyhák és a kis állatok óljainak létesítésében. A munkáskolóniák lakói gyakran a meglévő település amúgy is létező infrastruktúráját használták. A bányász- és ipari jellegű települések legalább üzemi kantinekkel, munkahelyi kórházakkal és társadalmi események részére szolgáló termekkel rendelkeztek.

Pöfing Brunn település u.n. "Brunner-telepén" – "Brunner Kolonie" – néhány középület, így óvoda, népiskola, könyvtár, szükségkórház és a munkavállalók kedvező ételmszerellátását biztosító raktáruházzal szolgálta az ott lakók közösségét. Wasendorf helyiségben az ottani hengermű körül munkahelyi étterem, jégverem, mézárszék és tekepálya is létesült. Trofaiach tisztviselőtelepén árkádsorról megközelíthető üzletsort építettek. A nagyobb nemzetiszocialista alapítású települések legtöbbször hasonló megoldásokkal találkozunk.

8. Pénzügyi szempontok

Kutatásaink egyik fontos szempontja volt annak tisztázása, hogy a munkástelepek építését – közvetlenül vagy közvetve – kik és hogy támogatták. A kolóniák létesítését vizsgálódásaink szerint nagyrészt maguk a gyártulajdonosok kezdeményezték. Több településen a helyi község, esetenként az egyházközösségek, a szakszervezet és más politikai erők is eredményesen támogatták az építést. Győr- Gyárvárosban (Győr-Moson-Sopron megye) a gyárosok voltak a kezdeményezők, de a városi tanács tagjai és maga a polgármester is pártfogolta a munkáskolónia létesítését. A kiviteli költségeket részvénytársaság formájában teremtette elő. A részvények 50 %-a a gyárosok, 20 %-a az önkormányzat, 20 %-a a bankok és 10 %-a az építési vállalkozások tulajdonában volt: utóbbiaknak érdeke volt az építés, hiszen így a telep összes kivitelezési munkáit ők végezhetnék el.

Friuli Venezia Giulia esetében a kor ipari vállalkozásai a térségnél sokkalta fejlettebb olaszországi és külföldi gazdasági környezetből érkező családok birtokában voltak; az ő érdeklődésük kizárólag az ingatlan- és birtokvagyon megszerzésére, a pénzügyi fedezet előteremtésére és a termelés megindítására terjedt

all'azienda anche al di fuori dell'orario di lavoro, con dormitori e abitazioni sociali decenti nelle quali vivevano i dipendenti che provenivano da più lontano. Accanto alle fabbriche o in luoghi vicini ad esse, le aziende contribuirono all'ampliamento dell'offerta di servizi per la popolazione residente, quali reti di corrente elettrica e telefono, le prime unità operative di vigili del fuoco, asili nido, scuole materne e elementari, case di riposo, in modo tale che l'insediamento potesse svilupparsi senza essere "colonizzato".

A Panzano fu eretto un teatro sociale per i dipendenti con annessa piscina pubblica all'aperto (1920, andata distrutta nella seconda guerra mondiale), per fornire un segno tangibile della politica imprenditoriale. A Torviscosa, oltre ad un teatro e ad una mensa, al bar e alle trattorie, fu realizzata anche una piscina con impianti sportivi, in sintonia con la politica sportiva sostenuta dal regime fascista per la gioventù e le masse operaie. Queste infrastrutture, costruite generalmente dagli imprenditori locali per operai e dipendenti sono l'influsso di concezioni correlate al paternalismo industriale, raggiunte al suo apice dalla fine del XIX secolo e si protrasse fino agli anni Quaranta del XX secolo.

In Carinzia, nel quartiere operaio di St. Ruprecht, nei pressi di Klagenfurt, grazie all'intervento pubblico venne eretto, a metà degli anni Venti, un piccolo palazzo per operai in analogia ad un modello viennese: la manifattura del tabacco statale costruì case per i propri lavoratori. Anche l'ente ferroviario fece altrettanto, con la realizzazione di condomini per i propri dipendenti. Nelle vicinanze di questi edifici si trovavano le scuole materne, le cooperative e piccoli negozi di generi diversi. Trattorie, bar, chiesa, canonica e cimitero erano già esistenti. Il cinema popolare aperto nel 1926 fu molto contestato sin dall'inizio dalla classe borghese. Il cinema era di grande importanza per la creazione di un'identità culturale propria dei lavoratori: basti pensare che il film inaugurale fu "La corazzata Potemkin". Si considerava che la vita di un operaio non doveva essere troppo articolata e libera, né la sua giornata lavorativa. Gli standard abitativi minimi raggiunti nel XVIII secolo furono sviluppati con l'idea di aggregazioni urbane improntate alla modestia tipologica. Soluzioni semplici e progressi ragionevoli

advantages for investors who constructed flats for workers. These regulations also allowed the state to control prices for rent and sale to a certain extent.

A new, decisive impulse for stimulating the construction of workers' flats from public finances occurred on 31 May 1903, with the adoption of the "Luzzatti Act" which allowed public and private organisations, cooperatives and non-profit companies or independent institutes to engage in residential construction for social needs.

"This will be a good thing and good business", said the socialist senator Luigi Luzzatti once the act was adopted. It was the first act in Italy to introduce public incentives into residential construction for social needs. Several years went by after 1903 until institutes for social flats were founded. The importance lies in the priority of the Zanardelli-Giolitti government to expand incentives and tax exemptions for entrepreneurs at the time.

In Carinthia, only a handful of industrialists had constructed flats for its own workers after 1860. The reason probably lies in the lack of workforce, not in a desire to help. This also provided them with a possibility to gain better reputation in the public, and to make money at the same time, since rent was paid for these flats. An example of this is an industrialist trading in wood, F. X. Wirth, who constructed houses for workers in his plant, located on the outskirts of Villach. He was convinced that his project was cost-efficient. Having received land from the town of Villach near a forest by St. Andrä, he constructed four houses with three flats each for workers in the nearby metal factory in Seebach. Jobst reports (1985), that profit from interest in the investment amounted to approximately 400 guilders per house (1 guilder = 15.20 euro today), which was an annual profit of 6000 euro a year. These workers' flats were probably among the best flats at the turn of the century in Carinthia, since, with the exception of a small number of industrial plants, it was the small trades and crafts, spare parts production and services that dominated. Their workers did not have sanitary flats at their disposal.

Once municipalities assigned land, state plants (tobacco industry, railway) constructed with their own resources, leasing the buildings for low rent, that the trade unions managed to negotiate.

ublažili najveće posljedice promjena. Nove tvornice su izgrađene na udaljenim lokacijama, stvorene su institucije koje su vezivale radnika za tvrtke i poslije radnog vremena – smještajem i solidnim socijalnim stanovima u kojima su živjeli radnici koji su iz udaljenih područja tu došli raditi. No to nije sve. U blizini tvornica ili na područjima u njihovoj blizini, tvornice su doprinijele razvoju čitavog niza uslužnih djelatnosti za zadovoljavanje potreba lokalnog stanovništva, poput električne energije ili telefona, prvih vatrogasnih postaja, vrtića i predškolskih ustanova, škola i domova umirovljenika. Tako su se naselja prirodno širila i izbjegnuta je "kolonizacija".

U Panzanu je izgrađeno javno kazalište za zaposlenike, s bazenom u neposrednoj blizini (srušeno u drugom svjetskom ratu), što je bio opipljivi znak politike tvrtke. U Torviscosi, uz menzu, kafić i restoran tvrtke izgrađeni su i bazeni i sportske dvorane, što je bilo u skladu s nacionalnom politikom poticanja sporta za mladež i radničku klasu, a koju je podržavao fašistički režim. Ustanove koje su izgradili lokalni poduzetnici za radnike i suradnike, prvenstveno su bile izraz specifične ideologije, odnosno tvorničkog paternalizma koji je dosegao vrhunac između kraja 19. stoljeća i 40.-tih godina 20. stoljeća.

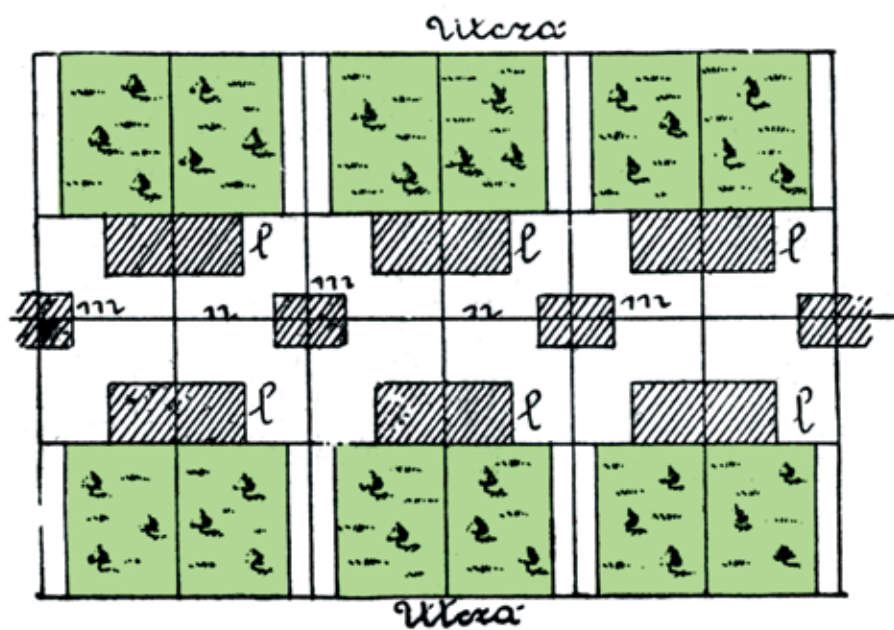
U Koruškoj, u radničkom naselju St. Ruprecht u blizini Klagenfurta, sredinom 1920.-tih izgrađeno je manje radničko naselje javnim sredstvima po uzoru na naselje Riesehof u Beču. Tvornica duhana

in urbanizem. Problematiko so reševali tovarnarji sami, značilno vsem soseskam je skromno oblikovanje in varčevanje na vsakem koraku. Kot nekakšen tipski načrt zasilnega lesenega objekta je razvil Raphael Meneghel za družbo ÖAMG. Osnovni načrt je doživel realizacije z delnimi spremembami (Leoben, Zeltweg, Trieben, Veitsch Pretalsiedlung, Eisenerz Veiglwielse). Povsod tu je bil investitor ÖAMG. Nekatere od teh zasilnih lesenih večstanovanjskih hiš še stojijo.

Prvotne vrtno zasnovane naselje (skromne hiše z vrtovi) se okoli 1890 spremenijo v zasnovane naselje z večstanovanjskimi objekti. Z razvojem gradnje so bivalne enote (stanovanja in hiše) dobivale stranišča, notranje stopnišče in smiselne tlorise. Uporaba rastra je omogočala dober izkoristek gradiva in kontrolirano uporabo parcele – večja zgostitev prebivalcev, kar je koristno v mestu. Zaradi teh prednosti se je taka gradnja povečala (Mürzbogen, Kapfenberg 1900 - 1905; Donawitz t.i. Zwanzigerhäuser 1907 - 1914; Ziegenburg, Hönigsberg 1909-1921). Seveda celovitega načrtovanja ni bilo, to so bili le tehnično boljši gradbeni posegi, ki so izboljšali vsakdanjik delavcem in njihovim družinam.

7. Socialna ureditev

Kolonije so pogosto zajemale še druge objekte z javnim programom (šole, vrtci, trgovine, kulturni domovi, športni objekti). Na zahodnem Madžarskem (Győr-Gyárváros, 1905 - 1918) je kolonija

Typical arrangement of site. Example A. [Sobó, 1899]

NS-Siedlungen üblich, Geschäfte hinter den Arkaden eingeplant.

8. Finanzielle Aspekte

Es ist eine wichtige Frage, wer und wie – direkt oder indirekt – das Bauen von Arbeiter-Kolonien förderte. Es scheint, dass die Anregungen größtenteils direkt von Fabrikanten gekommen sind. In manchen Siedlungen haben die Gemeinden, Kirchengemeinden, Gewerkschaften, und andere politische Kräfte das Bauen von Arbeitersiedlungen mit Erfolg unterstützt. In Győr-Gyárvaros kamen die Anregungen von Fabrikanten, wurden aber auch durch die Ratsherren und von Bürgermeistern gefördert. Die Baukosten wurden durch eine Aktiengesellschaft finanziert. Von den Aktien besaßen 50% die Fabrikanten, 20% die Stadtgemeinde, 20% Banken und 10% die Baugesellschaften, welche die Ausführungsarbeiten übernommen haben. In Friaul Julisch Venetien gehörten die Unternehmen der damaligen Zeit Familien aus einem weiter entwickelten sozioökonomischen (italienischen oder

Typical arrangement of site. Example B. [Sobó, 1899]

ki. Mindez kiderül abból, hogy milyen arányban részesedtek a hitelintézetek és bankok részvényeiből. A pénzintézetek ugyanis jelentős részt vállaltak az új ipartelepek létrehozásában és az ezekhez szükséges közösségi létesítmények megteremtéséhez is hozzájárultak.

A hajóépítést, így a hajóiparos Cosulich cég építő tevékenységét az osztrák kormány különleges törvényi előírásokkal támogatta, ezek megkönnyítették és jelentősen elő is segítették a gyárban dolgozó munkások lakáshoz jutását. A legfontosabb előírásokat az "új létesítmények építésének könnyítésekeről" szóló 1892-es törvény és az 1902-ből származó – "könnyítés az egészséges és kedvező költségű lakások építésére" – törvény tartalmazta. Utóbbi azok számára, akik a munkásoknak lakásokat építettek és bérlőiknek mérsékelt, az állam által ellenőrzött bérleti díjakat illetve eladási árat szabtak, adómentességet és kedvezményes hiteleket biztosított.

A közösség által épített munkáslakások létesítésének előmozdítása céljából új és döntő lökést adott az 1903 május 31-én elfogadott u.n. Luzzati-törvény, amely engedélyezte, hogy magánintézetek, szövetkezetek, jogi személyek és önálló intézmények, egyesületek is építhessenek szociális lakásokat.

"Derék munka és pompás üzlet lesz" jelentette ki Luigi Luzzatti szocialista szenátor törvénytervezetének megszavazását követően. Nyilatkozata jogos volt, hiszen ez volt az első olyan jellegű intézkedés Itáliában, amely a szociális lakásépítés közösségi támogatását lehetővé tette. 1903 után több évnek kellett eltelnie, amíg megszervezték a "Szociális Lakások Intézetét". De ennél is fontosabb volt a Zanardelli-Giolitti kormány kedvező irányultsága, utóbbi az akkori idők befektetői számára egyfajta, a korábnál hatékonyabb támogatást biztosított és bizonyos adókönyvitéseket is lehetővé tett.

Karintiában 1860 után az iparúzóknak maroknyi töredéke megpróbált munkásai számára kedvezőbb lakáskörülményeket teremteni. Ennek egyik oka talán éppen a munkaerőhiány – és sokkal kevésbé a kreatív előrelátás – lehetett. Emellett vonzónak tűnt, hogy a lakóházak építésével a közvélemény elismerését is kivívhatják. Ugyanakkor a lakásépítés gazdaságos

dell'architettura d'interni in relazione alle composizioni delle facciate guadagnarono il consenso della proprietà e dell'industria.

Quasi tutti gli insediamenti operai della Croazia dispongono di infrastrutture pubbliche molto ben organizzate, soprattutto per quegli insediamenti costruiti tra le due guerre. L'insediamento di Bataville presso Borovo/Vukovar disponeva perfino di un proprio aeroporto da turismo.

In Stiria l'"umanizzazione" degli insediamenti era espressa grazie alla presenza di orti, forni, legnaie, lavanderie e pollai per piccoli animali da cortile. Si confidava comunque sulle infrastrutture già presenti nei vecchi nuclei abitati. In ogni caso i centri minerari e industriali disponevano almeno di una mensa, di un ospedale o ambulatorio e di sale per le occasioni di aggregazione collettiva.

Nella "colonia di Brunn", a Pöfling Brunn, alcune case erano adibite a scopi comunitari: scuola materna, scuola elementare, biblioteca, ospedale per le emergenze e un magazzino capiente per il rifornimento a basso prezzo di generi alimentari. A Wasendorf, nei pressi dello stabilimento locale, erano presenti un ristorante, una ghiacciaia, un mattatoio e una pista per i birilli. Nella base di Trofaiach era prevista la presenza, com'era in uso nei grandi insediamenti realizzati dai nazisti, di negozi sotto i portici.

8. Aspetti finanziari

Chi e come, direttamente o indirettamente, abbia promosso la costruzione delle colonie operaie è una questione rilevante. Sembra che gli stimoli siano venuti per la maggior parte dei casi dagli industriali. In alcuni insediamenti enti locali, comunità parrocchiali, sindacati e altre forze politiche sostennero con successo la costruzione di tali insediamenti. Nel caso di Győr-Gyárvaros in Ungheria gli stimoli maggiori provennero dagli industriali, con il sostegno anche di consiglieri comunali e sindaci. Le spese di costruzione furono finanziate da una società per azioni, posseduta per il 50% dagli industriali, per il 20% dai comuni, per il 20% dalle banche e per il restante 10% dalle società immobiliari a cui erano state commissionate le opere di esecuzione.

In Friuli Venezia Giulia le aziende di quel

In houses constructed by industrialists, rents were higher. Houses owned by the tobacco industry were turned into municipal flats of the city of Klagenfurt after renovation following World War II. Houses that belonged to the railway are now in possession of ESG Villach (Wohnbaugesellschaft m.b.H.). With a total of 12,800 flats, whose surface is around 923.300 m² in 625 facilities, ESG Villach is the largest residential company in Carinthia today. The company was founded in 1935, and was owned by the

u vlasništvu države gradila je kuće za radnika na svom posjedu, dok je željeznica izgradila zgrade sa stanovima za svoje radnike. U neposrednoj blizini ovih zgrada otvoreni su vrtići, specijalizirani dućani i male trgovine.

Gostionice, kafići, crkva, župni ured i groblje već su postojali. Nova kino dvorana je 1926. godine postala predmetom rasprave među stanovnicima. Film je bio veoma važan za kulturni identitet radnika. Film koji je odabran za

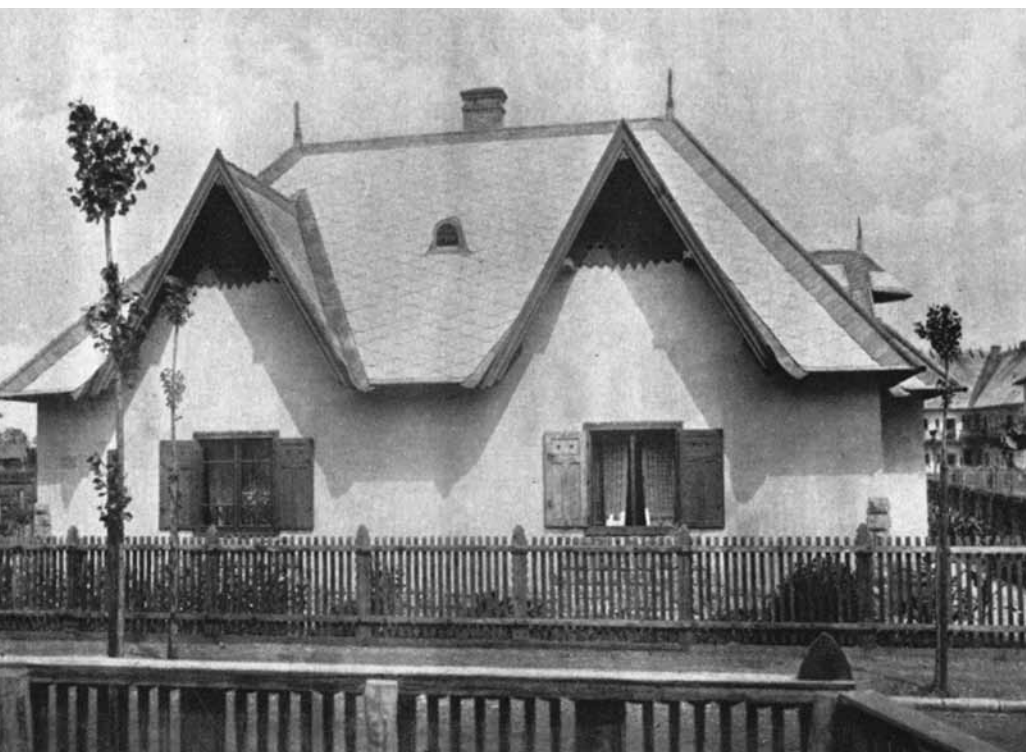
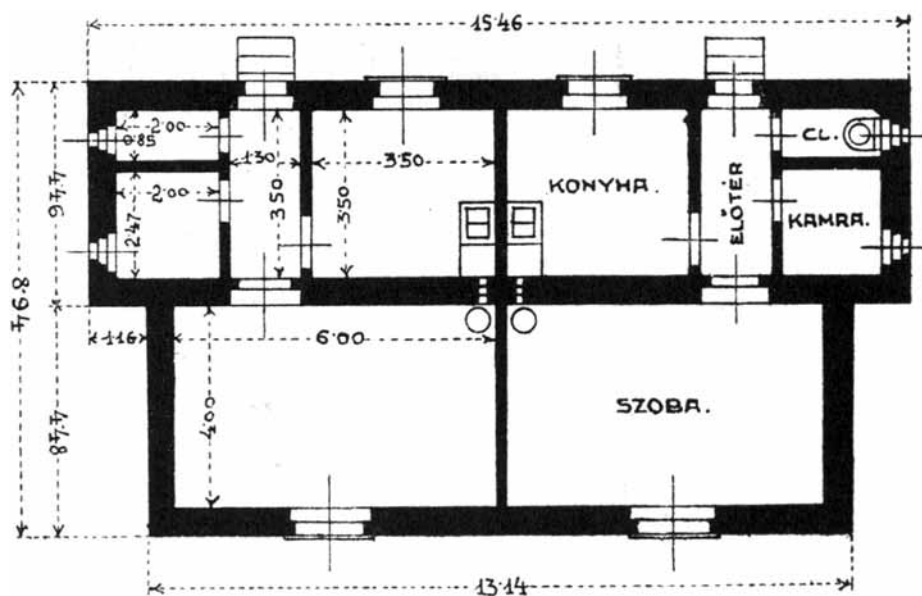
zajemala cerkev, vrtec, osnovno šolo, majhno trgovino na vogalu ulic, gostilne, pralnice in obrtne delavnice. Vsi ti objekti in servisi so bili postavljeni sočasno s kolonijo. Ni pa bilo povsod tako idealno, v naselju Brennberg blizu kraja Sopron so prebivalci čakali 120 let, da so dobili lastno cerkev in pokopališče, pred tem so pokojnike pokopali v 8 km oddaljenem kraju Agendorf.

Medtem ko so v 19. stoletju mesta po Evropi doživljala veliko rast prebivalcev (buržoazija, urbani proletarci) je bila Furlanija – Julijska krajina v zatišni legi. Bila je bolj pasivni opazovalec industrijskega razvoja, saj je primanjkovalo finančnih vzpodbud in z njimi povezanih industrialcev. Naselja v regiji so zamudila prvo stihijsko industrijsko mrzlico, kar niti ni bilo tako slabo, saj je naslednji val industrializacije že zajemal delavske potrebe in boljše življenjske standarde. Z novimi mesti so delavci in domačini dobili tudi nove dobrine kot je telefon in elektrika, poleg infrastrukture so v te kraje prišli še vrtci, osnovne šole, gasilci in celo domovi za ostarele.

Panzano je imel delavski kulturni dom ali gledališče, poleg je bilo še kopališče (uničeno med drugo svetovno vojno). Torviscosa je mesto, ki je nastalo pod ideologijo fašizma s poudarkom na športu in kulturi. Mesto ima ves javni program zbran: bazen, telovadnice, kulturni center, menzo za delavce in park s fontano. Vse to je bilo namenjeno delavcem, vse to jim je nudila država – državno pokroviteljstvo, v smislu celovite družbe.

St. Ruprecht pri Celovcu je delavsko naselje tobačne tovarne, poleg naselja so bili že pred njim cerkev, župnišče in pokopališče. Leta 1926 so odprli še ljudsko kinodvorano, kar je pri meščanih izzvalo odpor proti delavskemu razredu in proti širitvi njihovih pravic. Za nameček vsemu so v kinu zavrteli film Potemkinova križarka. Vse stavbe spoštujejo načelo skromnosti in prepričanje, da je življenje delavca usmerjeno v delo v tovarni. Fasade objektov nimajo večjih pretenzij in izvorno sledijo okoliškim objektom.

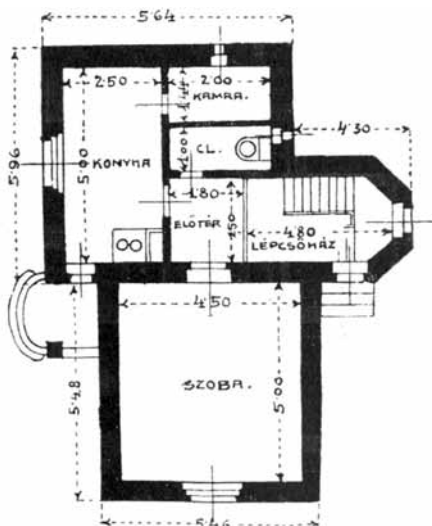
Skoraj vsa delavska naselja na Hrvaškem sledijo ideji o dobri prostorski organiziranosti in zagotavljanju celovitega javnega servisa. Predvsem to velja za naselja nastala med obema vojnoma. Bataville Borovo/ Vukovar – je imel celo lastno letališče.

Győr, two apartment housing, 1914. [arch. G. Fiala]

ausländischen) Umfeld, deren Interessen von Immobilien- und Grundeigentum bis zu Produktion und Finanzen reichten. Letztere wurden in der Aktienbeteiligung an Kreditinstituten und Banken deutlich, die an dem Bau der neuen Industrieanstaltungen und auch an den entsprechenden Einrichtungen für die Allgemeinheit beteiligt wurden.

Wie im Schiffsbau wurde die Bautätigkeit der Cosulich zunächst dadurch begünstigt, dass die österreichische Regierung spezifische Gesetzesvorschriften erließ, die den Wohnungsbau für die in den Fabriken des Reichs tätigen Arbeiter erleichterten und förderten. Das Gesetz von 1892 "über Erleichterungen für Neubauten" und das Gesetz aus dem Jahr 1902 "über Erleichterungen für Gebäude mit gesunden und kostengünstigen

Győr, narrow house, 1914. [arch. G. Fiala]

befektetésnek számított, mivel a lakások használatáért bérleti díjat lehetett kérni. Jó példa erre a faiparos F.X. Wirth esete, aki üzemének munkásai számára Villach elővárosában épített házakat: a gyáros meg volt győződve arról, hogy tette gazdaságos és szép hasznot fog hozni számára. Ugyancsak Villach városában, a St. Andrä helységet körülvevő erdőség közelében jókora telket – rajta négy házzal, házanként három lakással – adott bérbé a közelben fekvő Seebach fémgyár munkásainak. Jobst (1985) beszámol arról, hogy a kamathozadék évente házanként körülbelül 400 Guldent tett ki (1 Gulden = ma kb. 15,20 Euro), ami így évente hatezer Euro feletti nyereséget hozott. Ezek a munkáslakások a századforduló előtt Karintiában a legjobbak közé számítottak, hiszen a kevés sikeres ipari vállalkozástól eltekintve még mindig a kisipari termelés volt jellemző e vidékre. A gyárak beszállítóinak és szolgáltatóinak alkalmazottai nem is reménykedhettek abban, hogy egészséges szálláshoz, megfelelő lakhelyhez jussanak..

Csupán a századforduló utáni években, a szociáldemokrata mozgalom és a szakszervezetek megerősödésével sikerült elérni, hogy a községek a munkásházak építéséhez telkeket ajánljanak fel. Az önkormányzatok által biztosított telteken az államosított üzemek (dohánygyár, vasút) saját költségükön építettek munkásházakat: ezek lakóinak csupán a szakszervezetek által kiharcolt alacsony bérleti díjat kellett kifizetni. A gyárosok által épített lakóházakban a bérleti díjak ennél magasabbak voltak. A dohánygyár által épített munkásházakat a második világháborút követő időkben helyreállították illetve újjáépítették: ezután a lakásokat kezelését Klagenfurt önkormányzata vette át és máig ő adja bérbé azokat. A vasút dolgozók házai a "ESG Villach" ("Lakásépítő Szövetkezet Korlátolt Felelősségű Társaság" – "Wohnbaugesellschaft m.b.H.") tulajdonába kerültek. Ma ez a társaság Villachban 625 építménnyel, 12.800 lakással, 923.300 négyzetméter alapterülettel rendelkezik és így Karintia legnagyobb lakásszövetkezetének számít. A vállalkozást 1935-ben alapították és 2004-ig az Osztrák Köztársaság tulajdonában volt: 2005 óta az "Immofinanz-Konzern" része.

Az ilyen nagyságrendű beruházások iránt igényt az ipar rohamos fejlődése követelte

tempo appartenevano a famiglie di origini (italiane o straniere) socioeconomiche avanzate, i cui interessi spaziavano dalla proprietà immobiliare e terriera fino alla produzione e alla finanza. Esse erano ben presenti nella partecipazione azionaria di istituti di credito e di banche, le quali parteciparono alla costruzione dei nuovi insediamenti industriali e alle relative infrastrutture collettive.

Nell'ambito della cantieristica navale, l'attività edile dei Cosulich fu favorita inizialmente dal fatto che il governo austriaco aveva emanato disposizioni normative che semplificavano e agevolavano l'edilizia abitativa per gli operai e gli impiegati assunti presso le fabbriche presenti nei territori dell'Impero. La legge del 1892 "sulle agevolazioni per i nuovi edifici" e la legge del 1902 "sulle agevolazioni per gli edifici con abitazioni sane e di basso costo" furono le norme più significative che garantirono l'esenzione dalle tasse e crediti agevolati per i committenti che s'impegnavano a costruire abitazioni per gli operai, assicurando al controllo statale i prezzi d'affitto e d'acquisto.

Un nuovo impulso decisivo di sostegno pubblico all'edilizia per la realizzazione delle abitazioni operaie giunse il 31 maggio del 1903 con l'approvazione della cosiddetta legge "Luzzatti" che consentiva la costruzione di abitazioni sociali ad istituti, cooperative e associazioni, pubblici e privati, o ad istituti autonomi.

"Sarà un buon lavoro e un buon affare", disse il senatore socialista Luigi Luzzatti dopo l'approvazione della sua proposta di legge, la prima in Italia ad introdurre il sostegno pubblico all'edilizia residenziale popolare.

Dopo il 1903 trascorsero tuttavia ancora molti anni prima che venissero fondati gli Istituti Autonomi per le Case Popolari, ma ciò che si rivelò determinante fu l'orientamento del governo Zanardelli-Giolitti che costituì la premessa fondamentale per un forte sostegno delle agevolazioni fiscali destinate agli imprenditori del tempo.

In Carinzia fu solo un manipolo di industriali che s'impegnò, dopo il 1860, nella realizzazione di abitazioni per gli operai. Il motivo risiede certamente nella mancanza decisiva di manodopera e non

Republic of Austria until 2004. Since October 2005, it has been a part of the Immofinanz corporation.

Ideas, plans and financial support came from the sector itself. Demand for this space was usually dictated by industrial development. Nevertheless, all projects were negotiated in detail with local authorities and other administrative bodies, where information was provided about the legislative framework regarding the necessary facilities.

Since initiative for the construction of workers' neighbourhoods mostly came from factory owners in Croatia, they financed the construction as well. As a rule, flats were not sold to workers. In individual cases the state was the investor, directly or indirectly, acting through state companies (railway). There were also examples of cities acting as investors, like Zagreb.

In Styria, ideas for constructing workers' flats usually arrived from factory owners. Factory residential construction dominated in rural areas, and these neighbourhoods were directly connected to industrial plants. Since 1881, the leading investor was ÖAMG, and other investors included Böhler Werke in Kapfenberg, J. E. Bleckmann in Mürzzuschlag or the Railway and Mining

otvorenje ("Krstarica Potemkin") govori za sebe. Egzistencija radnika ne treba biti komplicirana, već jednostavna kao njegov život i rad. Minimalni standardi su prošireni u 18. stoljeću idejom o "gradskim selima", što ukazuje na dozu skromnosti. Jednostavna grafička rješenja i racionalni razvoj unutarnje arhitekture s kitnjastim fasadama, zadobila su poštovanje vlasnika i industrijalaca.

Gotovo sva radnička naselja u Hrvatskoj imala su dobro organizirane javne institucije na raspolaganju. Ovo se prvenstveno odnosi na naselja izgrađena između dva svjetska rata. Naselje "Bataville" u Borovu/Vukovaru imalo je čak i mali sportski aerodrom.

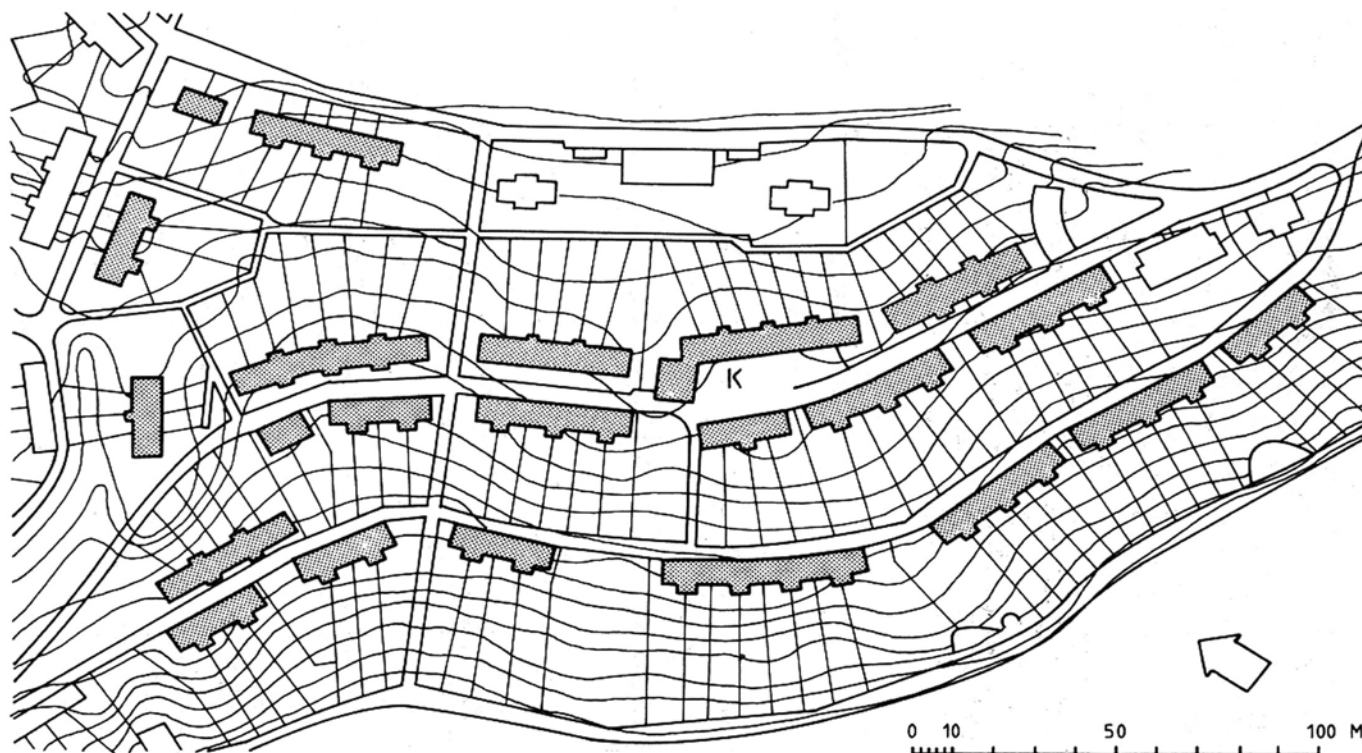
U Štajerskoj, "humani" aspekt rijetko je obuhvaćao nešto više od vrta, štednjaka, praonice rublja i staje za sitne životinje. Čini se da su se stanovnici često oslanjali na postojeću infrastrukturu u starim gradskim jezgrama. Bar su rudarska i industrijska naselja imala tvorničke restorane, bolnice i društvene domove.

Naselje "Brunner" u Pöfing-Brunnu ima nekoliko građevina za društvene namjene, predškolsku ustanovu, osnovnu školu, knjižnicu, bolnicu za hitne slučajeve i prodavaonice za osnovnu opskrbu radnika jeftinim prehrambenim proizvodima. U

Humanizacija delavskoga naselja je bila na Štajerskem omejena predvsem na zelenjavni vrt in kokošnjak na vrtu. Pri rudarskih mestih, ki o nastala na lokacijah rudnikov so družbeni objekti: skupne menze, bolnišnice in družbeni delavski domovi. V primeru kolonije Brunner (Pöfing Brunn) je bilo nekaj hiš namenjenih javnemu servisu: vrtec, ljudska šola, knjižnica, zdravstveni dom in špecerija. V Wasendorfu je bil javni program nameščen v okolici valjarne: delavska restavracija, hladilnica, klavnica in tudi kegljišče.

8. Gospodarsko ekonomski vidiki

Temeljno vprašanje je bilo: kdo in kako naj spodbuja gradnjo delavskih naselij. Naj bodo spodbude neposreden ali posredne? Prvotna naselja so gradili tovarnarji, kasneje so se tem spodbudam pridružile še občine, cerkvene oblasti, sindikati in celo politične stranke. V primeru Győr-Gyárváros je bila pobuda industrije podprta tudi na strani lokalne oblasti (župan in svetniki). Finančna struktura investicije je bila položena v breme delniške družbe: 50% delež je imel tovarnar, 20% je prispevala občinska uprava, 20% banke in 10% gradbena zadruga, ki je prevzela posel.

Hüttenberg, plan.

Wohnungen" sind die wichtigsten Vorschriften, die Steuerfreistellungen und Kreditvergünstigungen für Bauherren gewährten, die Wohnungen für Arbeiter bauten und dabei eine mäßige staatliche Kontrolle bei Miet- und Kaufpreisen zuließen.

Ein neuer und entscheidender Impuls für die öffentliche Förderung des Baus von Arbeiterwohnungen kam am 31. Mai 1903 mit der Verabschiedung des so genannten Luzzati-Gesetzes, das öffentlichen und privaten Anstalten, Genossenschaften und Idealvereinen oder eigenständigen Instituten den Bau von Sozialwohnungen erlaubte.

"Es wird ein gutes Werk und ein gutes Geschäft sein", sagte der sozialistische Senator Luigi Luzzatti nach der Verabschiedung seiner Gesetzesvorlage, der ersten in Italien, die eine öffentliche Förderung des sozialen Wohnungsbaus einleitete.

Nach 1903 sollten mehrere Jahre vergehen, bis die Institute für Sozialwohnungen eingerichtet wurden, aber was zählt, ist die für die Regierung Zanardelli-Giolitti übriges kennzeichnende Ausrichtung, die die grundlegende Prämisse für einen stärkeren Ausbau der Förderung und Steuererleichterungen für die Unternehmer der damaligen Zeit darstellte.

Nur eine Handvoll Industrieller in Kärnten bemühte sich nach 1860 um die Errichtung eigener Arbeiterwohnstätten. Der Grund lag wohl im herrschenden Arbeitskräftemangel und nicht in karitativer Einsicht. Sie hatten vielmehr die Möglichkeit, mit Wohnhäusern öffentliche Anerkennung und ökonomischen Ertrag in Einklang zu bringen, da für die Wohnungen natürlich Miete zu bezahlen war. Beispiele dafür sind der Holzindustrielle F.X. Wirth, der für die Arbeiter seines Betriebes in der Villacher Vorstadt Häuser baute, weil er von der betriebswirtschaftlichen Sinnhaftigkeit seines Vorhabens überzeugt war. Ebenso baute er, nachdem ihm die Stadt Villach nahe am Wald bei St. Andrä ein Grundstück zur Verfügung gestellt hatte, vier Häuser mit je drei Wohnungen für die Arbeiter der nahe gelegenen Metallfabrik in Seebach. Jobst (1985) berichtet, dass der Zinsertrag pro Haus jährlich etwa 400 Gulden betrug, (1 Gulden = heute ca. Euro 15,20), was also über Euro 6000,- im Jahr Profit

meg. A lakásépítés alap gondolat, majd a tervezés és pénzügyi támogatás tehát egyformán a befektetői oldalról érkezett. Az elképzeléseket minden részletében egyeztették a helyi vezetéssel, az építés feltételeit tisztázták a felügyeleti hatóságokkal. Ilyen módon biztosították a törvény által előírt keretfeltételeket és megteremtették a megvalósításhoz szükséges kapacitást.

A munkástelepek építését az esetek többségében Horvátországban is a gyártulajdonosok kezdeményezték és ezzel egyidőben a megvalósítás pénzügyi szükségleteit is biztosították. Horvátországban a lakásokat legtöbb esetben nem adták el a munkásoknak. Az állami vállalkozások (vasútépítés) esetében előfordult, hogy az építető maga az állam volt. Zágrábban a város is létesített munkásházakat.

Stájerországban legtöbbször ugyancsak maguk a gyártulajdonosok kezdeményezték a munkáslakótelepek építését. Vidéken leginkább szolgálati lakásokat emeltek. A lakóházak közvetlenül az ipari létesítményekhez kapcsolódtak. 1881 után a legnagyobb építetűve az ÖMAG lépett elő, de Kapfenbergben a Böhler Művek, Mürzzuschlagban és Dél-nyugat Stájerországban a Graz-Köflachi- Vasúti- és Bányatársaság (Graz- Köflacher- Eisenbahn- und Bergbaugesellschaft) is vállalkoztak munkásházak építésére. A lakások számát később a magánépítkezések is növelték. Stájerországban a lakásépítő szövetkezetek szervezése viszonylag későn és sok bizonytalansággal kezdődött el. Az önkormányzatok pedig csupán az 1920-as évek után fordítottak nagyobb figyelmet a munkáslakások építésére.

A munkáslakások építési költségeinek nagyobb részét Stájerországban maguk az ipari művek teremtették elő. A lakásokat kizárólag bérletbe adták és később sem adták el a munkásoknak. A lakótelepek épületei csupán az üzemek bezárása után kerültek magántulajdonba. Az önkormányzati lakások építésének szervezése ettől eltérő módon történt: utóbbiak a települések peremén, akció keretében létesültek. A közösség a betelepülőknek a telket csupán bérbe adta, emellett azonban olcsó hitelt is biztosította a házépítéshez.

A polgárok számára épült kertvárosi

nell'assenza di iniziative filantropiche. Essi tentarono nondimeno di conciliare, attraverso la realizzazione delle residenze, il riconoscimento pubblico e il profitto economico, dato che per abitazioni erano concesse in affitto. Degno di menzione è l'industriale del legno F. X. Wirth, il quale costruì per gli operai dell'azienda case alla periferia di Villaco. Egli era convinto dell'utilità economica delle proprie intenzioni immobiliari. Dopo che la città di Villaco gli mise a disposizione un appezzamento vicino al bosco di St. Andrä, Wirth fece costruire anche quattro case, ognuna con tre appartamenti, per gli operai della vicina fabbrica di lavorazione del metallo di Seebach. Jobst (1985) riferisce che gli interessi annui per ciascuna casa erano di 400 fiorini (1 fiorino = circa 15,20 EUR di oggi), cosa che fruttava un corrispondente di oltre 6.000 EUR di profitto all'anno. Queste unità abitative dovevano essere tra le migliori prima dell'inizio del nuovo secolo in Carinzia dato che, ad eccezione di poche aziende industriali, qui erano prevalenti le piccole industrie di subfornitura e aziende di servizi, le quali non sempre erano in grado di garantire agli operai alloggi salubri.

Solo con il rafforzarsi nel nuovo secolo del partito socialdemocratico e dei sindacati si riuscì ad ottenere la disponibilità dei comuni riguardo la messa a disposizione di terreni immobili per la realizzazione di case per gli operai.

In seguito all'assegnazione dei terreni da parte dei comuni, le aziende statalizzate (monopolio dei tabacchi, ferrovia) costruirono a proprie spese gli immobili, richiedendo un modico affitto concordato con i sindacati. Nelle case erette dagli industriali gli affitti invece erano più alti. Oggi le case del monopolio dei tabacchi, dopo il risanamento e la ricostruzione successiva alla seconda guerra mondiale, sono appartamenti municipali appartenenti alla Città di Klagenfurt, quelli della ferrovia appartengono alla ESG Villach (Wohnbaugesellschaft m.b.H.). Con 12.800 appartamenti e una superficie utile complessiva di quasi 923.300 m² suddivisi in 625 immobili, la ESG Villach oggi è la società immobiliare più grande della Carinzia. L'azienda venne fondata nel 1935 e fino al 2004 era di proprietà della Repubblica d'Austria, mentre dall'ottobre 2005 fa parte di un gruppo immobiliare - finanziario.

Company from Graz and Köflach in south-western Styria. Private residential construction also existed in cities, while cooperatives were formed relatively late and on a small scale. It was not until the 1920s that municipalities became engaged in residential construction for workers.

Most of the workers' flats in Styria were financed by the factories. The flats were not sold to associates, but given to them for use. Neighbourhoods were privatised only once factories were closed. Financing of the neighbourhoods at the outskirts of town was different. This was organised by municipalities which leased land to tenants and provided cheap loans for the construction of houses.

The Bachmann colony at Ruckerlberg in Graz is an example of a public garden city neighbourhood, constructed by Adolf Ritter von Inffeld (1910-1913), a student of Otto Wagner. It consists of 23 townhouses and a total of 80 flats. It is unknown whether this neighbourhood was used as a model in the construction of other neighbourhoods.

9. Design typology

We also researched whether architects or construction experts were more often engaged in designing workers' colonies. It turns out that factories often hired their own "in-house" architects, employed by the factory, who actively participated in the design of workers' flats. The Brennerberg mining company (Győr-Moson-Sopron county) had a long-term contract with the top architect, Oscar Füređi, known for constructing elegant villas in Vienna (see: Vienna, Dehio Klein-Kunsttopografie). Füređi also designed the village church, its restaurant, school, municipality building and almost all industrial plants.

Friuli/Venezia-Giulia was always a border region, thus remaining out of sight of the industrialists in the wider area. One of the biggest consequences of this was a lack of higher education institutions, able to train experts in infrastructure planning, production plants and city development plans in general. Moreover, the financial situation in Friuli/Venezia-Giulia did not allow for organising adequate studies, offered initially by the University of Vienna, and later in Padua. Moreover, entrepreneurs also arrived from other parts of Italy and from abroad, usually

Wasendorfu, području u okolici valjaonice, bio je smješten restoran, podrum za hlađenje, klaonica i dvorana za kuglanje. U susjedstvu Trofaiacha, planirali su se dućani pod arkadama, po uzoru na nacionalsocijalistička naselja.

8. Financijski aspekti

Bitno pitanje je tko je i na koji način, izravno ili neizravno, poticao izgradnju radničkih naselja. Čini se da su ideje uglavnom potjecale od vlasnika tvornica. U pojedinim naseljima, općine, vjerske općine, sindikati i druge političke snage uspješno su poticale izgradnju radničkih naselja. U Győr-Gyárvárosu, ideje su došle od vlasnika tvornice, savjetnika i gradonačelnika. Troškovi gradnje financirani su od strane dioničkog društva. Vlasnici tvornice imali su 50% dionica, gradska skupština 20%, banke 20% i građevinska društva koja su izvodila radove 10%.

U Furlaniji-Julijskoj krajini tvrtke iz tog vremena pripadale su obiteljima iz najviših društvenih slojeva (talijanskih i stranih) čiji su interesi obuhvaćali sve od nekretnina i posjedovanja zemlje do proizvodnje i financija. Njihov interes za financijama proizlazi iz dionica koje su posjedovali u kreditnim institucijama i bankama, koje su sudjelovale u izgradnji radničkih naselja i drugih ustanova za široku javnost.

Kao i u slučaju brodogradnje, građevinske aktivnosti obitelji Cosulich podupirali su konkretni propisi austrijske vlade, koja je olakšavala i stimulirala stambenu izgradnju za radnike zaposlene u tvornicama carstva; zakon iz 1892. godine koji se odnosio na beneficije za nove građevine te zakon iz 1902. o poticajima za građevine sa zdravim i jeftinim stanovima, neki su od najznačajnijih propisa koji su jamčili izuzeće od poreza i kreditne olakšice investitorima, koji su gradili stanove za radnike. Ovi su propisi omogućili državi da donekle kontrolira cijene najma i prodaju stanova.

Novi, odlučni impuls za poticanje izgradnje radničkih stanova iz javnih sredstava došao je 31. svibnja 1903. usvajanjem "Luzzatti zakona" koji je omogućio javnim i privatnim organizacijama, zadrugama i neprofitnim tvrtkama ili neovisnim ustanovama da sudjeluju u stambenoj izgradnji za socijalne potrebe.

V Furlaniji – Julijski krajini je bilo breme postavitve naselij većinoma na lastnicima tvornica, kasnije so pri poslu sodelovale še banke. Kot smo že omenili primer ladjarske družine Cosulich, so pri financiranju sodelovali še državni skladi z državnim kapitalom. Gradnja delavskih naselij je bila zanimiva tudi zaradi ugodnih davčnih olajšav. Po letu 1903 je znan Luzzattijev zakon, ki je določal javno financiranje delavskih stanovanj, omogočal je ustanavljanje javnih in zasebnih združenj ter zadrug. Ob sprejetju zakona je senator Luigi Luzzatti dejal, da je to dobro delo in dober posel za vse. Pri vseh spodbudah je najbolj štela davčna olajšava in večja količina nepovratnih sredstev za podjetnike.

Na Koroškem je bila le peščica industrialcev pripravljena financirati delavska naselja. Izrazit primer je F.X. Wirth, ki se je ukvarjal z lesno industrijjo, v predmestju Beljaka in na območju Šentanađraža je postavil hiše za zaposlene. Bil je mnenja, da je to dobro zanj in za njegovo podjetje. Zaposleni so mu plačevali najemnino, kar mu je na letni ravni prinašalo celo nekaj dohodka (Jobst, 1985, piše da okoli 400 Guldnov oziroma 6000 evrov na leto). Šele s prihodom socialdemokratov na oblast so se splošne razmere za delavska stanovanja izboljšala.

Najemnine v delavskih kolonijah tobačne industrije in železniških kolonijah so bile zmerne zavoljo sindikalnih naporov. Druga naselja v lasti zasebnikov so imela najemnino višjo. Na Koroškem je največji lastnik nepremičnin ESG Villach, v lasti ima 12 800 stanovanjskih enot (okoli 923 300 m² uporabnih površin) v 625 objektih. Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1935 in je bilo do leta 2004 v lasti R Avstrije. Od oktobra 2005 je podjetje v lasti koncerna Immofinanz.

Iniciativa za gradnjo delavskih stanovanj je bila tudi na Hrvaškem na strani industrialcev, ki so bili tudi investitorji teh naselij. Praviloma so stanovanja ostala v lasti investitorja. Pri državnih podjetjih je bila skrb za stanovanja prepuščena mestnim upravam in županstvom.

Na avstrijskem štajerskem je bila slika podobna kot drugje, torej pobuda in izvedba s strani industrije (1881 ÖAMG, Böhler Werke iz Kapfenberga, J. E. Bleckmann iz Mürrzuschlaga, Graz- Köflacher-Eisenbahn- in Jugozahodna Štajerska rudarska družba). Precej pozno so se v

ergab. Diese Arbeiterwohnungen dürften zu den besten vor der Jahrhundertwende in Kärnten gezählt haben, denn mit Ausnahme weniger Industrieunternehmen überwogen hierzulande Kleingewerbe, die Zulieferfertigung und die Dienstleistung, deren Arbeitern alles andere als gesunde Unterkünfte zur Verfügung standen.

Erst mit dem Erstarken der Sozialdemokraten und der Gewerkschaften nach der Jahrhundertwende wurde erreicht, dass die Gemeinden Grundstücke für Arbeiterhäuser zur Verfügung stellten.

Nach der Grundstückszuteilung durch die Gemeinden bauten die verstaatlichten Betriebe (Tabakregie, Bahn) auf eigene Kosten und verlangten eine durch die Gewerkschaft erkämpfte geringe Miete. In den von den Industriellen erbauten Wohnhäusern waren die Mieten höher. Heute sind die Häuser der Tabakregie seit der Sanierung und dem Wiederaufbau nach dem 2. Weltkrieg Gemeindewohnungen der Stadt Klagenfurt, diejenigen der Bahn gehören der ESG Villach (Wohnbaugesellschaft m.b.H.). Mit einem Bestand von 12.800 Wohnungen mit einer Gesamtnutzfläche von rund 923.300 m² in 625 Objekten ist die ESG Villach heute die größte Wohnbaugesellschaft in Kärnten. Das Unternehmen wurde 1935 gegründet und war bis 2004 im Eigentum der Republik Österreich und ist seit Oktober 2005 Teil des Immofinanz-Konzerns.

Die Ideen, das Planen und die finanzielle Unterstützung gab es durch die Brancheninhaber. Gewöhnlicherweise wurde der Bedarf nach solchen Kapazitäten durch die industrielle Entwicklung generiert. Nichts desto trotz wurden alle Projekte eingehend mit der örtlichen Regierung und anderen Verwaltungsbüros abgeklärt, wo sie die gesetzlich vorgesehenen Rahmenbedingungen für die benötigten Kapazitäten zur Verfügung gestellt bekamen.

Da die Initiative für den Bau der Arbeitersiedlungen in Kroatien in den meisten Fällen von den Fabrikanten kam, wurde auch der Bau von ihnen finanziert. Die Wohnungen wurden in der Regel nicht an die Arbeiter verkauft. In einzelnen Fällen war der Bauherr der Staat, unmittelbar oder mittelbar über Staatsunternehmen (Eisenbahn). Es gab aber auch Fälle, wo die Städte Bauherren waren, wie z.B. in Zagreb.

települések példaként Graz Ruckerlberg Bachmann-telepét említhetjük, amelyet 1910–13 között Otto Wagner bécsi építész tanítványa, az innfeldi születésű Adolf Ritter épített. Az építész sorház formájában huszonhárom épületet, ezekben összesen nyolcvan lakást tervezett. Arról nem tudunk, hogy vajon ezekben a házakban munkáscsaládok is laktak volna.

9. Típusstervek

Kutatásaink során azt is megvizsgáltuk, hogy voltak-e olyan arra szakosult építészek és építőmesterek, akiket több alkalommal és több helyen is megbíztak munkáskolóniák tervezésével. Vizsgálódásaink azt bizonyítják, hogy az üzemek gyakran alkalmaztak u.n. "udvari építészeket", akiknek a gyár mindenkor bőven adott munkát: ők szinte minden beruházásnál közreműködtek a tervezésben. A brennbergi bányatársaság (Győr-Moson-Sopron megye) Füredi Oszkár személyében éveken át szerződötett egy olyan kiváló építész, aki korábban Bécsben villákat is épített (Isd.: Wien, Dehio Klein-Kunsttopografie). Füredi a telep részére az ipari épületek mellett templomot, közösségi házat, éttermet, iskolát és öregek otthonát is tervezett.

Friuli Venezia Giulia hosszú időn keresztül határvidék volt, így mindig kívül maradt az egymást követő, lendületesen fejlesztő uralkodók érdeklődési körén. Ennek egyik nyilvánvaló következménye a főiskolák hiánya volt. Sokáig nem képeztek olyan szakembereket, akik képesek lettek volna megfelelő tervek készíteni az infrastruktúra fejlesztésére, üzemek, gyártelepek építésére, nem is szólva a városfejlesztési tervek elkészítéséről. Ugyanakkor a tartományban élők pénzügyi helyzete sem engedte meg, hogy a helybeli fiatalok a Bécsi Egyetemen, vagy később Padova felsőoktatási intézményeinek egyikében magasabb színvonalú műszaki tudást szerezzenek. A befektetők legtöbbször Itália más vidékeiről vagy éppen külföldről érkezett: ők legszívesebben saját honfitársaik műszaki szakismereteire támaszkodtak.

Az ipari fejlődés első szakaszában a szerényebb igényű ipari épületek tervezői között többnyire helyi szakemberek, építőmesterek nevével találkozunk. Jellemző módon az ipari vállalkozások épületeit legtöbbször ugyanazok a

Le idee, la progettazione e il supporto finanziario si devono in genere ai titolari del settore. Solitamente le necessità "ricettive" era conseguenti allo sviluppo industriale. Ciononostante tutti i progetti furono definiti in modo approfondito con il governo locale e gli altri uffici amministrativi nei quali venivano illustrate le condizioni previste dalla normativa per le capacità insediative richieste.

In Croazia, dato che nella maggior parte dei casi l'iniziativa di realizzazione degli insediamenti operai proveniva dagli industriali, anche le costruzioni furono da loro finanziate. Di norma gli appartamenti non erano venduti agli operai. In singoli casi il committente era lo Stato, direttamente o indirettamente attraverso le aziende statali (ferrovia). In altri episodi i committenti furono le città municipali, come nel caso di Zagabria.

In Stiria l'impulso alla costruzione di edifici per gli operai provenne, nella maggior parte, dai casi dagli stessi industriali. Nei contesti rurali gli insediamenti erano dominati da edifici residenziali a contatto diretto con gli impianti industriali. Dal 1881 il committente leader fu la ÖAMG ma fecero la loro comparsa quali operatori anche gli stabilimenti Böhler Werke di Kapfenberg, J. E. Bleckmann a Mürzzuschlag o la società ferroviaria e mineraria di Graz-Köflacher nella Stiria sudoccidentale. Nelle città era comunque presente l'edilizia privata e, relativamente tardi e più sporadicamente, iniziarono a sorgere anche le cooperative. Il Comune si occupò dell'edilizia abitativa per gli operai solo a partire dagli anni Venti.

La maggior parte delle abitazioni degli operai in Stiria è stata finanziata interamente dagli stabilimenti e non venne venduta ai lavoratori ma solo temporaneamente messa disposizione. Solo dopo la chiusura degli stabilimenti si giunse alla privatizzazione degli insediamenti. Diversamente furono strutturati i finanziamenti concessi dai comuni per la realizzazione d'insediamenti costruiti nelle periferie: i comuni affittarono il terreno ai coloni, assegnando loro prestiti convenienti per la costruzione delle case.

Come esempio di insediamento sul modello della città giardino va ricordata la colonia di Bachmann nella zona di Ruckerlberg a Graz, eretta tra il 1910 e il 1913 da Otto Wagner (allievo di Adolf

trusting technicians from their own area over the locals.

In the first stage of industrial development, designs of production plants sometimes included names of industrial plant technicians who had constructed machines, ranging from textile machinery to turbines for energy production.

It seems that industrial buildings are unique, and no replicas exist in the region. However, in a number of locations, structures were constructed in a similar, modular manner. Depending on the construction period, production type and the machinery used, the most suitable construction module was used. Other companies of the kind in this region seemed to construct very similar structures. However, we are not talking about models in the narrow sense, as no schools and experts exist to provide a uniform seal for these neighbourhoods.

"Biti će to dobra stvar i dobar posao", izjavio je socijalistički senator Luigi Luzzatti kada je zakon usvojen. Bio je to prvi zakon u Italiji koje je uveo javne poticaje u stambenu izgradnju za socijalne potrebe. Od 1903. prošlo je nekoliko godina do osnivanja ustanova za izgradnju socijalnih stanova. Značaj je u prioritetu koji je vlada Zanardelli-Giolitti dala poduzetnicima u to vrijeme za povećanje poticaja i poreznih olakšica.

U Koruškoj je samo mali broj industrijalaca gradio stanove za svoje radnike poslije 1860. godine. Razlog je vjerojatno u nedostatku radne snage, a ne u želji da se pomogne. To im je također pružilo mogućnost stjecanja većeg ugleda u društvu, a istovremeno i ostvarivanja financijske koristi jer se za ove stanove plaćala najamnina. Primjer je industrijalac koji je trgovao drvnom građom, F.X. Wirth, koji je gradio kuće za radnike iz svog pogona u predgrađu Villacha. Bio je uvjeren da je njegov projekt financijski

mestih pojavila zasebna stanovanja za delavce, većju vlogu so odigrale delavske zadruga in politična volja v 20ih letih dvajsetega stoletja. Lastništvo stanovanj ni prehajalo v roke delavcev, izjemoma se je to dogodilo ob ukinitvi obrata in prodaji nepremičnin. Pri zadrughnih stanovanjih je bilo podobno, zemljišče in objekti so bili v lasti zadruga ter upravljani zadrughno.

Primer vrtnega naselja je kolonija Bachmann pri Gradcu (1910 – 1913), kolonija je nastala po zamisli Wagnerjevega študenta Adolfa Ritterja. Kolonija zajema 23 vrstnih hiš in zavzema 80 stanovanjskih enot. Ali je prav ta zasnova vplivala na zasnovo delavskih stanovanjskih sosesk pa ne moremo trditi.

9. Tipsko načrtovanje

Pri raziskovanju problematike smo namenili tudi pozornost vprašanju, ali so se pri zasnovi ali gradnji pogosteje pojavili posamezni arhitekti ali gradbeniki.

Jesenice, scale model. [Muzej Jesenice]

In der Steiermark kam die Anregung zu Arbeiterwohnbauten in den meisten Fällen über die Fabrikanten. In den ländlichen Gebieten dominierte der Werkwohnungsbaue und die Anlagen standen in direkter Beziehung zu den Anlagen der Industrie. Führender Bauherr war ab 1881 die ÖAMG, aber auch die Böhler Werke in Kapfenberg, J. E. Bleckmann in Müzzzuschlag oder die Graz-Köflacher-Eisenbahn- und Bergbaugesellschaft in der Südweststeiermark traten als Bauherr auf. In den Städten gab es zudem privaten Wohnbau und relativ spät und spärlich begannen sich auch Genossenschaften zu bilden. Die Kommune kümmerte sich erst in den 1920er Jahren um den Arbeiterwohnbau.

Der Großteil der Arbeiterwohnungen in der Steiermark war rein werksfinanziert und wurde nicht an die Mitarbeiter verkauft, sondern nur zur Verfügung gestellt; erst nach Werkschließungen kam es zur Privatisierung der Siedlungen. Anders verlief die Finanzierung der kommunal organisierten Randsiedlungsaktionen, wo die Kommune den Grund an die Siedler verpachtete und zum Hausbau billige Darlehen vergab.

Als bürgerliches Beispiel einer Gartenstadtsiedlung ist die Bachmannkolonie auf dem Grazer Ruckerlberg anzuführen, die 1910-13 vom Otto Wagner-Schüler Adolf Ritter von Inffeld errichtet wurde und aus 23 Reihenhäusern und insgesamt 80 Wohnungen besteht. Ob die Siedlung als Vorbild für den Arbeiterwohnbau diente, ist nicht überliefert.

9. Typisierung in der Planung

Wir haben auch untersucht, ob es bestimmte Architekten und Baumeister gab, die mit der Planung von Arbeiterkolonien öfter beauftragt wurden. Es hat sich herausgestellt, dass die Fabriken oft eigene "Hof-Architekten" eingestellt haben, die größtenteils von Fabriken beschäftigt waren und intensiv bei der Planung von Arbeiterwohnungen mitgewirkt haben. Die Bergbaufirma von Brennberg (Komitat Győr-Moson-Sopron) hatte den "Top-Architekten" Oscar Füredi jahrelang unter Vertrag, der vorher auch vornehme Villen in Wien gebaut hat (siehe: Wien, Dehio Klein-Kunsttopografie). Füredi plante auch Dorfkirche, Dorfrestaurant, Schule, Gemeindehaus und fast alle Industrieanlagen.

műszaki szakemberek tervezték, akik – függetlenül attól, hogy textiltől vagy energiát termelő turbinákról volt szó – a gépeket is építették.

Első pillantásra minden ipari építmény egyedi alkotásnak látszott, sokáig úgy véltük, hogy a térségben épült ipari létesítmények között nincsenek ismétlődések. A részletes vizsgálódások azonban kimutatták, hogy a szerkezeteket számos helyen ugyanabban a méretrendben – "modulban" – építették. A terméktípusoknál és az alkalmazott gépeknél is – az építés korától függően – legtöbbször ugyanazt a méretert alkalmazták. Az ipari épületek esetében is újra és újra hasonló épületszerkezeti kialakításokkal találkozunk. A szó szoros értelmében mégsem beszélhetünk modell értékű helyi típusokról, mert hiányoztak az iskolák és azok a szakemberek, akik ezeknek az ipartelepeknek egységes arculatot tudtak volna adni.

Úgy tűnik, hogy a munkáslakások esetében is igen hasonló volt a helyzet. Mindennek ellenére a megépült lakóházak legfőbbjét bizonyos formai egység és célszerű gazdaságosság jellemezte. Megegett, hogy az újabb épületek esetében a környéken már létező épületek megoldására ismertünk. A házak legfőbbje egyfajta vidékies, helyi jelleget mutat. Az otthonok legtöbb esetben két szintesek, falazott főfalakkal épültek, nyeregtetőjüket cserép fedi, az ablakokat fa táblákkal árnyékolták és sehol nem hiányozik a kis méretű saját kert. A házakat szabadonállóan, iker- illetve sorház formájában építették. A legtöbb esetben nincs szó iskolásan továbbadott mintákról, másolás helyett inkább a hagyományos, helyi megoldásokat fejlesztették tovább.

Az egyetlen kivétel talán éppen Torviscosa, ahol létezett és előre ismert volt az az erős elhatározás, amely az "új város" általános tervének megvalósítása során mindvégig következetesen érvényesült. Az építendő házak típusát a gyárban dolgozó munkások rangja és a termelésben betöltött szerepe határozta meg. Torviscosa esete annyiban egyedülálló, hogy bizonyos épületformákat újra és újra megismételték: a térség más településein azonban ezeket a típusokat soha nem alkalmazták.

Klein St. Paul munkástelepét (1921) és Hüttenberg bányásztelepülését (1921-1923) az 1882-ben Pozsonyban született

Ritter von Inffeld) e composta da 23 case a schiera per un totale di 80 alloggi. Non ci è noto se l'insediamento servi da modello per ulteriori interventi di edilizia residenziale destinata ai lavoratori.

9. Tipizzazione nella progettazione

Sono state anche svolte indagini per verificare la presenza di architetti e capomastri, spesso incaricati di progettare le colonie operaie. È emerso che gli industriali di frequente ricorrevano a propri architetti i quali erano per la maggior parte assunti dagli stessi imprenditori che a loro volta contribuivano alla progettazione delle abitazioni degli operai. La ditta mineraria di Brennberg (Contea di Győr-Moson-Sopron) ebbe sotto contratto per anni il "migliore architetto" Oscar Füredi, il quale aveva costruito in precedenza anche ville signorili a Vienna (si veda il manuale su Vienna: "Dehio Klein-Kunsttopografie"). Füredi progettò anche la chiesa e il ristorante del paese, la scuola, il municipio e quasi tutti gli stabilimenti industriali.

Il Friuli Venezia Giulia, da sempre regione di confine, fu ai margini delle dinamiche imprenditoriali succedutesi in questo territorio vasto. Una delle conseguenze più evidenti fu la mancanza di istituti universitari che potessero formare esperti nella progettazione d'infrastrutture,

Typical arrangement of site. Example A. [Sobó, 1899]

In workers' neighbourhoods the situation is similar, but the simple formality and desired cost-efficiency of buildings, often assumed from existing examples in the rural style, demand a typical structure: walls, two storeys, saddle tile roof, windows with wood shutters and a small yard. These houses were either self-standing, duplexes or townhouses. Again, these examples stem from traditional models, not models taught in schools.

Torviscosa is a special, unique case. It was constructed with the intention of creating a comprehensive "new city" plan, where the house type is determined by the function a worker residing in it had at the factory. However, the model of Torviscosa was not widespread in the region, while other examples are similar to one another.

Architect Siegfried Theiss, born in Bratislava in 1882, designed the Klein St. Paul workers' neighbourhood in Carinthia in 1921, and a mining neighbourhood in Hüttenberg from 1921 to 1923. Siegfried Theiss, who was active in the field for over fifty years, was one of the busiest architects in Austria in the first half of the 20th century, along with his partner, Hans Jaksch. Architects who designed workers' flats seemed to gain a better reputation in the 1920s. They were modelled after those by well-known architects of the Viennese residential construction for workers. The architect and city constructor in Klagenfurt, Georg Horcicka, constructed both representative buildings and workers' houses in the Austrian tobacco region around Klagenfurt, as well as houses for the state railway staff in Villach.

As previously mentioned, in case of Jesenice and Maribor, we determined that serial plans and patterns were used. The railway was a typical example for the type of management uniting all processes which increased efficiency based on the experience gained thus far. In the 19th century, architect Wilhelm Treu constructed a planned colony in Hranilniška ulica in Ljubljana. The architecture of workers' flats is usually simple, modestly designed, with the interior simple for reasons of functionality.

The urban concept of the workers' neighbourhood in Duga Resa in Croatia was modelled after workers' neighbourhoods in Central Europe (like the Krupp neighbourhood of Kronenberg

isplativ. Nakon što je dobio zemljište od grada Villacha u blizini šume do mjesta St. Andrä, izgradio je četiri kuće s tri stana za radnike iz obližnje tvornice metala u Seebachu. Jobst izvješćuje (1985.) da je dobit od kamata na investiciju iznosila približno 400 guldena po kući (1 gulden = 15.20 današnjih eura) što je donosilo godišnju dobit od 6000 eura. Ovi radnički stanovi su vjerojatno bili među najboljim stanovima krajem stoljeća u Koruškoj, obzirom da su, s izuzetkom malog broja industrijskih postrojenja, dominirali mali obrti, proizvodnja rezervnih dijelova i usluga. Ti radnici nisu imali na raspolaganju higijenske stanove.

Jednom kada su općine dodijelile zemljište, državne institucije (duhanska industrija, željeznica) počele su graditi vlastitim sredstvima iznajmljujući stanove za male najamnine, koje su sindikati uspjeli dogovoriti. U zgradama koje su izgradili industrijalci, najamnine su bile veće. Zgrade u vlasništvu duhanske industrije preinačene su u općinske stanove grada Klagenfurta nakon renoviranja poslije drugog svjetskog rata. Zgrade koje su pripadale željeznici sada su u posjedu "ESG Villach" (Wohnbaugesellschaft m.b.H.) S ukupno 12.800 stanova, površine oko 923.300 m² u 625 građevina, "ESG Villach" je najveća stambena tvrtka u Koruškoj danas. Tvrtka je osnovana 1935. i bila je u vlasništvu Republike Austrije do 2004. godine. Od listopada 2005, dio je "Immofinanz" korporacije.

Ideje, planovi i financijska potpora dolazili su iz samog sektora. Potražnja za ovim prostorom u većini je slučajeva bila diktirana industrijskim razvojem. No unatoč tome, svi su projekti detaljno razmatrani i dogovoreni s lokalnim vlastima i drugim administrativnim tijelima gdje su pružene informacije o zakonskom okviru vezanom za potrebne sadržaje.

Obzirom da je inicijativa za izgradnju radničkih naselja uglavnom došla od vlasnika tvornica u Hrvatskoj, oni su financirali i izgradnju. Po pravilu, stanovi nisu prodavani radnicima. U pojedinačnim slučajevima država je bila investitor, izravno ili neizravno djelujući preko državnih tvrtki (željeznica). Također je bilo primjera gradova investitora, kao primjerice Zagreb.

U Štajerskoj, ideje o izgradnji radničkih stanova obično su potjecale od vlasnika

Izkazalo se je, da su s industrijom sodelovali arhitekti in načrtovalci, t.i. hišni arhitekti, ki so skrbeli za mnogo prostorskih nalog, med drugim tudi za zasnovo delavskih stanovanj ali sosesk. Naj izpostavimo arhitekta Oskarja Füredija, ki je pred sodelovanjem z rudarsko družbo Brennerberg (Győr-Moson-Sopron) načrtoval vile na Dunaju, za družbo pa je načrtoval cerkev, gostilno, šolo, občinski dom in skoraj vse njihove industrijske objekte.

V Furlaniji – Juljski krajini je bilo teh arhitekturnih navezav z industrijom malo, bolje rečeno jih ni bilo, saj je bilo to območje ob začetku industrializacije na robu vseh regij. Zavoljo podhranjenosti območja na nivoju vseh profilov delavcev so obrati ostajali majhni in v okviru obstoječih objektov na območju. Prve načrte za malo večje tekstilne obrate ali strojne obrate so izdelali kar "hišni" tehnik. Zato o arhitekturi skoraj ne moremo govoriti. Z laičnimi očmi so industrijska mesta v krajini podobna in enovita, vendar ne zavoljo načrtovalskega znanja načrtovalcev, temveč zaradi enotnega tehničnega pristopa k načrtovanju. Osnovna načrtovanje je bil obrat in proces proizvodnje, estetika, fasada, lokacija v mestnem tkivu so bili popolnoma spregledani oziroma jih niso prepoznali kot zunanje pogoje pri načrtovanju.

Pri delavskih stavbah je bila receptura načrtovanja povzeta iz dobrih primerov iz drugih krajev. Načeloma drži pravilo: opečnata zgradba z dvema etažama in dvokapno opečnato streho, odprtine na fasadi so utilitarno razporejene po vertikalah. Ob urejanju okolice so objekti dobili še zelenjavni vrt. Modifikacije zunanjega plašča niso opazne najs bo to dvojček ali enostanovanjski samostojni objekt. Podobno klišejsko so zasnovali šole in druge javne objekte.

Odmik od utečenosti utilitarnega načrtovanja (bolje zgoj izvajanja tipskih načrtov) je industrijsko mesto Torviscosa. Objekti in stanovanja so bili načrtovani z ozirom na položaj zaposlenega v tovarni (gradacija funkcionalnosti in estetike). Navkljub vsemu je Torviscosa ostala osamljeni primer v Furlaniji Juljski krajini.

Na Koroškem je prepoznani arhitekturni tandem Siegfried Theiss (1882, Pressburg) in Hans Jaksch, načrtovala (1921) sta delavsko naselje Sveti Pavel (Klein), med

Friaul - Julisch Venetien, seit jeher eine Grenzregion, blieb am Rande der Entwicklungsdynamik der Herrschaften, die in diesem Gebiet aufeinander folgten. Eine der offensichtlichsten Folgen war das Fehlen von Hochschulen, die Experten für die Planung von Infrastrukturen, Produktionsanlagen und generell von städtischen Entwicklungsplänen ausbilden konnten. Außerdem erlaubte die finanzielle Lage der Haushalte im Friaul kein angemessenes Hochschulstudium, das zuerst die Universität Wien und später Padua bieten konnte. Hinzu kam, dass die Unternehmer aus anderen Teilen Italiens bzw. aus dem Ausland kamen und sich folglich auf die Techniker aus ihrer Heimat verließen.

In der ersten Phase der industriellen Entwicklung kann man unter denjenigen, die die Projekte einiger Produktionsstätten entworfen haben, die Namen der Techniker der Industrieunternehmen finden, die die Maschinen bauten, unabhängig davon, ob es sich um Textilmaschinen oder Energie erzeugende Turbinen handelte.

Dem Augenschein nach sind die Industriebauten einzigartig, es gibt keine Wiederholungen in der Region, allerdings kann man bemerken, dass an vielen Standorten die Strukturen ähnlich modular angelegt sind. Je nach Bauzeit, Produktionstyp und eingesetzten Maschinen wird das jeweils angemessenste Baumodul verwendet. Daraus folgt, dass sich bei ähnlichen Unternehmen in der Region sehr ähnliche Strukturen wiederfinden. Allerdings kann man nicht von Modellen im engeren Sinne sprechen, denn es fehlten Schulen und Experten, die die Projekte dieser Unternehmensansiedlungen eindeutig hätten charakterisieren können.

Bei den Arbeiterwohnungen sieht die Situation ähnlich aus, allerdings bedingt die formale Einfachheit und gewollte Wirtschaftlichkeit der Gebäude, die sehr oft den schon in der Gegend vorhandenen Beispielen entlehnt waren und einen ländlichen Stil aufwiesen, eine Art "typischen Aufbau": aus Mauerwerk, zweigeschossig, mit einem Ziegelsatteldach, Fenster mit Holzfensterläden und ein kleiner eigener Garten. Diese Häuser konnten allein stehend sein, es gab Doppel- und Reihenhäuser. Auch in diesem Fall handelt es sich nicht um ein schulmäßig

építész, Siegfried Theiss tervezte. Az építész munkatársával, Hans Jakschal együtt a 20. század első felének legtöbbször foglalkoztatott osztrák mesterei közé tartozott: alkotó pályája több mint ötven évet ívelt át. Köztudott, hogy az 1920-as években egy-egy építész tekintélyét nagyban növelte, ha részt vett munkáslakótelepek tervezésében. A korszak példaképei ebben az időben a bécsi munkáslakás-építés híres alkotói voltak. Georg Horcicka, Klagenfurt városépítész számtalan rangos épület mellett az Osztrák Dohányjövődék számára Klagenfurtban munkásházakat és Villachban az Állami Vasutak részére tisztviselői házakat is tervezett.

Ahogy azt már az előbbieken említettük, vizsgálódásaink során bebizonyosodott, hogy Jesenice és Maribor munkásházainak építéséhez sorozatterveket vagy mintatterveket használtak fel. A vasúttársaságok vezetőinek szemléletére igen jellemző volt, hogy igyekeztek a korábbi időkben szerzett tapasztalataikat felhasználni és egységes szervezéssel tevékenységük hatékonyságát növelni. A 19. században Ljubljánában Wilhelm Treu építész építette a Hranilniska-kolóniát. Nagy általánosságban a munkáslakóhelyek építészetére a rendeltetést mindenben jól szolgáló, egyszerű, szerény és mértéktartó tér- és tömegalakítás volt a jellemző.

A horvátországi Duga Resa munkástelepeinek városépítészeti kialakítása alapján közép-európai előképeket, így többek között az 1863-1875-ben Essenben felépült kronenbergi Krupp-telep koncepcióját követte. A település üzemi- és lakóépületeinek tervei a bécsi D. V. Junk műszaki irodájából származtak. A lakótelepeket tudatosan a már bevált minták alapján építették, jó példa erre a batavillei munkástelep Borovo/Vukovar mellett. Utóbbi egyike volt annak a tizenhat településnek, amelyet a Bata konszern Európa szerte épített. Podlabin (Pozzo Littorio) település tervezésével Eugenio Montuori építész bízták meg, aki korábban a sardíniai Carbonia munkásnegyed egyik építész volt. A Rašaban (Arsia) felépített két isztriai munkástelepülés tervei Gustav Pulitzer Finali trieszti építészről származtak. Mindhárom bányász lakótelep megépítése széles körű fejlesztési program részét képezte, ilyen módon a cserehatások elkerülhetetlenek voltak.

d'impianti di produzione o, più in generale, di piani urbanistici d'azzonamento. Inoltre la situazione finanziaria delle famiglie in Friuli non permetteva di far compiere ai figli studi universitari adeguati, che solo l'università di Vienna e successivamente quella di Padova potevano offrire. A questa contesto si associò il fatto che gli imprenditori provenivano da altre parti d'Italia o addirittura dall'estero: per l'esecuzione dei progetti essi, in genere, si affidarono a tecnici provenienti dalla loro stessa patria.

Nella prima fase dello sviluppo industriale, i progetti d'insediamento produttivo furono di frequente elaborati da tecnici aziendali i quali, oltre alla progettazione di alcuni impianti di fabbrica, furono occupati nella costruzione dei macchinari tessili o delle turbine per la produzione di energia.

A prima vista gli edifici industriali appaiono come casi unici: non c'è alcuna ripetizione in ambito regionale. Tuttavia si può notare che in molti luoghi le strutture sono disposte similmente secondo schemi modulari. A seconda del periodo di costruzione, del tipo di produzione e dei macchinari impiegati, venne utilizzato il modulo costruttivo considerato più adatto. Ne consegue che in Regione per aziende simili si possono riscontrare strutture analoghe. Non si può tuttavia parlare di modelli in senso stretto perché mancavano scuole ed esperti in grado di assegnare un carattere innovativo ai progetti di questi insediamenti aziendali.

Nel caso delle residenze per gli operai la situazione è simile. Malgrado la semplicità formale e la voluta sobrietà degli edifici, molto spesso ripresa dagli esempi rurali presenti nella zona, venne a determinarsi il consolidamento di un modello di costruzione tipica: generalmente in muratura, strutturata su due piani, con un tetto a due spioventi, finestre con persiane e un piccolo giardino di pertinenza. Queste abitazioni potevano essere singole, ma esistevano anche case doppie e a schiera. Anche in questo caso non si trattava di tipologie di derivazione scolastica ma dello sviluppo di modelli tradizionali già presenti nel territorio.

Un caso particolare e allo stesso tempo unico è Torviscosa, ove trovò espressione la volontà di realizzare un progetto totale di "città nuova", in cui la tipologia di casa venne a determinarsi in funzione

in Essen, 1863-1875). Plans for the construction of trades and crafts shops and residential houses in this neighbourhood were prepared by the Technical Bureau of V. Junk from Vienna. Some workers' neighbourhoods were intentionally constructed according to a certain model, like the Bataville neighbourhood in Borovo/Vukovar, one of the 16 neighbourhoods owned by the Bata corporation throughout Europe. The neighbourhood of Podlabin (Pozzo Littorio), was designed by architect Eugenio Montuori, one of the designers working on the workers' neighbourhood of Carbonia on Sardinia. Plans for another Istrian neighbourhood of Raša (Arsia) were prepared by an architect from Trieste, Gustav Pulitzer Finali. All three mining neighbourhoods mentioned above were a part of a larger programme, thus influencing one another.

Local architects typically prepared designs for ÖAMG. A professional constructor, Raphael Meneghel from Leoben was usually engaged as a designer in Styria. Other designers for ÖAMG were Titus Thunhart and Franz Endres from Leoben. Viktor Forabosco was another professional construction from Bruck, working in Eisenerz and Leoben, as well as Rudolf Felice who worked in Judenburg, and Hans Frauneder in Kapfenberg.

Well-known architects from Vienna and Graz were occasionally hired as well, like Alfred Keller, who designed the Kerpely colony in Leoben. He also participated in residential construction in Eisenerz, and even in the Czech Republic for ÖAMG. Herbert Eichholzer from Graz constructed the "Blaue Haus" (Blue House), a municipal workers' neighbourhood in Judenburg, Franz Schuster and Franz Schacherl from the Viennese design bureau from the Association for neighbourhoods and small gardens, designed the Schutzbundsiedlung neighbourhood in Knittelfeld. K. Badstieber & K. Reiner (Vienna) participated in residential construction in Müzzuschlag and Bruck an der Mur for the southern railway, while Bruno Bauer (Vienna) designed residential buildings for Elin-Werke in Weiz.

The Böhler company in Kapfenberg even had its own design bureau employing the architect Walther Schwarz. Schwarz probably designed the colony of the gunpowder factory in Trofaiach. The Böhler family maintained professional contacts

tvornica. Tvornička stambena izgradnja dominirala je u ruralnim područjima i ova su naselja bila izravno povezana s industrijskim pogonima. Od 1881. vodeći investitor bio je "ÖAMG", ali i drugi kao Böhler Werke iz Kapfenberga, J.E. Bleckmann iz Müzzuschalga ili "Željeznička i rudarska tvrtka" iz Graza i Köflacha iz jugozapadne Štajerske. Privatna stambena izgradnja postojala je i u gradovima dok su zadruge osnovane dosta kasno i u manjim razmjerima. Tek su se 1920.-tih općine počele angažirati na stambenoj izgradnji za radnike.

Većinu radničkih stanova u Štajerskoj financirale su tvornice. Stanovi nisu prodani zaposlenicima već su im dani na korištenje. Naselja su privatizirana tek kada su tvornice zatvorene. Financiranje naselja na rubovima grada bilo je drugačije. To su organizirale općine koje su iznajmljivale zemlju stanarima i odobravale jeftine kredite za izgradnju kuća.

Naselje Bachmann u Ruckerlbergu u Grazu primjer je naselja javnog "vrtnog grada" koje je izgradio Adolf Ritter von Inffel (1910.-1913.), učenik Otta Wagnera. Sastoji se od 23 kuće u paru s ukupno 80 stanova. Nije poznato da li je ovo naselje korišteno kao model za izgradnju drugih naselja.

9. Projektna tipologija

Pored toga, istražili smo da li su arhitekti ili pak građevinski stručnjaci bili u većoj mjeri angažirani kod projektiranja radničkih naselja. Čini se da su tvornice često angažirale vlastite arhitekture zaposlene u tvornici, koji su aktivno sudjelovali u projektiranju radničkih stanova. Rudarska tvrtka Brenner (iz okruga Győr-Moson-Sopron) imala je dugogodišnji ugovor s vrhunskim arhitektom, Oscarom Füredi, poznatim po izgradnji elegantnih vila u Beču (vidi: Vienna, Dehio Klein-Kunsttopografie). Füredi je također projektirao seosku crkvu, restoran, školu, općinsku zgradu i gotovo sve industrijske pogone.

Furlanija-Julijska krajina oduvijek je bila granična regija ostajući izvan dosega industrijalaca iz šireg područja. Jedna od najvećih posljedica toga bio je nedostatak visoko-školskih institucija koje mogu školovati stručnjake za planiranje infrastrukture, proizvodnih

letoma 1921 – 23 pa še rudarsko naselje v Hüttenbergu. V Celovcu in Beljaku je znan Georg Horcicka, arhitekt in mestni urbanist, ki je načrtoval reprezentančne objekte in tudi delavske hiše (tobačna industrija, železniška stanovanja).

Slovenska delavska naselja so nastala po vzoru tujih sorodnih izvedb. Jeseniška kasarna ali mariborska železniška kolonija sta najbolj značilni panevropski različici delavskega naselja. Železniška kolonija morda še najbolj sledi Howardovi utopični ideji vrtnege mesta (ulice, svetloba, drevoredi, vrtovi, hiša na travniku), urejenost izhaja tudi iz načela upravljanja železnic. V času začetnega industrijskega razvoja so bile železnice pomembna linijska infrastruktura, ki je bila upravljana nadvse učinkovito in hkrati precej strogo (zavoljo zagotavljana konstantne kvalitete in zanesljivosti). Avtorstvo načrtov delavskih naselij je vprašljivo, saj so bili večkrat prisiljeni od drugod. Hranilniško kolonijo v Ljubljani je načrtoval arhitekt Wilhelm Treu.

Koncept urbanizma na primeru Duge Rese na Hrvaškem temelji na primerih iz srednje Evrope (naselje Krupp pri Essnu, 1863 – 1875). Naselje Bataville Borovo (Vukovar) je le eno izmed šestnajstih v okviru koncerna Bata. Za naselje Podlabin (Pozzo Littorio) je bil zadolžen arhitekt Eugenio Montuori, ki je načrtoval delavsko naselje Carbonia na Sardiniji. Rašo (Arsia) pa je načrtoval tržaški arhitekt Gustav Pulitzer Finali.

Na štajerskem v Avstriji je bolj znan načrtovalec delavskih naselij arhitekt Raphael Meneghel iz Leobna. Poleg so bili še naslednji arhitekti Viktor Forabosco, Franz Endres, Titus Thunhart, Rudolf Felice in Hans Frauneder – vsi so bili v navezavi z družbo ÖAMG. Za nekatere projekte so družbe k sodelovanju povabile tudi znane arhitekture iz Dunaja in Gradca. Arhitekt Alfred Keller (kolonija Kerpely v Leobnu), načrtoval je tudi za družbo ÖAMG na Češkem. Herbert Eichholzer pa je načrtoval znan stanovanjski kompleks "Blaue Haus" v Judenburgu.

Družba Böhler v Kapfenbergu je imela lastno načrtovalsko pisarno, kjer je deloval arhitekt Walther Schwarz. Med drugim je načrtoval delavsko naselje smodnišnice v kraju Trofaiach.

Družina Böhler je imela stike tudi z

vermitteltes Muster, sondern um die Weiterentwicklung der traditionellen Modelle.

Ein Sonderfall, der gleichzeitig einzigartig ist, ist Torviscosa, wo der Willen kund wird, einen Gesamtplan einer "neuen Stadt" umzusetzen, in der der Haustyp von der Funktion bestimmt wird, die der das entsprechende Haus bewohnende Arbeitnehmer in der Fabrik hat. Allerdings werden die Modelle innerhalb des Einzelfalls Torviscosa wiederholt und nicht großflächig in die Region exportiert.

Der 1882 in Pressburg geborene Architekt Siegfried Theiss plante in Kärnten 1921 die Arbeitersiedlung in Klein St. Paul, 1921-1923 die Knappensiedlung in Hüttenberg. Siegfried Theiss, dessen Schaffensperiode mehr als fünfzig Jahre umfasst, gehört in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts mit seinem Partner Hans Jaksch zu den meistbeschäftigten Architekten Österreichs überhaupt. Soweit bekannt, trug es in den 1920er Jahren zum guten Ruf eines Architekten bei, Arbeiterwohnstätten zu planen. Vorbilder waren die berühmten Architekten des Wiener Arbeiterwohnbaus. So baute der Architekt und Klagenfurter Stadtbaumeister Georg Horcicka neben Repräsentationsbauten auch die Arbeiterhäuser der Österreichischen Tabak-Regie in Klagenfurt und die Personalthäuser der Staatsbahn in Villach.

Wie schon vorher erwähnt, in den Fällen von Jesenice und Maribor, konnten wir feststellen, dass Serienpläne oder Vorlagen verwendet wurden. Die Eisenbahn war ein typisches Beispiel für ein Management, wo eine Vereinigung aller Prozesse eine bessere Effizienz erlangt, resultierend aus bestehenden Erfahrungen. Im 19. Jahrhundert wurde die vom Architekten Wilhelm Treu geplante Kolonie Hranilniska ulica in Ljubljana gebaut. Üblicherweise ist die Architektur von Arbeiterbehäusungen einfach, bescheiden gestaltet und mit schlichter räumlicher Ausstattung, welche auf Funktionalität basiert.

Das städtebauliche Konzept der Arbeitersiedlung Duga Resa in Kroatien entstand nach dem Vorbild der Arbeitersiedlungen in Mitteleuropa (z.B. Krupp-Siedlung Kronenberg in Essen 1863-1875). Die Pläne für den Bau der Gewerbe- und Wohnhäuser in dieser Siedlung lieferte das Technische

Az osztrák Alpine Montangesellschaften nagyobb részt helyi építészeket foglalkoztatott. Stájerország esetében külön kell szólni a tervezőként gyakran szereplő leobeni Raphael Meneghel építőmester munkásságáról; mellette az ugyancsak leobeni Titus Thunhart és Franz Endres, Eisenerzben és Leobenben Viktor Forabosco, Bruck városi építőmestere, Judenburgban Rudolf Felice és Kapfenbergben Hans Frauneder is készítették terveket az ÖAMG-nak.

Grazból és Bécsből is hívtak neves építészeket. Közöttük volt Alfred Keller, aki Leobenben a Kerpely-kolóniát tervezte; az építész emellett az ÖAMG eisenerzi és csehországi lakóházainak tervezésében is tevékenyen részt vett. A grazi Herbert Eichholzer Judenburgban közösségi udvar köré szervezte a híres "Kék házat" ("Blaue Haus"). Franz Schuster és Franz Schacherl építészek a "Verbandes für Siedlungs- und Kleingartenwesen" ("Település- és kiskertek tevékenységet szervező szövetség) bécsi építési irodájában a "Schutzbund" számára Knittelfeldben építettek szociális lakótelepet. K. Badstieber & K. Reiner Mürrzuschlagban és Bruck an der Murban a Déli vasút lakóházépítésében vettek részt, a bécsi Bruno Bauer pedig Weizben, az Elin- Műveknek tervezett lakóházakat.

A kapfenbergi Böhler cégnek saját tervező irodája is volt: itt építészként többek között Walther Schwarz is tevékenykedett. Valószínűleg Schwarz volt a trofaiachi lőporgyár kolóniájának felelős tervezője. A Böhler család a bécsi szecesszió neves képviselőjével, Josef Hoffmannal is kapcsolatban állt, aki – úgy tűnik – 1901-ben Kapfenbergben részt vett a Grazer Strasse munkásházainak homlokzatkialakításában.

A nemzetiszocialisták – közöttük a "Hermann Göring Birodalmi Művek" ("Reichswerke Hermann Göring") stájerországi építkezéseinek tervei a köflachi Herbert Rimpl tervező irodájában készültek. Rimpl volt a németországi "Salzgitter" munkás lakónegyed felelős tervezője, utóbbi építészeti megoldásában a nemzetiszocialista települések kötelező formatárának számtalan elemét fedezhetjük fel.

dell'attività che l'operaio svolgeva nella fabbrica. Tuttavia i modelli tra loro ripetuti all'interno della città non furono esportati in altri ambiti regionali.

L'architetto Siegfried Theiss, nato nel 1882 a Pressburg, progettò in Carinzia, nel periodo 1921-1923, l'insediamento operaio di Klein St. Paul, il paese dei minatori di Hüttenberg. Theiss, il cui periodo di attività si protrasse per oltre 50 anni, nella prima metà del XX secolo, unitamente al suo partner Hans Jaksch, era considerato uno degli architetti più attivi di tutta l'Austria. Per quanto ci è noto, negli anni Venti la progettazione degli insediamenti operai contribuiva alla buona fama di un architetto. Furono presi a modello i famosi architetti dell'edilizia residenziale viennese destinata agli operai. Così Georg Horcicka, l'architetto e costruttore della città di Klagenfurt, che fu il progettista delle case di rappresentanza e delle abitazioni per gli operai del monopolio austriaco dei tabacchi a Klagenfurt e delle residenze per il personale delle ferrovie statali a Villaco.

Come già accennato in precedenza, nei casi di Jesenice e Maribor, si è potuto constatare l'utilizzo di piani e progetti seriali. Gli interventi attuati dalle ferrovie si dimostrarono invece esemplari sul piano gestionale, dato che in essi furono condensati con efficacia i processi attuativi già adottati con successo in precedenti esperienze. Nel XIX secolo fu costruita a Lubiana la colonia di Hranilniska ulica, progettata dall'architetto Wilhelm Treu. Usualmente l'architettura delle abitazioni operaie è semplice e frugale ed è dotata di un arredamento interno sobrio, improntato alla funzionalità.

Il concetto urbanistico dell'insediamento operaio di Duga Resa in Croazia nacque sull'esempio degli insediamenti operai della Mitteleuropa (ad esempio la colonia della ditta Krupp di Kronenberg a Essen, 1863-1875). I progetti per la costruzione degli edifici ad uso lavorativo e residenziale di questo insediamento furono elaborati dall'ufficio tecnico D. V. Junk di Vienna. Alcuni quartieri operai furono eretti appositamente secondo un determinato modello, come per esempio a Bataville presso Borovo/Vukovar, uno dei 16 insediamenti a livello europeo promossi dal gruppo Bata. Della progettazione di Podlabin (Pozzo Littorio) fu incaricato l'architetto Eugenio Montuori, che fu

with Josef Hofmann, who also participated in the façade design on workers' houses in the Grazer Straße in Kapfenberg, in 1901.

In Styria, all neighbourhoods of national socialists and factories founded by the Reich (the so-called Reichswerke Hermann Göring), were designed by the Rimpl design bureau from Köflach. Herbert Rimpl, who designed factory neighbourhoods for national socialists in what is today Salzgitter, Germany, established a national socialist canon of forms in the construction of neighbourhoods.

10. Significance of workers' neighbourhoods previously and today

Neighbourhoods in the Alps-Adriatic region today are more or less in a good condition. However, bad examples exist, along with typical problems. In a few places, what used to be prestigious neighbourhoods are now residential areas for the poor, or slums. Some neighbourhoods remain

Ljubljana, Hranilniška, 2010. [Zupančič]

pogona i općenito urbanih razvojnih planova. Pored toga, financijska situacija u Furlaniji-Julijskoj krajini nije dopuštala organiziranje odgovarajućih studija koje je prvotno ponudilo Sveučilište u Beču, a poslije u Padovi. Uz to, došli su poduzetnici iz drugih dijelova Italije i iz inozemstva obično oslanjajući se na tehničare iz svoje sredine, a ne na lokalne stručnjake.

U prvoj fazi industrijskog razvoja projekti proizvodnih pogona ponekad su uključivali i imena tehničara zaposlenih u pogonu, koji su izgradili mehanizaciju, od tekstilnih mašina do turbina za proizvodnju energije.

Čini se da su građevine jedinstvene i da u regiji ne postoje replike. Međutim, na određenom broju lokacija strukture su građene na sličan, modularan način. Ovisno o vremenu izgradnje, proizvodnom tipu i korištene mehanizacije primjenjivan je najprikladniji građevinski modul. I druge tvrtke ove vrste u regiji gradile su veoma slične građevine. Međutim, ne mislimo na modele u užem smislu jer ne postoje škole ili stručnjaci koji daju jedinstveni pečat ovim naseljima.

U radničkim naseljima situacija je slična, no jednostavna formalnost i željena ekonomičnost građevina često preuzeta iz postojećih primjera u ruralnom stilu, zahtijevaju tipičnu strukturu: zidove, dva kata, krov od crijepa, prozore s drvenim kopcima i mala dvorišta. Ove su kuće bile ili samostojeće, "dupleksi" ili kuće u paru. I u ovom slučaju ovi primjeri proistječu iz tradicionalnih modela, a ne iz modela naučenih u školi.

Torviscosa je poseban, jedinstven slučaj. Izgrađen je s namjerom stvaranja svestranog projekta "novog grada" u kojem tipove kuća određuje funkcija koju radnik, koji živi u njoj, obavlja u tvornici. Međutim model Torviscose nije se proširio po regiji dok su drugi primjeri slični jedni drugima.

Arhitekt Siegfried Theiss, rođen u Bratislavi 1882. godine, projektirao je radničko naselje Klein St. Paul u Koruškoj 1921. godine i rudarsko naselje u Hüttenbergu od 1921. do 1923. Siegfried Theiss, koji je bio aktivan u struci preko 50 godina, bio je jedan od najzaposlenijih arhitekata u Austriji u prvoj polovini 20. stoljeća, skupa sa svojim partnerom Hansom Jakschom. Arhitekti koji su projektirali radničke stanove stjecali su sve veći ugled

Josefom Hofmannom, ki je okoli 1901 oblikoval pročelja delavskih hiš na ulici Kapfenberger Grazer Straße. Vsa socialna stanovanja, ki so jih izvajali nacionalni socialisti je načrtoval biro Rimpl v lasti Herberta Rimpla. Biro je v navezavi s politiko načrtoval pomembne projekte in tako osnoval kanonski princip načrtovanja in izvajanja stanovanjskih socialnih blokov.

10. Pomen delavskih naselij nekoč in danes

Dandanes so delavska naselja na območju DS Alpe Jadran v dobrem stanju. Seveda obstajajo tudi slabi primeri, ki pa imajo precej skupnih vzrokov (razdrobljeno lastništvo, slab socialni položaj lastnikov, neustrezno vzdrževanje,...). Delavska naselja so bila že v osnovi postavljena ob bok industrijskim objektom na zemljišča, ki so bila v urbanističnem pogledu neustrezno komunalno urejena in so imela neugodno lego v mestnem tkivu. So pa bila ta zemljišča ekonomsko najugodnejša. Prenekatera naselja so bila sčasoma prezidana in preurejena s

Ljubljana, Hranilniška, 2010. [Zupančič]

Büro D. V. Junk aus Wien. Einzelne Arbeitersiedlungen wurden bewusst nach einem bestimmten Modell errichtet, wie z.B. die Siedlung Bataville bei Borovo/Vukovar, eine der 16 Siedlungen des Bata Konzerns europaweit. Für die Planung der Siedlung Podlabin (Pozzo Littorio) wurde der Architekt Eugenio Montuori, einer der Autoren der Arbeitersiedlung Carbonia auf Sardinien, beauftragt. Die Pläne für die zweite istrische Siedlung Raša (Arsia) wurden vom Triester Architekten Gustav Pulitzer Finali geliefert. Alle drei genannten Bergarbeitersiedlungen waren Teile eines breiteren Programms, sodass die gegenseitigen Wechselwirkungen unvermeidlich waren.

Für die Österreichische Alpine Montangesellschaften entwarfen einerseits meist ortsansässige Architekten. Besonders hervorzuheben ist für die Steiermark der sehr oft als Entwerfer aufscheinende Baumeister Raphael Meneghel aus Leoben, aber auch Titus Thunhart und Franz Endres aus Leoben entwarfen für die ÖAMG, ebenso Viktor Forabosco (Stadtbaumeister von Bruck) in Eisenerz und Leoben, Rudolf Felice in Judenburg und Hans Frauneder in Kapfenberg.

Teilweise holte man sich aber auch berühmtere Architekten aus Graz und Wien, wie Alfred Keller, der in Leoben die Kerpelykolonie entwarf und der in Eisenerz und sogar in Tschechien im Wohnbau für die ÖAMG tätig wurde. Weiters errichtete Herbert Eichholzer aus Graz das "Blaue Haus", einen kommunalen Wohnhof in Judenburg, Franz Schuster und Franz Schacherl vom Wiener Baubüro des Verbandes für Siedlungs- und Kleingartenwesen entwarfen die Schutzbundsiedlung in Knittelfeld und K. Badstieber & K. Reiner (Wien) waren in Müzzuschlag und Bruck an der Mur für die Südbahn im Wohnungsbau tätig und Bruno Bauer (Wien) entwarf Wohnbauten für die Elin-Werke in Weiz.

Die Firma Böhler in Kapfenberg hatte sogar ein eigenes Baubüro, wo Walther Schwarz als Architekt tätig war. Schwarz war vermutlich auch für den Entwurf der Pulverfabrikskolonie in Trofaiach verantwortlich. Die Familie Böhler unterhielt außerdem Beziehungen zu Josef Hofmann, der 1901 bei der Fassadengestaltung der Arbeiterhäuser in der Kapfenberger Grazer Straße

10. A munkástelepülések jelentősége egykor és ma

Az Alpok-Adria térség egykori munkástelepeinek nagyobb része napjainkban is megfelelő állapotban van. Találtunk azonban kedvezőtlen – esetenként aggodalomra okot adó – példákat is. A maguk korában előkelőnek számító lakhelyek azonban több helyen "slumökké", a legszegényebbek lakhelyévé váltak. Vannak olyan telepek, amelyek szinte változatlan formában maradtak fenn, több helyen azonban kedvezőtlen változásokkal – így a lakóházak erőszakos modernizálásával, bővítésével illetve a házak teljes átépítésével – találkoztunk. Jellemző, hogy a lakások egy részét már hosszabb ideje "második lakásnak" vagy hétvégi háznak használják. A központi műemlékvédelem csupán a munkástelepek töredékének nyújt védelmet. Legjobb esetben a városrészeket városképi védelemben részesítik. Magyarországon elterjedt a munkásnegyedek "helyi védelme". A munkáskolóniák jövője a közvéleményt és a médiát különösebben nem foglalkoztatja. A helyi lapok, a bulvársajtó, de maguk az építészeti-műemlékvédelmi szakfolyóiratok sem foglalkozik megfelelő komolysággal és kellő mélységgel a telepek állapotával és jövőjével. Az építészettörténészek és helytörténészek közül is kevesen vállalkoznak e téma részletesebb kutatására és feldolgozására.

Baranya megyében az elmúlt időben a munkások által lakott negyedek elszegényedtek, a munkásházak lakói a társadalom szélére sodródtak. A lakók között sok a munkanélküli és a szociális támogatásra szoruló, legtöbbjüknek jelentős bérleti díj- és közbetartozásuk van. Az egykori munkásnegyedek lakásainak állaga fokozatosan romlik, az épületek megépítésük óta még egyetlen alkalommal sem újították fel és korszerűsítésük is elmaradt. A helyzet javulására a közeljövőben sem számíthatunk. Az épületek többsége nem áll műemlékvédelem alatt, így fennáll a veszélye annak, hogy a közeljövőben egész városrészek tűnnek el.

Fontos lenne, hogy az egykori bányászkolóniák népessége ne csökkenjen, sokkal inkább növekedjen. A megoldást Baranyában újszerű, sok szempontú, szociális szemléletű városmegújítási terv készítésében látják.

anche tra gli autori della colonia operaia di Carbonia in Sardegna. I progetti per il secondo insediamento istriano a Raša (Arsia) furono eseguiti dall'architetto triestino Gustav Pulitzer Finali. Tutti questi tre paesi minerari appena citati facevano parte di un programma di sviluppo urbano più ampio, cosicché le influenze reciproche sul piano formale furono inevitabili.

Nel caso della ÖAMG furono soprattutto gli architetti locali ad occuparsi dei progetti. Di particolare rilievo in Stiria fu il capomastro Raphael Meneghel di Leoben, che compare molto spesso in qualità di progettista, ma anche Titus Thunhart e Franz Endres di Leoben predisposero progetti per la ÖAMG, così come Viktor Forabosco (capomastro della città di Bruck) ad Eisenerz e Leoben, Rudolf Felice a Judenburg e Hans Frauneder a Kapfenberg.

A volte vennero assunti anche famosi architetti di Graz e Vienna, come Alfred Keller che progettò la colonia di Kerpely a Leoben e quella di Eisenerz e che lavorò anche in Repubblica Ceca per la ÖAMG nell'ambito dell'edilizia residenziale. Inoltre Herbert Eichholzer di Graz eresse la "Casa blu", un borgo residenziale comunale a Judenburg, Franz Schuster e Franz Schacherl, dell'ufficio edile viennese dell'associazione "Verbandes für Siedlungs- und Kleingartenwesen", progettarono l'insediamento difensivo di Knittelfeld, mentre K. Badstieber & K. Reiner (Vienna) lavorarono nell'ambito dell'edilizia residenziale a Müzzuschlag e Bruck an der Mur per le Ferrovie meridionali. Bruno Bauer (Vienna) progettò gli edifici residenziali per lo stabilimento Elin di Weiz.

La ditta Böhler di Kapfenberg aveva addirittura un proprio ufficio costruzioni dove Walther Schwarz lavorava come architetto. Schwarz fu probabilmente anche responsabile del progetto della colonia della fabbrica di esplosivi di Trofaiach. La famiglia Böhler intrattene inoltre relazioni con Josef Hofmann, il quale potrebbe aver contribuito, nel 1901, alla realizzazione della facciata delle case operaie in Grazer Straße a Kapfenberg.

Tutti gli edifici degli insediamenti nazisti e delle officine del III Reich Reichswerke Hermann Göring in Stiria furono progettati dall'ufficio di progettazione Rimpl di Köflach. Herbert Rimpl, responsabile

almost unchanged, elsewhere, quick reconstruction and changes for the worse have taken place (modernisation, expansion and comprehensive reconstruction of houses). The flats are usually second homes or vacation flats.

Few of the workers' neighbourhoods are protected as landmarks. They are more often protected as historic sites or fall under the category of local monuments protection (Hungary). The public and the media show little interest in the future of workers' colonies. Daily papers, tabloids, professional papers, including construction and local historians are not analysing the condition and future of these neighbourhoods in sufficient depth.

The condition of flats in the former workers' neighbourhood in the county of Baranya is deteriorating, as most were not renewed in 40 years. At the time, zones with flats were typically poor, and their tenants socially excluded. The percentage of the unemployed and those receiving aid was huge, and many of these people owed money for rent and utilities.

What is important is that the number of inhabitants living in former mining colonies is not decreasing, but growing. A solution for this was found in a social plan for city recovery. The plan complexity is new. The programme integrates those areas in the recovery process which can not be renewed with their own resources or because of the market condition. It also encompasses a range of other possibilities like creating new jobs, providing new flats for rent and additional services, developing communities, founding companies, voluntary work for those included in the programme and members of their families.

The idea is to include the citizens affected into the planning and shaping of local, social and cultural services, for the purpose of maintaining and renewing these city neighbourhoods. The programme is expected to start in 2010, depending on the pace of planning and securing financial support by the city of Pécs for this purpose. The estimated cost ranges from two to six million euro, and the plan includes responding to a tender for assistance from the European Union. At the time of their construction, workers' neighbourhoods in Friuli/Venezia-Giulia were located close to factories and outside of cities. Today, larger cities "swallowed" them, having expanded over the years.

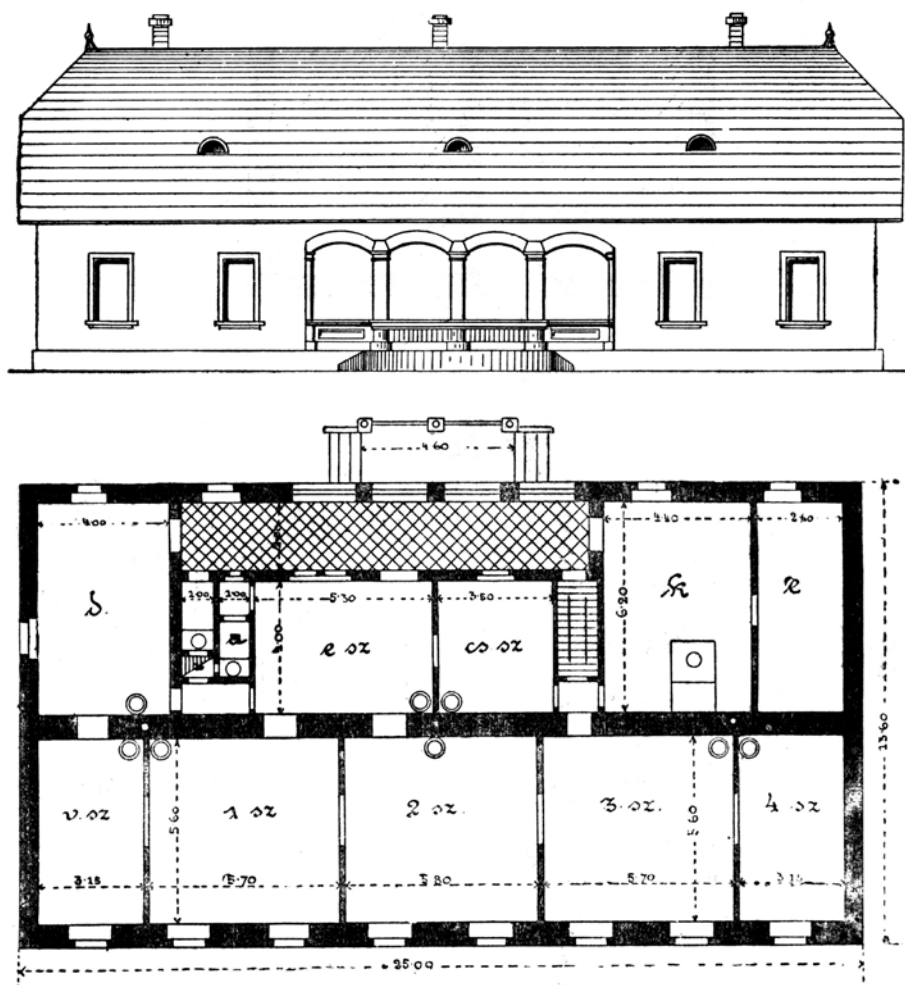
tijekom 1920.-tih godina. Uzor su im bili poznati arhitekti koji su projektirali bečku stambenu izgradnju za radnike. Arhitekt i gradski graditelj u Klagenfurtu, Georg Horcicka, gradio je i reprezentativne građevine i radničke kuće u austrijskoj duhanskoj regiji oko Klagenfurta, kao i kuće za državne službenike na željeznici, u Villachu.

Kao što je već spomenuto, u slučaju Jesenica i Maribora, utvrdili smo da su korišteni serijski planovi i obrasci. Željeznica je bila tipičan primjer za vrstu upravljanja koje sve učinkovitije ujedinjuje sve procese koji su povećali učinkovitost utemeljenu na do tada stečenom iskustvu. U 19. stoljeću, arhitekt Wilhelm Treu izgradio je plansko naselje u Hranišniškoj ulici u Ljubljani. Arhitektura radničkih stanova je u načelu jednostavna, skromno projektirana s jednostavnim interijerom iz razloga funkcionalnosti.

Urbani koncept radničkog naselja u Dugoj Resi u Hrvatskoj rađen je po uzoru

pomanjkljivim urbanističnim redom in z veliko samograditeljsko vneto lastnikov. Nekatera naselja so postala začasna bivališča ali pa kot nekakšne vikend stanovanjske enote. Le nekatera naselja ali objekti so na območju DS Alpe Jadran v celoti zaščiteni kot kulturni spomenik, kar je razumljivo, saj je bila skrb za to tematiko v preteklosti spregledana tako s strani strokovnih služb s področja kulturne dediščine kot s strani javnosti in medijev slabšalno označena. Resda so bile prve delavske enote skromno oblikovane in zasnovane precej tehnično.

Na območju Komitata Baranya se v zadnjih 40 letih ni zgodilo nič presenetljivega, bile so le manjše obnove. Socialna struktura stanovalcev je vseskozi podobna, vedno na robu preživetja. Najemniki zamujajo z najemninami in socialni skladi, ki upravljajo s stanovanjskimi enotami so praviloma finančno podhranjeni, kar še povečuje agonijo ljudi in posledično vpliva na urejenost in obnovo naselij. Zanimivo pri rudarski koloniji pa je, da

Typical drawings of apartment house, 1914. [Sobó, 1899]

möglicherweise ein wenig mitgeredet haben könnte.

Alle Siedlungsbauten der Nationalsozialisten und der Reichswerke Hermann Göring in der Steiermark wurden vom Büro Rimpl in Köflach entworfen. Herbert Rimpl, verantwortlich für die NS-Werksiedlungen im heutigen Salzgitter, Deutschland, bestimmte den NS-Formenkanon was Siedlungsbauten betraf.

10. Bedeutung der Arbeitssiedlungen einst und heute

Die Siedlungen in der Alpen-Adria Region sind heute teilweise in gutem Zustand. Es gibt aber auch ungünstige Beispiele und sogar einige typische Probleme. In ganz wenigen Orten sind aus den vormaligen Stadtteilen Wohnviertel der Armen – sog. "Slums" – geworden. Einige Siedlungen blieben fast unverändert, anderswo haben wir einen schnellen Umbau und ungünstige Änderungen festgestellt (Modernisierung, Erweiterung und vollständiger Umbau der Häuser). Oft dienen die Wohnungen als "Zweitwohnungen" oder Ferienwohnungen. Nur ganz wenige Arbeitersiedlungen stehen unter zentralem Denkmalschutz. Öfter werden sie durch Ortsbildschutz oder sog. lokale Denkmalpflege (Ungarn) geschützt. Die Zukunft von Arbeiter-Kolonien interessiert die öffentliche Meinung und Medien nur wenig. Die Tagesblätter, die Boulevard-Presse und auch die Fachpresse sowie die Bau- und Lokalgeschichte beschäftigen sich nicht genügend ernst und tiefgreifend mit dem Zustand und der Zukunft der Siedlungen.

Das Niveau der Wohnungen der ehemaligen Arbeiterviertel im Komitat Baranya verschlechterte sich, da es in den letzten 40 Jahren in den meisten von ihnen keine Renovierung gab. Zu jener Zeit wurden die Wohnungszonen ärmer und ihre Bewohner sozial ausgeschlossen. Der Anteil der Arbeitslosen und der sozial Unterstützten ist beträchtlich, viele von ihnen haben Miet – bzw. öffentliche Dienstleistungsschulden.

Wichtig ist, dass die Zahl der in den ehemaligen Bergleutkolonien lebenden Einwohner nicht sinkt, sogar steigt. Zur Lösung dieser Situation wird ein sozialer Stadtrehabilitationsplan ausgearbeitet.

A városrendezési program keretében olyan területeket vontak be a rehabilitáció folyamatába, amelyek sem saját erejükből, sem piaci alapon nem tudnak megújulni. A program emellett más elemeket is tartalmaz: ilyen a munkahelyteremtés, új szociális lakások építése, a szolgáltatások javítása, vállalkozások alapítása. A szociális terv végrehajtása során gondoskodni kívánnak a lakónegyed egész lakosságának – közöttük a családtagoknak – a megvalósításba való tevőleges részvételéről.

A városrészek fenntartásának és megújításának tervezésbe, a helyi szociális, társadalmi és kulturális szolgáltatások kialakításába minden érintett lakót be kívánnak vonni. A program megvalósítása előreláthatóan 2010-ben kezdődik – mindez természetesen attól is függ, milyen gyorsan sikerül a tervezést befejezni és Pécs városa milyen mértékű pénzügyi támogatást tud nyújtani a munkálatokhoz. A megvalósítás költségei két- és hat millió Euró körül mozognak majd, ennek egy részét szeretnék pályázatok útján az Európai Uniótól megszerezni.

Friuli Venezia Giulia térségében a munkásnegyedek a településeken kívül, a gyárak közelében jöttek létre. A városok erőteljes növekedése magyarázza, hogy napjainkra ezek a negyedek a városok szerves részeivé váltak; mondhatnánk: a városok "bekebelezték" a munkástelepeket.

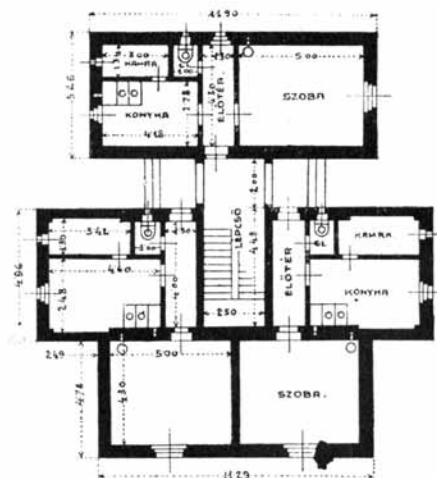
A városok gyors fejlődése általában nem okozott nagyobb változásokat és nem hozta hátrányos helyzetbe a munkástelepeket. A munkásházak mindvégig a befeketedők tulajdonában maradtak, így a negyedek eredeti jellegüket meg tudták őrizni. A helyzet kedvezett a helyi kezdeményezéseknek: hatására a munkástelepeken civil polgári szervezetek alakultak. Különösen jellemző ez Torviscosa és Panzano településekre: az ott élők fogékonyak az ipari régészet iránt, értékelik a helyet, ahol élnek, erősen kötődnek otthonukhoz és öntudattal vállalják történelmüket.

A helyi szervezetek önkéntes alapon szerveződtek és működnek. Tevékenységükkel, saját önazonosságuk megőrzését erősítik és gyűléseiken nem egy esetben szembeszegülnek a helyi politika döntéseivel; ezeket gyakran

degli insediamenti operai siti nell'odierna cittadina di Salzgitter in Germania, determinò i canoni formali riguardanti gli edifici e i relativi insediamenti.

10. Importanza degli insediamenti operai nel presente e nel passato

Gli insediamenti nella regione dell'Alpe Adria oggi sono in parte in buono stato di conservazione. Esistono tuttavia anche esempi infelici e perfino alcuni problemi ormai tipici per queste tipologie. Alcune località, originariamente quartieri urbani signorili, si sono trasformate nel tempo in quartieri residenziali degradati: veri e propri "slums". Alcuni insediamenti sono invece rimasti quasi immutati, altrove abbiamo riscontrato rapide trasformazioni e infelici ristrutturazioni e modifiche (modernizzazione, ampliamento e ristrutturazione completa della case). Spesso gli alloggi funzionano da "seconda casa" o da appartamento per le ferie. Solo pochissimi insediamenti operai sono oggetto di tutela monumentale da parte degli organi centrali di salvaguardia. Più spesso sono oggetto di vincolo paesaggistico o della cosiddetta tutela dei monumenti

Győr, typical drawings of six apartment house, 1914. [arch. G. Fiala]

Fast city expansion did not have negative consequences for initial neighbourhoods, which still belonged to companies, thus preserving their original identity. This stimulated the founding of actual citizens' committees (primarily in Torviscosa and Panzano), initiating a stronger and deeper awareness for industrial archaeology among the citizens, as well as a feeling of belonging to their own history.

These spontaneous committees turned out to be significant associations, guaranteeing the preservation of individual identities and opposing political decisions on a number of occasions, which later turned out to be haste. It is important to stress that in areas where specific citizens' committees were not founded, deep awareness of industrial archaeology resulted in a de facto transformation of old factories into landmark buildings, which confirmed the real architectural values that old factory buildings had.

These complexes have thus become reference points in local physical planning - large surfaces, again at the disposal of citizens. It was accomplished by precise criteria, which were in some cases linked to restoration, where the financial cost of renewal and decisions about future usage were oftentimes made by private entities.

Cotton spinneries in the valley next to the town of Pordenone are an interesting example. The Pordenone town construction plan determined that documentation needed for obtaining construction permits or approval of construction projects must be accompanied by historical studies (old documents), testifying about different development stages and including detailed opinions regarding certain construction details. An international architectural tender was published for the reconstruction of a cotton spinnery in Fiume Veneto, in order to obtain good ideas to be included in proposal plans of the municipality for land zoning.

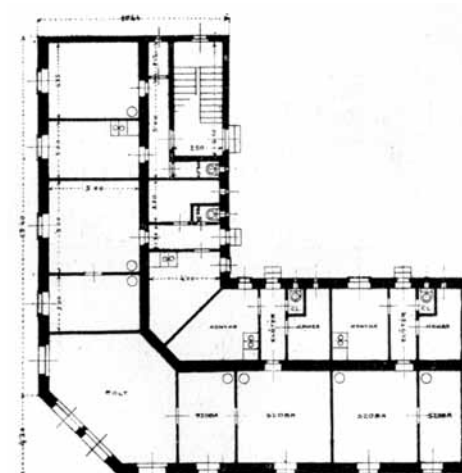
The case of Raibl/Cave del Predil has a symbolic significance on several levels. After the closure of mines in the 20s of the last century, an increasing number of neighbourhoods constructed in the 50s were empty. Attempts are being made now to reverse this trend by providing new purposes for the buildings, with museum activities and exhibit areas, showing the historic context connected to work with the miners.

na radnička naselja u Srednjoj Europi (poput Kruppovog naselja u Kronenbergu u Essenu, 1863.-1875.) Planove za izgradnju obrtničkih i trgovačkih dućana i stambenih kuća u ovom naselju izradio je tehnički ured V. Junka iz Beča. Pojedina radnička naselja namjerno su izgrađena prema određenom modelu, poput Batavilla u Borovu/Vukovaru, jednom od 16 naselja u vlasništvu korporacije Bata, diljem Europe. Naselje Podlabin (Pozzo Littorio) projektirao je arhitekt Eugenio Montuori, jedan od arhitekata koji je radio na radničkim naselju Carbonia na Sardiniji. Planovi za jedno drugo istarsko naselje, Rašu (Arsia), izradio je arhitekt iz Trsta, Gustav Pulitzer Finali. Sva tri spomenuta rudarska naselja bila su dio šireg programa pa su stoga utjecali jedan na drugoga.

Projekte za "ÖAMG" u većini su slučajeva izrađivali lokalni arhitekti. Profesionalni konstruktor Raphael Meneghel iz Leobena obično je bio angažiran kao projektant u Štajerskoj. Ostali projektanti koji su radili za "ÖAMG" bili su Titus Thunhart i Franz Endres iz Leobena. Viktor Forabosco također je bio profesionalni graditelj iz Brucka, koji je radio u Eisenerzu i Leobenu, te Rudolf Felice koji je radio u Judenburgu, a Hans Frauneder u Kapfenbergu.

Renomirani arhitekti iz Beča i Graza također su se povremeno angažirali, poput Alfreda Kellera koji je projektirao naselje Kerpely u Leobenu. Uz to, sudjelovao je u stambenoj izgradnji u Eisenerzu pa čak i u Češkoj Republici za "ÖAMG". Herbert Eichholzer iz Graza izgradio je "Blaue Haus" ("Plavu kuću"), općinsko radničko naselje u Judenburgu, dok su Franz Schuster i Franz Schacherl iz bečkog projektantskog biroa "Udruženja za naselja i male vrtove", projektirali naselje Schutzbundsiedlung u Knittelfeldu. K. Badstieber & K. Reiner (Beč) sudjelovali su u stambenoj izgradnji u Mürzzuschlagu i Bruck an der Mur za južnu željeznicu, dok je Bruno Bauer (Beč) projektirao stambene zgrade za Elin-Werke u Weizu.

Tvrtka Böhler iz Kapfenberga je čak imala i vlastiti projektantski biro u kojem je radio arhitekt Walther Schwarz. Schwarz je vjerojatno projektirao naselje tvornice baruta u Trofaiachu. Obitelj Böhler je održavala profesionalne kontakte s Josefom Hofmannom koji je sudjelovao u projektiranju fasade na radničkim kućama u Grazer StraÙe u Kapfenbergu 1901. godine.

Győr, variations of the same ground plan, 1914. [arch. G. Fiala]

Die Komplexität des Planes ist völlig neu. Das Programm zieht solche Gebiete in den Rehabilitationsprozess ein, welche sich aus eigener Kraft oder wegen Marktprozesswirkungen nicht erneuern können, und daneben enthält es Elemente, wie z.B. Arbeitsplatzschaffung, Gründung neuer sozialer Mietwohnungen, Dienstleistungsansiedlungen, Gemeinschaftsentwicklungen, Unternehmensgründungen, sowie soziale Arbeit der am Programm Beteiligten und ihrer Familienangehörigen.

Wegen der Aufrechterhaltung der Erneuerung des Stadtviertels will man die betroffenen Einwohner in die Planung, in die Gestaltung der lokalen, sozialen, gemeinschaftlichen bzw. kulturellen Dienstleistungen einbeziehen. Das Programm wird wahrscheinlich 2010 beginnen – es hängt davon ab wie schnell die Planung verläuft und welche finanzielle Unterstützung die Stadt Pécs für diesen Zweck sichern kann. Die geplanten Kosten liegen zwischen zwei und sechs Millionen Euro – es ist geplant zum Programm Unterstützung mittels Tenders der Europäischen Union zu verlangen.

Zum Zeitpunkt ihres Baus lagen die Arbeiterviertel Friaul - Julisch Venetiens in der Nähe der Fabrik und außerhalb der Stadt. Heute sind diese Viertel infolge des Städtewachstums integrierender Bestandteil der größeren Städte geworden und wurden von diesen "verschluckt".

Allerdings haben die Probleme in Verbindung mit dem schnellen Städtewachstum keine negativen Auswirkungen auf die ursprünglichen Siedlungen gehabt, da diese immer noch dem Unternehmen gehörten, sodass die Viertel ihre ursprüngliche Identität wahren konnten. Dies hat die Gründung richtiger Bürgerkomitees begünstigt (vor allem in Torviscosa und Panzano), die das stärkere, gereifte Bewusstsein für Industriearchäologie und das Zugehörigkeitsgefühl der noch dort lebenden Bewohner zu ihrer eigenen Geschichte gefördert haben.

Diese spontanen Komitees erwiesen sich als wichtige Versammlungen, die die Wahrung der einzelnen Identität garantierten und sich mehrfach politischen Entscheidungen widersetzen, die sich oft als unbedacht erwiesen.

In jedem Fall muss betont werden,

átgondolatlanak ítélik. Mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy az ipari régészet iránti érdeklődés erősen él az emberekben, ott is, ahol nem alakultak polgári szervezetek. Általános az a törekvés, hogy a régi gyárakat alakítsák át emlékhelyekké. Tudott dolog, hogy az öreg ipari épületek igazi értékek rejtnek magukban, a múlt gazdag kincseit pedig minden esetben gondosan meg kell óvni a pusztulástól.

A munkásházak jelentős méretű együtteseik időközben a regionális tervezés fontos kiinduló pontjaivá váltak és e térségeket mindenképpen érdemes bevonni a város életébe. Mindez nem történhet másképp, csak a műemléki helyreállításokhoz hasonló szabályok és feltételek pontos betartásával. Lényegében egyfajta sajátos helyreállítási folyamatról van szó, ahol a megújítás pénzügyi fedezetét legtöbb esetben a magánbefektetők biztosítják és így a felhasználás újszerű lehetőségeiről is ők döntenek.

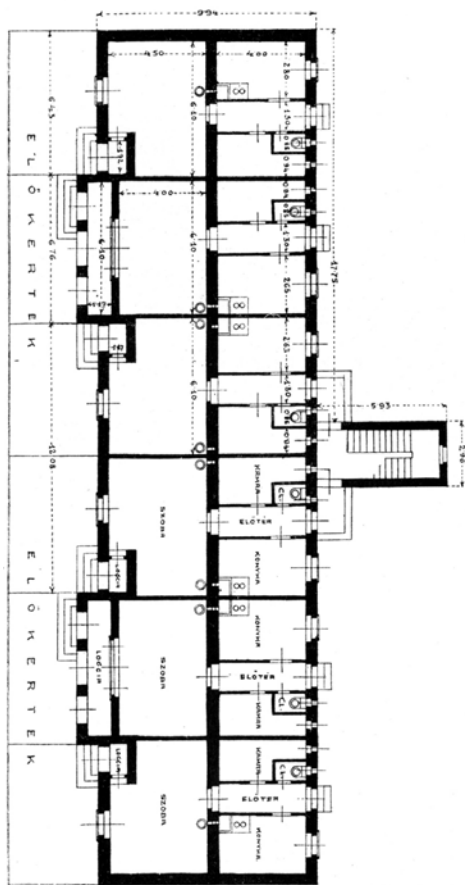
Jól példázta mindezt a Pordenone síkságán elhelyezkedő pamutfonodák sorsa. Pordenone város településszabályozási terve előírja a település egyes fejlődési szakaszainak gondos történeti kutatását, az építészeti értékek részletes vizsgálatát és gondos értékelését. A vizsgálatok eredményeit minden esetben az engedélyezési tervdokumentációhoz kell csatolni. Fiume Veneto gyapjúfonodáinak helyreállítására nemzetközi építészeti tervpályázatot írtak ki azzal a céllal, hogy megfelelő gondolatokat szerezzenek a megújításhoz. A tervpályázat ötleteit és kezdeményezéseit át kívánják emelni a készülő területfelhasználási terv speciális fejezetébe is.

Raibl/Cave del Predil esete sok szempontból jelképes. A 20. század kilencvenes éveiben, a bányák bezárása után az ötvenes években épített munkástelepek fokozatosan kiüresedtek. Napjainkban megpróbálnak ennek a folyamatnak az épületeket új célra történő felhasználásával gátat vetni. Az üresen álló épületekben múzeum kialakítását kezdeményezték, máshol kiállítási termeket rendeznek be, ahol a bányászattal kapcsolatos történeti eseményeket mutatják be.

Karintia városainak egykori munkáslakóházai ma már az önkormányzatok vagy közhasznú

locali (Ungheria). Il futuro delle colonie operaie sembra interessare ben poco l'opinione pubblica e i media. I quotidiani, la stampa specialistica o meno nonché la storia dell'architettura e quella locale non sembrano occuparsi abbastanza seriamente e approfonditamente dell'attuale condizione e del futuro di tali insediamenti.

Le condizioni degli appartamenti degli ex quartieri operai nella Contea di Baranya si stanno aggravando perché negli ultimi quarant'anni la maggior parte di essi non è stata oggetto di alcun restauro. A quel tempo le zone residenziali divennero meno attrattive, più povere ed i loro abitanti furono socialmente emarginati. Il numero

Győr, multi storey house. Example A, 1914. [arch. G. Fiala]

Former workers' houses in the cities of Carinthia are now municipality buildings or belong to cooperatives with social, state-owned flats. These were either reconstructed or rebuilt after the war, and renewed several times since then. They are maintained and serve as the main residence. Municipal buildings in the former workers' neighbourhoods are now a home to families which arrived from abroad. For instance, people from over 20 countries live in the former workers' neighbourhood of St. Ruprecht today.

In 1978, the mines in Knappenberg and Hüttenberg were closed. This was followed by the mine closing in Bleiburg as well. The population in mining towns is predominantly older. Today, mining houses which are typically located in rural areas, are popular vacation homes and are thus well preserved. For instance, vacation offers on the internet for Ferienhäuser Knappenberg include vacationing in houses of the mining neighbourhood. Many of these neighbourhoods and houses are still used today. In Jesenice, workers' houses obtained a new function after a long period of time. A music school is located there today. Two typical workers' flats were preserved during renovation, to remind of the previous industrial times.

Living conditions in workers' neighbourhoods in Croatia were much better at the time than in other facilities where workers resided. Neighbourhoods constructed before World War II have a particular significance, because they had a workers' standard unheard of at the time. Social and public institutions had a special value. Most of the workers' houses play a significant role today, with residents still in the houses. They testify to a high quality of residential culture and life back in the day, simultaneously representing excellent examples of urban and architectural solutions. For this reason some neighbourhoods were declared as cultural heritage.

The future of workers' colonies in Styria is relatively uncertain. Houses for several families which were not renovated are mostly dilapidated today, having turned into slums. The ones that were renovated hardly have any resemblance to what they once were - evidence of historic architecture in the 19th and 20th centuries.

The biggest problem seems to be the residential standard which underwent an

U Štajerskoj sva naselja nacionalsocijalista i tvornica koje je osnovao Reich (takozvane "Reichswerke Hermann Göring") projektirao je projektantski biro Rimpl iz Köflacha. Herbert Rimpl, koji je projektirao tvornička naselja za nacionalsocijaliste u današnjem Salzgitteru, u Njemačkoj uspostavio je nacionalsocijalistički kanon oblika izgradnje naselja.

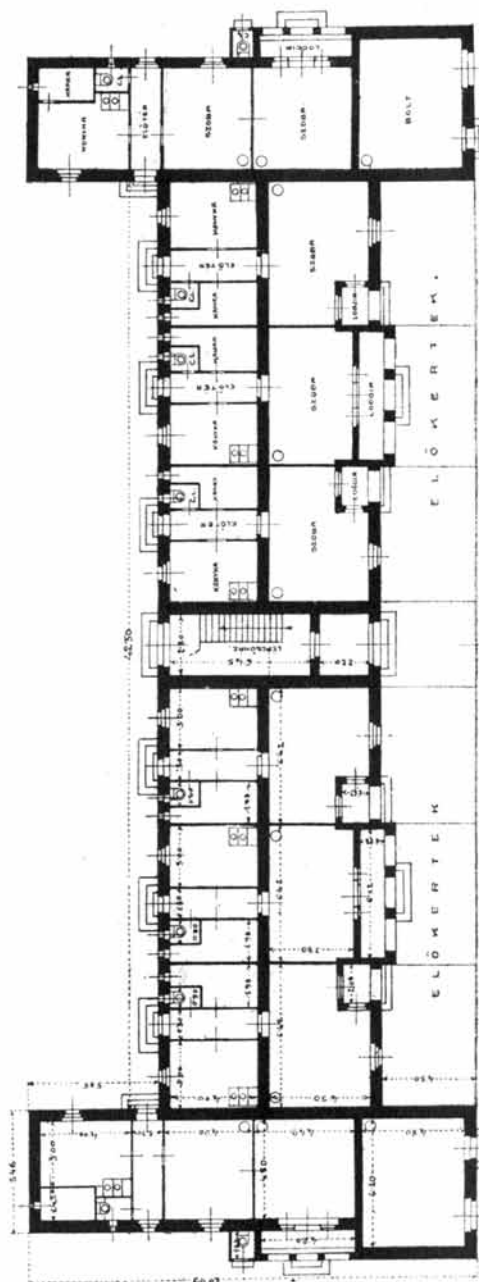
10. Značaj radničkih naselja, nekada i danas

Danas su naselja u regiji Alpe-Jadran u više-manje dobrom stanju. Međutim postoje i loši primjeri s tipičnim problemima. Na nekoliko mjesta, ono što su nekada bila prestižna naselja sada su stambena naselja za stanovnike slabijeg imovinskog stanja ili sirotinjske četvrti. Neka su naselja ostala gotovo neizmijenjena, a na drugim mjestima je došlo do ubrzane obnove i promjena na lošije (modernizacija, širenje i svestrana obnova zgrada). Stanovi su u većini slučajeva drugi domovi ili stanovi za odmor.

Mali broj radničkih naselja je zaštićen kao znamenitost. Naselja su češće zaštićena kao povijesni lokaliteti ili pripadaju kategoriji zaštićenih lokalnih spomenika (Mađarska). Javnost i mediji pokazuju mali interes za budućnost radnički naselja. Dnevne novine, tabloidi, stručna literatura, pa čak i povjesničari graditeljstva i lokalni povjesničari ne bave se u dovoljnoj mjeri analizom stanja i budućnosti ovih naselja.

Stanje stanova u nekadašnjim radničkim naseljima na području Baranje sve je gore jer većina nije renovirana posljednjih 40 godina. U to vrijeme naselja sa stanovima bila su u većini slučajeva siromašna i njihovi stanari društveno isključeni. Broj onih koji su primali socijalnu pomoć bio je veoma velik i mnogi od njih su dugovali za stanarine i režijske troškove.

Ono što je važno je da se broj stanovnika koji živi u bivšim rudarskim naseljima ne smanjuje, već naprotiv povećava. Rješenje ovog problema pronađeno je u socijalnom planu oporavka grada. Složenost plana nešto je posve novo. Program integrira ona područja u postupku oporavka, koja se ne mogu oporaviti vlastitim sredstvima ili zbog uvjeta na tržištu. Također obuhvaća čitav niz drugih mogućnosti poput stvaranja novih radnih mjesta, ponude novih stanova na najam i dodatnih usluga, razvoja zajednice, osnivanje tvrtki,

Győr, multi storey house. Example B, 1914. [arch. G. Fiala]

dass auch dort, wo keine spezifischen Bürgerkomitees gegründet wurden, das gereifte Bewusstsein für Industriearchäologie, das de facto die Umwandlung alter Fabriken in Gedenkstätten bedingt hat, auch die Anerkennung der in der Architektur der alten Fabrikgebäude real existierenden Werte begünstigt hat.

Diese Komplexe wurden somit Bezugspunkte in der lokalen Raumplanung: große Flächen, die für das Stadtleben wieder zur Verfügung gestellt werden sollten, und zwar anhand präziser Kriterien, die in einigen Fällen mit denen der Restaurierung vergleichbar waren, wobei der Finanzaufwand der Sanierung und die Entscheidung hinsichtlich der neuen Nutzungsmöglichkeiten oft Privatinitiativen übertragen wurde.

Ein interessantes Beispiel sind die Baumwollspinnereien in der unteren Tiefebene von Pordenone. Der Bebauungsplan von Pordenone bestimmt, dass sorgfältige historische Studien zum Zeugnis der verschiedenen Entwicklungsphasen und eingehend untersuchte Urteile auch zu Baudetails der für die Genehmigung der jeweiligen Baupläne notwendigen Dokumentation beigefügt werden. Die Sanierung der Baumwollspinnereien in Fiume Veneto war Gegenstand eines internationalen Architekturwettbewerbs, um damit gute Anregungen zu bekommen, die in der spezifischen Variante des Gemeindeflächenwidmungsplans umgesetzt werden sollten.

In mehrerer Hinsicht ist der Fall Raibl/Cave del Predil emblematisch. Nach der Schließung der Bergwerke Anfang der neunziger Jahre des 20. Jahrhunderts standen immer mehr der in den 50er Jahren neu gebauten Arbeitersiedlungen leer. Derzeit wird versucht, diesem Trend entgegenzuwirken, indem die Gebäude neu genutzt und Museumsinitiativen und Ausstellungsräume eingerichtet werden, die die historischen Begebenheiten in Verbindung mit der Bergwerksarbeit erläutern können.

Die ehemaligen Arbeiterwohnhäuser in den Städten Kärntens sind jetzt Gemeindebauten oder gehören gemeinnützigen Wohnungsgesellschaften. Sie wurden nach dem Krieg renoviert, bzw. wiederaufgebaut und seitdem schon ein- bis zweimal adaptiert. Sie sind gepflegt und dienen als Hauptwohnsitz.

lakószövetkezetek tulajdonában vannak. A háború után a munkásházakat újjáépítették, az épületeket helyreállították vagy felújították. A háború óta eltelt évtizedekben a házakat legalább egy vagy két alkalommal átépítették. Az épületeket megfelelően karbantartják, azok az ott élők fő lakhelyükként szolgálnak. Az egykori munkáskerületek önkormányzati épületeiben több helyen külföldről átköltöző családok telepedtek le. St. Ruprechtbe, az egykori munkásvárosba a világház húsz országból érkeztek új lakók.

Knappenbergben és Hüttenbergben 1978-ban zárták be a bányüzemeket. 1993-ban Bleibergben is megszűnt a kitermelés. A bányásztelepülések lakói előregedtek. A vidéki térségben fekvő bányásházakból megbecsült hétvégi és szünidei házak lettek, melyeket gazdáik gondosan karbantartanak. Az interneten az egykori bányásházakat "Knappenbergi hétvégi házak" címszó alatt szünidei lakhely céljára kínálják.

A horvátországi munkástelepülések legtöbb épületét ma is állandó lakóhelyként hasznosítják. Jesenice településen a romlásnak induló munkásházaknak új rendeltetést kerestek; egyikükben például zeneiskola kapott helyet. Az iparosítás korának emlékéért két gondosan helyreállított, jellegzetes munkásház őrzi.

Horvátországban a munkástelepeken építésük idején az életkörülmények messze magasabb színvonalúak voltak, mint a település más lakóépületei esetében. Különösen figyelemre méltónak tűnt a második világháború előtt létesített települések addig elképzelhetetlenül magas komfortja, a lakások jó minősége. Kiemelt értéket képviselnek a szociális és közösségi létesítmények. A munkásházak legtöbbje, mivel azokat ma is lakják, fontos szerepet játszik a települések életében. A házak építésük korának magas lakókultúrájáról és színvonalas hétköznapjairól tudósítanak. Egyes településeket ez okból a kulturális örökség védett részévé nyilvánították.

Stájerországban a munkáskolóniák jövője viszonylag bizonytalan. Ahol a lakók esetében nem történtek alapvető változások, a többlakásos családi házak megtartották eredeti elrendezésüket. Sok helyen azonban a lakónegyedek időközben nyomortelepekké – u.n. "slum" – züllöttek. A helyreállított házak mai formájukban

di disoccupati e dei socialmente assistiti è considerevole e crescente, molti di loro hanno contratto debiti d'affitto arretrato o debiti ipotecari pubblici invasivi.

Un dato rilevante è che il numero delle persone che ancora abitano nelle ex colonie di minatori non cala ma aumenta. Per dirimere questa situazione è stato elaborato un progetto di riqualificazione sociale della città. La complessità del progetto è del tutto nuova. Il programma include nel processo di riqualificazione quegli ambiti che non sono in grado di riqualificarsi in modo autonomo a causa degli effetti delle dinamiche di mercato e comprende anche elementi quali, ad esempio, la creazione di posti di lavoro, la realizzazione di nuove abitazioni popolari in affitto, insediamenti di attività prestazionali, sviluppi sociali, costituzione di imprese nonché lavoro socialmente utile dei partecipanti al programma e dei loro familiari.

Per la conservazione o il restauro del quartiere cittadino, si intendono coinvolgere gli abitanti interessati dalla progettazione e dalla realizzazione dei servizi locali, sociali, comunitari e culturali. Il programma probabilmente prenderà avvio nel 2010 (dipende da quanto tempo sarà necessario per la fase di progettazione e dal supporto finanziario che la città di Pécs sarà in grado di garantirsi per tale scopo). I costi previsti ammontano tra i due e i sei milioni di euro (si prevede di richiedere il sostegno del programma mediante gare d'appalto promosse dall'Unione Europea).

Al momento della loro costruzione, i quartieri operai del Friuli Venezia Giulia si trovavano nelle vicinanze della fabbrica e all'esterno delle città. Oggi, a causa della costante crescita urbana, questi quartieri sono diventati parte integrante dei capoluoghi contermini.

I problemi correlati al rapido sviluppo delle città, tuttavia, non hanno avuto ripercussioni negative sugli insediamenti originari in quanto questi ultimi sono rimasti sempre di proprietà dell'azienda: in questo modo i quartieri hanno potuto conservare la propria originaria identità. Ciò ha favorito la fondazione di veri e propri comitati civici (soprattutto a Torviscosa e Panzano), che hanno promosso la comparsa di una nuova coscienza collettiva riguardo la rilevanza del quartiere nell'ambito dell'archeologia industriale, favorendo il senso di appartenenza ai luoghi degli abitanti ancora oggi residenti.

extreme change over the last hundred years. No one wants to live in substandard housing today - sanitary conditions like a bathroom and toilets are a necessary part of every household. Reconstruction is necessary for most of the workers' houses to be put back into function. This requires changes in the layout, which would destroy this social monument, bearing witness to the times. By modifying the typical layout of a small flat, the interesting perspective of it being a landmark facility would disappear as well.

Only a small number of buildings actually falls under the category of monumental protection or protection of neighbourhood design features. The interior is impossible to control, despite the fact that its preservation has social and historic value. The lively reconstruction of workers' houses, mostly completed in the former mining regions, is usually not encompassed by landmark protection, but by old building renovation, subsidised by the Federal State of Styria through the so-called housing subsidies.

Idrija, Partizanska, 2009. [Zupančič]

dobrovoljnog rada za one uključene u program i članove njihovih obitelji.

Ideja je uključiti zainteresirane građane u proces planiranja i oblikovanja lokalnih, socijalnih i kulturnih služba u cilju održavanja i obnavljanja ovih gradskih naselja. Početak programa se očekuje 2010. godine, ovisno o dinamici planiranja i financijske potpore općine Pečuh za ovu namjenu. Troškovi se procjenjuju na iznos od dva do šest milijuna eura, a plan uključuje i prijavljivanje na natječaj za potporu Europske unije.

U vrijeme izgradnje radnička naselja u pokrajini Furlanija-Julijska krajina nalazila su se u blizini tvornica i izvan gradova. Šireći se tijekom vremena, danas su ih veliki gradovi "progutali".

Brza ekspanzija gradova nije imale negativne posljedice na prvotna naselja koja su još uvijek bila u vlasništvu tvrtki uslijed čega se sačuvao njihov autentični identitet. To je potaklo osnivanje stvarnih građanskih odbora (prije svega u Torviscosi i Panzanu) i time iniciralo snažniju i dublju svijest o industrijskoj arheologiji među građanima, kao i osjećanje pripadnosti vlastitoj povijesti.

Ovi spontano oformljeni odbori transformirali su se u značajna udruženja koja su jamčila očuvanje pojedinačnih identiteta i suprotstavila se u više navrata političkim odlukama, koje su kako se poslije vidjelo bile donijete ishitreno. Važno je naglasiti da je i na područjima na kojima se nisu formirali građanski odbori, snažna svijest o industrijskoj arheologiji imala za posljedicu de facto transformaciju starih tvornica u znamenite građevine, potvrđujući stvarne arhitektonske vrijednosti koje su imale stare tvorničke zgrade.

Ove su cjeline na taj način postale referentne točke u lokalnom prostornom planiranju – velike površine ponovno na raspolaganju građanima. To je ostvareno na temelju preciznih kriterija koji su u pojedinim slučajevima bili povezani s restauracijom i gdje su financijski troškovi obnove i odluke o budućoj namjeni često bili u djelokrugu privatnih subjekata.

Pamučne tkaonice u dolini pokraj grada Pordenone zanimljiv su primjer. Plan izgradnje Pordenona uvjetovao je dobivanje građevinske dozvole ili odobrenja

število stanovalcev ni upadlo, temveč se je celo povečalo. Vsled temu se je mestna oblast odločila in zasnovala načrt socialne rehabilitacije mestnega predela, ki predvideva povečanje delovnih mest in vzpodbude za podjetnike. Program izvaja mesto Pécs z evropskimi sredstvi.

V Furlaniji - Julijski krajini so delavska naselja nastajala na samem, izven mestnega roba, a so z urbanizacijo primestnih zemljišč postala integralni del mest. Nasprotno kot na Madžarskem so delavska naselja (Torviscosa, Panzano) ohranila identiteto. K temu je veliko pripomogla ozaveščenost stroke (industrijska arheologija), posebni strokovno politični varstveni odbori in tudi prebivalci teh območij, ki imajo razvit odnos do zgodovine delavskega razreda. Ti odbori so bili vez med politiko lokalne oblasti in lokalnimi prebivalci. Zaradi vpliva industrijske arheologije so nekatere tovarne postale kulturni spomeniki in so pri obnovi povzele nove funkcije, a hkrati ohranile arhitekturne prostorske kvalitete preteklosti. Zaradi teh posegov se je

Idrija, Brusovše, 2009. [Zupančič]

Die Gemeindebauten in den ehemaligen Arbeitervierteln werden heute auch von aus dem Ausland zugezogenen Familien bewohnt. Im ehemaligen Arbeiterstadtteil St. Ruprecht zum Beispiel wohnen Menschen aus weltweit über 20 Ländern.

1978 wurde der Bergbaubetrieb in Knappenberg und Hüttenberg geschlossen. 1993 erfolgte die Schließung des Bergbaues in Bleiberg. Die Bewohner der Knappensiedlungen sind überaltet. Knappenhäuser sind heute, da im ländlichen Raum gelegen, begehrte Ferienhäuser und werden aus diesem Grund gut erhalten. So werden zum Beispiel im Internet unter "Ferienhäuser Knappenberg" Häuser aus der Knappensiedlung als Feriendomizile angeboten.

Viele von diesen Siedlungen und Behausungen werden auch noch heute genutzt. In Jesenice wurde diesen Arbeiterhäusern nach einer Zeit des Verfalls eine neue Funktion gegeben. Heute ist dort eine Musikschule. Als Erinnerung an die vergangene Industriezeit wurden bei der Restaurierung zwei typische Arbeiterwohnungen erhalten.

Die Qualität der Wohnverhältnisse der Arbeiter in diesen Arbeitersiedlungen Kroatiens war damals besser als die übliche Qualität der Wohnverhältnisse der Arbeiter in den jeweiligen Orten. Von besonderer Bedeutung sind die vor dem zweiten Weltkrieg errichteten Siedlungen, da sie einen bis zu diesem Zeitpunkt unvorstellbaren Arbeiterwohnstandard einführten. Einen besonderen Wert stellen soziale und öffentliche Einrichtungen dar. Die meisten von diesen Arbeiterwohnhäusern spielen auch heute eine wichtige Rolle, da sie immer noch bewohnt sind. Sie sind Zeugen einer hohen Wohnkultur und der Lebensführung jener Zeit, und stellen erstklassige städtebauliche und architektonische Lösungen dar. Das ist auch der Grund dafür, dass einzelne Siedlungen zum Kulturgut erklärt wurden.

Die Zukunft der Arbeiterkolonien in der Steiermark ist relativ ungewiss. Mehrfamilienhäuser sind, wenn in unverändertem Zustand erhalten, heute meist zu regelrechten Slums verkommen, während sie im neu renovierten Zustand kaum mehr an das erinnern, was sie eigentlich einmal waren, nämlich

már alig emlékeztetnek az eredetiekre, így nem tekinthetjük őket többé a 19. és 20. századi munkás kultúrtörténet hiteles emlékeinek.

A megtartás szempontjából a legnagyobb akadályt az épületek által jelenleg nyújtott alacsony lakásminőség jelenti. Az elmúlt száz évben a lakosság igényei e téren alapvetően megváltoztak. Ma már senki nem akar kis igényű lakásban élni – a lakóegységben az egészségügyi berendezések, a fürdő és a WC megléte jogos igényé vált. Ahhoz tehát, hogy továbbra is lakják a munkásházakat, jelentős átalakításokra van szükség. Ez szinte mindig az alaprajzok megváltoztatását követeli meg. Az egykori térarányok és térkapcsolatok felszámolása, a jellegzetes "szociális kislakás" karakterének feladása következtében az épületek hitelessége, azok "tanú" szerepe elhalványul és ilyen módon a műemlékvédelem szempontjából a munkásházak egyre inkább érdektelenné válnak.

A műemlékvédelem és helyi városképi védelem szabályainak ilyen módon egyre kevesebb objektum felel meg. Különösen nagy szükség lenne a szociáltörténeti szempontból annyira jellemző belső terek fenntartására és védelemére, ez azonban alig megvalósítható. A régi munkáslakóházak átépítése az egykori bányászterületekben napjainkig kevés kivételtől eltekintve le is zárult. A változások következtében a házak szinte teljesen elvesztették eredeti formájukat, ilyen módon kikerültek a hivatalos műemlékvédelem illetőségi köréből. Gyorsítja a folyamatot a Stájerországban elfogadott lakóház-támogatási rendszer, amely komoly kedvezményekkel jutalmazza és ezzel nagyban buzdítja is az épületek tulajdonosait házaik gyökeres átépítésére.

Előírások csak ott vannak, ahol az átépítés a külső megjelenést is érinti. Ennek megfelelően a házak építészeti értékeinek felismerhetőnek kell maradni – magán az építészeti kialakításon így nem lehet változtatni – az álló tetőablakokat például nem lehet megnagyobbítani. Az átépítések során legtöbb esetben az egész épületet kiürítik, a lakások elrendezését megváltoztatják, az alaprajzot átszervezik és ezzel az épület egykori célszerű és szigorú szerkezeti felépítését fellazítják. A lakóházépítési támogatás a befektetők

Questi comitati spontanei si sono rivelati importanti per garantire la conservazione dell'identità di quartiere, spesso opponendosi a decisioni politiche rivelatesi nel tempo non sufficientemente ponderate.

In ogni caso bisogna sottolineare che anche dove non sono stati fondati degli specifici comitati civici, la maturata consapevolezza collettiva ha determinato di fatto l'avvio della trasformazione delle vecchie fabbriche, favorendone il riconoscimento e la valenza come esemplari modelli di architettura industriale.

Questi complessi edilizi sono così diventati punto di riferimento per la pianificazione territoriale locale: grandi superfici da riconsegnare nuovamente alla vita cittadina, seguendo criteri ben precisi, paragonabili in alcuni casi a quelli del restauro e dove spesso l'aspetto finanziario dell'opera di risanamento e le decisioni relative alle nuove destinazioni sono affidate all'iniziativa dei privati.

Un esempio interessante sono i cotonifici della bassa pianura pordenonese. Il piano regolatore di Pordenone stabilisce che vengano allegati alla documentazione

Ljubljana, Dimičeva, 2011. [Zupančič]

Legal regulations pertain only to the exterior design features. The house must remain recognizable in its architectural value - no changes are allowed in the architectural segment - for instance, larger dormer windows can not be installed. In the course of such adaptation, buildings lose their core, flats are reorganised and the once small areas are expanded. The housing subsidy is what makes renovation of such a building interesting for an investor, otherwise it would probably be cheaper to demolish the house and construct a new one. Part of the problem are construction laws in force, because fire prevention and thermal insulation provisions are hard to adapt to maintaining such a house in its original form. It must be stressed that the flats renovated do have tenants. However, the unrenovated buildings may remain empty.

Another big problem in Styria in regards to privatisation of individual houses in workers' colonies is the addition and alterations which significantly disrupt the unique design of the neighbourhood. Friedrich Achleitner described this as the "Mühlhausen effect". Unfortunately, no action was undertaken in the colonies affected to save these houses through the unique neighbourhood concept or by protecting the neighbourhood design features.

Only neighbourhoods from the national socialist period had a different fate, having remained practically intact, since the residential standard at the time of their construction was already sufficiently high, thus requiring only small adaptations. These flats were relatively small, with a significant amount of space around them.

In regards to public interest, the town of Eisenerz should be mentioned with its problem of empty houses. It is one of the shrinking towns today. Solutions are being sought within the initiative "Umbruch/ Aufbruch Eisenerz" (Transformation/ Flourishing of Eisenerz). An exhibit and tender for preliminary designs were organised with the motto "Re-design Eisenerz". Original restoration and simultaneous relocation, including a rise in quality of old city centres with historic significance, better living conditions in workers' neighbourhoods, as well as an improvement in social and economic conditions are already implemented by using the financial resources available.

za građevinske projekte podnošenjem ne samo potrebne dokumentacije, već i povijesnih studija (starih spisa) koje su svjedočile o različitim fazama razvoja kao i detaljna mišljenja o pojedinim građevinskim elementima. Objavljen je međunarodni arhitektonski natječaj za rekonstrukciju pamučne tkaonice u Fiume Veneto kako bi se došlo do dobrih ideja, koje bi se ugradile u predložene planove utvrđivanja namjene općinskog zemljišta.

Slučaj Raibl/Cace del Predil ima simboličko značenje na nekoliko razina. Nakon zatvaranja rudnika 20.-tih godina prošloga stoljeća, sve veći broj naselja izgrađenih 50.-tih godina bio je prazan. Sada se pokušava preokrenuti ova tendencija prenamjenom građevina, te njihovim korištenjem za muzejsku djelatnost i izložbeni prostor, prikazujući povijesni kontekst povezan s radom rudara.

Bivše radničke kuće u gradovima Koruške sada su općinske zgrade ili pripadaju zadrugama koje u njima imaju socijalne

ozavešćenost prebivalcev o vrednosti preteklosti le še bolj krepila.

Obnove takih objekata so vedno precej zahtevne tako z vidika načrtovanja kot z vidika izvajanja, pri tem seveda ne moremo izpustiti zajetne finančne sheme celovite obnove. Obnove večjih kompleksov so bile koristne tudi za strokovne službe in izboljšanje celotne verige delovnih nalog pri obnovah. Mnogo obnov ne bi bilo možnih brez vložkov zasebnikov.

Za bombažno predilnico pri Pordenonu so bile izdelane zgodovinske študije in postopni razvojni načrti območja. Za nekatera območja so bili razpisani mednarodni arhitekturni natečaji. Na primeru Rajbla lahko govorimo o negativnem razvoju, saj se je po zaprtju rudnika s tega območja izselilo veliko ljudi. Trenutno se občina ukvarja z idejo o muzejski dejavnosti in celoviti kulturno zgodovinski obnovi območja rudnika.

Na Koroškem so nekdanje delavske

Ljubljana, Dimičeva, 2011. [Zupančič]

Zeugnisse der Arbeiterkulturgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts.

Das wohl größte Problem ist der Wohnstandard, der sich im Laufe der letzten hundert Jahre so extrem gewandelt hat. Niemand will heute mehr in Substandardwohnungen leben - hygienische Einrichtungen wie Bad und WC im Wohnungsverband sind selbstverständlich geworden. Zur Nutzung des Großteils der Arbeiterhäuser sind daher Umbauten nötig, die meist Grundriss-Änderungen nach sich ziehen und damit den Zeugniswert des sozialen Denkmals, den typischen Kleinwohnungscharakter, zerstören und mit ihm die für den Denkmalschutz interessanten Gesichtspunkte.

Nur die wenigsten Objekte fallen wirklich unter die Bestimmungen eines Denkmal- oder Ortsbildschutzes. Der Innenraum, der sozialgeschichtlich schützenswert wäre, entzieht sich jeder Kontrolle. Der rege Umbau der alten Arbeiterwohnhäuser, der in ehemaligen Bergbauregionen zum Teil bereits abgeschlossen ist, fällt daher meist nicht unter die Zuständigkeit des Denkmalschutzes sondern in den Bereich Altbausanierung, die das Land Steiermark mit der sog. Wohnbauförderung unterstützt.

Vorschriften gibt es hier nur, was das äußere Erscheinungsbild betrifft. Das Haus muss in seinem architektonischen Wert erkennbar bleiben – an der Architektur selbst darf also nichts verändert werden – so dürfen z.B. Dachgauben nicht vergrößert werden. Bei diesen Adaptierungsarbeiten werden die Gebäude meist ganz entkernt, die Wohnungen umorganisiert und die ehemals beengten Strukturen aufgelöst. Dabei macht die Wohnbauförderung die Sanierung eines solchen Gebäudes für den Investor überhaupt erst interessant – unter anderen Voraussetzungen wäre wohl ein Abriss und Neubau billiger. Zum Teil sind es auch die heutigen Baugesetze mit ihren Bestimmungen hinsichtlich Brandschutz und Wärmedämmung, die kaum mit der Erhaltung eines solchen Hauses im Ursprungszustand einhergehen. Andererseits muss man dagegenhalten, dass so adaptierte Wohnungen heute wieder bewohnt werden. Noch nicht renovierte Objekte sind dagegen vom Leerstand bedroht.

Eine weitere Problematik, die in der

részére csak az épületek ilyen jelentős átalakítása esetén válik elérhetővé – más feltételekkel a bontás és az új építése olcsóbb lenne. Ugyanakkor az épület eredeti állapotának fenntartása mellett a jelenleg érvényben lévő építési törvények tűzvédelemmel és hőszigeteléssel kapcsolatos előírásai sem tarthatók be. Ha azonban a még helyre nem állított épületek továbbra is használaton kívül, üresen állnak, állagukat még gyorsabban fog romlani. A helyreállított lakásokat ezért mindenképpen használni kell.

Stájerországban napjainkra a munkáskolóniák lakóházainak privatizálása szinte egészében lezajlott. Mindez további problémákat okoz, mivel a házak bővítése és átépítése következtében a település egységes képe erőteljesen megváltozik, zavarossá válik. Mindezt látva Friedrich Achleitner egyféle "mühlhauseni" hatásról – "Mühlhausen-Effekt" – beszél. Tény, hogy máig hiányoznak az érintett kolóniák jövőjével kapcsolatos egységes településfejlesztési elképzelések és a városkép védelmére született előírások sem teszik lehetővé a hatásos beavatkozást.

Csupán a nemzetiszocialista időkből származó települést kímélte meg a sors. Mivel építésük idejében a lakások minőségével kapcsolatos igények már viszonylag magasak voltak, így később az épületek kialakításán alig kellett változtatni. Ezeknek a lakásoknak a viszonylagos szűkösségét az épületeket körülvevő nagy kiterjedésű közterületek ellensúlyozzák.

Eisenerz városa jó példája annak, hogy hogyan vélekedik a közvélemény e kérdésről. Tudnunk kell, hogy Eisenerz úgynevezett "zsugorodó város" – "Shrinking Cities" –, ahol a legnagyobb gondot az üresen álló épületek okozzák. A település felzárkóztatására és a lakások benépesítésére megfelelő intézkedések után kutatnak. "Tervezd újra Eisenerzet" – "re-design Eisenerz" – hangzik a jelszó. E gondolat jegyében, a gondok megoldására ötletpályázatot hirdettek és kiállítást is szerveztek. Az épületek helyreállítása gyakran nem elképzelhető a házak lakóinak átköltöztetése nélkül. A történeti jelentőségű Óvárosban a lakások minőségének emelésére és a munkásnegyedek lakáskörülményeinek megjavítására törekednek. Mindez azonban csupán a szociális és gazdasági

necessaria per il rilascio del permesso ad eseguire le opere di ristrutturazione, studi storici accurati a riprova delle diverse fasi di sviluppo e valutazioni ampiamente motivate anche in merito ai dettagli costruttivi. Il piano di risanamento del Cottonificio di Fiume Veneto è stato oggetto di un concorso internazionale di architettura per trarre validi spunti da applicare alla variante specifica del piano di riutilizzo dell'ex area produttiva.

Da molti punti di vista il caso di Raibl/Cave del Predil è emblematico. Dopo la chiusura della miniera agli inizi degli anni Novanta del XX secolo, sempre più abitazioni operaie realizzate negli anni Cinquanta rimasero vuote. Attualmente si sta cercando di contrastare questa tendenza riutilizzando gli edifici, allestendo sale espositive ed organizzando iniziative museali che possano illustrare i fatti storici in relazione al lavoro minerario.

Le ex case operaie delle città della Carinzia ora sono edifici comunali o appartengono a società immobiliari di interesse collettivo. Sono state restaurate o ricostruite dopo la guerra e da allora riadattate una o due volte ancora. Esse sono curate e fungono da prima residenza. Gli edifici comunali negli ex quartieri operai sono abitati ancora oggi da famiglie trasferitesi dall'estero. Nell'ex quartiere operaio di St. Ruprecht, per esempio, vivono persone provenienti da ben 20 diversi paesi del mondo.

L'azienda mineraria di Knappenberg e Hüttenberg furono chiuse nel 1978. Nel 1993 è stata chiusa anche la miniera di Bleiberg. Gli abitanti degli insediamenti minerari sono per la maggior parte persone anziane. Le case dei minatori, situate in un territorio prevalentemente rurale, oggi sono case per ferie molto richieste e per questo motivo sono conservate bene. Così per esempio cercando in Internet "case per ferie Knappenberg" si possono ritrovare le abitazioni dell'insediamento minerario oggi convertite a case di vacanza.

Molti di questi insediamenti e abitazioni sono ancor oggi in uso. A Jesenice per queste case operaie, dopo un periodo di decadenza, è stata attribuita una nuova funzione. Oggi una di queste ospita una scuola di musica. In ricordo del passato periodo industriale sono state mantenute, nelle opere di restauro, due tipiche abitazioni per operai.

La qualità abitativa delle case negli insediamenti operai in Croazia era all'epoca

Frequently the local population was not aware of the historic and architectural heritage in these dilapidated neighbourhoods, which were considered to be embarrassing. The awareness to protect recent history before it disappears is not sufficiently developed.

11. Legislative basis

The Austrian regions of the Alps-Adriatic have a common legislative basis for the protection of historic workers' neighbourhoods in the Protection of Monuments Act, prescribing that a significant cultural structure may be placed under protection and preserved from demolition or changes, along with the overall complex and the interior. Unfortunately, only few of the buildings in the area of historic workers' neighbourhoods have this type of protection.

The legislative framework applying to workers' neighbourhoods usually includes laws about neighbourhood design features, specific for each federal state. As a result, a number of locations with workers' colonies were placed under protection in Styria based on the Act on Neighbourhood Design Features. Unlike

stanove u vlasništvu države. Te su zgrade ili obnovljene ili ponovno izgrađene nakon rata i od tog vremena nekoliko puta obnovljene. One se održavaju i služe za stanovanje. Općinske zgrade u nekadašnjim radničkim naseljima sada su dom obiteljima koje su došle iz inozemstva. Primjerice, u bivšem radničkom naselju St. Ruprecht danas žive ljudi iz preko 20 zemalja.

Rudnici u Knappenbergu i Hüttenbergu zatvoreni su 1978. godine. Nakon toga je zatvoren i rudnik u Bleiburgu. Stanovnici rudarskih mjesta uglavnom su starije životne dobi. Danas su rudarske kuće, koje su uglavnom smještene u ruralnim područjima, popularne kuće za odmor i prema tome dobro očuvane. Na primjer, turistička ponuda na internetu za Fereinhäuser Knappenberg uključuje i odmor u kućama koje su u rudarskim naseljima.

Mnoga od ovih naselja i kuća i danas se koriste. U Jesenicama, radničke su kuće dobile novu funkciju nakon dugo vremena. Danas se tamo nalazi glazbena škola. Dva tipična radnička stana su očuvana tijekom renoviranja, kao podsjetnik na nekadašnje industrijsko doba.

hiše v lasti občin ali pa so del mreže neprofitnih stanovanjskih enot. Hiše so bile v preteklih 60 letih obnovljene v dveh časovnih intervalih, so dobro vzdrževane in v funkciji kot nekdanj. V nekdanji delavski četrti St. Ruprecht so nastanjeni priseljenci iz različnih dežel (leta 2009 so bili iz 20 držav).

Leta 1978 sta vrata zaprla rudnika Knappenberg in Hüttenberg, leta 1993 pa se jima je pridružil še rudnik v Pliberku. Rudarske hiše so bile smiselno postavljene v krajino in so prevzele novo vlogo kot počitniške hiše. Načeloma so dobro ohranjene in vzdrževane. Nekatere od teh hiš so dostopne v obliki turistične ponudbe (najem hiše za oddih).

V Sloveniji so delavska naselja pretežno ohranila svojo prvotno (načrtovano) obliko in niso bila deležna večjih sprememb. Lastniška struktura je ostala enaka – socialno šibki lastniki ali občinska najemniška socialna stanovanja. Na Jesenicah je delavska kasarna ob obnovi prevzela novo vlogo, v njej je sedaj glasbena šola. Pri obnovi so dve stanovanji obnovili kot spominski muzejski enoti s prikazom delavskega življenja železarjev na Jesenicah.

Ljubljana, arch. I. Spinčič, 1946.
[ZVKD LJ]

Steiermark bereits weit fortgeschritten ist, betrifft die Privatisierung von Einzelhäusern in Arbeiterkolonien, denn mittels Zu- und Umbauten wird die Einheitlichkeit des Siedlungsbildes massiv gestört. Friedrich Achleitner spricht in diesem Zusammenhang vom "Mühlhausen-Effekt". Leider wurde in den betroffenen Kolonien weder über ein einheitliches Siedlungskonzept, noch über den Ortsbildschutz rettend eingegriffen.

Einzig den Siedlungen aus der NS-Zeit blieb dieses Schicksal erspart – sie sind weitgehend unverändert, da der Wohnstandard in ihrer Bauzeit bereits relativ hoch war und nur wenig adaptiert werden muss. Die relative Beengtheit in diesen Wohnungen wird dabei durch das private Freiraumangebot kompensiert.

Was das Interesse der Öffentlichkeit betrifft, so ist die Stadt Eisenerz zu erwähnen, die mit dem Leerstand kämpft und zu den sogenannten "Shrinking Cities" zählt. Über die Initiative "Umbruch/Aufbruch Eisenerz" wird nach geeigneten Maßnahmen gesucht. Unter dem Motto "re-design Eisenerz" gab es eine Ausstellung und einen Ideenwettbewerb zum Thema. Teilweiser Rückbau, einhergehend mit Umsiedelungen, sowie eine umfassende Qualitätssteigerung im Bereich der historisch bedeutenden Altstadt, der Wohnverhältnisse in den Arbeitersiedlungen und der soziologischen und wirtschaftlichen Randbedingungen, wird hier bereits mit großem Engagement und Einsatz von Geldmitteln umgesetzt.

Das schäbige "Schandfleckendasein" mancher Arbeiterwohnhäuser wird von der ansässigen Bevölkerung meist kaum als geschichtliche Bereicherung des Ortsbildes empfunden. Es fehlt am Bewusstsein, dass auch die jüngere Geschichte geschützt werden muss, bevor sie leise verschwindet.

11. Gesetzliche Grundlagen

In den österreichischen Alpen-Adria-Regionen besteht als mögliche gemeinsame gesetzliche Grundlage zum Schutz historischer Arbeitersiedlungen das Denkmalschutzgesetz, nach dem baukulturell bedeutende Bausubstanz unter Schutz gestellt werden kann, womit neben der Ensemblewirkung, dem äußeren Erscheinungsbild, auch die gesamte Substanz und innere Struktur

hatarfeltételek szervezett program keretében történő biztosításával, jelentős pénzeszközök felhasználásával váltható valóra.

Néhány munkáslakóház ütött-kopott kinézete, "szegényes" megjelenése az ott lakókban kényelmetlen érzést kelt. Sajnos az emberekből egyre inkább hiányzik az a tudatos törekvés, hogy a település történetét gazdagító emlékeket megvédjék. Különösen nehezen látják be a helyiek, hogy nem csupán a régi idők, hanem a közelmúlt történelmének jellegzetes dokumentumai is érdemesek a védelmére. Megóvásukat még azelőtt meg kell szervezni, hogy azok észrevétlenül eltűnnek a település képéből.

11. Törvényi alapok

Az Alpok-Adria térségben elvileg mindenütt fennáll annak lehetősége, hogy a műemléki törvény keretei között, a törvény által nyújtotta megkötéseket kihasználva, a kulturális szempontból jelentős épületállományt védelem alá helyezték. Mindez biztosíthatná az emlékek teljes körű fenntartását, az együttes összhatásának és a lakótelepek külső képének megőrzését, beleértve a házak belső térszerkezetének megőrzését is. A műemléki védelem keretében el lehet kerülni a lakótelep házainak bontását és a házakat meg lehetne óvni a nem kívánatos változtatásoktól.

Sajnos Ausztriában a munkáskolóniák közül csak kevés objektum élvez ilyesfajta törvényi védelmet. Ugyanakkor jogi alapot lehet biztosítani a tartományok saját városképvédelmi rendeleteire támaszkodva is: utóbbi már eddig is számos munkástelep fenntartása esetében hatásosnak bizonyult. A városképvédelem keretében Stájerországban egy sor munkáskolóniát helyi védelem alá helyeztek. A műemlékvédelemtől eltérően azonban az ilyesfajta védelem csak a település megjelenését, – a település jellegzetes képét – óvja a változásoktól. Hathatós védelem csupán a városképvédő szakértők segítségével, a városképi bizottságok hathatós közreműködésével, városképi jelentőségű területek kijelölése útján érhető el.

Karintiában a városképvédő bizottságokra hasonló feladatok várnak. Emellett más tartományi törvények, közöttük az építési törvény, a területrendezési törvény stb.

migliore rispetto al normale livello qualitativo delle case dei lavoratori presenti nei villaggi. Di particolare significato sono gli insediamenti costruiti prima della seconda guerra mondiale, in quanto essi introdussero uno standard abitativo fino ad allora inimmaginabile. Di particolare valore sono le infrastrutture sociali e pubbliche. La maggior parte di queste case svolgono ancora oggi la propria funzione, dato che risultano ancora abitate. Esse sono la testimonianza di una cultura dell'abitare e di uno stile di vita del tempo: spesso sono espressione di rilevanti soluzioni urbanistiche ed architettoniche. Per tale motivo, alcuni di questi insediamenti sono stati dichiarati patrimonio culturale.

Il futuro delle colonie operaie nella Stiria è relativamente incerto. I condomini, se mantenuti nello stesso stato di oggi, incrementeranno il loro degrado per diventare veri e propri "slums", mentre quelli ristrutturati sono ormai quasi irriconoscibili rispetto a come erano e quindi non sono più testimoni della storia della cultura operaia del XIX e del XX secolo.

Il problema certamente più grande è lo standard abitativo che è estremamente cambiato nel corso degli ultimi cento anni. Nessuno oggi vuole vivere più in appartamenti privi degli standard igienico-sanitari: i servizi igienici nell'unità abitativa come il bagno e il WC sono oggi ovvietà. Pertanto per poter utilizzare gran parte delle case operaie sono necessarie opere di ristrutturazione che comportano modifiche alla pianta e che quindi distruggono il valore testimoniale del monumento sociale, il carattere tipico della piccola abitazione e con esso i tratti rilevanti ai fini della tutela storico-architettonica.

Solo pochissimi tra questi edifici rientrano nell'ambito delle disposizioni della tutela monumentale o paesaggistica. Le modifiche dello spazio interno, il quale sarebbe d'interesse dal punto di vista della storia sociale, sfuggono a qualsiasi controllo. della In Stiria l'intensa ristrutturazione delle vecchie case degli operai, che nelle ex regioni minerarie appare in parte terminata, nella maggior parte dei casi non è rientrata nell'ambito delle competenze di tutela monumentale, ma piuttosto nella sfera d'influenza pubblica e privata riguardante le iniziative di risanamento dei vecchi edifici promosse dalla Regione austriaca con la cosiddetta "edilizia abitativa agevolata".

Esistono in genere disposizioni solo per

protection of monuments, the purpose of this legislation is primarily to protect the exterior design, which prescribes expert reports for the neighbourhood design features, a committee for neighbourhood design features and determines zones with protected design features.

The Committee for Maintaining Neighbourhood Design features has assumed a similar role in Carinthia. Other laws on the level of federal states, including the Construction Act, Physical Planning Act and others, in principle provide a possibility to protect such cultural heritage, but are unfortunately rarely used with efficiency. In regards to land zoning, under authority of the municipalities, certain municipalities have defined protection zones, with the obligation to carefully maintain complexes under protection, "to preserve valuable design features".

In Slovenia, protection of these buildings is under authority of the Institute for the Protection of Cultural Heritage. Documents pertaining to protected buildings depend on efficiency of the local authority for landmark buildings. Maribor and Jesenice have good examples of renovated buildings. Extensive restoration and new services in these urban forms are hard to implement and accomplish architecturally, when the financial situation of inhabitants is not satisfactory. These reasons are the main obstacle for initiating necessary renovation works.

Workers' neighbourhoods in Croatia are under protection as cultural heritage based on the Act on Protection and Maintenance of Cultural Heritage. Conservation studies are prepared for these neighbourhoods, serving as the basis for preparing physical plans. Workers' houses are well preserved, having been inhabited all along. Most of the flats were sold to the inhabitants. Maintenance of public buildings, primarily industrial buildings, is a bigger problem. Hungary has adopted a new act regarding construction and urban planning in 1997. The act provides the possibility for private organisations to create regulations for protection on the local level. Most citizens are shocked with the decisive and strict policy of the Office for Monuments, desiring more flexible regulations and less bureaucracy on the local level. Local regulations and lists for maintaining landmark buildings exist throughout Hungary. They are compiled

Uvjeti života u radničkim naseljima u Hrvatskoj bili su mnogo povoljniji u to vrijeme nego na drugim mjestima gdje su živjeli radnici. Naselja izgrađena prije drugog svjetskog rata su od posebnog značaja, jer su imala radnički standard daleko ispred svog vremena. Društvene i javne ustanove imale su posebnu vrijednost. Većina radničkih kuća i danas ima značajnu ulogu pri čemu stanari još uvijek u njima žive. To svjedoči visokoj razini stambene kulture i života u to vrijeme, istovremeno predstavljajući izvrsne primjere urbanističkih i arhitektonskih rješenja. Iz ovoga su razloga pojedina naselja proglašena kulturnom baštinom.

Budućnost radničkih naselja u Štajerskoj relativno je nesigurna. Zgrade za nekoliko obitelji koje nisu renovirane danas su uglavnom u veoma lošem stanju pretvorivši se u sirotinjska obitavališta. One koje su renovirane jedva da imaju nekih sličnosti s onim što su bile – primjeri povijesne arhitekture 19. i 20. stoljeća.

Čini se da je najveći problem stambeni standard koji je doživio ogromne promjene tijekom zadnjih stotinu godina. Nitko danas ne želi živjeti u stambenim objektima koji nemaju sanitarne uvjete, odnosno kupaonicu i wc, koji su nužni dio svakog domaćinstva. Kod većine radničkih kuća potrebna je obnova da bi se vratile u funkciju. To zahtijeva promjene u tlocrtu što bi uništilo ovaj društveni spomenik, koji svjedoči vremenu u kojem je nastao. Modificiranjem tipičnog tlocrta malog stana, nestala bi i zanimljiva perspektiva da postane znameniti objekt.

Samo mali broj zgrada zapravo pripada kategoriji zaštićenih spomenika ili zaštićenih projektantskih karakteristika naselja. Unutrašnjost je nemoguće kontrolirati, unatoč činjenici što očuvanje ima društvenu ili povijesnu vrijednost. Aktivna obnova radničkih kuća, uglavnom realiziranih u nekadašnjim rudarskim područjima, u većini slučajeva nije obuhvaćena zaštitom znamenitih građevina, već obnovom starih zgrada, koju subvencionira savezna država Štajerska preko takozvanih stambenih subvencija.

Zakonski propisi odnose se samo na vanjska svojstva projekta. Zgrada mora ostati prepoznatljiva po svojoj arhitektonskoj vrijednosti – nisu dopuštene nikakve promjene u arhitektonskom

Delavska naselja na Hrvaškem so nudila boljši življenjski standard kot drugje po deželi. Pomembno vlogo imajo stanovanja, ki so nastala med obema vojnoma, saj so bila ključna z standardizacijo delavskih stanovanj in naselij. Za tiste čase so ta naselja nudila nepredstavljivo visok standard. Da gre pri tem za kvalitetno urbanistično in arhitekturno zasnovano priča podatek, da ta naselja funkcionirajo še danes. Nekatera med njimi so bila tudi zaščitena kot kvalitetni arhitekturni kulturni spomeniki.

Prihodnost delavskih naselji na Štajerskem (Avstrija) je precej nejasna. Mnogo večstanovanjskih objektov je bilo prezidanih in so izgubili svojo prvotno kvaliteto na nivoju arhitekture in tudi urbanizma. Tipika objektov je večkrat zabrisana ali v celoti uničena, kulturna pripoved o delavskih naseljih je zaradi tega osiromašena. Na razvrednotenje je vplivala sprememba življenjskega standarda in postopna privatizacija objektov v delavskih kolonijah. Ne nasprotujemo zasebnemu lastništvu temveč zasebnemu lastništvu posameznih enot, kar daje lastnikom "pravico" da s svojo lastnino upravljajo v lastnem interesu in nato v interesu prostorskih smernic.

Stanovanjske enote delavskih stanovanj so skromne, tipična je majhna kvadratura in natrpanost prostorov. Pri obnovah se tipika stanovanja prilagodi potrebam sedanjosti, kar je z vidika posameznika razumljivo. Individualne obnove in preнове s tem postopoma brišejo kolektivni spomin na delavski razred iz začetka 20. stoletja. Le nekaj zgradb je celostno zašćenih, najpogosteje so zašćenena le pročelja in gabariti objektov, tloris pa je prepušćen popolni transformaciji. Varovanje zunanjega ovoja stavb ohranja zgodovinski dialog arhitekture z ulico in identiteto.

Pri obnovi investitorji lahko pridobijo stanovanjske subvencije, ki zmanjšajo finančno breme obnove. Obnova je praviloma dražja kot kombinacija rušenja in novogradnje. Primer je obnova občinska kolonija v Trbovljah, kjer je realizirana finančna konstrukcija presešla načrtovano za 25 %. Obnova starejših objektov je zelo zahtevna, saj morajo obnovljeni objekti zadostiti še normativom energetske učinkovitosti, požarne varnosti in protipotresni varni gradnji. Obnova najbolj vpliva na instalacije v objektu (ogrevanje,

vor Abbruch und Veränderung bewahrt werden kann. Leider muss festgestellt werden, dass im Bereich der historischen Arbeitersiedlungen nur wenige Objekte diesen Schutz genießen.

Eine gesetzliche Grundlage, die auch in zahlreichen Fällen bei Arbeitersiedlungen Wirkung zeigt, sind landesspezifische Ortsbildgesetze. So hat etwa in der Steiermark das Ortsbildgesetz zur Unterschutzstellung vieler Ortsteile mit Arbeiterkolonien geführt. In dieser Rechtsmaterie soll im Unterschied zum Denkmalschutz in erster Linie nur das äußere Erscheinungsbild – das Ortsbild – vor Veränderung geschützt werden, was über die gutachterliche Arbeit von Ortsbildsachverständigen, einer Ortsbildkommission und die Erlassung von Ortsbildschutzzonen erreicht werden soll.

In Kärnten übernimmt eine vergleichbare Funktion die Ortsbildpflegekommission. Auch andere Landesgesetze, wie Baugesetz, Raumordnungsgesetz etc. bieten die grundsätzliche Möglichkeit eines Schutzes derartiger Kulturgüter, werden aber leider viel zu selten wirkungsvoll eingesetzt. Im Bereich der Flächenwidmung, die eine Angelegenheit des eigenen Wirkungsbereiches von Gemeinden ist, haben sich einige Kommunen durch Festlegung von Schutzzonen, ein sogenanntes "Erhaltenswertes Ortsbild", selbst zum sensiblen Umgang mit derart schützenswerten Strukturen verpflichtet.

Das Institut zum Schutz des kulturellen Erbes in Slowenien schützt diese Art von Gebäuden. Die Dokumentation über die geschützten Gebäude hängt von der Effizienz des lokalen Denkmalsamtes ab. In Jesenice und Maribor gibt es gute Beispiele für Renovierungen. Es ist schwer, ausführlichere Restaurationen in diese städtebaulichen Grundformen, sowie neue Inhalte zu implementieren oder auch auf der Ebene der Architektur durchzuführen, während die Bewohner finanziell an der Grenze leben. Diese Gründe sind das hauptsächlichste Hindernis für notwendige Renovierungsarbeiten. Die Arbeitersiedlungen Kroatiens genießen Schutz als Kulturgut nach Maßgabe des Kulturgüterpflegegesetzes. Für solche Siedlungen werden konservatorische Studien erarbeitet, die auch als Grundlage für die Ausarbeitung

segítik a nagy jelentőségű kulturális vagyoni védelmét. Sajnos a törvények által nyújtotta lehetőségekkel túl ritkán élnek és így ezek kevésbé hatásosak. A terület-felhasználásról történő döntés az önkormányzatok hatáskörébe tartozik, azaz a helyi közösségek belső ügye. Több helyen úgynevezett "megőrzésre érdemes városképi övezeteket" – "Erhaltenswertes Ortsbild" – jelöltek ki és ezzel önként vállallják a védelemre érdemes, értékes városszerkezetek megőrzését és érzékeny kezelését.

Szlovéniában a Kulturális Örökségvédelmi Intézet óvja az arra érdemes, értékes együtteseket. A védett épületek fenntartásának eredményessége és a helyreállítással kapcsolatos változások dokumentálása a helyi műemléki hivatal hatékony működésétől függ. Jesenice és Maribor megújulása a jó példák közé tartozik. Ugyanakkor ezeknek a telepeknek a lakói pénzügyileg a megélhetés határon élnek. Ilyen körülmények között nehéz városléptékű, teljes körű, építészeti tartalmú helyreállítást elképzelni. A szükséges helyreállítási munkák elvégzését leginkább ilyen jellegű okok késleltetik.

Horvátország munkástelepeit a kulturális örökség fontos részének tekintik és a kulturális javak megővéséről szóló törvény alapján jogi védelemben részesítik. A védett települések megtartására és megújítására tanulmányokat dolgoztak ki és a vizsgálódások ajánlásait a területfelhasználási tervek kidolgozásánál is figyelembe veszik. A munkások lakóházai mindig lakottak voltak, így azok jól megőrizték eredeti formájukat. A legtöbb lakást a benne lakók idővel megvásárolhatták. Nagy gondot jelent a lakónegyedek egykori középületeinek fenntartása. A legnagyobb nehézséget azonban kétségtelenül az ipari épületek eredeti formában való megtartása jelenti.

Magyarországon 1997 óta van érvényben az épített környezet alakításáról és védelméről szóló törvény. Utóbbi lehetővé teszi, hogy a civil szervezetek javaslatára az önkormányzatok helyi városképvédelmi rendeleteket alkossanak. A műemléképületek tulajdonosait sok esetben megriasztja a hivatalos örökségvédelem kemény és céltudatos fellépése, ezért a helyi értékek védelmére szeretnék a központi védelemtől eltérő, rugalmasabb és kevésbé bürokratikus

quanto concerne l'aspetto esteriore. Il valore architettonico della casa dovrebbe tuttavia rimanere riconoscibile: così ad esempio non dovrebbe essere possibile ingrandire gli abbaini. Durante questi lavori di adattamento, gli edifici vengono per la maggior parte sventrati, le unità abitative riorganizzate e le ristrette strutture del passato modificate.

Ciò che rende il risanamento di un tale edificio interessante per chi investe è soprattutto la conversione in edilizia abitativa agevolata, perché in base ad altri presupposti sarebbe più conveniente abbattere il tutto e ricostruire ex novo l'intero complesso. Le odierne leggi sull'edilizia, con le loro disposizioni in materia di prevenzione incendi ed isolamento termico, che non si coniugano affatto con la conservazione dello stato originario di tali edifici.

D'altro canto bisogna considerare che gli appartamenti in tal modo adattati sono nuovamente abitabili. Gli immobili non ancora risanati invece sono minacciati dall'abbandono.

Un'ulteriore problematica, ormai ad uno stato molto avanzato in Stiria, riguarda la privatizzazione delle case singole delle colonie operaie. Con la costruzione di ampliamenti e con le nuove opere di ristrutturazione l'unitarietà d'insieme dell'insediamento risulta pesantemente compromessa. A tale proposito, Friedrich Achleitner parla di "effetto Mülhausen". Purtroppo nelle colonie interessate dal fenomeno non si è giunti in modo decisivo né ad un concetto unitario di recupero né ad una tutela paesistica.

Solo gli insediamenti del periodo nazista sono stati risparmiati da questo destino: rimangono ampiamente immutati perché lo standard abitativo del periodo in cui vennero costruiti era già relativamente elevato e richiedono quindi solo un minimo di adattamento. La relativa ristrettezza di queste unità abitative viene quindi compensata dall'offerta privata di spazio.

Per quanto riguarda l'interesse del pubblico, bisogna citare la città di Eisenerz che sta lottando contro l'abbandono e fa parte delle cosiddette "shrinking cities". Così si è alla ricerca di opportune misure attraverso l'iniziativa denominata "Cambiamento/Risveglio di Eisenerz". All'insegna del motto "re-design Eisenerz" c'è stata una mostra e un concorso a tema. Ristrutturazioni filologiche accompagnate da allocazioni

by "refinement associations" for the most part, and adopted by municipalities on the local level. They contain the list of local buildings to be protected for their design features and local historic value, which are not eligible to be included in the "national list". These regulations complement recommendations on restoring historic buildings, with clear instructions to the public about the process of conservation works (the local Act on the Protection and Maintenance of Workers' Neighbourhoods in Győr-Gyárvaros in 1981).

12. Measures and strategies

The Venice Charter (1964) states: "... as living witnesses of the centuries old tradition of nations, the monuments of today transmit the spiritual message of the past. Humanity ... sees its common heritage in monuments, feeling responsible for its preservation for the future generations." According to the Venice Charter, workers' colonies are "monuments", no less valuable than other monuments. Inhabitants of the Alps-Adriatic region have a cultural obligation to protect and maintain workers' colonies in addition to their other monuments.

Once reports by regions were completed, we jointly determined that the existing workers' neighbourhoods can only be saved by decisive measures. It is important that the public consents to the implementation of measures. Ideally, inhabitants, civil society institutions, urban planners and public authorities should adopt these measures jointly.

The following measures must be taken into consideration in the protection of neighbourhoods:

a. Workers' neighbourhoods must be incorporated into urban planning processes. Recommendations of the International Charter on the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington 1987), must be taken into consideration. In order to be efficient, maintenance of historic workers' neighbourhoods and areas should be integrated into coherent policies of economic and social development, and taken into consideration during urban and regional planning on all levels. Such plans also exist in regions of western Hungary (Győr in the county of Győr-Moson-Sopron). A specific plan is used in Slovenia

segmentu – primjerice, ne mogu se instalirati veći uspravni prozori u kosom krovu. Tijekom takve adaptacije, građevine gube svoju suštinu, stanovi se reorganiziraju i nekadašnji mali prostori se šire. Zbog stambenih subvencija takve su adaptacije zanimljive investitorima, jer bi inače bilo jeftinije srušiti zgradu i izgraditi novu. Dio problema su važeći građevinski zakoni, jer je protupožarne i izolacijske odredbe teško prilagoditi održavanju građevine u prvobitnom obliku. Potrebno je naglasiti da renovirani stanovi imaju stanare, dok zgrade koje nisu renovirane ostaju prazne.

Još jedan veliki problem u Štajerskoj, u odnosu na privatizaciju pojedinačnih kuća u radničkim naseljima, su nadogradnje i izmjene koje značajno narušavaju jedinstveni dizajn naselja. Friedrich Achleitner je ovo opisao kao "Mühlhausen effect". Nažalost, ništa nije poduzeto u ovim naseljima da se očuvaju ove kuće na temelju jedinstvenog koncepta naselja ili zaštitom projektantskih svojstava naselja.

Samo su naselja iz razdoblja nacionalsocijalizma imala drugačiju sudbinu, obzirom da su ostala gotovo netaknuta, jer je standard stanovanja u vrijeme njihove izgradnje već bio dovoljno visok zahtijevajući samo neznatne adaptacije. Ovi su stanovi bili relativno mali sa značajnim okolnim prostorom.

Što se javnog interesa tiče, može se spomenuti Eisenerz s problemom praznih kuća. Danas je to mjesto koje se smanjuje. Rješenje se traži kroz inicijativu "Umbruch/ Aufbruch Eisenerz" ("Transformacija/ cvjetanje Eisenerza"). Organizirana je izložba i natječaj za ijedni projekt uz moto "Redizajnirajmo Eisenerz". Već se provodi originalna restauracija i istovremena relokacija, uključujući podizanje kvalitete starog gradskog centra koji ima povijesni značaj, kao i stvaranje boljih uvjeta života u radničkim naseljima i poboljšanje socijalnih i gospodarskih uvjeta korištenjem raspoloživih finansijskih sredstava.

Često lokalno stanovništvo nije bilo svjesno povijesne i graditeljske baštine ovih oronulih naselja koja su smatrana sramotom. Nije dovoljno razvijena svijest o potrebi zaštite nedavne prošlosti prije nego što nestane.

prezračavanje, hlajenje) ter fasadni ovoj (izolacijske obloge, stavbno pohišto).

Najmanj predelav so doživela stanovanja in objekti, ki so zrasli v okviru socialnih gradenj v dvajsetih letih dvajsetega stoletja. Vzrok je preprost, saj so bila načrtovana tako, da je bila gostota stanovanj ustrezna. Poleg ustreznega načrtovanja je bila tu še dobra izvedba objektov. Individualne modifikacije celote so bolj izjema kot pravilo.

Največji problem delavskih stanovanj ali kolonij tiči v glavah prebivalcev, ki se teh objektov sramujejo in jih želijo pozabiti (Avstrijska Štajerska). Prav na nas arhitektih in drugih strokovnih službah (spomeniško varstveni zavodi, zgodovinarji, industrijski arheologi) je, da tudi te prostorske enote populariziramo in smiselno ovrednotimo za bodoče rodove. Poleg inventarizacije, dokumentiranja in analiziranja moramo objektivizirati tehnične, ekonomske, kulturne in tudi socio-demografske pogoje.

11. Zakonodajni okvirji in smernice

Na avstrijskem območju DS Alpe Jadran bi lahko področje delavskih stanovanj in kolonij uredili s krovnim zakonom za zaščito kulturnih spomenikov. Tak zakon bi varoval arhitekturno in urbanistično tipiko posameznih naselij ali objektov. Na področju arhitekturnega varovanja bi bilo smiselno opredeliti varovalne režime notranje razporeditve. Na podlagi zakona bi lahko izvajali celovitejši obnovitveni proces.

Trenutna zaščita objektov in mestnih ureditev v okviru zgodovinskih središč sicer ima nekaj pozitivnih vplivov (ohranitev ali obnova pročelij zgradb) vendar nima zadovoljivega vpliva pri smiselnem varovanju tlorisne ureditve.

Na Koroškem (Avstrija) bdi nad izvajanjem varovanja stavb in spomenikov posebna strokovna komisija (Ortsbild). Poleg zakona o varovanju kulturne dediščine so koristni še naslednji zakoni: Zakon o graditvi objektov, Zakon o urejanju naselij itn. Vsi zakoni omogočajo izvajanje aktivnejšega varovanja delavskih kolonij, a so pogosto premalo izrabljani v te namene. Ob izdelavi občinskega načrta namembnosti površin so nekatere občine določile varovalna območja (območja izjemne arhitekturne tipe; varovanje

der Raumordnungspläne dienen. Die Arbeiterwohnhäuser sind gut erhalten, weil sie die ganze Zeit bewohnt waren. Die meisten Wohnungen wurden an die Bewohner verkauft. Ein größeres Problem stellt die Erhaltung der öffentlichen Gebäude, vor allem der Gewerbegebäude, dar.

Seit 1997 gibt es das neue Gesetz für Städtebau und Bauen in Ungarn. Das Gesetz akzeptiert auch die Bestrebungen von Privatorganisationen um sog. Lokalschutzvorschriften zu schaffen. Die meisten Bürger sind durch das starke und strenge Auftreten des Denkmalmtes schockiert und möchten für die Lokalwerte flexiblere und unbürokratischere Vorschriften haben. Lokalvorschriften und Listen für die Pflege örtlicher Baudenkmäler gibt es fast schon überall in Ungarn. Sie werden größtenteils von "Verschönerungsorganisationen" zusammengestellt und von Gemeinden als Selbstverwaltungsgremien angenommen. Sie enthalten eine Liste von schützenswerten lokalen Bauten, die in Bezug auf das Ortsbild und die Lokalgeschichte wichtig sind, nie aber eine Chance haben werden, in die "Nationalliste" aufgenommen zu werden. Die Vorschriften werden durch Empfehlungen zur Restaurierung von historischen Gebäuden ergänzt, die klar und für alle Bewohner eindeutig beschreiben, wie die Konservierungsarbeiten durchgeführt werden können (Lokalgesetz für die Erhaltung der Arbeitersiedlung in Győr-Gyárvaros, 1981).

12. Maßnahmen und Strategien

Die Charta von Venedig (1964) schreibt: "...als lebendige Zeugnisse Jahrhunderte langer Traditionen der Völker vermitteln die Denkmäler der Gegenwart eine geistige Botschaft der Vergangenheit. Die Menschheit sieht in den Denkmälern ein gemeinsames Erbe und fühlt sich kommenden Generationen gegenüber für ihre Bewahrung gemeinsam verantwortlich." Die Arbeiterkolonien sind im Sinne der Charta von Venedig "Denkmäler", gleichwertig mit dem Reichtum anderer Denkmäler. Die Bewohner der Region Alpen-Adria haben die kulturelle Verpflichtung, neben ihren anderen Denkmälern auch die Arbeiterkolonien zu schützen und zu pflegen.

előírásokat. Magyarországon a helyi jelentőségű emlékek védelmére szinte minden településen vannak már helyi előírások. A védendő értékek megóvásainak szabályait nem egy esetben a helyi civil szervezetek, a "Város- és Faluszépitő Egyesületek" állítják össze: a szabályzatot a települések közgyűlése fogadja el. Ezek a rendeletek a városkép és a helytörténet szempontjából fontosnak ítélt, védelemre érdemes építményekről részletes listát tartalmaznak. A névsorba azok az épületek kerülnek fel, amelyek megőrzése a település történeti hangulata szempontjából elengedhetetlen, ugyanakkor arra nincs remény, hogy a "nemzeti listára" felkerüljenek. A jegyzékeket a régi épületek helyreállításával kapcsolatos ajánlások egészítik ki, melyekben világosan és minden polgár számára egyértelműen rögzítik, hogyan lehet a helyreállítási munkákat kivetelezni. (Pl.: Győr-Gyárvaros hagyományos munkáskerület helyi védelme, 1981).

12. Intézkedések és stratégia

A Velencei Karta (1964) tanúsága szerint az építészeti emlékek " ... a népek évszázados hagyományainak élő tanúi a jelenkor számára. Az emberiség ezeket az alkotásokat közös örökségének tekinti és egyetemlegesen felelősnek vallja magát védelmükért a jövő generációi előtt." A munkáskerület tehát a Velencei Karta megállapítása értelmében "műemlékek" és jelentőségük nem kisebb más kulturális emlékekénél. Az Alpok-Adria térségében élőknek kötelessége, hogy a helyi kultúra más fontos dokumentumai mellett a munkáskerületet is és védjék és gondos karbantartással óvják azokat.

Miután az egyes régiók jelentéseit feldolgoztuk, egyértelművé vált, hogy a még létező munkásterületek csupán céltudatos intézkedésekkel menthetők meg. Nagyon fontos, hogy az ezzel kapcsolatos döntésekkel a munkáskerület lakói is értsenek egyet. Igazából az jelentene becsületes megoldást, ha a lakók, civil szervezetek, várostervezők és a hatóságok közösen dönthetnének a szükséges intézkedésekről.

A települések megmentése során az alábbi módszereket javasoljuk figyelembe venni:

a. A várostervezés komolyan számoljon a munkáskerület meglétével. A

di nuovi abitanti e da un miglioramento complessivo della qualità dell'area di centro storico, adeguamento generale delle condizioni abitative degli insediamenti operai e delle condizioni di cornice sociologiche ed economiche: sono i risultati di un lavoro condotto con grande impegno attraverso l'impiego di adeguate risorse finanziarie.

La "vergognosa esistenza" di alcune case operaie per la maggior parte dei casi non viene percepita affatto dalla popolazione residente come un arricchimento storico del paesaggio umano. Manca la consapevolezza del fatto che bisogna tutelare anche la storia più recente prima che silenziosamente vada persa.

11. Fondamenti giuridici

Nelle Regioni austriache dell'Alpe Adria esiste quale fondamento giuridico comune per la tutela degli insediamenti operai storici la legge sulla tutela monumentale, secondo la quale è possibile sottoporre a vincolo le opere ritenute significative dal punto di vista della cultura architettonica locale. In questo modo è ammissibile proteggere dalla demolizione e dalle modifiche, oltre all'aspetto esterno, anche l'insieme architettonico e la struttura interna degli edifici. Purtroppo bisogna osservare che nell'ambito degli insediamenti operai storici solo pochi immobili godono di tutela.

Fondamenti giuridici che si dimostrano efficaci anche in numerosi casi di insediamenti operai, sono le norme sulla tutela paesistica specifiche delle varie Regioni. Così ad esempio la Stiria ha emanato la legge per la tutela di molte località nelle quali sono presenti colonie operaie. Tale contesto giuridico, a differenza della tutela monumentale, consente di salvaguardare dalla modifica innanzitutto il solo aspetto esteriore (paesistico): risultato che può essere ottenuto attraverso il lavoro accurato di esperti del settore, la presenza di apposite commissioni per la tutela paesistica e la dichiarazione di zone soggette a vincolo.

In Carinzia una simile funzione è affidata alla Commissione per la cura paesistica. Anche altre leggi regionali, quali la legge sull'edilizia, la legge urbanistica regionale, ecc., offrono possibilità fondamentali per la tutela di tali beni culturali, ma purtroppo solo raramente vengono applicate con efficacia. Nell'ambito di piano regolatore, che rientra nella sfera di competenza dell'ente locale, alcuni comuni si sono impegnati ad occuparsi loro stessi

for maintenance, when a whole area or its parts need specific adjustments. This type of planning could have positive effects and prevent the loss of spatial and urban values.

b. Planning for the maintenance of historic workers' neighbourhoods must be prepared in the scope of multidisciplinary cooperation. Analyses should incorporate results of historic studies, architectural history, social and economic research at an equal footing. Maintenance planning needs to focus on a balanced ratio between old buildings and the neighbourhood as a whole.

c. Main goals of the maintenance strategy must be clearly defined. The legislative, administrative and

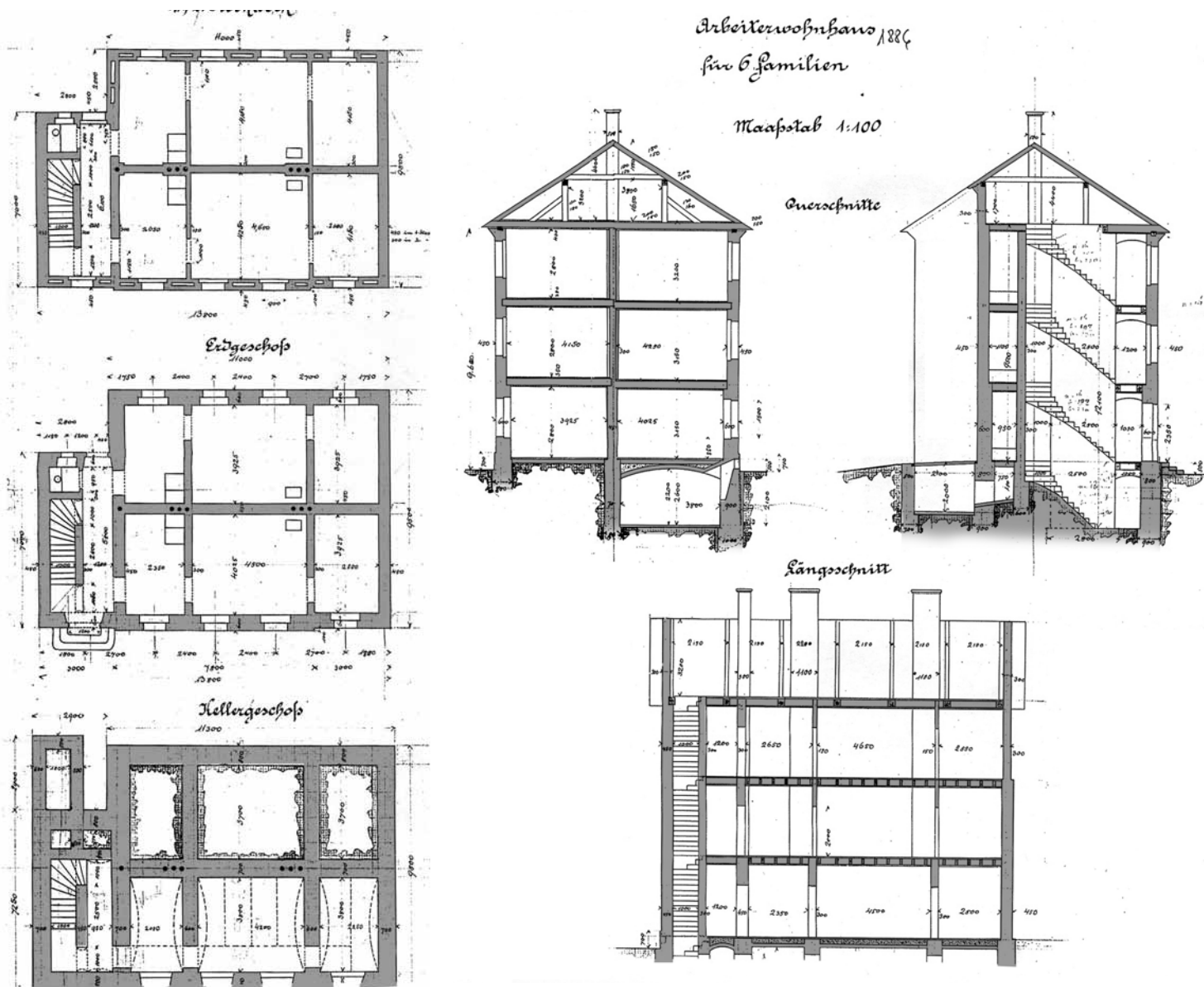
11. Zakonska osnova

Austrijske regije zajednice Alpe-Jadran imaju zajedničku zakonsku osnovu za zaštitu povijesnih radničkih naselja u Zakonu o zaštiti spomenika, koji propisuje da se značajni kulturni objekt može zaštititi i očuvati od rušenja ili promjena zajedno s ukupnom cjelinom i unutarnjim dijelom. Nažalost, samo mali broj građevina s područja povijesnih radničkih naselja ima ovu vrstu zaštite.

Zakonski okvir koji se odnosi na radnička naselja obično uključuje i zakone o svojstvima projekata naselja specifičnih za svaku saveznu državu. Uslijed toga u Štajerskoj je određeni broj lokacija s radničkim naseljima stavljen pod zaštitu na temelju "Zakona o projektantskim

celostne slike naselja ali druge vrednote), za katera so izdelane posebne študije o ohranjanju krajevnih vrednot.

V Sloveniji so delavske kolonije in stavbe varovane s strani Zavoda za varstvo kulturne dediščine. Dokumentacija varovanih objektov je različno ohranjena oziroma urejena ter je odvisna od posamezne območne enote zavoda. Jesenice (kasarna) in Maribor (železniška kolonija) sta dobra primera ustrezne obnove objektov. Nedvomno je največja težava obnov v Sloveniji v tem, da so lastniki teh objektov socialno šibki ter ne zmorejo vzdrževati in še težje: ustrezno posodabljanje te enote. Občasno se v procese obnove vključujejo občinske oblasti in poskušajo z razpisi (domači in EU) pomagati pri obnovah.

Idrija, six family housing type, 1886.
[ZVKD Nova Gorica]

Nach Aufarbeitung der Berichte der einzelnen Regionen haben wir eindeutig festgestellt, dass die heute noch existierenden Arbeitersiedlungen nur mit zielbewussten Maßnahmen gerettet werden können. Es ist aber dabei sehr wichtig, dass die Vorkehrungen immer mit dem Einverständnis der Bewohner geschehen. Es wäre vernünftig, wenn Bewohner, Zivilorganisationen, Städtebauer und Behörden die Vorkehrungen gemeinsam treffen würden.

Folgende Methoden müssen zur Rettung der Siedlungen berücksichtigt werden:

a. Berücksichtigung der Arbeiterviertel bei der Städteplanung. Die Empfehlungen der Internationalen Charta zur Denkmalpflege in historischen Städten (Washington, 1987) sind auch hier unbedingt zu berücksichtigen. Die Pflege in historischen Arbeitersiedlungen und Bereichen muss, um wirksamer zu sein, in eine kohärente Politik der wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungen integriert sein und in der städtischen und Regionalplanung auf allen Ebenen berücksichtigt werden. Es gibt solche Pläne in den westungarischen Regionen (Győr im Komitat Győr-Moson-Sopron). In Slowenien wird ein bestimmter Plan zur Erhaltung genutzt, wenn ein ganzes Gebiet oder auch nur Teile spezielle Anpassungen bedürfen. Diese Art der Planung kann zu positiven Effekten führen und der Ausbreitung von räumlicher und städtischer Abwertung vorbeugen.

b. Die Planung für die Erhaltung historischer Arbeitersiedlungen soll in multidisziplinärer Zusammenarbeit vorbereitet werden. Die Analysen müssen die Ergebnisse von Geschichtsstudien, Architekturgeschichte, Soziologie- und Wirtschaftsforschungen gleichermaßen akzeptieren. Die Erhaltungsplanung sollte um ein ausgewogenes Verhältnis zwischen den alten Bebauungen und der Siedlung als Ganzem bestrebt sein.

c. Die Hauptziele der Erhaltungs-Strategie sollen klar definiert werden. Es muss festgestellt werden, welche gesetzlichen, administrativen und finanziellen Mittel zur Verwirklichung zur Verfügung stehen. Wir empfehlen den Regierungen und Gemeinden ein komplexes "Finanzierungs-Paket" zusammenzustellen, das Steuerbegünstigungen (Mehrwertsteuer, Umweltsteuer, etc.), die Möglichkeit von

"Történeti városok nemzetközi kartájának" (Washington, 1987) ajánlásait minden esetben figyelembe kell venni. A helyi gazdasági és szociális városfejlesztés céljai között okvetlenül szerepeljen a történeti munkástelepek megtartása és környezetük jó karban tartása. Az intézkedések akkor lesznek hatásosak, ha azokat sikerül belevonni a várospolitikába. Ilyen szemléletű tervekkel a nyugat-magyarországi térségben találkoztunk (Győr-Moson-Sopron megye). Szlovéniában is szigorúan be kell tartani a városrész helyreállítási tervének előírásait: az elképzeléseket összhangba kell hozni a közelebbi és távolabbi környék fejlesztési céljaival. Az ilyesféle várostervezés számtalan előnnyel jár, hatásos módja annak, hogy a térség és a lakónegyedek leértékelődésének egyre inkább terjedő folyamatát megfékezzék.

b. A munkáslakónegyedek megtartásának tervezését az egyes tudományágak és a különböző szakmák közötti szoros együttműködés keretében kell előkészíteni. A tervezésnél a helytörténeti és építéstörténeti kutatások, valamint a szociológiai és gazdaságtörténeti vizsgálódások eredményeit egyformán figyelembe kell venni. A város helyreállítási tervezése során törekedni kell arra, hogy a történeti beépítések és a település egésze közötti kiegyensúlyozott kapcsolat megmaradjon.

c. Világosan meg kell határozni a fenntartás stratégiájának fő céljait. Ennek keretében szükséges rögzíteni, hogy a megvalósítás során milyen törvényi háttérrel, milyen fajta adminisztratív és pénzügyi eszközökkel lehet számolni. Az érdekelt kormányok és helyi önkormányzatok állítsanak össze gazdag tartalmú "pénzügyi csomagot", amely tartalmazza az adókedvezmények (általános forgalmi adó, környezetvédelmi adó, stb. mérséklése), a gyorsabb értékleírás (amortizáció), a kedvező építési-helyreállítási hitelek és más pénzügyi könnyítések módját és mértékét.

d. A tervezés döntéseit törvények, helyi rendeletek, a városképi védelem megkötéseinek (Ausztria) illetve helyi előírásokon keresztül (Magyarország) kell jogbiztossá tenni. A önkormányzatok által elfogadott szabályzatok nevezzék meg azokat az épületeket és épületcsoportokat, melyeket mindenképpen meg kell tartani. A megtartás szabályait és feltételeit világosan meg kell határozni. A helyreállítással

delle strutture degne di tutela mediante l'istituzione di zone protette, il cosiddetto "Quadro paesistico di conservazione".

In Slovenia l'istituto di tutela dell'eredità culturale protegge questo tipo di costruzioni. La documentazione sugli edifici protetti dipende dall'efficienza della Soprintendenza locale. A Jesenice e Maribor esistono buoni esempi di interventi di ristrutturazione. È difficile implementare le opere di restauro e recuperare con nuovi contenuti le forme urbane originarie o anche renderle eseguibili a livello architettonico mentre gli occupanti vivono al limite delle loro possibilità finanziarie. Questi motivi rappresentano attualmente l'ostacolo principale alle necessarie opere di risanamento.

Gli insediamenti operai della Croazia godono della tutela dei beni culturali in conformità alla legge sulla tutela dei beni culturali. Per tali insediamenti sono stati condotti degli studi conservativi che fungono anche da base per l'elaborazione dei piani regolatori. Le abitazioni operaie sono conservate in buono stato perché sono state abitate per tutto il tempo. La maggior parte delle unità abitative è stata venduta agli inquilini. Un problema più rilevante è rappresentato dalla conservazione degli edifici pubblici soprattutto di quelli industriali.

Dal 1997 in Ungheria c'è una nuova legge sull'urbanistica e l'edilizia. Questa norma accetta anche gli sforzi delle organizzazioni private se sono finalizzate alla tutela locale. La maggioranza dei cittadini tende a respingere la forte e severa presenza della Soprintendenza e vorrebbe disposizioni più flessibili e meno burocratiche per i beni locali. Quasi in tutta l'Ungheria esistono disposizioni locali ed elenchi tecnici per la conservazione dei monumenti storici. Si tratta per la maggior parte di documenti compilati da "organizzazioni per l'abbellimento" e acquisiti dai comuni in qualità di enti autonomi. Contengono una lista degli edifici locali da tutelare di importanza paesistica e storica locale, che tuttavia non avranno mai la possibilità di essere iscritti nella "lista nazionale". Le disposizioni sono integrate con consigli sul come restaurare gli edifici storici e descrivono in modo chiaro e univoco per tutti gli occupanti come poter eseguire le opere di conservazione (Legge locale per la conservazione dell'insediamento operaio di Győr-Gyárváros, 1981).

financial resources available must be determined. Our recommendation to governments and municipalities is to compile a complex financial package including tax exemptions (value-added tax, environmental tax etc.), faster depreciation cheap construction loans and other types of financial relief. When

svojstvima radničkih naselja" pri čemu je cilj ovih propisa zaštita vanjskog dizajna, s tim što propisuju izradu stručnih izvještaja o projektantskim svojstvima naselja, osnivanje povjerenstava za projektantska svojstva naselja i utvrđivanje zona zaštićenih projektantskih svojstava.

Povjerenstvo za održavanje projektantskih svojstava naselja dobilo je sličnu ulogu i u Koruškoj. Drugi zakoni na razini saveznih država, uključujući Zakon o graditeljstvu, Zakon o prostornom uređenju i drugi, u načelu pružaju mogućnost zaštite takve kulturne baštine, ali se nažalost rijetko učinkovito primjenjuju. U odnosu na prostorno planiranje pojedine su općine, na temelju ovlasti koje imaju, definirale zone zaštite uz obavezu da pažljivo održavaju cjeline pod zaštitom, kako bi se "očuvala vrijedna projektantska svojstva".

U Sloveniji, zaštita ovih građevina je pod nadležnosti Zavoda za zaštitu kulturne baštine. Dokumenti koji se odnose na zaštićene zgrade ovise o učinkovitosti lokalnih vlasti nadležnih za znamenite građevine. Maribor i Jesenice imaju dobre primjere obnovljenih zgrada. Ekstenzivnu restauraciju i nove usluge u ovim urbanim formama teško je provoditi i arhitektonski realizirati kada financijska situacija stanovnika nije zadovoljavajuća. Ovi su razlozi glavna prepreka iniciranja potrebnih radova na obnovi.

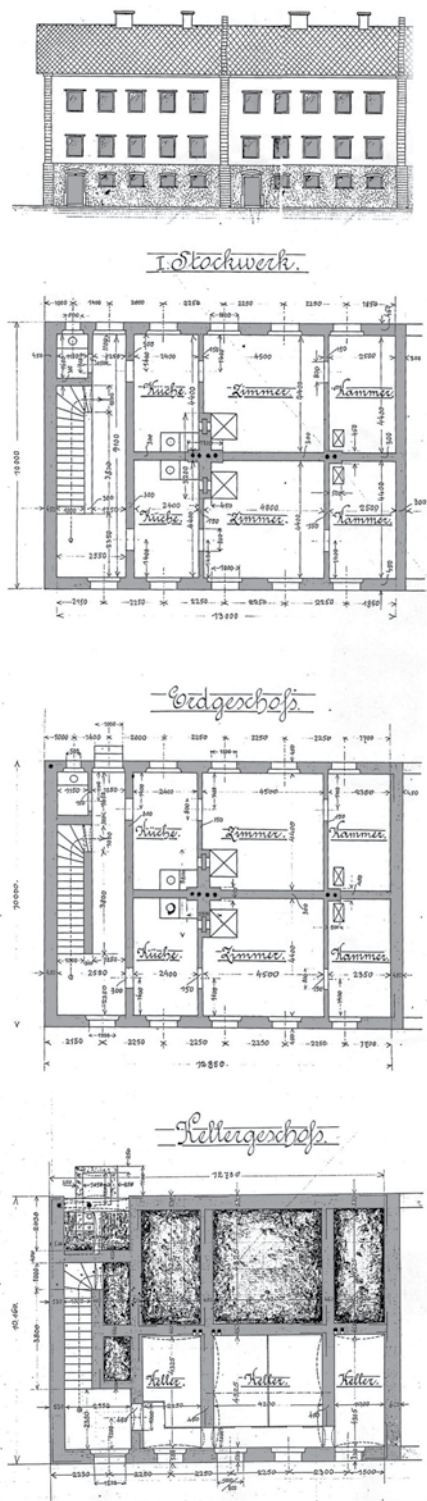
Radnička naselja u Hrvatskoj su pod zaštitom kao kulturna baština na temelju "Zakona o zaštiti i očuvanju kulturne dobara". Za ova se naselja izrađuju konzervatorske smjernice koje služe kao osnova za pripremu prostornih planova. Radničke zgrade su dobro očuvane jer su čitavo vrijeme bile naseljene. Većina stanova je prodana stanarima. Očuvanje javnih građevina, prvenstveno industrijskih građevina, veći je problem.

Mađarska je 1997. godine usvojila novi zakon koji se odnosi na izgradnju i prostorno planiranje. Zakon pruža mogućnost privatnim organizacijama da utvrđuju propise o zaštiti na lokalnoj razini. Većina građana je šokirana odlučnom i strogom politikom Ureda za spomenike, te traži fleksibilnije propise i manje birokracije na lokalnoj razini. Lokalni propisi i popisi za očuvanje znamenitih građevina postoje diljem Mađarske. Većim dijelom ih sastavljaju "udruge za uljepšavanje", a usvajaju općine na lokalnoj razini. Oni

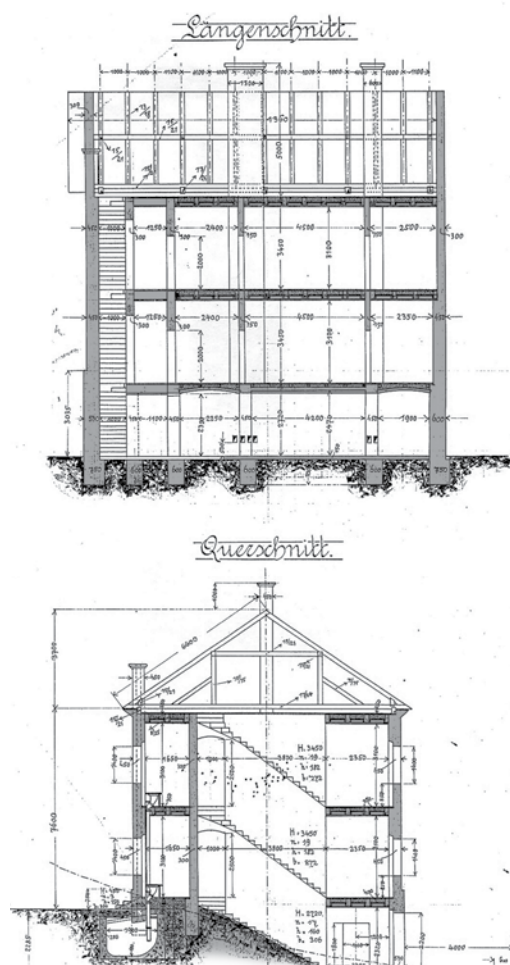
Od leta 1997 velja na Madžarskem Zakon o prostorskem načrtovanju in graditvi objektov. Zakon omogoča, da se posamezne zakonske smernice izvajajo prek krajevnih predpisov. V ta postopek se vključujejo tudi posamezna županstva in poskušajo postopke ublažiti (zmanjšati birokracijo). Na lokalni ravni delujejo t.i. "komisije za olepšanje krajine", ki vodijo sezname stavb kulturne dediščine. Predpisi teh organizacij in komisij so načeloma le v pisni obliki z natančnimi opisi o varovanju in izvajanju del.

12. Ukrepi in strategije

Beneška listina (ICOMOS 1964 The Venice Charter: Mednarodna listina o konservatorstvu in zaščiti spomenikov in območji varovanja) ima med drugim zapisano, da je kulturni spomenik materializirano zgodovinsko pričanje o

Idrija, housing type for eight families, 1886. [ZVKD Nova Gorica]

Idrija, housing type for eight families, 1886. [ZVKD Nova Gorica]

schnelleren Abschreibungen (Amortisation), günstige Baukredite und andere finanziellen Erleichterungen enthält. Wenn es möglich ist, müssen die Konservierungs- und Restaurationsarbeiten von Arbeitersiedlungen mit Geldmitteln unterstützt werden, um die sich Hausbesitzer bewerben können.

d. Die Entscheidungen der Planung müssen durch Gesetze, lokale Verordnungen, Ortsbildschutzvorschriften (Österreich) oder durch Lokalschutzvorschriften legalisiert werden. Die Vorschriften – akzeptiert durch die betroffene Gemeinde – müssen die Gebäude und Gebäudegruppen nennen, die zu erhalten sind. Die Regeln und Bedingungen der Erhaltung müssen klar definiert werden. Die Eingriffe – Restaurierung, Rekonstruktion, Demolierung – müssen genauestens dokumentiert werden.

e. Die historischen Gebäude und Bauten der Arbeitersiedlungen müssen durch die Besitzer bzw. Bewohner laufend gut instandgehalten werden.

f. Die Steigerung der Wohnqualität von alten Arbeiterhäusern, die Verbesserung der Wohnverhältnisse muss den Forderungen der Lebensqualität des 21. Jahrhunderts entsprechen. Der beste Weg, die Ziele in dieser Phase zu erreichen, ist ein Netzwerk zwischen städtischen Gestaltern, Architekten, Restaurierungsteams und der lokalen Öffentlichkeit aufzubauen. Die Ergebnisse werden von gesamthafter bis hin zu lokaler Planung, sowie direkter Abwicklung von Aktionen zum Planen von Restaurationen und Rekonstruktionen, gelenkt.

g. Die Gebäude dürfen die alten Funktionen behalten oder auch neue Funktionen erhalten. Die Eingriffe – Restaurierungen, Modernisierung und Umgestaltung, Schaffen von neuer Infrastruktur – müssen mit dem Charakter der historischen Arbeitersiedlungen vereinbar sein.

h. Falls es nötig sein sollte, neue Bauten in historischen Arbeitervierteln zu errichten oder Gebäude umzubauen, muss die gegebene Siedlungsstruktur, räumliche Gestaltung, gegebene Parzellenteilung sowie Maßstab von alten Arbeiterhäusern berücksichtigt werden. In Einstimmung mit der "Charta von Venedig" dürfen neue, zeitgenössische architektonische

kapcsolatos beavatkozásokat – restaurálás, helyreállítás, bontás – a lehető legpontosabban dokumentálni kell.

e. A munkásnegyedek történeti épületeit és építményeit a tulajdonosoknak és az ott lakóknak közös erőfeszítéssel kell jó karban tartani.

f. A régi munkásházak lakásai által nyújtott életminőséget folyamatosan javítani kell: a lakáskörülmények mindenben feleljenek meg a 21. század során elvárható életminőség magasabb követelményeinek. E célokat leghatásosabban a várostervezők, építészek, a megújításban résztvevő gazdasági csoportok és a helyi közösség jól szervezett együttműködésével lehet megvalósítani. Ezen az úton haladva a helyreállítás eseményei a tervezéstől a megvalósításig, a megújítás és helyreállítás minden lépésében ellenőrizhetők és irányíthatóak lesznek.

g. Az épületek lehetőleg tartsák meg eredeti rendeltetésüket, de indokolt esetben új rendeltetést is kereshetünk fenntartásukhoz. A beavatkozások – restaurálások, korszerűsítések és átalakítások, az épületek komfortjának, hiányzó infrastruktúrájának megteremtése – legyenek összhangban a települések történeti adottságaival.

h. Amennyiben a régi munkásnegyedek fejlesztése új épületek emelését vagy a meglévők bővítését kívánja meg, a tervezésnél a meglévő településszerkezetet, annak térbeli felépítését, a már létező telekosztást valamint a régi munkásházak arányait figyelembe kell venni. Összhangban a "Velencei Karta" előírásaival a létesítendő építmények esetében a kortársépítészeti újszerű formai megoldásait is el lehet fogadni, de csak akkor, ha azok nem zavarják meg az együttes összhangját és nem teszik tönkre annak sajátos történeti légtörését.

i. Alapvető követelménynek tartjuk, hogy a munkáslakótelepek megújítása során a városlakókat is vonják be a helyreállítás folyamatába: a helybeliek tevéleg vegyenek részt a tervek megvalósításában. Azt ajánljuk, alakítsanak civil szervezeteket, akik figyelemmel kísérik a megújítás minden lépését és adott esetben olyan intézkedések ellen, amelyek az munkásnegyed összhangját megzavarnák,

12. Misure e strategie

La Carta di Venezia (1964) riporta: [...] "Le opere monumentali dei popoli, recanti un messaggio spirituale del passato, rappresentano, nella vita attuale, la viva testimonianza delle loro tradizioni secolari. L'umanità [...] le considera patrimonio comune, riconoscendosi responsabile della loro salvaguardia di fronte alle generazioni future." Le colonie operaie ai sensi della Carta di Venezia sono "opere monumentali" di valenza equivalente a quella di altri monumenti. Gli abitanti della Regione dell'Alpe Adria avrebbero quindi l'obbligo culturale di proteggere e conservare, oltre agli altri monumenti, anche le colonie operaie.

In seguito alla rielaborazione delle relazioni delle singole Regioni abbiamo riscontrato in modo evidente che gli insediamenti operai ancor oggi esistenti possono essere salvati solo con misure mirate e nel far ciò è molto importante che le iniziative si concretizzino sempre con il consenso degli abitanti. Sarebbe auspicabile che abitanti, organizzazioni civili, urbanisti ed autorità potessero prendere i provvedimenti in modo unitario.

Per la salvaguardia degli insediamenti è opportuno tenere in considerazione i seguenti metodi:

a. Considerare il quartiere operaio nella pianificazione urbanistica. È assolutamente necessario rispettare anche in questo caso le raccomandazioni della Carta internazionale di Venezia per la salvaguardia delle c. Tale considerazione deve essere espressa anche nella pianificazione urbanistica regionale e locale. Tali strumento di piano esistono in alcune regioni dell'Ungheria occidentale (Győr nella Contea di Győr-Moson-Sopron). In Slovenia viene adottato un piano specifico per la conservazione se si ritiene che un intero territorio o anche solo parti di esso necessino di speciali adeguamenti. Questo tipo di pianificazione può portare ad effetti positivi e prevenire la diffusione del degrado territoriale ed urbanistico.

b. La progettazione per la conservazione degli insediamenti operai storici deve essere predisposto sulla base di una cooperazione multidisciplinare. Buona norma anche accettare, nella stessa misura, i risultati degli studi storici ed archeologici nonché le ricerche in ambito sociologico ed economico. Il progetto di conservazione

possible, conservation and restoration work on workers' neighbourhoods must be supported financially, so that their owners could take advantage of them as well.

d. Planning decisions must be legal, conforming to acts, local legislation and regulations on neighbourhood design features (Austria) or to local protection regulations. The regulations, adopted by the municipality in question, need to list buildings and groups of buildings to be maintained. Maintenance rules and terms must be clearly defined. Works - restoration, reconstruction and demolition - should be documented in detail.

e. Historic buildings and facilities in workers' neighbourhoods have to be maintained in a good condition by the owners at all times.

f. An increase of housing quality in old workers' houses and better residential conditions must conform to the quality of life standards in the 21st century. The best way to accomplish the goals in this stage is to create a network of urban planners,

sadrže popise lokalnih građevina koje se štite radi arhitektonskih svojstava i lokalne povijesne vrijednosti, a ne ispunjavaju uvjete da uđu na "nacionalnu listu", Ovi propisi nadopunjuju preporuke o obnovi povijesnih građevina s jasnim uputama javnosti o postupku konzervatorskih radova (lokalni Zakon o zaštiti i očuvanju radničkih naselja u Győr-Gyárvárosu iz 1981. godine).

12. Mjere i strategije

U Povelji iz Venecije (1964.) se navodi:... "kao živi svjedoci vjekovne tradicije naroda, današnji spomenici prenose duhovnu poruku prošlosti. Čovječanstvo... vidi spomenike kao svoju zajedničku baštinu, smatrajući se odgovornim za njihovo očuvanje za buduće naraštaje". Prema Povelji iz Venecije, radnička naselja su "spomenici", ništa manje vrijedni od drugih spomenika. Stanovnici regije Alpe-Jadran imaju kulturnu obavezu, pored zaštite drugih spomenika, štiti i očuvati radnička naselja.

Kada su bili dovršeni izvještaji po regijama, zajednički smo utvrdili da se postojeća radnička naselja mogu spasiti samo odlučnim mjerama. Važno je da se javnost suglasi s provođenjem mjera. U idealnim uvjetima, ove bi mjere trebali zajednički usvojiti stanovnici, institucije civilnog društva, urbanisti i javne vlasti.

Kod zaštite radničkih naselja potrebno je uzeti u obzir sljedeće mjere:

a. Radnička se naselja trebaju ugraditi u procese urbanog planiranja. Potrebno je uzeti u obzir preporuke iz Međunarodne povelje o očuvanju povijesnih gradova i urbanih područja (Washington 1987.). Da bi bilo učinkovito, očuvanje povijesnih radničkih naselja i područja treba integrirati u koherentne politike gospodarskog i socijalnog razvoja te uzeti u obzir tijekom urbanističkog i prostornog planiranja na svim razinama. Takvi planovi postoje i u regijama zapadne Mađarske (Győr u okrugu Győr-Moson-Sopron). U Sloveniji se primjenjuje specifičan plan očuvanja, kada su čitavom području ili njegovima dijelovima potrebne konkretne prilagodbe. Ova vrsta planiranja bi mogla imati pozitivne efekte i spriječiti gubitak prostornih i urbanih vrijednosti.

b. Planiranje očuvanja povijesnih radničkih naselja treba pripremiti u okviru multidisciplinarnе suradnje.

preteklosti in človeštvu. Delavska naselja imajo v tem kontekstu velik pomen, saj so bogat socialni antropološki pričevalec o načinu življenja v obdobju industrijskega razvoja na območju DS Alpe Jadran. Zategadelj je dokumentiranje, varovanje in celovita obnova teh kolonij naša dolžnost do bodočih rodov. Celovita obnova zajema arhitekturne, prostorske, socialne, ekonomske in druge dejavnike, ki so medsebojno usklajeni.

Po pregledu poročila in naših medsebojnih razgovorih smo ugotovili, da ta naselja še obstajajo in so še v funkciji, kar je vzpodbudno. Vsekakor potrebuje obnova in varovanje širše soglasje med lastniki teh nepremičnin, lokalnimi oblastmi, urbanisti, arhitekti in tudi zgodovinarji.

Kot strokovna komisija predlagamo naslednje metode za varovanje in obnovo delavskih naselij:

a. Območja delavskih kolonij in naselij morajo biti obravnavana v okviru urbanističnega načrtovanja in oblikovanja prostora. Pri tem so uporabna priporočila Mednarodne listine o varovanju kulturne dediščine v zgodovinskih mestih (Washington, 1997), skrb za delavske kolonije je možna le ob usklajeni gospodarski in socialni politiki. Na primer v Sloveniji omogoča boljše upravljanje in izvajanje obnove t.i. konzervatorski načrt, ki je obširno zastavljena usklajena raziskovalna naloga s predvidenimi obnovitvenimi in konkretiziranimi razvojnim predlogi.

b. Načrtovanje obnove delavskega naselja je multidisciplinarni delovni proces. Pri tem sodelujejo arhitekti, zgodovinarji, sociologi in tudi ekonomisti. Obnova mora upoštevati tudi odnose med starim in novim mestnim tkivom.

c. Glavne cilje strategije ohranjanja je treba jasno opredeliti, prevetriti je treba pravne, upravne in finančne vidike pred obnovo (vidik amortizacije vložkov). Priporočamo, da se v ta proces vključijo lokalne skupnosti. Občine in regionalne oblasti lahko olajšajo davčne, okoljske dajatve ter posredujejo pri pridobivanju sredstev (posojila, državna sredstva in sredstva iz EU).

d. Vsi koraki (načrtovanje in izvajanje) obnove morajo upoštevati splošne in lokalne zakone in predpise, ki urejajo

Maribor, detail - window, 2010. [Zupančič]

Elemente akzeptiert werden, soweit sie die Harmonie und Atmosphäre des Ensembles nicht stören.

i. Teilnahme und Einbeziehung der Stadtbewohner ist ein grundlegendes Erfordernis zur Erhaltung von Arbeitssiedlungen. Es wird empfohlen, Zivilorganisationen zu gründen, die die Erneuerungsarbeiten mit Aufmerksamkeit verfolgen und gegebenenfalls auch gegen Maßnahmen, die die Harmonie der Arbeitersiedlung stören würden – protestieren (Győr, Vereinigung zur Verschönerung des Arbeiterviertels Győr-Gyárvaros). Es müssen Informationsprogramme zusammengestellt und unter den Bewohnern verbreitet werden. Die Aktivität von Heimat- und Denkmalschutzorganisationen muss auch durch Hilfe der Gemeinde gefördert werden.

j. Man muss Maßnahmen zur ausreichenden Finanzierung der Erhaltungs- und Rekonstruktionsarbeiten treffen.

13. Empfehlungen zur Erhaltung und Erneuerung

a. Die Erhaltungsarbeiten dürfen keinesfalls ausschließlich auf die Rekonstruktion der Fassaden beschränkt werden. Man muss in erster Linie die Lebensumstände der Mieter und Bewohner der alten Arbeiterhäuser radikal verbessern. Die erneuerten Bauten müssen mit Vollkomfort auf dem Niveau des 21. Jahrhunderts versehen werden.

b. Man muss sich bemühen, die vorhandenen alten Bauten – in zahlreichen Fällen auch kleine, ebenerdige Lokale, Zeitungs- und Blumenpavillons – zu erhalten. Es ist immer riskant, einen organischen Komplex von Häusern, Gärten, Zäunen und Gehsteigen zu zerstören; es kann nämlich nicht garantiert werden, dass die ehemalige Harmonie von Straßen und Plätzen mittels neuer Motive wieder erreicht werden kann. Es sollte ein großer Grad an Verständnis existieren, um den ganzen Kontext zu verstehen, angefangen bei der Basisfunktion bis hin zu neuen Inhalten innerhalb der Entwicklung des städtischen Bereichs. Gewöhnlich präsentieren diese Quartiere und Apartments eine Architektur mit bescheidenen und einfachen Details, wo die Funktionalität an erster Stelle stand.

emeljék fel hangjukat. (A munkásnegyed jellegének megtartása céljából például ilyen akciókat szervez Győrben az "Együtt Gyárvarosért Egyesület".) A megújítással kapcsolatban tájékoztató anyagokat kell összeállítani és ezeket a lakók között terjeszteni és népszerűsíteni. A városvédő és műemlékvédő szervezetek munkáját az önkormányzat pártfogásával kell segíteni.

j. Olyan intézkedéseket kell hozni, melyek a szükséges mértékben segítik a megtartás és helyreállítás munkálatait.

13. Ajánlások a megtartáshoz és megújításhoz

a. A helyreállítási munkák ne korlátozódjanak kizárólag a homlokzatok helyreállítására. Mindenek előtt az egykori munkásházak lakóinak életkörülményein kell alapvetően javítani. A megújított épületeket a 21. század minden kényelmével el kell látni.

b. Törekedni kell a meglévő kisebb közösségi épületek – így a földszintes boltok, kézműves műhelyek, újságos- és virágpavilonok – megtartására is. A házak, kertek, kerítések és gyalogösvények természetes egységének megbontása sokféle veszéllyel jár, ugyanakkor semmi nem szavatolja, hogy az utcák és terek egykori összhangját új elemekkel teljes mértékben pótolni lehet. Nagy hozzáértést igényel, hogy az alaprendeltetéstől egészen a városi terek fejlődésének új tartalmáig felismerjük a kompozíció egészének és részleteinek összefüggéseit. A lakóhelyek és lakások gyakran igen szerény építészeti elemekkel, egyszerű részletmegoldásokkal épültek: a fő cél a rendeltetés célszerű kielégítése volt. A megújítás során is az egyszerűség és célszerűség követelményeinek kell megfelelni.

c. A bontások és új épületek emelése esetében szigorú feltételeket kell támasztani, az ajánlások írják elő a telek beépítésének kívánatos mértékét, a párkánymagasságot, a tetőmagasságot és az alkalmazható anyagok körét. Akár bontásról, akár restaurálásról, helyreállításról vagy toldásról van szó, minden esetben ellenőrizni kell a dokumentációk teljességét, történeti és műszaki tartalmát. A helyreállítás során a terveket a munkavégzés kapcsán előkerült új adatokkal – fényképfelvételekkel, felmérésekkel és az elvégzett munka

dovrebbe tendere a raggiungere un equilibrio bilanciato tra i vecchi edifici e l'insediamento nel suo insieme.

c. Gli obiettivi principali della strategia conservativa devono essere definiti in modo chiaro. Bisogna determinare quali strumenti giuridici, amministrativi e finanziari sono disponibili ai fini della realizzazione degli interventi. Si consiglia ai governi locali e ai comuni di creare un "pacchetto di finanziamento" che contenga agevolazioni fiscali (IVA, tassa ambientale, ecc.), possibilità di rapida ammortizzazione, crediti edilizi vantaggiosi, prevedendo anche altre agevolazioni finanziarie. Ove possibile devono essere sostenute le opere di conservazione e restauro degli insediamenti operai mediante adeguate risorse finanziarie (pubbliche o private) affinché i proprietari delle case possano accedervi agevolmente.

d. Le decisioni della pianificazione devono essere legalizzate tramite norme, regolamenti locali e disposizioni paesistiche (Austria) o altre disposizioni locali di tutela. Tali disposizioni (accettate dai Comuni interessati) devono elencare gli edifici e i gruppi di edifici che necessariamente vanno conservati. Le regole e le condizioni della conservazione devono essere definite in modo chiaro. Gli interventi (restauro, ricostruzione, demolizione) vanno documentati con la massima precisione.

e. Le opere e gli edifici storici degli insediamenti operai devono essere conservati in buono stato da parte dei proprietari o degli inquilini.

f. L'aumento della qualità abitativa delle vecchie case operaie, il miglioramento delle condizioni abitative devono essere conformi ai requisiti di qualità della vita del XXI secolo. La strada migliore per poter raggiungere gli obiettivi di questa necessità è quella di costituire una sinergia tra urbanisti, architetti, squadre di restauratori ed enti pubblici locali. I risultati potranno essere raggiunti grazie ad una pianificazione urbanistica complessiva fino alla scala locale, nonché dal sostegno di iniziative dirette finalizzate alla progettazione delle opere di restauro e ricostruzione.

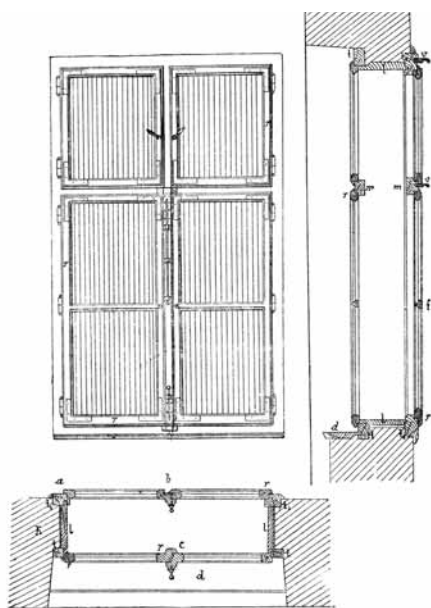
g. Gli edifici possono conservare le vecchie funzioni oppure comprenderne di nuove. Gli interventi (opere di restauro, ammodernamento e trasformazione, realizzazione di nuove infrastrutture) devono essere compatibili con il carattere dell'insediamento operaio storico.

architects, restoration teams and the local public. Results achieved in this manner encompass everything from global to local planning, implementation of direct actions, to planning restoration and reconstruction.

g. Buildings can retain their previous functions or obtain new ones. The works - restoration, modernisation, transformation and creation of new infrastructure - must conform to the character of historic workers' neighbourhoods.

h. In case new buildings have to be constructed or reconstructed in workers' neighbourhoods, the initial neighbourhood structure, physical planning, existing distribution of land plots and dimensions of old workers' houses must be taken into consideration. In accordance with the Venice Charter, new, modern architectural elements are acceptable, when they do not disrupt the harmony and appearance of the complex.

i. The participation and involvement of local inhabitants is an essential precondition for maintaining workers' neighbourhoods. The founding of civil society institutions is recommended, which would carefully monitor restoration works and if necessary protect against measures disrupting the harmony of a workers' neighbourhood (Győr, Association for the Workers' Neighbourhood Refinement Győr-Gyárvaros). Informative programmes for the public must be prepared. Municipalities must stimulate activities by organisations engaged in the protection of ethnographic and monumental heritage.

Window type A. [Sobó, 1899]

Analize trebaju sadržavati rezultate povijesnih studija, arhitektonske povijesti i ekonomskog istraživanja na ravnopravnoj osnovi. Planiranje očuvanja treba biti koncentrirano na uravnoteženu razmjenu starih građevina i naselja u cjelini.

c. Potrebno je pažljivo identificirati glavne ciljeve strategije očuvanja. Isto tako moraju se utvrditi raspoloživi zakonski, administrativni i financijski resursi. Naša preporuka vladama i općinama je da izrade složeni financijski paket uključujući i porezne olakšice (porez na dodanu vrijednost, ekološki porez, itd.), jeftine građevinske zajmove s bržom deprecijacijom i druge vrste financijskih olakšica. Kada je to moguće, konzervatorski i restauratorski radovi na radničkim naseljima trebaju biti financijski poduprti tako i da njihovi vlasnici mogu to iskoristiti.

d. Planske odluke trebaju biti zakonite u skladu s propisima, lokalnim zakonima i propisima koji se odnose na projektantska svojstva naselja (Austrija) ili lokalnim propisima o očuvanju. Propisi koje usvajaju odnosne općine trebaju navesti građevine i skupine građevina predviđenih za zaštitu. Pravila i uvjeti zaštite moraju se jasno definirati. Radovi – restauracija, obnova i rušenje trebaju biti detaljno dokumentirani.

e. Povijesne građevine i strukture u radničkim naseljima vlasnici trebaju konstantno održavati u dobrom stanju.

f. Bolja kvaliteta stanovanja u starim radničkim kućama i bolji uvjeti stanovanja moraju biti sukladni kvaliteti životnog standarda u 21. stoljeću. Najbolji način ispunjavanja ciljeva u ovoj fazi je stvoriti mrežu urbanista, arhitekata, restauratorskih timova i lokalne javnosti. Na ovaj način postignuti rezultati uključuju sve od globalnog do lokalnog planiranja, provođenja izravnih akcija do planiranja restauracije i obnove.

g. Građevine mogu zadržati svoju prethodnu funkciju ili steći nove. Radovi – restauracija, modernizacija, transformacija i stvaranje nove infrastrukture – moraju biti usklađene s karakterom povijesnih radničkih naselja.

h. U slučaju da se u radničkim naseljima moraju izgraditi ili obnoviti nove zgrade, potrebno je uzeti u obzir prvobitnu

područje načrtovanja, gradnje objekata in obnove kulturnih spomenika. Vsaka faza mora biti natančno opredeljena in načrtovana (rušenje, odstranitev, rekonstrukcija, dograditev, prizidava,...), kajti le tako lahko pričakujemo dober rezultat v vseh pogledih.

e. Lastniki in upravljavci zgodovinskih objektov morajo stalno skrbeti za dobro upravljanje varovanih nepremičnin. Pri tem jim morajo strokovne službe zagotavljati dobro in jasno informiranost o varovalnih pogojih in možnostih obnove.

f. Izboljšave bivalnih pogojev v delavskih domovih in kolonijah morajo slediti bivalnim razmeram v 21. stoletju. Doseganje dobrih rezultatov ni samoumevno. Delovni proces mora biti naravnano holistično in usklajeno s predpisi.

g. Stavbe ob obnovi lahko ohranijo svojo prvotno ali pa pridobijo novo funkcijo, a v skladu s karakterjem objekta. Revitalizacija in reurbanizacija sta ključna procesa obnove, ki omogoča smiselno vključevanje objektov v mestno tkivo.

h. V primeru gradnje novih objektov v zgodovinskih središčih se novi objekti prilagajajo obstoječim morfološkim pogojem lokacije (parcelacija, ulična mreža, vedute, barvna lestvica pročelij,...). Take posege predvideva tudi Beneška listina in jim v popotnico sporoča, da bodo novi, sodobni elementi sprejeti, če ne motijo harmonije in vzdušja obstoječega ansambla.

i. Ključno pri obnovi je aktivno vključevanje lokalnega prebivalstva v načrtovalski proces. Na vseh stopnjah načrtovanja moramo javnost obveščati o napredku in naših namenih, s tem bomo zmanjšali možne negativne učinke s strani javnosti.

j. Vsaka obnova terja veliko naporov in še več sredstev, zato naj bodo sredstva ustrezno načrtovana in nadzorovana.

13. Priporočila o ohranjanju in posodabljanju

a. Obnova delavskih kolonij ne zajema zgolj rekonstrukcije fasad in strehe (načelo obnove vseh fasad objekta), temveč mora zajemati celostni pristop z upoštevanjem trenutnih najemnikov in stanovalcev v

c. Bei Demolierungen und Neubebauungen muss man strenge Bedingungen stellen, die das Bebauungsprozent der Baufläche, die Gesimshöhen, die Dachhöhen, sowie die verwendbaren Materialien vorschreiben oder empfehlen. Vor jedem Stadium (Abbruch, Restauration, Rekonstruktion, Zubau) sollte die Dokumentation kontrolliert und mit den neuen Daten (Fotos, Leistungsprüfung, Erdbebenresistenz, Wärmedämmung) vervollständigt werden.

d. Die Restaurierungen von alten Arbeiterhäusern dürfen nicht spontan ablaufen. Man benötigt hier gebildete Fachleute – gute Architekten und Handwerker – mit einem hohen Grad ethischer Einstellung ihrer Arbeit gegenüber.

e. Eine wichtige Vorbedingung der sicheren und fachmäßigen Planung besteht darin, dass man über eine entsprechende Dokumentation der Baugeschichte der Arbeiterhäuser verfügt. Man muss über das Grundstück, über das Entstehen des Hauses, über ehemalige Bauherren und einstige Besitzer des Hauses, so viel wie möglich, wissen. Man muss auch die Umänderungen, Zubauten und Demolierungen des betreffenden Gebäudes ausfindig machen sowie die Veränderungen auswerten. Gewisse Daten kann man eventuell in den Lokalarchiven finden. Die Ausfertigung einer fachgemäßen Dokumentation ist im Falle jedes einzelnen Arbeiterhauses unerlässlich, wobei diese entweder über archivierte Planunterlagen oder über eine fundierte Bauforschung an Ort und Stelle erfolgen muss.

f. Bei der Grundkonzeption der Erneuerung von Arbeiterhäusern soll man vor allem von den ursprünglichen Eigenschaften des Gebäudes ausgehen. Die Verfertigung einer fachgemäßen Dokumentation ist im Falle jedes einzelnen Arbeiterhauses unerlässlich, unabhängig davon, ob das Gebäude unter Denkmalschutz, Lokaldenkmalschutz oder Ortsbildschutz steht oder nicht. Die Baugeschichtsforschung ist ein grundlegend wichtiges Verfahren auch im Falle von Restaurierungen von Arbeitersiedlungen, die sachgemäße, schnelle und wirtschaftliche Vorbereitung der Gebäude oder Gebäudegruppen folglich ein wichtiger Teil der Planungs- und Ausführungstätigkeit. Die damit verbundenen Kosten müssen durch die Bauherren, ev. die Gemeinde oder mit Hilfe von Zivilorganisationen getragen werden.

leírásával – kell kiegészíteni. A műszaki terveket az újabb igényeknek megfelelően (földrengés elleni ellenállás, hővédelem) teljessé kell tenni.

d. A régi munkásházak helyreállítása során kerüendőek a rögtönzések, a megalapozatlan, önkényes döntések. Olyan képzett szakemberekre – jó építészekre és kézművesekre – van szükség, akik munkájukat magas fokú erkölcsi igényességgel végzik.

e. A biztonságos és szakszerű tervezés egyik fontos feltétele, hogy már a munkák kezdetén rendelkezünk az építéstörténettel kapcsolatos teljes körű építéstörténeti dokumentációval. A telek történetéről, a ház születésnek körülményeiről, az egykori építetőről a lehetséges legtöbb ismeretet kell megszereznünk. Ki kell kutatni az épület története során bekövetkezett változtatásokat, hozzáépítések, toldásokat és bontásokat és a változások hatását értékelni kell. Az építéstörténettel kapcsolatban fontos adatokat találhatunk a levéltárakban és a magángyűjteményekben is. Minden egyes munkásház helyreállítása előtt szakszerű építéstörténeti dokumentációt kell készíteni, a munka során az alapul vett levéltári adatokat és a helyszíni épületkutatások eredményeit össze kell vetni.

d. A munkásházak megújításának tervezése az épület eredeti jellegzetességeiből induljon ki. A munkásházak helyreállításához – függetlenül attól, hogy az épület műemléki védettség, városképi védettség alatt áll, esetleg még semmilyen védettséget sem élvez – nélkülözhetetlen a teljes körű, szakszerű tervdokumentáció elkészítése, A munkásházak megújítása során az építéstörténeti kutatás minden esetben alapvető követelmény, fontos része a tervezésnek és kivitelezésnek, ez a fajta előkészítő tervezés még a szerényebb anyagi lehetőségek vagy a megkívánt rövid határidő esetén sem hagyható el. A kutatások költségeit az építetőknek kell viselni. E munkát pénzügyileg támogatják a helyi önkormányzatok is. Szerencsés esetben a civil szervezetek segítségére is számíthatnak az épületek helyreállítói.

h. A tervezés során ügyelni kell arra, hogy a munkásházak alaprajzának sajátosságai

h. Se si considera necessario erigere nuovi edifici nei quartieri operai storici o modificare i vecchi edifici, è fatto obbligo di rispettare la struttura dell'insediamento, l'organizzazione spaziale, il frazionamento parcellare nonché i parametri edilizi delle vecchie case operaie. In accordo con la "Carta di Venezia" possono essere accettati elementi architettonici nuovi e moderni, purché non pregiudichino l'armonia percettiva d'insieme dell'insediamento.

i. La partecipazione e il coinvolgimento dei cittadini è un requisito fondamentale per la conservazione degli insediamenti operai. Si consiglia la costituzione di organizzazioni civili che sostengano i lavori di rinnovo con attenzione ed eventualmente contestino anche le misure che potrebbero pregiudicare l'equilibrio dell'insediamento stesso (Győr, Associazione per l'abbellimento del quartiere operaio di Győr-Gyárvaros). Appare necessario inoltre redigere programmi informativi da diffondere tra gli abitanti. L'attività delle organizzazioni di tutela delle bellezze naturali e del patrimonio artistico locale deve essere favorito dall'appoggio dagli Enti Locali.

j. Devono essere adottate misure adeguate per garantire finanziamento sufficiente alle opere di conservazione e ricostruzione.

13. Raccomandazioni per la conservazione e il restauro

a. Le opere di conservazione non devono limitarsi esclusivamente alla ricostruzione delle facciate. Si deve innanzitutto migliorare la condizione di vita di affittuari e inquilini delle vecchie case operaie. Gli edifici ristrutturati devono essere dotati di tutti i comfort abitativi propri del XXI secolo.

b. È necessario impegnarsi per garantire la conservazione dei vecchi edifici esistenti (talvolta anche di piccoli locali e negozi al pian terreno, chioschi per giornali e fiorerie). È sempre rischioso distruggere un complesso organico di case, giardini, recinzioni e marciapiedi; non si può infatti garantire che l'armonia del passato di strade e piazze si possa acquisire con l'introduzione di nuovi elementi. Deve esistere un elevato grado di considerazione dell'intero complesso, a partire dalla sua funzioni originarie fino ai nuovi contenuti all'interno dello sviluppo dell'ambito urbano. Solitamente questi quartieri ed appartamenti presentano un'architettura con dettagli semplici e modesti in cui la funzionalità rappresentava uno dei principali obiettivi.

j. Measures for sufficient funding of the work on maintenance and reconstruction should be adopted.

13. Maintenance and restoration recommendations

a. Restoration work should not be limited to façade reconstruction only. It is essential to drastically improve living conditions for tenants and subtenants in old workers' houses. Renewed buildings must be fully equipped, to conform to 21st century standards.

b. Attention should also be paid to maintaining the existing old buildings - frequently small, ground level businesses, flower and newspaper pavilion-stands. Demolition of the initial complex of housing, yards, bushes and pedestrian walkways is always risky. There is no guarantee that the original harmony of the streets and neighbourhood can be retained with new elements. Thorough new understanding must be developed to comprehend the entire context, from its main function to new offers provided by developing city areas. These houses and flats usually have a simple and modest architecture and details, their main role being functionality.

c. Strict requirements should be imposed for demolition and new construction, prescribing or recommending the constructed area coefficient, cornice height, roof height and the materials used. Prior to any stage of work (demolition, restoration, reconstruction, addition) documentation needs to be checked and updated with new material (photographs, functionality assessment, earthquake resistance or thermal insulation).

d. Restoration of old workers' houses should be supervised. Experts, primarily good architects and contractors with high ethical professional principles are necessary.

e. An important precondition for safe and professional planning consists of adequate documentation and history of constructing workers' houses. Detailed information about the land, initial construction, previous investors and owners should be obtained. Data on remodelling, additions and demolition of a building should be gathered and evaluated. Some of this information probably exists in local

strukturu naselja, prostorno uređenje, postojeći raspored zemljišnih parcela i dimenzije radničkih kuća. Sukladno Povelji iz Venecije, prihvatljivi su novi, suvremeni arhitektonski elementi kada ne narušavaju sklad i izgled cjeline.

i. Sudjelovanje i uključivanje lokalnih stanovnika bitan je preduvjet očuvanja radničkih naselja. Preporučuje se osnivanje institucija civilnog društva koje bi pažljivo pratile restauratorske radove i po potrebi štatile od mjera koje narušavaju sklad radničkih naselja (Győr, Udruga za poboljšanje radničkih naselja Győr-Gyárváros). Potrebno je izraditi i informativne programe za javnost. Općine trebaju stimulirati aktivnosti organizacija angažiranih na zaštiti etnografske i spomeničke baštine.

j. Potrebno je usvojiti mjere za odgovarajuće financiranje radova na očuvanju i obnovi.

13. Preporuke vezane uz očuvanje i restauraciju

a. Restauratorski radovi ne trebaju biti ograničeni samo na obnovu fasade. Od suštinskog je značaja radikalno popraviti uvjete života za stanare i podstanare u starim radničkim kućama. Obnovljene zgrade trebaju biti potpuno opremljene kako bi se uskladile sa standardima 21. stoljeća.

b. Pažnju također treba posvetiti očuvanju postojećih starih zgrada, često malih prizemnih poslovnih prostora obično za prodaju cvijeća ili tiskovina. Rušenje originalne cjeline stambenih objekata, dvorišta, grmlja i pješačkih staza uvijek je riskantno. Nema garancija da se autentični sklad ulica i naselja može očuvati novim elementima. Potrebno je razviti svestrano novo shvaćanje da bi se razumio cjelokupni kontekst, od njegove osnovne funkcije do novih ponuda koje se javljaju razvojem gradskih područja. Ove kuće i stanovi obično imaju jednostavna i skromna arhitektonska rješenja i detalje obzirom da im je glavna uloga funkcionalnost.

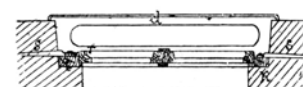
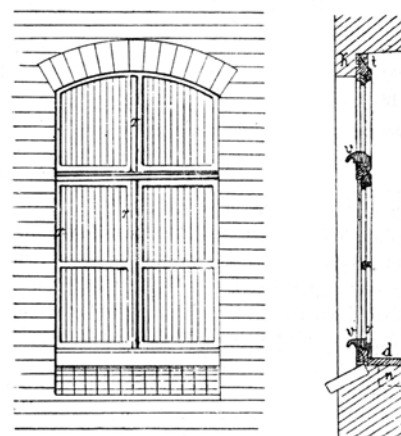
c. Potrebno je uvesti stroge uvjete za rušenje i novogradnju propisujući ili preporučujući koeficijent izgrađene površine, visinu stropa, visinu krova i korištene materijale. Prije bilo koje faze rada (rušenja, restauracije, obnove, nadogradnje), potrebno je provjeriti i nadopuniti dokumentaciju s novim

objektih. Obnova mora spoštovati, da so bivalne razmere v današnjem času drugačne (higijena, osvetlitev, energetska slika objekta, trdnost nosilnih konstrukcij in zagotovljena protipožarna varnost).

b. Pri obnovi si moramo prizadevati, da organski vzorec naselja ne uničimo s sterilno obnovo z izločanjem drobnih elementov, ki so ključni za delovanje območja (cvetličarne, časopisne prodajalne, manjši bari). Kompleksi delavskih naselij vsebujejo skromne vrtove, hiše in sekundarne servisne objekte, izločitev kateregakoli gradnika iz tega kompleksa lahko povzroči slabitev in propad celote. Pri vseh stopnjah ohranjanja ali posodabljanja območja moramo veliko napora usmeriti v delovanje celote z upoštevanjem lokalnega prebivalstva.

c. Pred vsakim posegom moramo zadostiti strogim pogojem dokumentiranja objektov (celota, detajli, sestavi, barve, materiali,...). Ob vsaki spremembi je potrebno izdelati dopolnitve dokumentacije in v nekaterih primerih izdelati tudi nove celostne preveritve (finančne, statične, energetske, protipožarne, socialne,...).

d. Nobena obnova ni spontan proces, temveč je strogo načrtovan sklop nalog, ki skuša zajeti celoto objekta ali ansambla objektov. Pri tem morajo nujno konstruktivno sodelovati arhitekti in konzervatorji ter druge pristojne organizacije. Vsi udeleženci moramo posedovati veliko mero znanja in znati to znanje medsebojno vključevati. Obnova je izrazit meddisciplinarni strokovni proces.

Window type B. [Sobó, 1899]

g. Im Laufe der Planung soll darauf geachtet werden, dass man an den wichtigsten Eigenheiten der Grundrisszeichnung von Arbeiterhäuser (traditionelle Eingänge, Durchgänge, Flure, ev. Stelle der Treppenhäuser) nichts ändert. Die Störung, der Abbruch, oder die übertriebene Auflösung der Hauptwände ist nicht zu empfehlen, auch dann nicht, wenn diese Änderungen in Hinsicht auf die Grundrisslösung mit gewissen Vorteilen verbunden wären.

h. Über das traditionelle Zubehör der alten Gebäude, über Türen, Geländer, zeitgenössische Wandmalerei und Bekleidung, Lampen, Kratzeisen und andere traditionelle Ausstattungsgegenstände muss man ein Inventar aufnehmen, sie müssen gegebenenfalls sorgfältig abmontiert und aufbewahrt werden. Grundsätzlich soll man bestrebt sein, von diesen Requisiten des Arbeiterlebens im Laufe der Wiederherstellung der Gebäude so viel wie möglich zu erhalten. Die architektonischen Elemente sollten eine Aufwertung vom Aspekt der Architektur, von den historischen Aspekten und den neuen Funktionen und Bestimmungen erfahren.

i. Die charakteristische Dachdeckung, sogar auch die Schornsteine müssen restauriert werden, auch wenn die Gebäude mit moderner Heizung – eventuell auch mit Sonnenkollektoren – versehen werden. Letztere dürfen nur dort montiert werden, wo sie die Gesamtansicht des Gebäudes am wenigsten stören.

– így az épület hagyományos megközelítése, a bejárat helye, a helyiségek közötti átjárások, közlekedő folyosók, emeletes ház esetén a lépcső elhelyezése – ne változzon. A fő szerkezeti falak meglétének figyelmen kívül hagyása, ezek lebontása vagy túlzott kiváltása még abban az esetben is kerülendő, ha a tartószerkezeti változtatások az alaprajzi megoldás szempontjából bizonyos előnyökkel is járnának.

i. A régi épületek hagyományos tartozékairól – eredeti ajtó- és ablakszerkezetek és azok vasalása, fémszerkezetű korlátok és sárkaporó vasak, burkolatok, korabeli falfestés, világítótestek, és más hagyományos berendezési tárgyak – feltárt kell felvenni. A korabeli szerkezeteket adott esetben gondosan le kell szerelni és visszahelyezésükig raktárban őrizni. Alapvető törekvésünk, hogy a munkásélet emlékeiből, dokumentumaiból az épület helyreállítása során amennyit csak lehet, őrizzünk meg. Az eredeti építészeti elemek felértékelődésével lehetővé válik az épület hiteles bemutatása, világossá válnak történeti értékei és eredeti használata. Mindez az új rendeltetés szempontjából is értéktéremtő és hasznos lehet,

j. A tető jellegzetes fedését a kéményekkel, tetőfelépítményekkel együtt kell helyreállítani – még abban az esetben is, ha az épületet korszerű fűtéssel – akár például napkollektorokkal – is ellátják. Utóbbiakat csak úgy és csak oda szabad felszerelni, ahol azok látványa az épület összhatását nem zavarják.

c. Nel caso di demolizione o costruzione di nuovi edifici si devono fissare severe condizioni che prescrivano o raccomandino il rispetto delle indicazioni riguardanti la superficie edificabile, l'altezza dei cornicioni, l'altezza dei tetti nonché i materiali utilizzabili. Prima di ciascuna fase (demolizione, restauro, ricostruzione, ampliamento) è opportuno controllare la documentazione e completarla con i nuovi dati acquisiti (foto, controllo delle prestazioni, resistenza antisismica, isolamento termico).

d. Le opere di restauro delle vecchie abitazioni operaie non devono svolgersi in modo spontaneo, ma bisogna impiegare personale specializzato e istruito al bisogno (architetti e artigiani), con un elevato grado di impegno etico nei confronti del lavoro da svolgere.

e. Un'importante premessa ai fini di una progettazione seria e professionale consiste nel poter disporre dell'opportuna documentazione storica sull'architettura delle case operaie. Si deve disporre di quante più informazioni possibili in merito all'immobile, rispetto alla sua costruzione, agli ex committenti e agli ex proprietari o inquilini. Importante è anche scoprire quali modifiche, ampliamenti e demolizioni sono state eseguite nell'edificio e valutarne la rilevanza. Alcuni dati sono rintracciabili anche presso gli archivi locali. La stesura della documentazione specialistica è indispensabile per ogni singola casa e deve avvenire sulla base di documenti di progettazione d'archivio o sulla scorta di consolidate indagini edilizie condotte in loco.

f. Nella determinazione delle opere di restauro da compiersi è consigliabile partire dalle caratteristiche originarie dell'edificio. La predisposizione di una documentazione specialistica è indispensabile per ciascuna singola casa operaia, indipendentemente dal fatto che l'edificio sia soggetto o meno al vincolo di tutela monumentale, locale o paesistica. La ricerca storica in campo architettonico è un processo di fondamentale importanza anche nel caso di restauro d'insediamenti operai. Un'adeguata preparazione finanziaria per gli edifici o i complessi edilizi allo stesso modo è parte importante dell'attività di pianificazione e di esecuzione. Le spese ivi connesse devono essere sostenute dai committenti, eventualmente dai comuni o con l'ausilio delle organizzazioni civili.

g. Nella progettazione bisogna fare

Jesenice, Stara Sava, 2009. [Zupančič]

archives. Professional documentation for each workers' house should be prepared, by taking into consideration archived plans or precise architectural research on site.

f. When renewing workers' houses, the basic concept should encompass initial building properties. Preparing expert documentation is necessary for each individual workers' house, regardless of whether the building is classified as a cultural monument, local landmark building or is protected for its design features. Research dealing with architectural history also plays a significant role in the restoration of workers' neighbourhoods. Naturally, this is followed by an expert, fast and cost-efficient building or complex preparation, as part of planning and carrying out the restoration in question. Related costs should be borne by investors, municipalities or civil society organisations.

g. The planning stage must ensure that no changes are made to the most important layout properties of workers' houses (traditional entrances, passages, halls, perhaps the stairway position). Changes to, demolition or repositioning of bearing walls is not recommended, even when these changes would result in better layout solutions.

h. Inventory of the remaining equipment should be conducted in all old buildings, like door handles, doors, modern frescos, lighting, lamps and others. When necessary, they need to be carefully removed and stored. During reconstruction of a building, as many as possible items from workers' everyday life should be preserved. Architectural elements should be given a higher value in terms of architecture and history, their new functions and purposes provided.

i. Typical roof coverings and chimneys should be restored, even when modern heating is introduced into the building, like solar collectors for instance. These can be mounted only in places where they do not disrupt the overall appearance and design of the building.

j. When renovating façades, the original condition is usually decisive. Historic construction documents are quite significant for planning exterior restoration. Decisions about the façade colour are usually not made during the project

materijalima (fotografijama, procjenom funkcionalnosti, otpornosti na zemljotres ili termičke izolacije).

d. Potrebno je nadzirati restauraciju starih radničkih kuća. Nužni su stručnjaci, prvenstveno dobri arhitekti i građevinari s visokim etičkim profesionalnim standardima.

e. Važan preduvjet za sigurno i stručno planiranje sastoji se od odgovarajuće dokumentacije i povijesti izgradnje radničkih kuća. Potrebno je prikupiti detaljne podatke o zemljištu, prvobitnoj izgradnji, ranijim investitorima i vlasnicima. Potrebno je prikupiti i procijeniti podatke o adaptacijama, nadogradnjama i rušenjima građevina. Pojedini podaci vjerojatno postoje u lokalnim arhivama. Potrebno je izraditi stručnu dokumentaciju za svaku radničku kuću uzimajući u obzir arhivske planove ili precizna arhitektonska istraživanja na terenu.

f. Pri obnovi radničkih kuća, osnovni koncept treba obuhvatiti prvobitna građevinska svojstva. Potrebno je izraditi stručnu dokumentaciju za svaku pojedinu radničku kuću, bez obzira da li je zgrada klasificirana kao spomenik kulture, lokalna znamenita građevina ili je zaštićena zbog projektantskih karakteristika. Istraživanje koje se bavi arhitektonskom povijesti također igra značajnu ulogu u obnovi radničkih naselja. Prirodno ovome slijedi stručna, brza i ekonomski isplativa priprema građevine ili cjeline kao dio planiranja i realizacije dane restauracije. Prateće troškove trebaju snositi investitori, općine ili organizacije civilnog društva.

g. Faza planiranja treba osigurati da ne dođe do promjena najvažnijih svojstava tlocrta radničkih kuća (tradicionalni ulazi, hodnici, možda i položaj stubišta). Ne preporučuje se rušenje ili premještanje nosećih zidova čak i kada bi ove promjene značile bolja rješenja u pogledu tlocrta.

h. Potrebno je napraviti inventuru preostale opreme u svim starim zgradama, poput ručki na vratima, vrata, suvremenih freska, osvjetljenja, svjetiljaka i drugog. Po potrebi treba ih pažljivo ukloniti i skladištiti. Tijekom obnove zgrade potrebno je sačuvati što veći broj predmeta iz svakodnevnog života radnika. Arhitektonski elementi trebaju dobiti veću vrijednost u smislu arhitekture i povijesti, novih funkcija i uporabe.

e. Predpogoj obnove je dobro izdelana zgodovinska slika objekta (dokumenti, načrti, pričevanja, opisi). Ob teh podatkih je pomemben tudi vpogled v lastniška razmerja, saj nam tudi ti podatki omogočajo opredelitev vrednot objekta. Večina podatkov o objektih je dostopnih v deželnih in mestnih arhivih ali drugih registrih (oddelki za prostor, zemljiška knjiga, evidence zavodov).

f. Pri obnovi delavskih stanovanj in hiš moramo stremeti k ohranitvi osnovnega koncepta objekta. Ne glede ali je objekt varovan s strani spomeniškega zavoda ali ne. Osnovni koncept objekta lahko izluščimo le z dobro dokumentiranim (grafično) stanjem in večplastno arhitekturno - konzervatorsko analizo objekta. Analize omogočajo boljše načrtovanje stroškov obnove, ki jih moramo vedno usklajevati z zmožnostjo lastnikov ter potencialnimi sofinancerji (občine, EU skladi,...).

g. Pri načrtovanju obnove mora načrtovalec upoštevati danosti obstoječega tlorisa, preboji nosilnih sten morajo biti tehtno odmerjeni in preišljeni. Tlorisna zasnova delavskih stanovanj

Maribor, detail - rear door, 2010.

j. Bei der Renovierung der Fassaden ist generell der ursprüngliche Zustand ausschlaggebend. Was die Planung der äußeren Restaurierungen betrifft, ist die bauhistorische Dokumentation von größter Wichtigkeit. Bei der Verfertigung des Projektes können wir über die Farben der Fassaden im allgemeinen noch nicht entscheiden. Man muss nämlich die Ergebnisse der Untersuchung der Maueroberfläche abwarten und die Funde akzeptieren.

k. So wie alle neuen Gebäude, sollten auch diese so renoviert werden, dass die lokalen Energiestandards erfüllt werden. Das Anfügen von neuen Elementen, etwa um einen besseren Erdbeschutz zu erlangen, sollte gut durchdacht werden, da diese gut platziert werden sollten, um den Wert des kulturellen Erbes zu beschützen. Was wiederum nicht heißt, dass solche Eingriffe überhaupt nicht zu sehen sein sollten. Die Veränderungen sollten nur die Bescheidenheit und Originalität der gegebenen Struktur respektieren.

k. A homlokzatok helyreállításánál az eredeti állapotból kell kiindulni. Az épület külső megújítása szempontjából különösen fontos az építéstörténeti dokumentáció. A tervezés folyamán a homlokzatok színéről általában még nem dönthetünk: azzal meg kell várnunk a falfelületek gondos vizsgálatát. A homlokzat színezéséről a fellelt színnyomok alapján lehet dönteni.

l. Az energiateljesítményekkel kapcsolatos helyi előírásokat nem csak az új épületeknél kell betartani, azokat a helyreállítások esetében is ki kell elégíteni. A tervezés új követelményeit, így például a földrengés ellen megfelelő védelmet biztosító szerkezetek alkalmazásának módját úgy kell megválasztani és beilleszteni a meglévő épület összképébe, hogy annak kulturális értékei ne csorbuljanak. Korunk műszaki fejlődésének minden eredményét hasznosíthatjuk a helyreállítások során, a tervezett változtatásoknak azonban tiszteletben kell tartani az eredeti szerkezetek szerényebb kialakítását és sajátosságát.

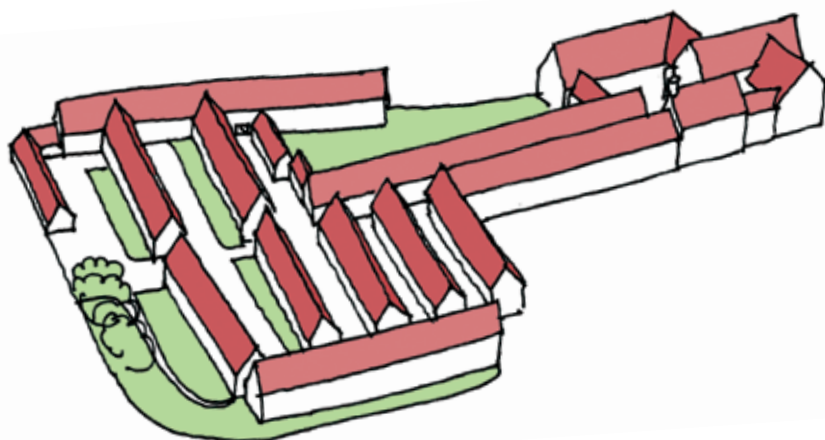
attenzione a non modificare le caratteristiche originarie più importanti presenti nelle piante delle case (entrate tradizionali, passaggi, corridoi, eventuale posizione dei vani scala). La distruzione, la demolizione o l'eccessivo stravolgimento delle principali partizioni sono sconsigliate, anche se queste modifiche possono essere giustificate da vantaggi distributivi delle nuove soluzioni in pianta.

h. Per quanto riguarda gli accessori dei vecchi edifici, porte, maniglie, pitture murali dell'epoca o rivestimenti, lampade e altri oggetti tradizionali di arredamento, devono essere inventariati ed eventualmente smontati con cura e conservati. In sostanza bisogna cercare di conservare quanto più possibile questi accessori nel corso del ripristino degli edifici. Gli elementi architettonici dovrebbero essere rivalutati sia sotto l'aspetto architettonico sia riguardo quello storico e convertiti nelle nuove funzioni e destinazioni d'uso.

i. La caratteristica copertura del tetto e perfino i comignoli devono essere restaurati anche se gli edifici sono dotati di un moderno sistema di riscaldamento, eventualmente anche tramite collettori solari. Questi ultimi poi possono essere montati solo dove meno pregiudicano l'aspetto complessivo dell'edificio.

j. Nel caso di rinnovo delle facciate è determinante conoscere quale era lo stato originario delle stesse. Per quanto riguarda la progettazione dei restauri esterni, la documentazione architettonica storica è di fondamentale importanza. Nella stesura del progetto non possono essere già decisi i colori definitivi delle facciate. Bisogna infatti attendere i risultati di analisi delle superfici murali e acquisire le eventuali scoperte relative alle originali coloriture.

k. Come tutti i nuovi edifici, anche questi devono essere oggetto di opere di restauro tali da rispettare gli standard energetici locali. L'inserimento di nuovi elementi necessari per conseguire una migliore protezione antisismica, deve essere ben ponderato in modo tale che essi possano essere opportunamente posizionati senza stravolgere il valore intrinseco del bene culturale. Ciò non significa affatto che non si debbano effettuare tali interventi. Le modifiche devono in ogni caso rispettare la sobrietà e l'originalità della struttura esistente.

Fuggerei, perspective. [Zupančič, 2011]

preparation stage. Results of wall surface analysis must be obtained first, and further activities should depend on them.

k. As with all new buildings, these too have to be renovated to conform to local energy standards. Introduction of new elements, like better earthquake resistance, must be well planned and incorporated in order to protect the cultural heritage value. This does not mean that such work should be invisible, but changes must not affect the modesty and uniqueness of the existing structures.

i. Potrebno je obnoviti tipične krovne pokrivače i dimnjake čak i kada se uvede suvremeno grijanje u zgrade, poput solarnih kolektora primjerice. Oni se mogu montirati samo na mjestima gdje ne narušavaju opći izgled zgrade.

j. Kod renoviranja fasada, originalno stanje obično je odlučujuće. Povijesni graditeljski dokumenti su veoma važni kod planiranja restauracije eksterijera. Odluke o boji fasade obično se ne donose tijekom faze izrade projekta. Prvo se moraju pribaviti rezultati analize površine zidova tako da daljnje aktivnosti ovise o njima.

k. Kao i sve nove zgrade i ove se moraju obnoviti na način da budu usuglašene s lokalnim energetske standardima. Uvođenje novih elemenata, poput veće otpornosti na zemljotrese, mora se dobro isplanirati i ugraditi kako bi se zaštitila vrijednost kulturne baštine. To ne znači da takav rad treba biti nevidljiv, no promjene ne smiju utjecati na skromnost i jedinstvenost postojećih struktura.

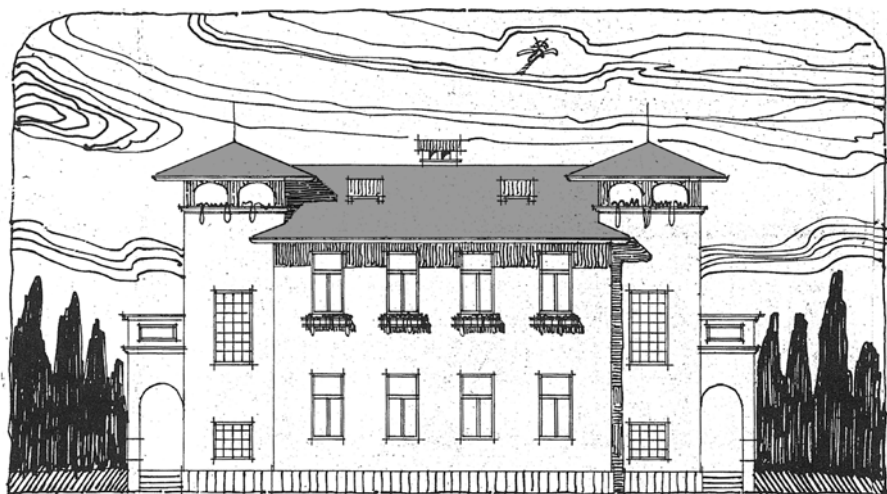
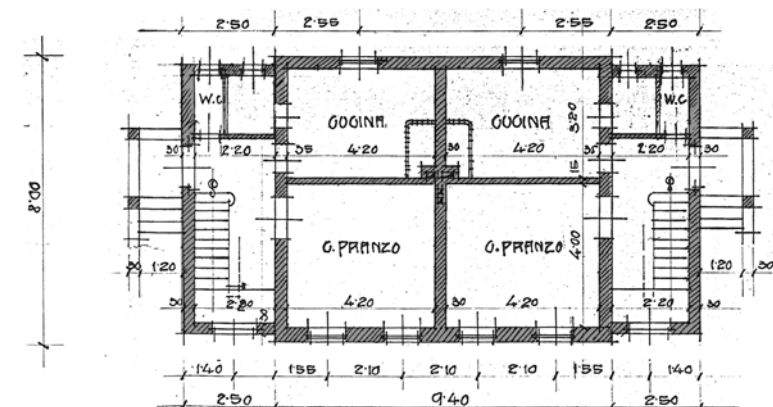
je praviloma precej skromna, zato so nepremišljene hitre rešitve neželene.

h. Pri obnovi zahteva stavbno pohišstvo enako mero pozornosti kot tloris in fasada, saj so prav ti arhitekturni elementi ključni pri ustvarjanju karakterja objekta. Priporočamo, da zajema osnovna dokumentacija tudi verni arhitekturni posnetek stavbnega pohišstva oziroma vseh arhitekturnih elementov objekta (ograje, vrata, okna, svetilke,...).

i. Obnovljena streha naj sledi karakterju predhodne kritine, v primeru namestitve toplotnih zbiralnikov ali fotovoltaičnih sistemov mora biti le-ta izvedena na strešinah, ki so najmanj moteče pri pojavnosti objekta.

j. Vsaka obnova zajema tudi barvno študijo, kjer je izdelana grafična barvna analiza objekta pred in po obnovi. Za verodostojno sliko se predvidene barvne palete izvedejo na vzorčnih površinah na lokaciji.

k. Obnova objektov zajema tudi izboljšanje protipotresnih lastnosti objekta, prav pri teh posegih je izrednega pomena, da arhitekt že v začetni načrtovalski fazi k sodelovanju pritegne še konstruktorja, s tem sodelovanjem so taki posegi bolj usklajeni in smiselno umeščeni.

Panzano, house for office workers in Cosulich street 24-26 (1921).

Hrvatska / Croatia

DUMBOVIĆ-BILUŠIĆ Biserka: Konzervatorska studija za Generalni urbanistički plan Duge Rese (Konzervatorische Studie für den Allgemeinen Bebauungsplan der Stadt Duga Resa), Zagreb 1996.

DUMBOVIĆ-BILUŠIĆ Biserka: Konzervatorska studija za Detaljni urbanistički plan Duge Rese (Konzervatorische Studie für den Sonderbebauungsplan der Stadt Duga Resa), Zagreb 1998.

RADOVIĆ MAHEČIĆ Darija: Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih (Moderne Architektur in Kroatien in den 1930-iger); Izdavač Školska knjiga d.d., Zagreb 2007.

SULJIĆ Azra: "Podlabin-Pozzo Littorio", Nova Istra Nr. 3, godina X, svezak XXXI, Pula 2005.

TOMASELLA Paolo: Pozzo Littorio, la città del carbone. "Territori e contesti d'arte". n. 2. I (1998). pp. 87-99

Österreich / Austria

ACHLEITNER Friedrich: Österreichs Architektur im 20. Jahrhundert. Band II: Kärnten, Steiermark, Burgenland. Residenz Verlag, Salzburg und Wien 1983.

AXMANN Gernot, Gartler. Klaus: Ortsbildschutz Steiermark 1977-1994. hrsg. v. Amt der Steiermärkischen Landesregierung. LBD. in Zusammenarbeit mit der Ortsbildkommission. Graz 1994.

BREITLING Peter (Hrsg.): Vorschlag zur erhaltenden Erneuerung der Arbeiterkolonie in Pöfing Brunn. Graz 1987.

DINKLAGE Karl: Geschichte der Kärntner Arbeiterschaft. Hrsg.: Kammer f. Arbeiter u. Angestellte für Kärnten. Verlag Heyn. Klagenfurt 1982.

EBNER Herwig: Trofaiach. Geschichte des Marktes und seines Umlandes. In: Trofaiach. Altes Kulturzentrum im steirischen Erzgebiet. hrsg. von Ägidius Reiter. Leoben Graz 1966.

GINHARD. BACHER u.a.: Die Kunstdenkmäler Österreichs. Dehio Kärnten. 3. Auflage. Verlag Berger. Horn 2001.

GOLDYNIA-TRUPPE G. Monika: Die montanhistorischen Baudenkmäler im Bleibergertal, Kärnten. Inventar und Möglichkeit einer Erhaltung. Diplomarbeit. Institut für Kunstgeschichte, Denkmalpflege und Industriearchäologie an der Technischen Universität Wien. Wien 1989.

HINTERBERGER E. Claudia: Sozialer Wohnungsbau in Kärnten zwischen 1870 und 1930. Der Dienstgeber als Bauherr. Diplomarbeit. Institut für Kunstgeschichte, Karl Franzens Universität Graz. Graz 1997.

JÄGER Caroline: Österreichische Architektur des 19. und 20. Jahrhunderts. Wien, Graz 2005.

JOBST Vinzenz.: Arbeitswelt und Alltag. Ein sozialgeschichtliches Lesebuch. Kärntner Arbeiterleben im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert. Kärntner Druck- und Verlagsgesellschaft m.b.H. Klagenfurt 1985.

KERNMAYR Hans Gustl: Brot und Eisen. Wanderung durch das werktätige Kärnten. Sirius Verlag. Salzburg 1951.

KOROSCHITZ Werner: Von Kirchenglocken, Alpenglöhnen und Fabriksirenen. In: Manfred Perlik: Das Pilotprojekt "Alpenstadt des Jahres – Villach '97" Schlußbericht. 1998. Bezug: http://www.alpenstaedte.org/d/pdf/schlußbericht_vil

KOGLER Siegfried: Bleiberg - Materialien zur Lebensweise der Bleiberger ArbeiterInnen im 19. und 20. Jahrhundert (bis 1938). Diplomarbeit. Geisteswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien. Wien 1990.

Landeshauptstadt Klagenfurt (Hrsg.): Die Landeshauptstadt Klagenfurt - aus ihrer Vergangenheit und Gegenwart, Band II. Kärntner Druckerei. Klagenfurt 1970. Magistrat der Landeshauptstadt Klagenfurt (Hrsg.): Klagenfurt - Blick in die Vergangenheit, Besinnung auf die Gegenwart, Pläne für die Zukunft. Ferd. Kleinmayr Verlag. Klagenfurt 1949.

LACKNER Helmut: Der soziale Wohnbau in der Steiermark 1938- 1945. Graz 1984.

LASSNIK Ernst: Industrieanlagen und Denkmäler von Bergbau und Industrie im Bezirk Voitsberg. In: Glas und Kohle. Katalog der steirischen Landesausstellung 1988. hrsg. von Paul W. Roth. Graz 1988.

Österreichischer Oberstufenatlas (Kozenn Atlas). Verlag: Ed. Hölzel. Wien 1981.

PASCHINGER Herbert: Kärnten. Eine geographische Landeskunde. Verlag des Landesmuseums für Kärnten. Klagenfurt 1976.

PETSCH Joachim: Baukunst und Stadtplanung im Dritten Reich, Herleitung/Bestandsaufnahme, Entwicklung/ Nachfolge. München Wien 1976.

PICHLER Eva: Das Arbeiterwohnhaus in der Steiermark im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert. Diplomarbeit am Institut für Kunstgeschichte der Karl-Franzens-Universität Graz. Begutachter: Ao.Univ.-Prof.Dr. Josef Ploder. Graz 2006.

RADIMSKY Ingeborg: Die Bergarbeiterkolonie von Pöfing Brunn 1871-1900. Diplomarbeit am Institut für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz. Begutachter: Univ.Prof.Dr. Werner Roth. Graz 1998.

SEEBACHER MESARITSCH Alfred: Trofaiach, Heimatbuch zur Stadterhebung. Trofaiach 1979.

STEIN Erwin (Hrsg.): Die Städte Deutschösterreichs. Band

IV: Klagenfurt. Deutscher Kommunal-Verlag. Berlin-Friedenau 1929.

THALER Wilfried: Die soziale Lage der Bergleute im Revier Bleiberg-Kreuth von 1867 bis 1934. Diplomarbeit. Historisches Institut der Karl Franzens Universität. Graz 1989.

WASTE Mario (1995): Die Altsiedlung am Knappenberg als herausragendes Beispiel einer Kärntner Arbeitersiedlung. In: Grubenhunt & Ofensau – Vom Reichtum der Erde. Band II: Beiträge. Landesausstellung Hüttenberg Kärnten. Kärntner Druckerei. Klagenfurt 1995.

WEHDORN Manfred: Baudenkmäler der Technik und Industrie in Österreich, 3 Bde., Bd.2, Steiermark, Kärnten. Verlag Böhlau. Wien 1998.

WEIHMANN Helmut: "Bauen unterm Hakenkeuz". Architektur des Untergangs Verlag Promedia. Wien 1998.

WOZONIG Erich: Pöfing Brunn – Ortsgeschichte. Graz 1984.

Magyarország / Hungary

Állami munkásházak Budapesten. (Staatliche Arbeiterhäuser in Budapest) Városi Szemle Budapest 1908.

A kisésti állami munkástelep. (Die Arbeiterwohnsiedlung in Kisést). Építő Ipar 1921.

A kisésti munkásházak elrendezésének és háztípusainak tervpályázata. (Architektur-Konkurrenz für die Bebauung und Haustypen der Arbeiterwohnungen). Magyar Építőművészet, 1909. Nr. 2.

A kisésti munkáslakások. (Arbeiterwohnungen in Kisést). Építő Ipar 1910.

FIALA Géza: A Magyar Ágyugyár R.–T. munkáslakótelepe. (Arbeiterkolonie der ungarischen Kanonenfabrik AG.) Budapest 1920.

FIALA Géza: Arbeiterkolonie der ungarischen Kanonenfabrik AG Budapest 1920.

FLEISCH Róbert: Munkáslakásokról. (Über Arbeiterwohnungen). Budapest 1910.

FLEISCH Róbert: Munkáslakótelepek. (Arbeiterwohnsiedlungen). Budapest 1908.

FLEISCH Róbert: Munkáslakótelepek és a kisésti állami munkástelep. (Arbeiterwohnsiedlungen und die Arbeitersiedlung in Kisést.) Magyar Mérnök és Építészegylet Heti Értesítője. XXIX. 1910. Nr. 10.

GYULA László: Wekerle állami munkástelep monográfiája. (Monographie der "Wekerle" Arbeiterwohnsiedlung in Budapest).

Budapest 1926.

KÖRMÖCZI Katalin: A főváros lakáshelyzete és a "Wekerle" állami munkáslakótelep. (1908–1945). (Wohnungslage der Hauptstadt und die "Wekerle" staatliche Arbeitersiedlung). Band II. Folia Historica Nr. 9.

NAGY Gergely: A Wekerle-telep. (Die "Wekerle" Siedlung). Budapest BUVÁTI 1991.

NAGY Gergely: A Kertvárosok és a Wekerle-telep.. (Gartenstädte und die Wekerle–Siedlung). Budapest.

NAGY Gergely, SZELÉNYI Károly: Kertváros - Építészet. Az angol példa Magyarországon (Gartenstadt - Architektur. Das englische Beispiel in Ungarn). Budapest 2008.

ORBÁNNÉ DR. HORVÁTH Márta (szerk.): Gyárváros Győrben. Egy munkástelep története. Fabrikstadt in Győr. Geschichte einer Arbeitersiedlung). Győr 2007.

PALÓCZI Antal: A kisésti munkáslakóháztelep. (Die Arbeiterwohnsiedlung in Kisést). Művészet 1908.

PILKHOFFER Mónika: Pécs építésze a századfordulón (1888-1907). (Architektur in Pécs um der Jahrhundertwände) Pécs 2004.

VIRÁGH Andor: A kisésti állami munkástelep. (Die staatliche Arbeitersiedlung in Kisést). Társadalmi Múzeum Értesítője. 1910. Nr. 1.

WINKLER Gábor: American Houses the Provinces Hungary. = Old Cultures New Worlds. Vol.1. Washington D.C. 1987. 239–245. p.

WINKLER Gábor: Győr Gyárvárosi plébániatemplom és lakónegyed. (Győr, Fabrikstadt Pfarrkirche und die Wohnsiedlung). Bp. 1999. TKM. 16. p.

WINKLER Gábor: Bevezető (Einleitung) = Harsányi Attila: Győr–Gyárváros munkáslakótelepe (Arbeiterwohnsiedlung von Győr–Fabrikstadt). 1917–2002. Győr 2002.

Slovenija / Slovenia

Archive of Gornjesavski museum of Jesenice.

Architectural Guide of Slovenia
<http://www.arhitekturni-vodnik.org> <dostop, accessed 05.12.2009>.

BIZJAK Rafael: Urbanistični razvoj skozi stoletja. Idrijska obzorja, Pet stoletij rudnika in mesta. Mestni muzej, Idrija. Slovenija 1993.

GIS of Cultural Heritage of R Slovenia.
<http://giskd.situla.org/> <dostop, accessed 05.12.2009>.

Gornjesavski museum of Jesenice.

<http://www.jesenice.si/dokument2.asp?id=2031&tip=pdf>
<dostop, accessed 05.12.2009>.

GUŠTIN Mitja, TERJE Nypan: Cultural Heritage and Legal Aspects in Europe. Annales, Mediterranea. Koper 2010.

Electronic registry of Tangible Cultural Heritage.

<http://rkd.situla.org/> <dostop, accessed 05.12.2009>.

FISTER Peter: Prenova ali reurbanizacija mestnih jeder. AR 2003/1, str.: 12 – 17, Ljubljana 2003.

JUVANEC Borut, ZUPANČIČ Domen, JUVANEC Maj:

Devastation as a challenge : Jesenice and disregarded opportunities. V: Rewitalizacja miast przemysłowych - rola dziedzictwa kulturowego. Str 62. Łódź. Poland 2004.

KALČIČ Igor: Edo Mihevc, arhitekt in učitelj ljubljanske šole za arhitekturo. FAGG. Ljubljana 1993.

KOSELJ Nataša: Arhitektura 60-ih let v Sloveniji. Kontinuiteta ideje. AB posebna izdaja. Letnik XXV. UL FA. Ljubljana 1995.

LAVRINC Saša, AVGUŠTIN Maja: Delavsko naselje Preska. Podlaga za pripravo VOD. Delovno gradivo. ZVKDS, OE Kranj, Slovenija 2008.

LENARČIČ Tine: Trbovlje – po dolgem in počez. Samozaložba. Trbovlje 2009.

OROŽEN Janko: Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola. Občinski ljudski odbor v Trbovljah. Trbovlje, Slovenija 1958.

PREŠERN Damijana (ur.): Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: vodnik po arhitekturi. ZVKDS. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine. Ljubljana, Slovenija 2002.

Pošta Slovenije / Slovenia Post.

<http://www.posta.si/opis-postnega-ziga/585/Rudarska-hisa-iz-Trbovelj?nodeid=534> <dostop, accessed 05.12.2009>.

PETEK Tone: Kratek etnološki oris železničarske kolonije Studenci v Mariboru. V: Časopis za slovensko krajevno zgodovino, Let 31, št. 2/3 str.: 197-202. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Ljubljana, Slovenija 1983.

VRIŠER Igor: Rudarska mesta. Slovenska matica. Ljubljana, Slovenija 1963.

ZDOVC Pavel: Slovenska krajevna imena na avstrijskem Koroškem, SAZU, Ljubljana 2010.

Italia / Italy

TORVISCOSA

MARINETTI Filippo Tommaso: Il Poema di Torre Viscosa. Parole in libertà futuriste. Ufficio propaganda Snia Viscosa. Milano 1938.

REGGIORI Francesco: Una nuova città industriale. Torre di Zuino. "Rassegna di architettura". n. 12. 1938.

RUINAS Stanislav: Viaggio per le città di Mussolini. Bompiani. Milano 1939.

FACCHINI Pasquale: La canna gentile per la produzione della cellulosa nobile. L'impresa agricolo-industriale di Torviscosa. SNIA Viscosa-Stucchi. Milano 1941.

GRINOVERO Cesare: L'azienda agraria di Torviscosa. "Italia agricola". n. 10/1941. pp. 699-708.

DELUISA Luigi: Torviscosa. Cenni storici. Arti Grafiche Friulane. Udine 1965.

Torviscosa. Saici Snia Viscosa. Editrice Pan. Milano 1967.

FABBRONI Flavio, ZAMÒ Pierluigi: La Saici di Torviscosa (1937-1948). Capitale, fascismo e movimento operaio. "Storia contemporanea in Friuli". vol. 3. fasc. 4. 1973. pp. 11-82.

BERTAGNIN Mauro, BURELLI Adalberto, DOLCETTI Giuliano, GRANDINETTI Roberto: Progetto integrato Torviscosa. Provincia di Udine. Udine 1985

BORTOLOTTI Massimo: Torviscosa. Nascita di una città. Casamassima. Udine 1988.

BALDASSI Enea (a cura di): Torviscosa-Malisana. La Storia. I Primi. Torviscosa 2002.

BIASIN Enrico, CANCI Raffaella, PERULLI Stefano (a cura di): Torviscosa: esemplarità di un progetto. Forum. Udine 2003.

BALDASSI Enea, BAZZOFFIA Alessandro, REGATTIN Paolo: Torviscosa. Architettura e immagine fotografica della nuova città industriale del Novecento. Guarnerio Editore. Udine 2004.

PANZANO

BIANCO Furio, BENES Paola: Società, economia e popolazione nel Monfalconese (secoli XV-XIX). Centro culturale pubblico polivalente. Monfalcone 1981.

DUCA Renato: L'Agro Monfalconese: sviluppi storici del territorio e bonifica. Nel 1° Centenario dell'irrigazione e nel Cinquantenario della redenzione idraulica. Editrice Grillo. Consorzio di bonifica. Ronchi dei Legionari 1982.

FRAGIACOMO Paolo: Una periferia industriale - Alle origini del decollo economico di Monfalcone (1850-1918). Centro culturale pubblico polivalente. Monfalcone 1985.

STACCIOLI Valerio (a cura di): In cantiere. Tecnica, arte lavoro. Ottant'anni di attività dello Stabilimento di Monfalcone. Catalogo della mostra. Edizioni della Laguna. Monfalcone 1988.

BIANCO Furio: Alle origini dell'industrializzazione. Monfalcone e il Territorio. Edizioni della Laguna. Monfalcone 1988.

FEUDALE Sergio, PAVAN Licio, SANTEUSANIO Italo: Monfalcone ieri. La città attraverso la storia, la forma urbana e l'architettura. Edizioni della Laguna. Monfalcone 1995.

VALCOVICH Edino, BARILLARI Diana (a cura di). Dante Fornasir, ingegnere. Cervignano del Friuli 1882 – 1958. Catalogo della mostra (Cervignano del Friuli 30 maggio 2009 - 2 giugno 2009). Cartographia.net. Udine 2009.

PORDENONE

CANDIANI Vendramino: Pordenone. Ricordi cronistorici. Dall'origine del Friuli a tutto il 1900. Brusadini. Pordenone 1902.

BENEDETTI Andrea: Breve storia di Pordenone. Edizioni de "Il Noncello". Pordenone 1956.

DEGAN Tersina: Industria tessile e lotte operaie a Pordenone (1840-1954). Del Bianco. Udine 1981.

BIGATTON Walter, BORDUGO Maurizio, LUTMAN

Guido: Storia del Cottonificio Veneziano. L'industria Amman-Wepfer tra '800 e '900. Edizioni Biblioteca dell'Immagine. Pordenone 1994.

RAIBL/CAVE DEL PREDIL

DI COLBERTALDO Dino: Raibl Società Mineraria del Predil. La miniera di Piombo e Zinco di Raibl in Friuli. Numero speciale di "Italia Cattolica". n. 4 (1950). Atti della Giornata di studio su Raibl (Torino, 15 marzo 1976). A cura dell'Associazione Mineraria Subalpina. Torino 1977.

TESSITORI Paola: Rabil-Raibl Cave del Predil. Una miniera, un paese, una sfida. Edizioni Kappa Vu. Udine 1996.

BERTAGNIN Mauro, CHINELLATO Francesco: Il villaggio minerario di Cave del Predil: reperto archeologico o infrastruttura turistica?. "Rassegna Tecnica del Friuli Venezia Giulia". n. 2. XLVII (1996). pp. 30-35.

DELLI ZOTTI Giovanni: La miniera delle appartenenze. Viaggio nella comunità di Cave del Predil. Franco Angeli. Milano 2005.

VENTURA Claudia: Raibl-Cave del Predil: la convivenza di due mondi paralleli. La miniera nel sottosuolo e il paese soprastante. "Territori". n. 1. I (2007). pp. 58-73.

SESSO Giovanni: Cave del Predil. Storia di una comunità e della sua miniera. Campanotto Editore. Pasion di Prato 2008.

Ortsregister

Helymutató

Registro locale

List of neighbourhoods

Popis naselja

Indeks krajev in dežel

Overview map of workers' neighbourhoods and workers' cities.

Ort Region/Staat

- 1 Agendorf, Győr-Sopron-Moson 76, 79, 81, 86
2 Althofen, Kärnten 37, 39, 40,
3 Amarna, Egypt 17, 18
4 Augsburg, Bayern 17, 20, 22, 43, 44, 128
5 Bad Bleiberg, Kärnten 137
6 Bataville, Hrvatska 39, 42, 80, 81, 83, 86, 88, 96, 97,
99
7 Bleiberg, Kärnten 137
8 Borovo/Vukovar, Hrvatska 39, 42, 80, 81, 83, 86, 95,
96, 97, 99,
9 Bourneville, GB 17, 23, 24, 28,
10 Brennbreg, Győr-Sopron-Moson 76, 79, 81, 82,
86, 90, 93, 94, 96
11 Bruck an der Mur, Steiermark 64, 66, 67, 96, 99,
102
12 Brückl, Kärnten 37, 40
13 Carbonia, Italia 95, 96, 97, 99, 102
14 Cave del Predil / Raibl, Friuli Venezia
Giulia 35, 36, 46, 102, 103, 105, 107
15 Crespi d'Adda, Lombardia 45, 46, 47, 48,
58
16 Donawitz, Steiermark 64, 65, 66, 67, 74, 77, 79,
84
17 Duga Resa, Hrvatska 39, 42, 50, 72, 73, 77,
82, 95, 96, 97, 99
18 Đurđenovac, Hrvatska 39, 42
19 Eisenerz, Steiermark 74, 75, 76, 77, 79, 84, 96, 97,
99, 108, 109, 110, 111, 113, 114
20 Ferlach, Kärnten 36, 37, 40
21 Fiume Veneto, Friuli Venezia Giulia 102, 103,
105, 107, 108
22 Fohnsdorf, Steiermark 41, 42, 52, 76, 79
23 Gailitz, Kärnten 37, 40, 48
24 Graz, Steiermark 53, 54, 55, 64, 65, 66, 67, 89, 90, 91,
93, 96, 99
25 Győr, Győr-Sopron-Moson 38, 47, 54, 55, 56, 57,
64, 65, 66, 67, 68, 74, 76, 77, 81, 82,
83, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 96,
101, 102, 103, 104, 114, 115, 116, 117,
119, 120, 121, 123, 124
26 Hallstatt, Oberösterreich 41, 43, 44
27 Hüttenberg, Kärnten 32, 37, 38, 48, 88, 93, 94, 95, 97,
104, 107, 109, 110
28 Idrija, Slovenija 39, 42, 70, 73, 75, 77, 106, 116, 118
29 Innerkremis, Kärnten 35, 37, 38, 48
30 Jesenice, Slovenija 37, 39, 40, 70, 72, 73, 77, 92, 94,
95, 97, 104, 105, 107, 109, 112, 113,
115, 116, 118, 125
31 Judenburg, Steiermark 96, 97, 99
32 Kapfenberg, Steiermark 53, 54, 55, 74, 77, 79, 84,
90, 91, 93, 96, 97, 98, 99
33 Kertváros, Baranja 66, 69, 71,
34 Klagenfurt, Kärnten 37, 40, 49, 50, 51, 52, 60, 61, 62,
63, 66, 70, 73, 75, 80, 81, 83, 86, 87,
89, 91, 94, 95, 97,
35 Klein St. Paul, Kärnten 37, 40, 93, 94, 95, 97, 98
36 Klingenbach, Burgenland 64, 67, 74
37 Knappenberg, Kärnten 104, 107, 109, 110
38 Knittelfeld, Steiermark 76, 79, 96, 99
39 Köflach, Steiermark 54, 90, 98, 99, 101
40 Kremsmünster, Oberösterreich 41, 44
41 La Chaux, Arc-et-Senans, France 19, 20
42 Labin, Hrvatska 39, 42, 50
43 Leoben, Steiermark 64, 65, 66, 67, 74, 75, 76, 77, 84,
96, 97, 99
44 Lippitzbach, Kärnten 34, 40
45 Litija, Slovenija 39, 42, 70, 73, 77
46 Ljubljana, Slovenija 69, 82, 94, 97, 98, 107, 108, 110
47 Lölling, Kärnten 35, 37, 38, 48
48 Milano, Lombardia 47
49 Maribor, Slovenija 39, 42, 62, 63, 70, 73, 75, 76, 94,
95, 97, 112, 113, 115, 116, 118,
120, 126
50 Meszespuzta, Baranya 31, 33, 42, 43
51 Monfalcone, Friuli Venezia Giulia 33, 34, 35,
44, 59, 60, 61
52 München Haidhausen, Bayern 15, 16
53 Mürrzuschlag, Steiermark 53, 54, 55, 90, 91, 93,
96, 99
54 Padova, Veneto 92, 95
55 Panzano, Friuli Venezia Giulia 33, 34, 35, 46,
47, 49, 50, 51, 58, 59, 60, 61, 68, 69,
70, 71, 73, 78, 79, 83, 86, 101, 102,
103, 105, 106, 128
56 Pécs, Baranya 31, 32, 42, 47, 48, 66, 69, 71, 100, 101,
103, 105, 106
57 Pécsbánya, Baranya 31, 32, 33
58 Pécsbányatelep, Baranya 31, 32, 42, 66, 67, 68, 71
59 Piccolo Monte Re, Friuli Venezia Giulia 35,
36
60 Pischeldorf, Kärnten 37, 40
61 Podlabin, Hrvatska 95, 96, 97, 99, 102
62 Pöfing Brunn, Steiermark 41, 42, 44, 52, 62, 63,
64, 65, 80, 83, 85, 88
63 Pordenone, Friuli Venezia Giulia 32, 34, 35, 44,
102, 103, 105, 106, 107
64 Port Sunlight, GB 21, 23, 24, 28
65 Radenthein, Kärnten 35, 37, 38
66 Raša, Hrvatska 36, 39, 42, 50, 64, 72, 73, 74, 75, 77,
82, 96, 97, 99
67 Saak, Kärnten 37, 40
68 Salzkammergut, Oberösterreich 41, 43, 44
69 Šarala/Koper, Slovenija 25, 27, 28, 34
70 Seebach, Kärnten 84, 87, 89, 94
71 Selmečbánya, Slovak 64, 65, 67
72 Siegendorf, Burgenland 64, 66, 67, 74
73 Sopron, Győr-Sopron-Moson 76, 79, 81, 83, 86,
90, 91, 93, 94, 96, 116, 117, 119, 120
74 Spittal an der Drau, Kärnten 37, 39, 40, 48
75 St. Florian, Oberösterreich 41, 44
76 St. Stefan, Kärnten 35, 37, 38
77 St. Veit an der Glan, Kärnten 37, 39, 40
78 Stara Sava/Jesenice, Slovenija 37, 39, 40, 48,
72, 125
79 Steyeregg, Steiermark 41, 42, 44, 52, 62, 63, 64,
65
80 Szabolcs, Baranya 66, 67, 68, 71, 76
81 Szabolcsbányatelep, Baranya 31, 32, 42
82 Torre, Friuli Venezia Giulia 33, 34, 35
83 Torre di Zuino, Friuli Venezia Giulia 57, 58,
59, 68, 70
84 Torviscosa, Friuli Venezia Giulia 36, 56, 57, 58,
59, 60, 61, 68, 69, 70, 71, 73, 76, 78,
81, 83, 86, 93, 94, 95, 97, 98, 101,
102, 103, 106
85 Trbovlje, Slovenija 39, 42, 70, 73, 77
86 Treibach, Kärnten 37, 40, 48
87 Trieben, Steiermark 74, 75, 79, 84
88 Trieste, Friuli Venezia Giulia 34, 44, 50, 58, 59,
70, 96
89 Trofaiach, Steiermark 80, 83, 85, 96, 98, 99, 101
90 Tržič, Slovenija 36, 38, 42, 50, 51, 52, 62, 70, 73, 75,
77, 78, 80
91 Vasas, Baranya 31, 32, 42, 66, 67, 68, 71
92 Veitsch, Steiermark 74, 75, 76, 77, 79, 84
93 Venezia, Veneto 15, 16, 44, 59, 70, 115, 117, 118, 121,
122
94 Villach, Kärnten 37, 39, 40, 48, 50, 51, 60, 63, 70, 73,
84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 97
95 Wasendorf, Steiermark 80, 83, 85
96 Weiz, Steiermark 96, 99
97 Wien, Wien 32, 33, 44, 55, 66, 72, 77, 91, 94, 95, 96, 99
98 Wietersdorf, Kärnten 37, 40, 48
99 Wolfsberg, Kärnten 37, 40
100 Zagreb, Hrvatska 39, 42, 88, 91, 93, 94
101 Zeltweg, Steiermark 41, 42, 44, 52, 74, 75, 79, 84

Extras

- Amman Edoardo 33, 34, 35, 44
Beloz 33, 34, 35, 44
Crespi d'Adda 58
Eichholzer Herbert 96, 97, 99, 102
Endres Franz 96, 97, 99, 102
Engels Friedrich 54, 55, 56, 66
Felice Rudolf 96, 97, 99, 102
Forabosco Viktor 96, 97, 99, 102
Frauneder Hans 96, 97, 99, 102
Fugger Georg, Jakob, Ulrich 17, 20, 44, 56
Fuggerei 17, 18, 19, 20, 22, 43, 127
Füredi Oscar 90, 91, 93, 95, 96
Glanzmann Edmund 50, 51, 52, 53, 62
Harvey Alexander 28
Hofmann Josef 98, 99, 101
Horcicka Georg 94, 95, 96, 97, 100
Howard Sir Ebenezer 23, 25, 26, 30
Jaksch Hans 94, 95, 97
Jeanneret-Gris Charles-Edouard 32
Keller Alfred 64, 65, 66, 67, 74, 96, 97, 99
Le Corbusier 25, 27, 28, 32, 75, 77
Ledoux Claude-Nicolas 19, 20, 22
Luzzatti Luigi 48, 49, 50, 84, 85, 87, 89, 90
Meneghel Raphael 74, 75, 76, 77, 84, 96, 97, 99, 102
Mihevc Edvard 25, 27, 28, 34
Montuori Eugenio 95, 96, 97, 99, 102
Owen Robert 19, 20, 21, 22, 24
Pernhart Markus 37, 40
Pulitzer Finali Gustav 72, 74, 75, 77, 82, 95, 96, 97, 99,
102
Radimsky Wenzel 62, 63, 65
Rimpl Herbert 97, 98, 99, 101, 104
Ritter Adolf 90, 91, 93, 96
Rückl Engelbert 52, 53, 54, 55, 66
Sax Emil 53, 54, 55, 56
Schacherl Franz 76, 77, 78, 79, 96, 97, 99, 102
Schuster Franz 76, 77, 78, 79, 96, 97, 99, 102
Schwarz Walther 96, 97, 98, 99, 102
Sobó Eugen 64, 65, 66, 67, 74, 83, 84, 85, 93, 100, 122, 124
Theiss Siegfried 94, 95, 97, 98
Thompson Edward Palmer 36
Thunhart Titus 96, 97, 99, 102
Treu Wilhelm 94, 95, 96, 97, 100
Wagner Otto 90, 91, 93
Winter Max 51, 52, 53, 64
Wirth F.X. 84, 87, 89, 90, 92
Zsolnay Vilmos 31, 32, 33, 42, 66, 67, 68, 69, 76

Monographien
Monografia
Monograph
Monografia
Monografije
Monografije

Baranya / Baranya	141
Friuli Venezia Giulia / Friuli Venezia Giulia	145
Hrvatska / Croatia	157
Kärnten / Carinthia	167
Oberösterreich / Upper Austria	177
Slovenija / Slovenia	185
Steiermark / Styria	195

Prof. Arch. **Gábor Winkler DSc.**

Arch. **István Decsi**

Pécsbányatelep

A pécsi nagyüzemi bányászatot megkezdő Duna Gőzhajózási Társaság (DGT) tevékenysége elindítását követően hozzájárult a bányászkolóniák megépítéséhez. Az építési helyszínek kiválasztásakor a közlekedési nehézségek miatt a legfontosabb szempont a munkahely közelsége volt.

1855-ben gyors ütemben kezdődtek meg az építkezések és egy évvel később már 36 kettős munkáslakóház állt. Egy házban 2 lakást alakítottak ki, melyekhez kert és udvar is tartozott. A bánya gyors bővülésének köszönhetően egyre több munkásra volt szükség és ez a kolónia továbbépítését tette szükségessé. 1856 és 1861 között 26 új épületet adtak át és felépült az első templom is. 1865-ben Pécsbányatelepen már 1500 munkásnak volt otthona. 1875-ben épültek a telep legkeletibb lakóházai, melyek már nagyobb méretűek voltak és 8 szoba-konyhás lakás található bennük.

Az idő előrehaladtával és a munkások számának növekedésével az infrastruktúra is javult. 1859-ben vízvezetékekkel, 1878-ban pedig gázlámpákkal látták el a telepet. Az 1870-es években a templom, kocsmá és lakóházak mellett már saját két elemi iskolája, kórháza és rendőrsége is volt az itt lakóknak.

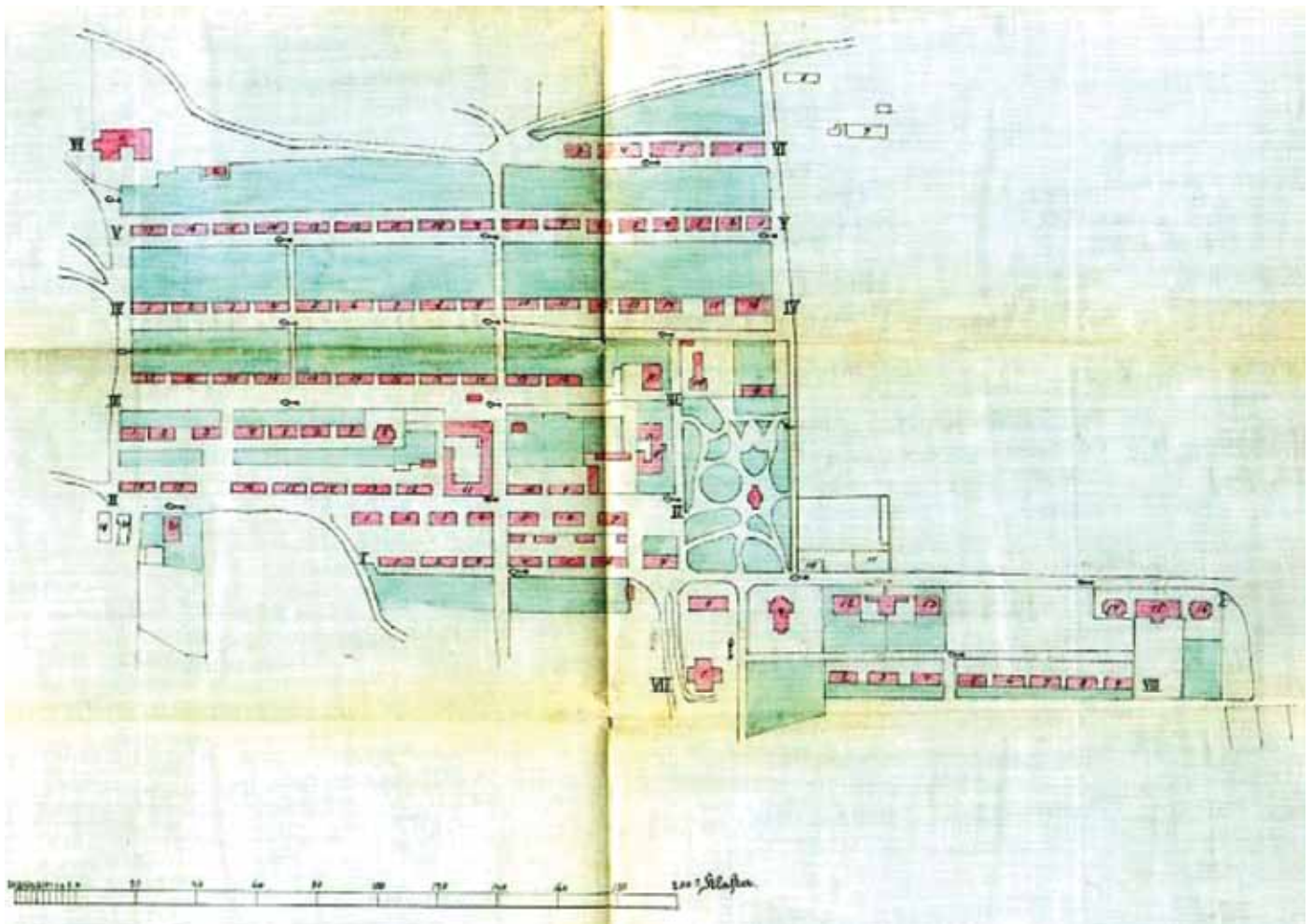
A századfordulón kevés, de annál fontosabb építkezés zajlott a telepen. Ezek közül is kiemelkedik a bányaiskola, ugyanis nagy

Pécs Mining Colony

Following the launch of large-scale mining in Pécs the Duna Gőzhajózási Társaság (DGT) set out to build mining colonies. The most important factor in the selection of building sites, owing to transportation difficulties, was the proximity of the workplace. Building started at a fast pace in 1855, and a year later 36 double workers' houses were complete. Two flats were developed in each house, each of which had a garden and a yard as well. Owing to the rapid expansion of the mine an increasing number of workers were needed, and it required the further development of the colony. Between 1856 and 1861 26 new buildings were constructed and the first church was also built. By 1865 Pécsbányatelep was home to 1,500 workers. The easternmost dwellings of the colony were built in 1875, and were larger with 8 one-room, one-kitchen flats in them.

As time passed and the number of workers increased the infrastructure also improved. In 1859 a colony was provided with mains water and in 1878 with gas lamps. In the 1870s, along with a church, a pub and the houses the residents also had their own two elementary schools, hospital and police station.

There was little but all the more important construction work taking place on the estate at the turn of the century. Among these the most outstanding was the mine school, since there was much

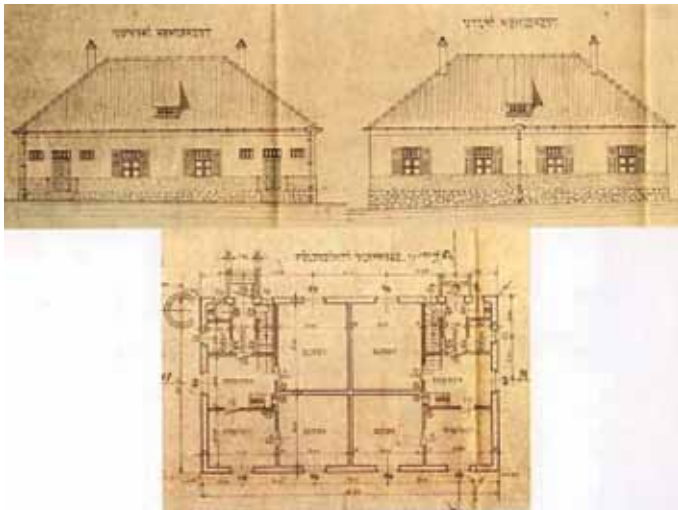
1. kép: Gázlámpák felállításása Pécsbányatelepen 1878-ban (BML: 4013/1878).

Fig. 1: Installation of gas lamps in Pécsbányatelep in 1878 (BML: 4013/1878).

szükség volt a szakképzett munkaerőre. A téglakötéses, favázás épület munkálatait 1896-ban kezdték meg. Az épületben két tanterem, egy laboratórium és egy tanári szoba volt. 1919-ben már az iskola átépítésén gondolkodtak annak elavultsága miatt. 1902-ben szentelték fel a telep új templomát. A régi templom az alatta folyó bányaművelés hatására megsüllyedt és életveszélyessé vált.

A századfordulón kezdődött meg a tisztviselőlakások építése is az új templom körül. Az első épületek 1901-ben készültek el. A három-négy szobás házak a századfordulóra jellemző munkáslakás motívumokat viselték, "a homlokzat díszítésére a téglában rejlő formai megoldások adtak lehetőséget". 1912-ben már kilenc lakóépület állt a templom körül, amikor újabb háromra kértek engedélyt. Ügyelve arra, hogy a telep megőrizze változatos arculatát, az egy időben épült, megegyező földszinti alaprajzi épületek más-más homlokzatot kaptak.

Az első világháború után tovább építették a tisztviselő negyedet, melyek típusstervei 1920-ban készültek el és 1923-ra már több is állt belőlük.

2. kép: Kétcsaládos altiszti ház homlokzata és földszinti alaprajza (BML: C-18569/1925).

Fig. 2: Façade and floor plan of a junior official's semi-detached house (BML: C-18569/1925).

A bányá fejlesztési programja nem csak a tisztviselők létszámának gyarapodását jelentette, hanem a munkásokét is. Az 1910-es években elkészült a minden igényt kielégítő 114 fős legényszálló, melyben vízvezeték, központi fűtés és elektromos áram is volt. A munkába a DGT kiváló építésvezetői, Leixner Károly és Gartner Károly mellett külső szakembereket is bevontak, az ostravai bányamérnök Hans Bindaczot és a drezdai Göhmann és Einhorn vállalatot.

Az első világháború, majd a nehéz gazdasági körülmények ellenére jelentős és színvonalas építkezések voltak Pécsbányatelepen az 1910-es és 20-as években, azonban a kolóniák kiépülése a 20-es évek közepére lezárult. 1913 és 1931 között a korábban épült 717 munkáslakásokhoz 60, a 16 tisztviselőlakásokhoz pedig 69 újat építettek. Ki kell még emelni az 1925-ben átadott favázás tűzoltószertárt, melyet a régi templom helyére építettek.

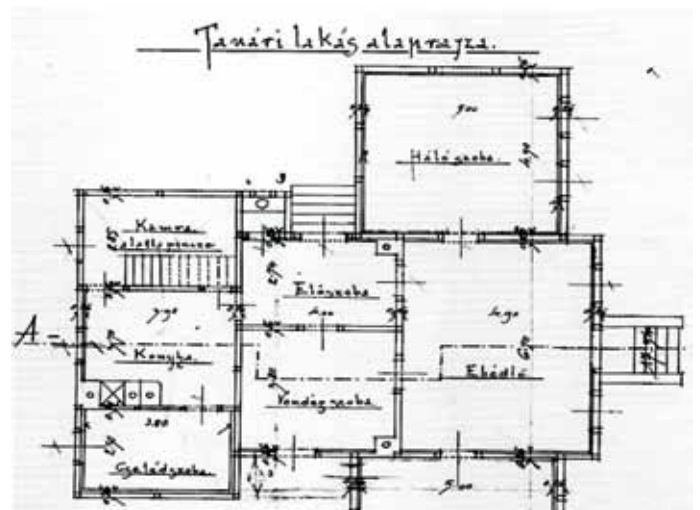
A következő, 1931-től 44-ig terjedő időszakban az állagmegóvásra, épületek renoválására és átalakítására volt lehetőség.

need for trained workers here. The construction of the block bond, timber framed building began in 1896. There were two classrooms, a laboratory and a staff room in the building. In 1919 they were already considering the reconstruction of the school as it had become outdated.

The new church of the estate was consecrated in 1902. The old church had subsided and became life-threatening because of the mining going on below it.

At the turn of the century the construction of the officials' dwellings began around the new church. The first buildings were completed in 1901. The three-four room houses bore the motifs of workers' dwellings characteristic at the turn of the century, "formal solutions inherent in the brick provided opportunity for decorating the façade". By 1912 there were nine buildings around the church and building permit applications for a further three. In order to preserve the diverse appearance of the buildings with identical floor plans built at the same time, each building was given a different façade.

The building of the officials' district continued after the First World War, the standard plans were prepared in 1920, and a number of them were completed by 1923.

3. kép: A szénbányásziskola tanárának lakása, alaprajz (BML: Tt 266).

Fig. 3: House of a teacher of the coal mining school, floor plan (BML: Tt 266).

The development programme of the mine did not only mean the increase in the number of officials, but also that of the workers. In the 1910s a hostel for single men to accommodate 114 people and to satisfy every demand was completed. It had running water, central heating and electricity as well. Together with Károly Leixner and Károly Gartner, the excellent clerks of works of DGT, some outside experts were also involved in the work, such as Hans Bindaczot, mining engineer from Ostrava and the Göhmann and Einhorn company from Dresden.

Despite the First World War and the following difficult economic circumstances, significant and high-standard construction work was taking place in Pécsbányatelep in the 1910s and 20s, but the construction of the colonies was brought to a close by the 20s. Between 1913 and 1931 another 60 workers' houses were added to the previously built 717, and another 16 to the previously built 69 officials' houses. The half-timbered fire-fighters' depot completed in 1925, built on the site of the old church, is also

A Dunagőzhajózási Társaság gondoskodott a munkások sportolási lehetőségéről is. A kolóniákon rendelkezésre álló teke és foci pályák mellett a pécsbányatelepi kaszinó szomszédságában 1939-ben egy fürdőmedencét létesített.

Decsi István

Képek és forrás: Pilkhoffer Mónika: Bányászat és építészet Pécsen a 19-20. században

worthy of mention.

In the following period between 1931 and 1944 there was an opportunity to preserve, renovate and convert the buildings.

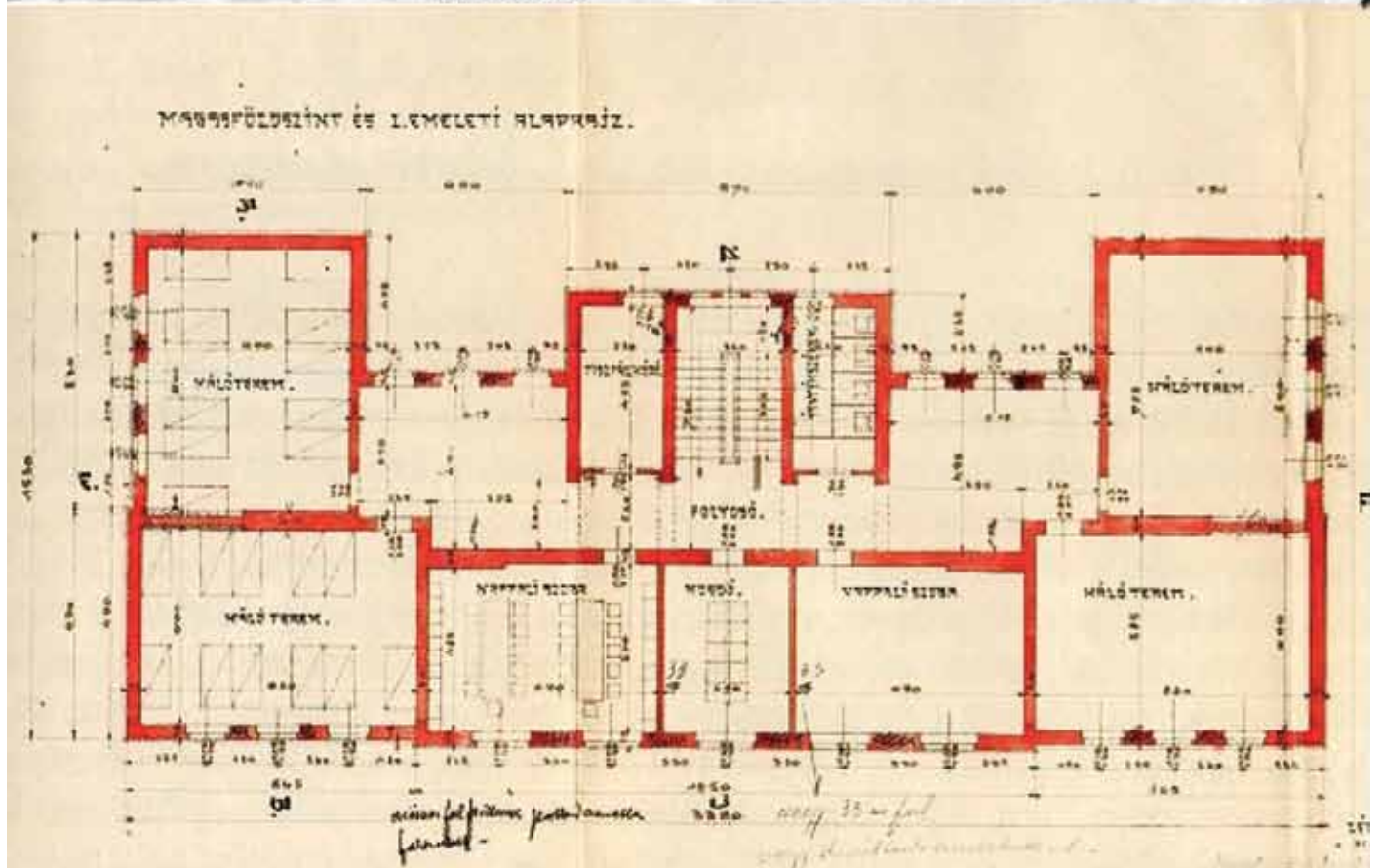
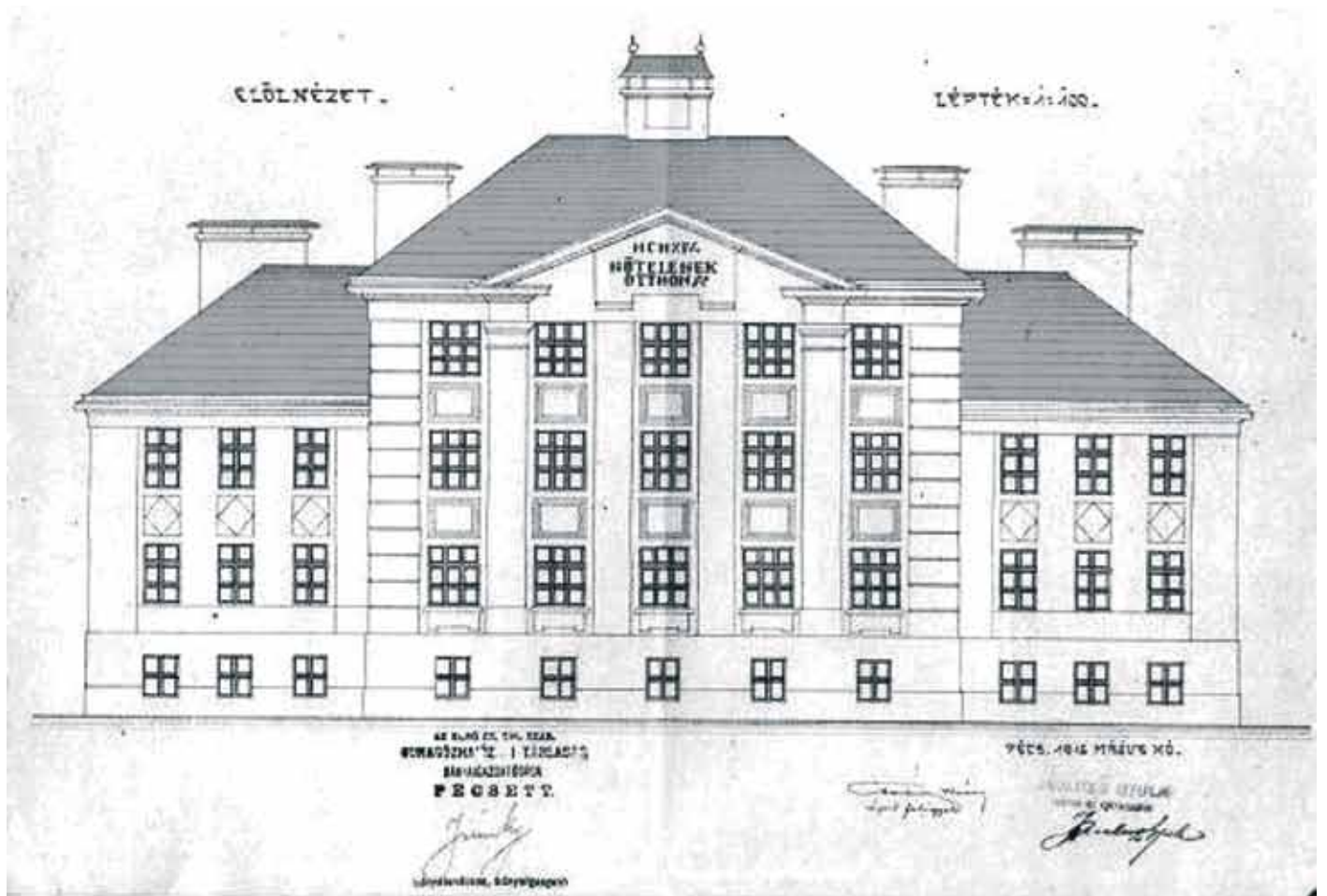
The Dunagőzhajózási Társaság also provided sporting opportunities for the workers. Together with bowling alleys and football pitches they also established a swimming pool next to the casino in Pécsbányatelep in 1939.

István Decsi

Pictures and source: Mónika Pilkhoffer: Mining and architecture in Pécs in the 19th and 20th centuries.

4. kép: A legényszálló (később kórház) homlokzata és magasföldszinti alaprajza (BML: C-2161/1919).

Fig. 4: Façade and mezzanine floor plan of the hostel for single men (later hospital) (BML: C-2161/1919).

arch. **Walter Bigatton**
arch. **Paolo Tomasella** Ph. D.

Premessa

Nel contesto territoriale della Regione Friuli Venezia Giulia, lo sviluppo delle città industriali e la nascita dei quartieri residenziali per gli operai è un tema emerso con ritardo rispetto agli altri paesi europei. A cavallo tra il XIX e il XX secolo svariati insediamenti residenziali per operai e lavoratori (con tipologie singole, accoppiate o a terrazzo) furono realizzati in prossimità dei centri industriali primari di Torviscosa, Panzano, Pordenone e Cave del Predil. Questi nuclei abitativi sono caratterizzati dalla loro semplicità formale e da un'intenzionale elementarità, molto spesso derivante dal trasferimento di modelli rurali ancora radicati e presenti nel territorio, nei quali le tipiche strutture abitative sono caratterizzate dalla presenza di residenze impostate su due livelli. I casi di studio regionali più rilevanti di Torviscosa e Panzano sono considerati e riconosciuti in regione come vere e proprie new-towns per lavoratori. L'aspetto che questi insediamenti presenti in Friuli Venezia Giulia hanno saputo costruirsi fino ad ora corrisponde al risultato di un lungo processo di evoluzione urbana non privo di contraddizioni. I casi di studio regionali propongono una riflessione ed un'analisi sull'aspetto degli insediamenti stessi, cercando di identificarne le possibili opportunità di sviluppo e di conservazione.

Introduction

In the context of Friuli Venezia Giulia region, the industrial development and the issue of workers' housing is a topic emerged later than other European countries. Between the Nineteenth and the Twentieth centuries different dwellings for workers (single, coupled or terraced) were realized near the important factories of Torviscosa, Panzano, Pordenone and Cave del Predil. These dwellings are characterized by their formal simplicity and intentional inexpensiveness, quite often deriving from rural models already present in the territory, whose typical structure had masonries mainly placed on two levels. The most important study cases of Torviscosa and Panzano are considered and recognized in the region as the new workers' town. The image that this settlements in Friuli Venezia Giulia has been able to build until now is the result of a long process of urban growth not without contradictions. The regional study cases proposes an analysis of the settlements, trying to identify opportunities for the sites' developing and conservation.

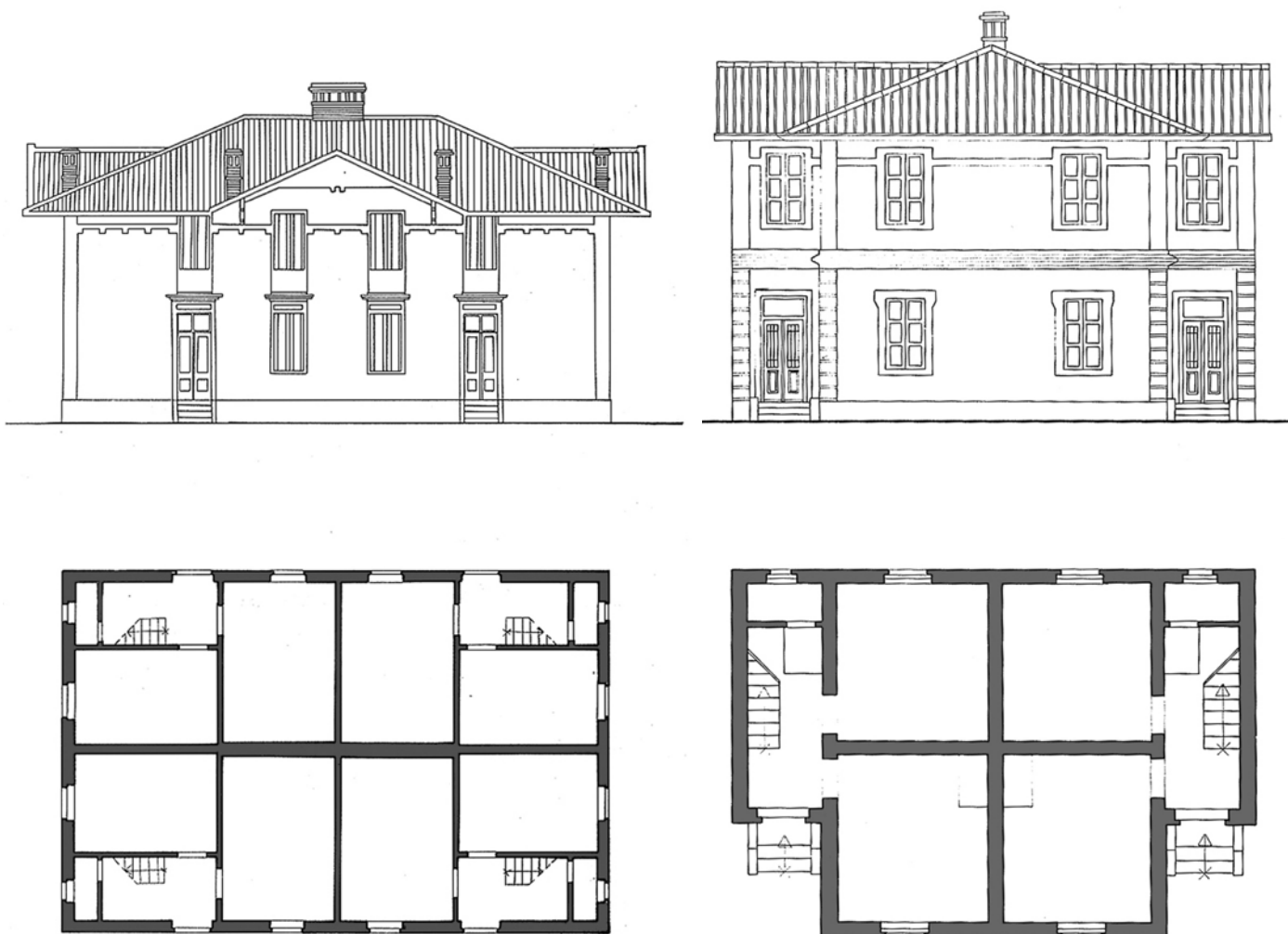

Fig. 1: Disegno delle case in Panzano.

Fig. 1: Front and ground plan of houses in Panzano.

Fig. 2: Regione Friuli Venezia Giulia.

- 1 Pordenone,
- 2 Torviscosa,
- 3 Panzano,
- 4 Cave del Predil / Raibl.

Fig. 2: Map of the Region Friuli Venezia Giulia.

- 1 Pordenone,
- 2 Torviscosa,
- 3 Panzano,
- 4 Cave del Predil / Raibl.

Torviscosa Una città-fabbrica di nuova fondazione

Il caso di Torviscosa, una delle poche città-fabbrica presenti in Italia, è strettamente correlato alla figura dell'industriale Franco Marinotti, già amministratore delegato della SNIA e personalità di spicco nel mondo degli affari del periodo. Quando nel 1930 al presidente Riccardo Gualino fece seguito Senatore Borletti, a quest'ultimo fu affiancato Franco Marinotti. Da quel momento il nome di Marinotti sarà intimamente legato ai successivi sviluppi raggiunti dalla SNIA, cui coinciderà la sua scalata con l'incarico di amministratore delegato nel 1934 per diventare, dopo soli tre anni, presidente della società. La politica autarchica, varata dopo le sanzioni del periodo 1935-1936, incoraggiò, con grandi sostegni statali, la ricerca e gli studi rivolti al conseguimento di risorse alternative, stante la carenza sul suolo nazionale di diverse materie prime necessarie al funzionamento delle industrie. La cellulosa è la materia prima più importante per la fabbricazione delle fibre tessili: essa è ricavata da alberi d'alto fusto (faggio, abete, pino). Non potendo trovare quel legno in Italia, la SNIA Viscosa fece eseguire ricerche e studi trovando così il modo di ottenere la cellulosa attraverso la canna gentile o "arundo donax". Scelta

Torviscosa A company-town of new foundation

The case of Torviscosa, one of the few factory cities in Italy, is closely related to the figure of Franco Marinotti, former managing director of SNIA. When in 1930 Riccardo Gualino was replaced by Senatore Borletti, the latter was partnered with Franco Marinotti, a prominent personality in the business world of the period. Since that moment, the name of Marinotti would be closely related to SNIA further developments, coinciding with his bid as managing director in 1934 and then, in just three years, chairman of the company. The autarkic policy launched after the sanctions of the period 1935-1936, encouraged, through large state subsidies, researches and studies aimed at obtaining alternative resources, due to the lack in the national territory of several raw materials necessary for the functioning of industries. Cellulose is the most important raw material for the manufacturing of textile fibres: it is obtained from forest trees (beech-tree, fir, pine). It being impossible to find this kind of wood in Italy, SNIA Viscosa carried out researches and studies and found the way to obtain cellulose by using giant cane or "arundo donax". Once the raw material was chosen, it was necessary to identify a territory not already

Fig. 3: 21 settembre 1938. Il Duce inaugura gli impianti produttivi (Archivio storico fotografico Associazione "Primi di Torviscosa", ivi).

Fig. 3: 21 September 1938. The Duce inaugurates the production plants (Association "Primi di Torviscosa" historical photographic archive, there).

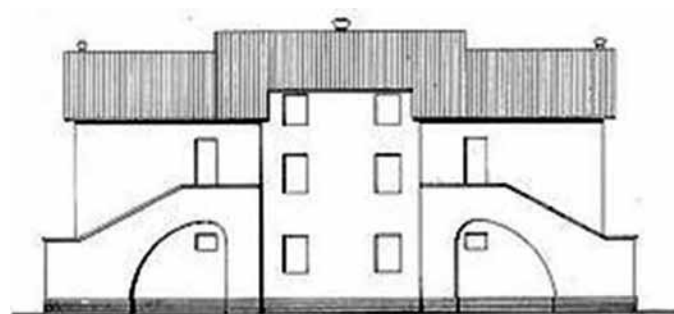

Fig. 4: Prospetto e sezione delle case per lavoratori agricoli (Archivio storico fotografico Associazione "Primi di Torviscosa", ivi).

Fig. 4: Front and section of the houses for farm labourers (Association "Primi di Torviscosa" historical photographic archive, there).

la materia prima occorreva individuare il territorio, non adibito già a colture agricole, sufficientemente ampio, ricco d'acqua per i bisogni della canna gentile. Fu scelta la zona della Bassa Friulana dove sorgeva il vecchio borgo di Torre di Zuino. Il luogo offriva vaste zone paludose, ridotta densità di popolazione, grande possibilità di reclutare manodopera. Inoltre l'area era dotata di un'arteria stradale importante, della linea ferroviaria Venezia-Trieste ed era vicina al mare. Il 27 ottobre 1937 iniziarono i lavori di trasformazione fondiaria e la costruzione del nucleo urbano. Il 21 settembre 1938, dopo soli 320 giorni, lo stabilimento fu inaugurato da Benito Mussolini; dopo due anni veniva completato il raddoppio e il 26 ottobre 1940 Torre di Zuino diventava un nuovo Comune con il nome di Torviscosa.

Nel breve intervallo che dall'inaugurazione portò allo scoppio della Seconda Guerra Mondiale, si edificarono scuole, asilo, piscine, teatro, ristoro, attrezzature sportive: un intero e moderno paese. L'incarico per la progettazione dell'ambiziosa idea urbanistica fu affidato all'architetto Giuseppe De Min (Urbino, 1890 – Vittorio Veneto, 1962), professionista di fiducia del Marinotti che aveva già collaborato allo sviluppo industriale della SNIA. Nel disegnare la città di Torviscosa De Min utilizzò, aggregandoli nel proprio progetto, anche elementi urbani dell'antico borgo: le settecentesche case coloniche diventarono il fondale di uno spazio trapezoidale nel quale al centro rimaneva in evidenza la coeva chiesa.

Fig. 5: Il vecchio abitato di Torre di Zuino (Archivio storico fotografico Associazione "Primi di Torviscosa", ivi).

Fig. 6: The old built-up area of Torre di Zuino (Association "Primi di Torviscosa" historical photographic archive, there)

Lo schema urbanistico concepito è relativamente semplice, mutuato in modo apparentemente immotivato dall'idea della città-giardino. Ciò è piuttosto curioso considerando che le costruzioni civili ed industriali si trovano immerse nell'ambiente naturale della Bassa friulana. La logica progettuale dell'architetto riserva invece all'elemento naturale (alberi, siepi o prato) la funzione di organizzare la separazione tra gli edifici della fabbrica e la città e quello di enfatizzare le emergenze architettoniche che si pongono come elementi ordinatori dello spazio. Il gruppo dei servizi ricreativi (teatro, dopolavoro) diventa il fondale prospettico dell'essedra antistante la fabbrica, ma anche la porta d'ingresso alla passeggiata ed agli impianti sportivi. La torre della mensa si rapporta con quella del palazzo comunale e con l'imponente fontana prospiciente le piscine. La struttura della fabbrica (alta 54 metri), costruita secondo l'immagine di un gigantesco fascio littorio, si pone come un segnale visivo più accentuato rispetto alla torre dell'arengario comunale. Assieme ai due complessi di abitazione per impiegati e alla scuola elementare, il municipio delimita la piazza principale della città che è collocata in posizione bari-centrica rispetto all'edificato. Oltre all'impianto planimetrico della città nuova, l'architetto milanese produsse i disegni delle agenzie agricole, dei dormitori ed anche delle case d'abitazione tipo per le famiglie del salariato agricolo. Le costruzioni erano state pensate per due nuclei familiari, ma potevano essere raddoppiate con la semplice aggregazione del modulo tipo. La tipologia è costituita da due piani, serviti da una scala esterna, identici nella distribuzione degli spazi: una cucina di vaste dimensioni disposta a L è fiancheggiata da un corridoio che rende indipendenti due ampie camere. L'ingresso è protetto da un porticato vicino al quale sono le rimesse per gli attrezzi agricoli. Il modello propone gli elementi tipici della casa rurale spontanea friulana: la grande

used for farming, sufficiently wide and rich in water for the giant cane requirements. The chosen area was the Bassa Friulana, on which the ancient small village of Torre di Zuino stands. The place offered large marshy areas, a low population density and a large possibility to hire workers. Moreover, the area had an important arterial route and the Venice-Trieste railway line and was near the sea.

The land conversion works and the building of the urban nucleus began on 27 October 1937. After just 320 days, on 21 September 1938 the plant was inaugurated by Benito Mussolini; the widening was completed two years later and, on 26 October 1940, Torre di Zuino became a new municipality with the name of Torviscosa.

In the short period of time between the inauguration and the outbreak of World War II, schools, a kindergarten, swimming pools, a theatre, a refreshment bar and sports facilities were built: an entire and modern town.

The task of designing and realizing of the ambitious town planning idea were assigned to architect Giuseppe De Min (Urbino, 1890 – Vittorio Veneto, 1962), a Marinotti's professional, who had already contributed to the industrial development of SNIA. In designing the town of Torviscosa, De Min used also some urban elements of the ancient village, by adding them to his design: the eighteenth-century farmhouses became the backdrop of a trapezoidal space in which the coeval church remained in the centre.

TORRE DI ZUINO - Villa Vecchia

The town planning layout is relatively simple, derived in an apparently unjustified manner from the idea of garden city. This is quite curious, if one considers that the civil and industrial buildings are immersed in the natural environment of the Bassa Friulana area. On the contrary, the architect's planning logic gives natural elements (trees, hedges or plain meadow) the function of signing the separation between the factory buildings and the town and of emphasizing architectural features, which acts as space organizing elements. The recreational facilities (theatre, working men's club) become the perspective backdrop of the exedra facing the factory, but also the entrance door to the public walk and the sports facilities. The cafeteria tower faces that of the town hall and the imposing fountain facing the swimming pools; the factory tower (54 m. high), shaped like a gigantic Roman fascis, is a more accentuated visual sign compared to the town hall tower. Together with the two living complexes for workers and the elementary school, the town hall delimits the main square, which is in a barycentric position to the core built. Besides the plan for the new town, the Milanese architect designed also farming agencies, dormitories and standard dwellings for the

cucina pensata come luogo della vita sociale domestica, la scala esterna, l'uso degli scuri alle finestre, la presenza del porticato che protegge dal sole e dalla calura estiva, l'ampio camino esterno. Tale modello, adattato, troverà applicazione nelle "agenzie" (ad esempio borgo Malisana), nuclei agricoli abitativi aggregati al complesso delle stalle e delle rimesse.

families of farm wage-earners. These structures were designed for two households, but they could be doubled through a simple aggregation of the standard module. The standard typology consists of two floors connected by an external stair and identical in the distribution of rooms: an L-shaped large kitchen and a corridor giving access to two large rooms. The entrance is sheltered by a porch next to which are sheds for farm tools. The model proposes the typical elements of the spontaneous Friuli farmhouse: a large kitchen designed as a place for the domestic social life, an external stair, the use of window shutters, the presence of a porch protecting from the sun and the summer heat, a large external chimney. The model, adapted, will be applied in the "agenzie" (for example the small rural village of Malisana), a living unit aggregated to the complex of sheds.

Fig. 6: Disegno prospettico della piazza di Torviscosa, 1941 (Archivio storico fotografico Associazione "Primi di Torviscosa", ivi).

Fig. 6: Perspective drawing of the main square of the Municipality of Torviscosa, 1941 (Association "Primi di Torviscosa" historical photographic archive, there).

Fig. 7: Piazza del Municipio. Disegno di progetto (1941) e stato attuale (Archivio storico fotografico Associazione "Primi di Torviscosa", ivi).

Fig. 7: Piazza del Municipio (Town Hall Square). Design and current state (Association "Primi di Torviscosa" historical photographic archive, there).

Gli edifici riservati agli impiegati, di stile novecentista, furono realizzati con materiali semplici quali intonaco, pietra artificiale e mattoni. I due blocchi di edifici disposti simmetricamente sono porticati e ospitano dodici appartamenti e negozi al piano terra. I diversi edifici, pubblici e privati, sono disposti in modo da definire una gerarchia degli spazi che idealmente poneva al centro i luoghi pubblici. Le strutture residenziali previste erano di due tipi distinti – appartamenti in blocchi per gli impiegati e villini per i dirigenti – disposte secondo una gerarchia sociale cui corrispondeva una certa distanza dal centro della città. Le abitazioni operaie furono concepite secondo uno schema ortogonale tipico degli insediamenti del paternalismo industriale. Le case operaie a servizio dell'azienda sono riconducibili a due tipologie: case "a schiera" e "in linea". Queste ultime, le prime ad essere costruite, sono formate da quattro serie di corpi di fabbrica a due piani, orientati da Nord a Sud. Gli edifici delimitano una serie di corti comuni da utilizzare come orti. Gli alloggi ad un solo piano, serviti in coppia da una scala comune, furono realizzati secondo il criterio della massima economia e ciò determinò una riduzione degli spazi e ad una semplificazione delle soluzioni architettoniche. Fu ridotto alle testate dei singoli blocchi edilizi un motivo di lesene ed archi ciechi, mentre l'inserimento di graticci in muratura, su cui far crescere una quinta arborea, servivano a delimitare le corti interne. Nel proporre anche a Torviscosa un modello di casa operaia definibile come "casa di campagna urbana", l'azienda puntò a creare un ordine sociale basato sulla famiglia, sulla stabilità della mano d'opera e sull'attaccamento di questa al datore di lavoro.

Fig. 8: Case Operaie. Stato attuale (Archivio storico fotografico Associazione "Primi di Torviscosa", ivi).

La notevole quantità di spazi verdi, oltre a separare tra loro gli edifici e la fabbrica dalla città, è rivelatrice dell'adesione progettuale alla cultura del ruralismo. All'architettura è demandato il compito di esprimere il rapporto d'interdipendenza fra attività agricola e industriale, per sottolineare valori e aspetti propri della cultura propugnata dalla dottrina fascista, ma anche d'indicare la dipendenza del nucleo urbano dalla fabbrica. In questa logica gli elementi del linguaggio formale dell'architettura trovano precisi riferimenti nella tradizione costruttiva locale. Il mattone rosso a vista con il quale è costruito tutto il complesso della fabbrica, che allude alla ricca tradizione di fornaci della regione, diventa l'elemento unificante delle diverse costruzioni. L'uso di questo materiale si estende oltre i cancelli della fabbrica coinvolgendo anche le architetture dei servizi e quindi la scuola, la palestra, l'asilo, per sottolinearne l'appartenenza al disegno imprenditoriale. L'uso del mattone diventa mera citazione nelle abitazioni: i riquadri delle finestre nelle case operaie, i piccoli timpani nelle case per impiegati. Il mattone scompare del tutto nell'architettura del palazzo comunale: intonaco, pietra naturale e artificiale sostituiscono il prodotto della fornace.

The twentieth-century style buildings for employees was made of simple materials such as plaster, artificial stone and bricks. The two symmetrical blocks of buildings are have arcades and house twelve flats, as well as shops in the ground floor. The various buildings, both public and private, are arranged in order to define a hierarchy of spaces characterized by the ideal centrality of public places. The planned residential structures were of two different types – blocks of flats for employees and small houses for managers – arranged according to a social hierarchy corresponding to a certain distance from the town centre. The working-class dwellings was designed on the basis of an orthogonal layout typical of industrial paternalism settlements. The working-class dwellings servicing the business are ascribable to two typologies: "terraced" and "in line" houses. These houses, the first built, consist of four series of two-storey blocks oriented from north to south. The buildings mark the boundaries of a series of common courtyards to be used as kitchen gardens. The single storey housings, served in pairs by a common stair, were built according to the principle of the maximum economy, leading to a reduction of spaces and a simplification of architectural solutions. A pattern of pilasters and dead arches was limited to the heads of the individual blocks, while the insertion of masonry hurdles, aimed at creating an arboreal wing, allows to close the internal courtyards. By proposing also in Torviscosa a model of working-class house definable as "urban farmhouse", the business intended to create a social order based on the concepts of family, stability of labour and devotion of the same to the employer.

Fig. 8: Working-class houses. Current state (Associazione "Primi di Torviscosa" historical photographic archive, there).

The remarkable quantity of green areas in the town, besides separating the buildings and the factory from the town, is also the result of the acceptance of the ruralism culture. The architecture is given the task of expressing the interdependence relationship between farming and industrial activity, in order to underline values and aspects typical of the culture supported by fascist doctrine, but, at the same time, to indicate state the dependence of the urban nucleus on the factory. From this perspective, the elements of the architecture formal language find precise references in the local building tradition. The exposed red bricks with which the entire complex of the factory is built and hints at the rich tradition of brick kilns of the region becomes the element unifying the different buildings. The use of this material goes beyond the factory gates, involving also the architectures of services and, therefore, the school, the gym and the kindergarten, in order to highlight their belonging to the entrepreneurial plan. The use of bricks becomes a mere quotation in dwellings: the window frames in the working-class houses and the small tympana in the houses for employees. Bricks disappear in the architecture of the town hall, where plaster and natural and artificial stone replace the product of kilns.

Fig. 9: 1965-1967. Vedute aeree di Torviscosa (Archivio storico fotografico Associazione "Primi di Torviscosa", ivi).

Panzano

Un quartiere operaio, modello di città sociale

Nella realtà produttiva regionale Monfalcone è riconosciuta da tutti come la città dei cantieri navali. L'immagine che il quarto centro abitato del Friuli Venezia Giulia ha saputo costruirsi fino ad oggi è il frutto di un lungo processo di crescita urbana non priva di contraddizioni. In epoca moderna Monfalcone era ancora una città di tradizione veneta. Dal 1814, dopo alterni avvicendamenti, passò stabilmente sotto il controllo dell'Impero Austro-Ungarico. Da questo periodo Monfalcone conobbe un importante sviluppo industriale grazie anche alla favorevole posizione geografica. La crescita urbana di Monfalcone tese così a manifestarsi in modo rilevante in un periodo compreso tra Ottocento e primo Novecento, con le rapide trasformazioni sociali, economiche e territoriali legate alla nascita dei primi insediamenti industriali realizzati nel territorio isontino che rapidamente mutarono i caratteri di un'economia locale secolarmente legata all'agricoltura. Proprio nel corso del XIX secolo Monfalcone seppe determinare le condizioni per una nuova integrazione economica basata sulla fondazione di nuovi insediamenti industriali. La presenza di estesi territori pianeggianti poco sfruttati tra il Carso e il Golfo di Panzano, di abbondanti risorse naturali e la presenza cospicua di forza lavoro a basso costo, favorirono la disponibilità dei capitali triestini ad investire e operare in un territorio di confine facilmente raggiungibile via terra e per mare attraverso linee di comunicazione rapide e sicure. Un tessuto diffuso di opifici di media e grande dimensione cominciò a trovare posto ben presto ai margini della città storica. La spinta demografica determinata dalla domanda di forza lavoro da parte delle nuove industrie manifatturiere insediatesi, quali il Cotonificio Triestino e i Cantieri Navali Adriawerke, contraddistinse una fase di rapida accelerazione dei fenomeni insediativi. Accanto a case padronali e residenze borghesi si affacciò la necessità di realizzare abitazioni per la forza lavoro operaia, nuova protagonista della vita cittadina e origine dell'espansione urbana.

Il rapido processo d'industrializzazione porterà progressivamente a vere e proprie fratture sociali, in una città che già nel 1913 annoverava più di 11.000 abitanti e una struttura insediativa non in grado di assorbire la crescente domanda di abitazioni.

All'inizio del Novecento il problema di trovare alloggi dignitosi per gli operai che in città affluivano numerosi, divenne prioritario.

Fig. 9: 1965-1967. Aerial views of Torviscosa (Associazione "Primi di Torviscosa" historical photographic archive, there).

Panzano

A working-class neighbourhood, model of social town

In the regional production context, Monfalcone is recognized as the town of shipyards. The image that the fourth city of Friuli Venezia Giulia has been able to build until now is the result of a long process of urban growth not without contradictions. In modern time, Monfalcone was still a town of Venetian tradition. Since 1814, after various ups and downs, permanently passed under the control of the Austro-Hungarian Empire. Starting from that period, Monfalcone had an important industrial development, also thanks to its favourable geographical position. Therefore, the urban growth of Monfalcone became significant in the period between the nineteenth century and the early twentieth century, with the rapid social, economic and territorial changes linked to the birth of the first industrial settlements in the Isonzo territory, which rapidly changed the characteristics of a local economy linked to farming for centuries. It was precisely during the nineteenth century that Monfalcone was able to develop the conditions for a new economic integration based on the establishment of new industrial settlements. The presence of wide little exploited territories between Carso and the Gulf of Panzano, abundant natural resources and considerable low-cost labour favoured the willingness of Trieste capitals to operate in a border territory easily accessible by land and sea through rapid and safe communication lines. A thick fabric of medium and large sized factories started to spread over the edges of the historical town. The population increase caused by the labour demand of the new manufacturing factories such as Cotonificio Triestino and, in particular, the Adriawerke shipyards, characterized a phase of rapid acceleration of settling phenomena. The need arises to build, besides manors and middle-class residences, dwellings for the working-class, the new protagonist of the town and origin of the urban expansion. The rapid industrialization process would progressively lead to true social breaks, in a town that in 1913 had already more than 11,000 inhabitants and a settling structure unable to absorb the increasing demand for dwellings.

At the beginning of the twentieth century, the need to find decorous houses for the increasing factory workers becomes a matter of priority. The hygiene deficiencies, the onset of infectious diseases due to the unhealthiness of the first houses, the miserable living condition of the working class and the less

Le carenze igieniche, l'insorgere di malattie infettive dovute all'insalubrità dei primi alloggi, la condizione abitativa misera delle classi operaie e meno abbienti, diventarono ambiti in cui i provvedimenti pubblici si susseguirono per tentare di far fronte ai fenomeni connessi con la crescita urbana conseguente la rapida industrializzazione. Il Cottonificio Triestino, le Officine elettriche dell'Isonzo, l'industria chimica Adria diedero corso alla costruzione di case operaie e villini per gli impiegati. Fino alle soglie del primo conflitto mondiale si aprirono nuovi cantieri edili nelle aree libere presenti in prossimità delle fabbriche. In questa prima fase gli interventi compiuti si dimostrarono complessivamente di natura modesta: la qualità dei materiali impiegati e le tecniche costruttive furono di tipo economico, scadenti le infrastrutture e i servizi, mentre il rapporto complessivo degli interventi con la città si dimostrò del tutto inadeguato. Tuttavia la consistenza e la qualità complessiva di questi interventi faranno assumere a Monfalcone una connotazione di città di fondazione industriale attorno alle fabbriche e ai costruendi cantieri navali.

In questo scenario l'esperienza del villaggio operaio di Panzano corrisponde, nel suo insieme, alla genesi e allo sviluppo di un quartiere modello inserito in un contesto di città sociale, fenomeno contraddistinto dalla nascita di nuovi nuclei abitativi organizzati attorno ai luoghi di lavoro.

well-to-do become matters for which public measures follow one another to try to face the phenomena related to the urban growth deriving from the rapid industrialization.

Cottonificio Triestino, Officine elettriche dell'Isonzo and the chemical company Adria built dwellings for workers and small houses for employees. Until the threshold of the first world war, new building sites were opened in free areas near the factories. In this first phase, the interventions were generally quite modest: the quality of materials and the building techniques were cheap, the infrastructures and the services poor-quality, while the overall relationship of the interventions with the town were absolutely insufficient. However the consistency and the overall quality of these interventions will actually give Monfalcone the connotation of a town with an industrial foundation around the factories and, especially, the future shipyards.

In this scenery the whole experience of the working-class village of Panzano corresponds to the birth and the development of a model area inserted in a context of a social town, a phenomenon characterized by the birth of new living nuclei organized around the relevant working places.

Compared to the Italian and foreign examples of the period, the workers' village of Panzano was built in the last phase of this process. When in 1907 the shipyard of Monfalcone was built

Fig. 10: Veduta d'insieme del quartiere di Panzano (fototeca del Consorzio Culturale del Monfalconese, Ronchi dei Legionari).

Fig. 10: General view of the Panzano area (photographic archives of the Consorzio Culturale del Monfalconese, Ronchi dei Legionari).

Rispetto agli esempi italiani e stranieri del periodo, il villaggio operaio di Panzano fu realizzato nella fase del crepuscolo di questo processo. Quando nel 1907 nacque il Cantiere Navale di Monfalcone per opera dei suoi fondatori, gli esempi di città-giardino, di città sociale o i villaggi operai erano ormai modelli consolidati nel tempo. Questa sorta di ritardo determinò nel caso di Panzano una situazione per molti versi nuova e originale. Panzano si sviluppò in un arco di tempo compreso tra il 1908 e il 1927, anno in cui venne inaugurata l'ultima parte del villaggio con la costruzione delle ville per gli impiegati e i quadri dirigenziali.

Gli interventi trovarono un'accelerazione nella loro realizzazione grazie al fatto che i terreni su cui erano previsti gli interventi potevano essere acquistati a basso costo, mentre l'industria navale in loco insediata viveva una fase di rapida espansione.

Con il completamento delle grandi opere territoriali legate alla costruzione della ferrovia meridionale austriaca Sudbahn e l'ultimazione, dopo il 1850, del canale d'irrigazione dell'Agro Monfalconese (denominato per l'irrigazione "Canale De' Dottori"

by its founders, the examples of garden cities, social cities or workers' villages were models already consolidated. In the case of Panzano, this kind of delay causes a situation that is new and original in many ways. Panzano becomes established within the period between 1908 and 1927, the year of the inauguration of the last part of the village with the building of houses for employees and executives. The interventions are accelerated by the fact that the relevant lands may be purchased at a low cost and the ship industry of the place is living a phase of rapid expansion.

Upon completion of the big territorial works linked to the building of the Austrian southern railway Sudbahn and the irrigation canal of the countryside around Monfalcone after 1850 (whose part for irrigation is named "De' Dottori" and the navigable one "Valentinis"), drawn up and entrusted to engineer Raffaele Angelo Vicentini (San Pier d'Isonzo, 1826 – Conegliano, 1885), Monfalcone administrators offered the leading protagonists of the Trieste economy the opportunity to install new industrial activities in the municipal territory with significant tax concessions. These

e per la parte navigabile "Valentinis"), il cui progetto venne affidato all'ingegnere Raffaele Angelo Vicentini (San Pier d'Isonzo, 1826 – Conegliano, 1885), gli amministratori monfalconesi offrono ai principali protagonisti dell'economia triestina la possibilità di insediare nuove attività industriali sul territorio comunale a fronte di concrete agevolazioni di carattere fiscale.

Queste ipotesi trovano concretizzazione nel 1907, in concomitanza con la promulgazione della legge austriaca sulla marinaria. Una nota famiglia di armatori triestini originari dell'isola di Lussino, i fratelli Alberto e Callisto Cosulich (titolari della compagnia di navigazione denominata Unione Austriaca di navigazione già Austro-Americana e Fratelli Cosulich), riuscirono ad inserirsi in questa favorevole congiuntura sfruttando le possibilità offerte dalla legge per creare a Monfalcone un moderno cantiere navale. La società per azioni proprietaria del cantiere di Monfalcone perfezionerà gli atti di costituzione societaria l'anno successivo e prenderà il nome di Cantiere Navale Triestino (C.N.T.). Con la costruzione dell'opificio emerge da subito la necessità di dare alloggio alla manodopera assunta nei cantieri navali.

I proprietari del Cantiere Navale Triestino avviano, attraverso l'A.E.U.P. (l'Associazione Edile di Utilità Pubblica, un sodalizio d'ispirazione filantropica in realtà legata direttamente all'azienda), un progetto di villaggio operaio razionalmente organizzato nelle aree limitrofe alla fabbrica. L'iniziativa trovò sostegno a tutti i livelli, soprattutto quello di natura pubblica. Un fattore innovativo dell'operazione immobiliare risiedeva nella struttura stessa dell'azienda che promuoveva l'opera: i Cosulich furono i promotori di un'industria moderna destinata a rapidi sviluppi. Non esisteva quindi un vero e proprio progetto complessivo di città sociale, ma un quartiere che si sviluppava e si arricchiva di nuovi servizi e attrezzature di pari passo con la crescita produttiva dell'azienda.

Nel 1908, con la richiesta al comune del "Permesso di costruire un alloggio da adibire a dormitorio per operai", iniziò la vicenda del villaggio operaio di Panzano, quartiere che alla data del suo completamento darà alloggio a circa 5.000 persone e si configurerà come un nucleo urbano autonomo rispetto all'abitato storico di Monfalcone. Come per il settore navale, l'attività immobiliare promossa dai Cosulich venne inizialmente facilitata dalla promulgazione da parte del Governo austriaco di specifiche normative che incentivavano la realizzazione edilizia di residenze per gli operai impiegati nelle fabbriche dell'Impero. La Legge del 1892 concernente "favori per i nuovi fabbricati" e quella del 1902 riguardante i "favori per edifici con abitazioni sane e a modico

ipoteses become a concrete reality in 1907, in concomitance with the promulgation of the Austrian law on marine. A well-known family of Triestine ship-owners from the island of Lussino, the Alberto and Callisto Cosulich brothers, succeed in exploiting this favourable opportunity thanks to the possibilities offered by the law, both to enlarge their company (named Unione Austriaca di Navigazione, formerly Austro-Americana and Fratelli Cosulich) and, in particular, to create in Monfalcone, after a few months following the approval of the law, a modern shipyards. The following year, the joint-stock company owner of the Monfalcone shipyard will finalize the articles of association and will assume the name Cantiere Navale Triestino (C.N.T.). With the building of the factory, the need to accommodate the shipyards' workers emerged immediately.

The owners of Cantiere Navale Triestino launch, through A.E.U.P. (Associazione Edile di Utilità Pubblica - Public Utility Building Association - a philanthropic association directly linked to the business) a plan for a functionally organized workers' village to be built in the areas adjacent to the factory. The initiative finds a support at each level, especially the public one. An innovative factor of the operation is represented by the structure of the promoting business: the Cosulich brothers are the promoters of a modern company destined for rapid developments. Therefore, there is not a real general plan for a social city, but rather an area that develops and is enriched by new services and equipment in parallel with the production growth of the business.

In 1908, the submission to the municipality of a request for the "Authorization to build a dormitory for workers", begins the history of the workers' village of Panzano, an area that on the date of its completion would have accommodated approximately 5.000 people and emerge as an urban nucleus autonomous as regards the historical consolidated built-in area of Monfalcone.

Fig. 11: L'albergo impiegati di via Callisto Cosulich a Panzano in un'immagine del 1931 (fototeca del Consorzio Culturale del Monfalconese, Ronchi dei Legionari).

Fig. 11: The hotel for employees in Panzano, Via Callisto Cosulich, in a picture of 1931 (photographic archives of the Consorzio Culturale del Monfalconese, Ronchi dei Legionari).

Like the marine industry, the property activity promoted by the Cosulich brothers was initially favoured by the promulgation by the Austrian government of specific provisions facilitating the realization of dwellings for workers employed in the Empire factories. The law of 1892 concerning the "benefits for new buildings" and that of 1902 concerning the "benefits for buildings with healthy and low cost dwellings" are the main provisions providing for tax exemptions and credit facilities for those who built dwellings for workers. The Austrian laws show a reference to the international debate on working-class dwellings in a moment in which the "open system" (block of flats building) or "semi-open system" (terraced building) realizations prevail over the so called "barracks system". The typology innovations provided for by the Austrian regulations found a concrete realization precisely in Panzano. The houses of all the development plans were indeed isolated by two, four or eight dwellings, while in other cases terraced buildings were realized. Few buildings are an exception to this logic. The overall realization of the Panzano area was carried out in different moments. The first phase, which lasted until 1913, is characterized by the building of dwellings without a real general plan. The first seven working-class houses were built close by the shipyard starting from 1908, with typological

prezzo", furono i principali provvedimenti che stabilirono esenzioni fiscali e facilitazioni creditizie per la costruzione di alloggi per gli operai. Nelle leggi austriache emerge il riferimento al dibattito internazionale sulla residenza operaia nel momento in cui vengono favorite le realizzazioni a "sistema aperto" (edilizia di caseggiato) oppure "semi-aperto" (edilizia a schiera) rispetto a quello definito delle "casa caserma". Le innovazioni tipologiche prefigurate dal quadro normativo austriaco trovarono una concreta attuazione proprio a Panzano. Le case di tutti i progetti di sviluppo sono, infatti, isolate con due, quattro, oppure otto alloggi mentre in altri casi furono realizzati degli edifici a schiera. Pochi edifici faranno eccezione a questa logica. La realizzazione complessiva del quartiere di Panzano si sviluppò in diversi momenti differiti nel tempo. La prima fase, che durò fino al 1913, è caratterizzata dalla costruzione di alloggi senza un vero e proprio progetto complessivo. Le prime sette case operaie vennero costruite nelle immediate vicinanze del cantiere navale a partire dal 1908, con caratteristiche tipologiche molto diverse fra loro. Gli alloggi-dormitorio si configurano come edifici multipiano a ballatoio, con stanze distribuite serialmente.

La disponibilità di finanziamenti agevolati con l'attuazione della legislazione italiana (in particolare la Legge "Luzzati" del 1903 che contribuì alla creazione degli Istituti per le Case Popolari e diede impulso ad un programma nazionale di edilizia popolare) e la crescente domanda di alloggi determinarono le premesse per passare da una prima fase di emergenza ad un livello di progettazione più articolato che configurò Panzano, fin dagli anni precedenti alla Grande Guerra, come un villaggio operaio ispirato ai più evoluti esempi europei. Se per la pianificazione di Panzano appare chiaro il riferimento alle tipologie tradizionali della città giardino o all'impostazione planimetrica e funzionale dei villaggi operai modello già realizzati in Europa, non è altrettanto evidente la matrice ideologica che la contraddistingue. In Panzano il paternalismo e l'utopia dell'Ottocento si traducono in una logica di tipo aziendale che pianifica l'intervento immobiliare così come attua continui miglioramenti al ciclo produttivo.

La prima fase di costruzione del villaggio durò fino al 1914, con la realizzazione delle prime "case-caserma", a cui fece seguito un'impostazione tipologica meno rigida. Tipologie aperte, edilizia puntuale con giardino (otto alloggi distribuiti simmetricamente su due piani) o a schiera, organizzarono l'area immediatamente vicina all'entrata principale dei cantieri navali. La distribuzione planimetrica è originata da una rete geometrica di strade che s'intersecano con la via principale, che dalla fabbrica porta al centro storico di Monfalcone. Prima dello scoppio della guerra, furono impostati 110 nuovi alloggi, divisi tra le diverse tipologie. I progetti furono firmati dall'ingegnere Dante Fornasir (Cervignano del Friuli, 1882 – ivi, 1958), il quale, formatosi al Politecnico di Vienna, in quel periodo svolse la doppia funzione di progettista del cantiere navale Cosulich e di ingegnere capo dell'Ufficio Tecnico del Comune di Monfalcone. Subito dopo la guerra, gli impianti del cantiere e le case operaie danneggiate furono ricostruiti con il contributo del Comune e della nuova amministrazione statale italiana. Il piano regolatore della città, che non casualmente delegava interamente ai Cosulich la pianificazione di Panzano, venne approvato: i finanziamenti dell'Ufficio di Ricostruzione, retto da Max Fabiani (San Daniele del Carso/Kobdil, 1865 – Gorizia, 1962), permisero di allargare ulteriormente il progetto del villaggio operaio. Ancor di più i crediti del Commissariato per la Ricostruzione fornirono la capacità finanziaria per l'avvio della seconda fase di realizzazione del villaggio, con la costruzione

features very different from each other. Dormitories are multi-storey buildings with a gallery and rooms serially distributed.

The availability of subsidized loans with the implementation of Italian laws (in particular, the "Luzzati" Law dated 1903, which contributed to the establishment of the Istituti per le Case Popolari - Public Housing Institutes- and boosted the realization of a national programme for public housing) and the increasing demand for dwellings created the conditions to pass from the first emergency phase, characterized by an elementary response to housing needs, to a more complex level of design that converted Panzano, since the years preceding the first world war, into a workers' village inspired by the most advanced European examples. If in the planning of Panzano the building reference to the traditional typologies of the garden city or the planning and functional layout of the model workers villages realized in Europe is clear, the ideological matrix characterizing it is not so evident. In Panzano, Nineteenth century paternalism and utopias turn into a business logic, which plans the property intervention in the same way it carries out constant improvements of the production cycle.

The first building phase of the village, characterized by the realization of the first "barracks", lasts until 1914 and was followed by a less rigid approach. Open typologies, individual buildings with a garden (eight dwellings symmetrically distributed on two floors) or terraced buildings organize the area immediately close to the main entrance to the shipyards. The plan distribution is originated by a geometrical network of roads that intersect with the main road running from the factory to the old town of Monfalcone. Before the outbreak of the war, 110 new dwellings of the different typologies are planned. The designs were signed by engineer Dante Fornasir (Cervignano del Friuli, 1882 – there, 1958), who studied at the School of Engineering of Vienna and, at the time, worked as naval designer for the Cosulich brothers and as head engineer at the municipal Technical Office of Monfalcone. Immediately after the war, the damaged plants and workers' houses were reconstructed with the contribution of the Municipality and the new Italian government. The town plan, which not by chance delegated the entire planning of Panzano to the Cosulich brothers, was approved: the financial support of the reconstruction office, under the direction of Max Fabiani (San Daniele del Carso/Kobdil, 1865 – Gorizia, 1962), allows to expand the project of the working-class village. Even more, the credits of the Reconstruction Commission give the financial possibility to start the second phase of the village realization, with the building of approximately 300 new dwellings for workers, two large hotels, a theatre, public baths, a farm and some shops. The Twenties' village is, therefore, already self-sufficient: on the one hand increasing its autonomy from the rest of the town and consolidating, on the other hand, its univocal link to the factory. In the same years, the part of the village aimed at executives and employees was realized in an area adjacent to the working-class houses but spatially and hierarchically separated from them, with the building of large and small houses, mainly detached or semi-detached. The realization of the sports ground, the bathing establishment and two libraries completes in a few years the plan of the village, which, in 1927, was officially inaugurated. On the whole, Panzano represents a successful example of integration between private life and factory work; a rare example in Italy of town planning entirely aimed at the needs of a big industrial complex.

di circa 300 nuovi alloggi per gli operai, due grandi alberghi, il teatro, i bagni pubblici, un'azienda agricola e alcuni negozi. Il villaggio negli anni Venti era perciò già autosufficiente: da un lato aveva aumentato la sua autonomia dal resto della città, dall'altro dimostrava di aver rinsaldando il suo legame univoco con la fabbrica. In una zona adiacente alle case operaie, ma da queste spazialmente e gerarchicamente divisa, sorse, sempre in quegli anni, la parte del villaggio destinato a dirigenti e impiegati, con la costruzione di ville e villini per lo più mono o bifamiliari. La costruzione del campo sportivo, dello stabilimento balneare e di due biblioteche completarono in pochi anni il piano del villaggio che, nel 1927, fu inaugurato ufficialmente. Nel suo insieme Panzano costituisce un felice esempio d'integrazione tra la vita privata e il lavoro della fabbrica; un raro episodio in Italia di pianificazione urbanistica interamente funzionale alle esigenze di un grande complesso industriale.

Fig. 14: Planimetria dell'insediamento di Panzano (1920).
Fig. 14: Plan of the Panzano settlement (1920).

Pordenone

Nel pordenonese, area che si caratterizza dalla metà dell'Ottocento per la presenza di un'importante attività tessile, i primi quartieri operai nacquero sulla base dei principi espressi dal paternalismo industriale. A cavallo tra il XIX e XX secolo le diverse abitazioni per gli operai (singole, abbinata o disposte a schiera), vennero funzionalmente realizzate nei pressi dei cotonifici esistenti a Pordenone, Torre, Cordenons e Fiume Veneto. Queste residenze si caratterizzarono per la semplicità formale e l'economicità, in analogia agli esempi di derivazione rurale già presenti nel territorio, la cui struttura tipologica era contrassegnata dalla presenza di murature disposte prevalentemente su due livelli, tetto in coppi a due falde, aperture su scuri in legno e un piccolo giardino di pertinenza. Questi elementi potevano rimanere singoli, binati o disposti a schiera. Queste tipologie non erano altro che una rielaborazione dei modelli tradizionali in quanto mancavano scuole e professionisti in grado di contraddistinguere in

Fig. 12: Case a blocco ad otto alloggi nel quartiere di Panzano (1912). Prospetti dei fronti.
Fig. 12: Block houses with eight dwellings in Panzano (1912). Fronts.

Fig. 13: Case operaie binate e a blocco di quattro alloggi nel quartiere di Panzano (1921). Piante e prospetti.
Fig. 13: Twin working-class houses and block houses with four dwellings in Panzano (1921). Plans and fronts.

Pordenone

In the Pordenone area, characterized by the presence of an important textile activity since the middle of the nineteenth century, the first working-class areas were built following the principles of industrial paternalism. Between the nineteenth and the twentieth centuries, different dwellings for workers (single, coupled or terraced) were realized near the cotton mills of Pordenone, Torre, Cordenons and Fiume Veneto. These dwellings are characterized by their formal simplicity and intentional inexpensiveness, quite often deriving from rural models already present in the territory, whose typical structure had masonries mainly placed on two levels, two-skirted pantile roofs, wooden window shutters and a small garden. These living units could be single, coupled or terraced. Given the lack of schools and professionals able to univocally characterize the designs of these settlements and despite the common design elements, the model has not a scholastic origin, but derives from the elaboration of traditional models. In the chief town of the area west of the river Tagliamento, a curious dormitory for women was built around the end of the nineteenth century. The news of the time described it as "rich in water, air and light and compliant with the most strict hygiene requirements". It was built on an alluvial terrace near the cotton mill, but rather distant from the town. The news of the time stated that "if it were built in another place, it would have embellished our town, which certainly does not abound in elegant buildings". Unfortunately, this building got lost.

modo univoco i progetti di tali insediamenti. Nel capoluogo della destra Tagliamento, verso la fine del XIX secolo venne realizzato un dormitorio di fattura piuttosto curiosa per le donne lavoratrici, definito dalle cronache di allora come "ricco d'acqua, d'aria e di luce e rispondente ai più severi precetti d'igiene" e costruito su di un terrazzo alluvionale poco distante dal cotonificio, ma piuttosto lontano dalla città. La cronaca riferisce che "se fosse stato eretto in altro sito, sarebbe riuscito di vero abbellimento al nostro paese che non abbonda certo di edifici eleganti". Questa testimonianza purtroppo è andata perduta.

Fig. 17: Casa dormitorio per donne lavoratrici a Pordenone (demolita).

Cave del Predil / Raibl

Diversa e più complessa la vicenda dei bacini minerari di Cave del Predil/Raibl, attivi fino al 30 giugno 1991, noti già in epoca romana ma sistematicamente sfruttati tra la fine dell'Ottocento e tutto l'arco del Novecento. Lo stabilimento minerario, sorto ad opera degli stessi minatori che estraevano solfuri di zinco (Blenda) e piombo (Galena) dalle viscere del Piccolo Monte Re, è stato per molto tempo il più importante per lo sfruttamento di quei materiali dell'intero arco alpino. Dopo la chiusura dell'attività estrattiva i nuovi insediamenti operai costruiti negli anni Cinquanta a Raibl/Cave del Predil si sono progressivamente spopolati. Al fenomeno si cerca ora di porre rimedio mediante la riconversione delle strutture ad altre destinazioni di carattere museale legate all'attività estrattiva.

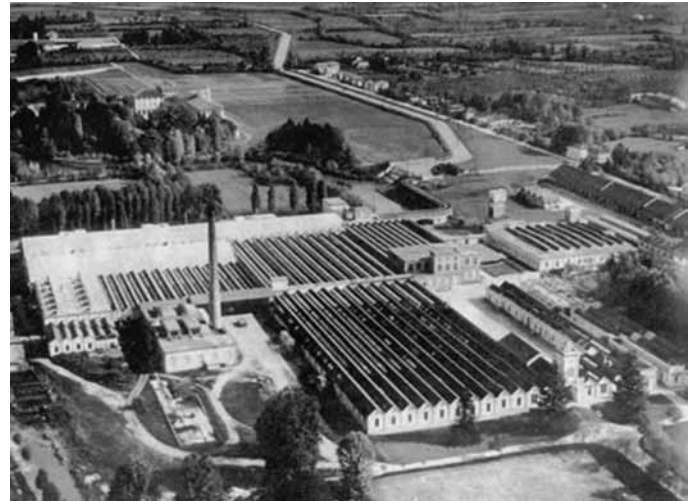

Fig. 15: Veduta del Cotonificio Amman di Pordenone.
Fig. 15: View of the Amman cotton mill of Pordenone.

Fig. 16: Case operaie a Cave del Predil/Raibl.
Fig. 16: Working-class houses in Cave del Predil/Raibl.

Fig. 17: Dormitory house for working women in Pordenone (demolished).

Cave del Predil / Raibl

The history of the mining basins of Cave del Predil/Raibl is quite different and more complex. Active since 30 June 1991, these basins were already known in the Roman period, but they were systematically exploited between the end of the nineteenth century and the whole twentieth century. The mining establishment, built by the miners extracting zinc sulphides (blende) and lead sulphides (galena) from the bowels of the Piccolo Monte Re, has been for a long time the most important one for the exploitation of these materials in the whole Alpine arc. After the closing down of the mining activity, the new working-class settlements built in the '50s in Raibl/Cave del Predil became progressively depopulated. Nowadays, we try to find a remedy for this problem by converting these structures to another use with the creation of museum initiatives or exhibitions showing the historical events related to the mining activity.

Željko Trstenjak
Biserka Dumbović-Bilušić
Azra Suljić
Duga Resa- proizvodnja pamučnih tkanina

Duga Resa- production of cotton fabrics

Duga Resa je primjer cjelovito očuvanog industrijskog krajolika. Grad na rijeci Mrežnici, razvija se krajem 19. stoljeća. Uz vlastitu hidroelektranu, za potrebe radnika su prvo izgrađeni: škola, vrtić, bolnica, restoran, kupalište i kasino, a potom srednje škole, sportsko rekreacijski sadržaji i sl. Iako se tijekom druge polovice 20. stoljeća grad nadograđivao i postupno mijenjao, u svojoj je strukturi gotovo u cijelosti očuvao najstariji sloj – povijesnu jezgru koja datira s prijelaza 19./20.st.

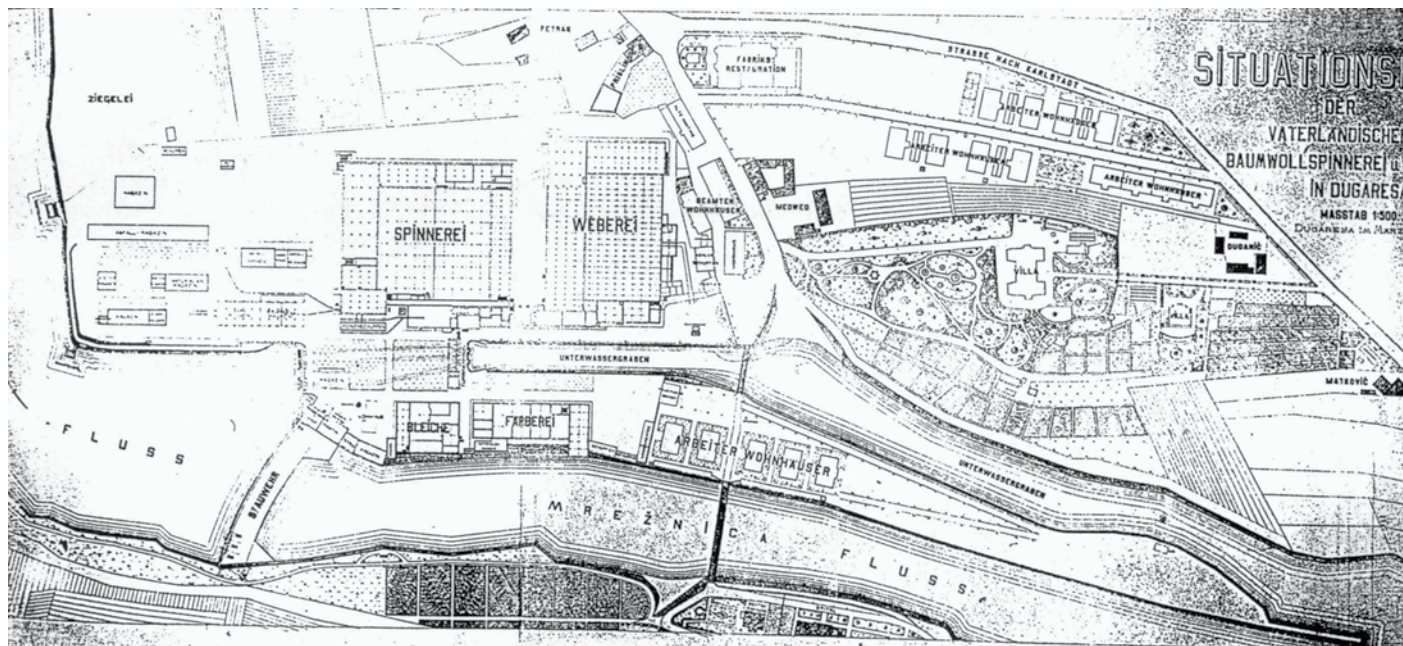
Duga Resa is an example of an integrally preserved industrial cityscape. The city on the Mrežnica River began to develop in the late 19th century. With its own hydro-electric power plant, the first buildings that were constructed to meet the needs of the workers were a school, a children's day-care centre, a hospital, a restaurant, a public bath and casino followed by a secondary school, sports and recreation facilities, etc. Although during the second half of the 20th century the city continued to develop and gradually undergo change in its structure it has preserved almost completely the oldest layer – the historic centre which dates from the turn of the 19th/20th centuries.

Sl. 1: Duga Resa, pregledni plan današnjeg stanja.
 Fig.1: Duga Resa, overview plan of the present state.

Sl. 2: Duga Resa, pogled na grad s brda Vinice, oko 1930.
 Fig. 2: Duga Resa, View of the city from Vinice Hill, around 1930.

Sl. 3: Duga Resa, pregledni plan iz 1916 godine.
 Fig. 3: Duga Resa, Overview plan dating from 1916.

Stambena kolonija Kasar organizirana je uz ulicu u formi dva niza jednokatnih kuća sa stanovima za radnike. Na riječnom otoku formirana je kolonija Insel s nizom identičnih jednokatnih radničkih kuća.

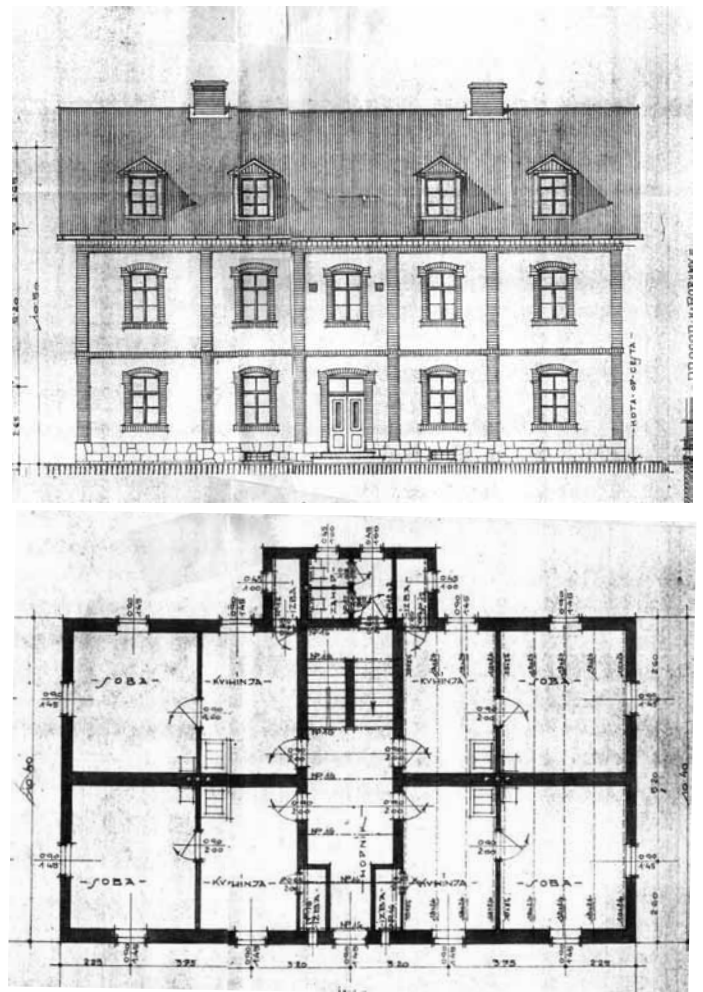
Prostornu organizaciju grada karakterizira prožimanje funkcija industrijskog sklopa pamučne industrije i stambenih naselja Kasar i Insel, bez većih prostornih cezura. Evidentna je uvjetovanost urbane matrice s topografskim i prirodnim obilježjima.

The housing community Kasar was organized along the street in the form of two rows of one-storey buildings with flats for workers. On the river island, the Insel colony was formed with a row of identical one-storey workers' houses.

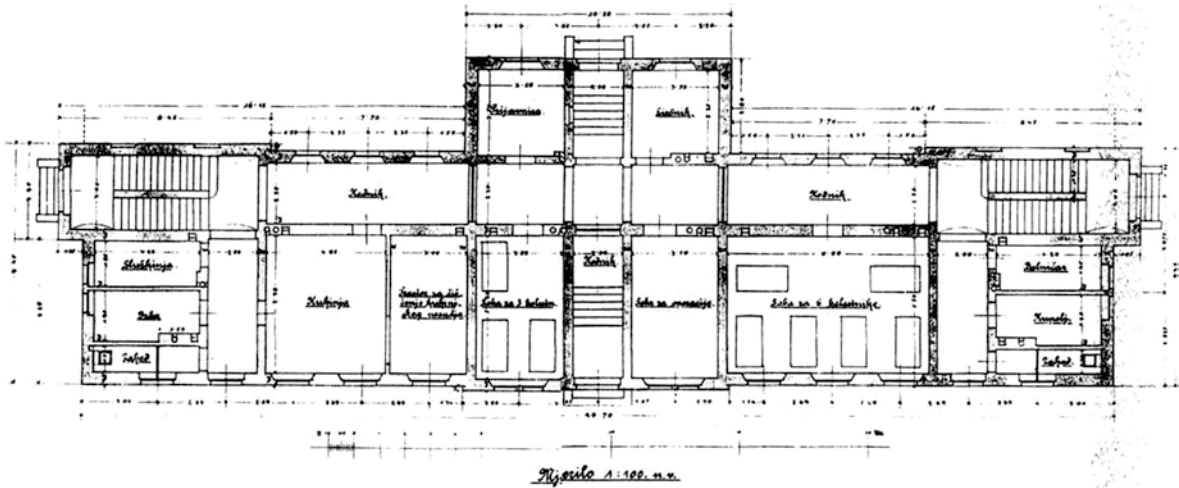
The spatial organization of the city is characterized by the interfusion of the functions of the cotton industry industrial complex and housing settlements Kasar and Insel without greater spatial interruptions. The interdependence of the urban matrix and topographic and natural characteristic is evident.

Sl. 4: Duga Resa, pregledni plan izgradnje iz 1920. godine.
Fig. 4: Duga Resa, Overview plan of development dating from 1920.

Sl. 5: Duga Resa nacrt karakteristične stambene zgrade s radničkim stanovima u kolonijama Kasar i Insel (1893.).
Fig. 5: Duga Resa, layout of a characteristic housing building with workers' flats in the colonies Kasar and Insel (1893.).

Sl. 6: Duga Resa, nacrt za zgradu bolnice (1895.).
Fig. 6: Duga Resa, Layout of the hospital building (1895).

Sl. 7: Duga Resa, stambena ulica Kasar.
Fig. 7: Duga Resa, Kasar street with housing units.

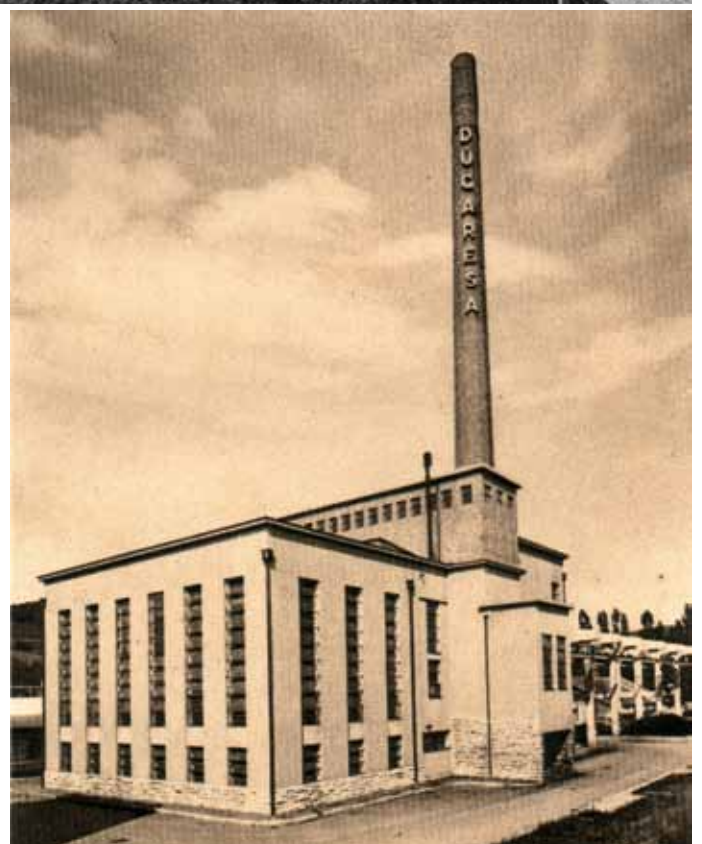
Sl. 8: Duga Resa perivoj s vilom za direktore.
Fig. 8: Duga Resa, director's villa with gardens.

Sl. 9: Duga Resa, glavna ulica s javnim sadržajima: restoranom, kasinom i činovničkim domom.
Fig. 9. Duga Resa, main street with public buildings: restaurant, casino and office staff club.

Sl. 10: Duga Resa, zgrade industrijskog sklopa pamučne industrije.
Fig. 10: Duga Resa, cotton industry industrial complex buildings.

Sl. 11: Duga Resa zgrade industrijskog sklopa.
Fig. 11: Duga Resa, industrial complex buildings.

Podlabin

Godine 1928. nakon što su u Italiji na vlast došli fašisti, kao manifestacija moći i poleta novoga režima pokreće se program planske izgradnje novih gradova. U okviru tog programa realizirano je dvanaest novih gradova među kojima je njih nekoliko bilo planirano uz ugljenokop. Prva je podignuta Raša (Arsia), zatim Carbonia na Sardiniji (1937) i manje poznat Podlabin (Pozzo Littorio, 1938-42.) u Istri. Urbanistički, sva naselja projektirana su prema tada najvišim svjetskim standardima funkcionalističkog oblikovanja.

Podlabin je izgrađen prema projektu Eugenija Montuoria, koautora i nekih drugih novih gradova u Italiji.

Podlabin

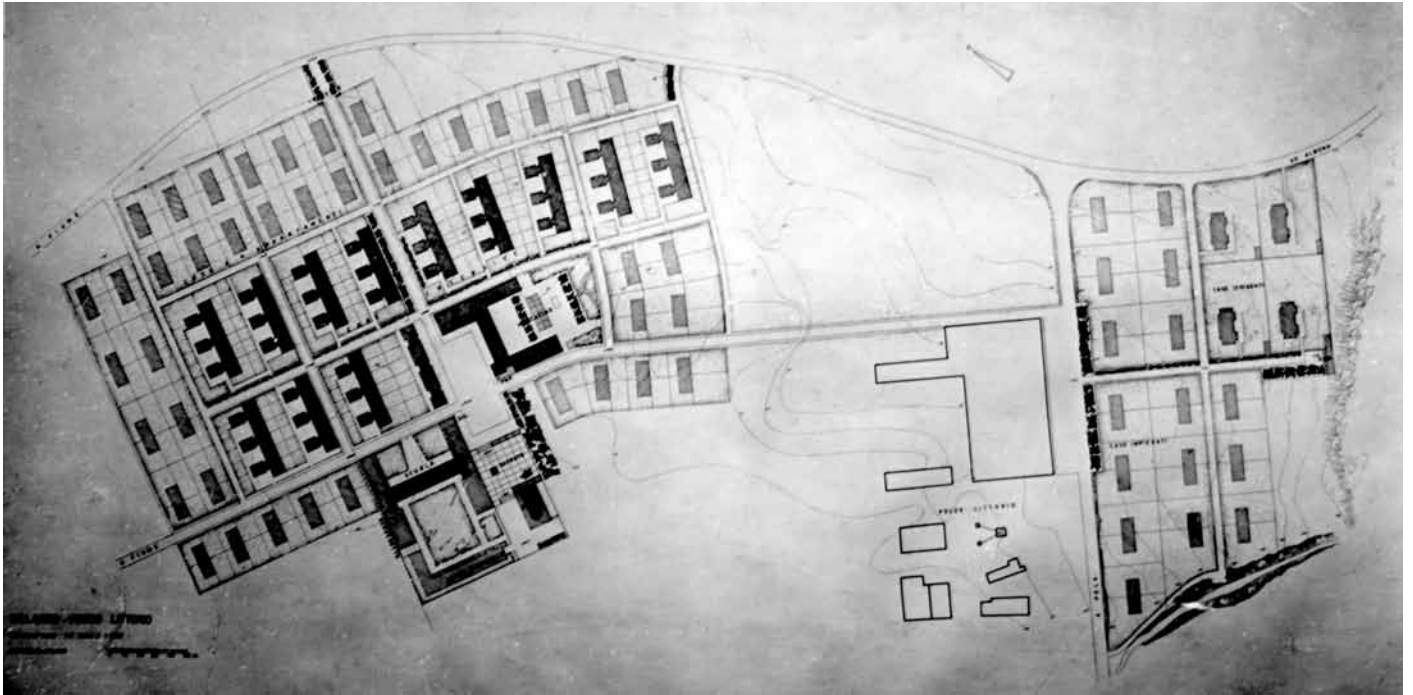
In 1928, when the fascist came into power in Italy a programme of planned urban construction was launched as a manifestation of the power and vitality of the new regime. Within the framework of that programme twelve new cities were built of which a few were planned in the vicinity of coal mines. The first to be build was Raša (Arsia), followed by Carbonia in Sardinia (1937 and the less known Podlabin (Pozzo Littorio, 1938-42) in Istria. From the town planning point of view all the settlements were developed according to the then highest world standards of functional design. Podlabin was developed according to the designs of Eugenio Montuori, the coauthor os some other new cities in Italy.

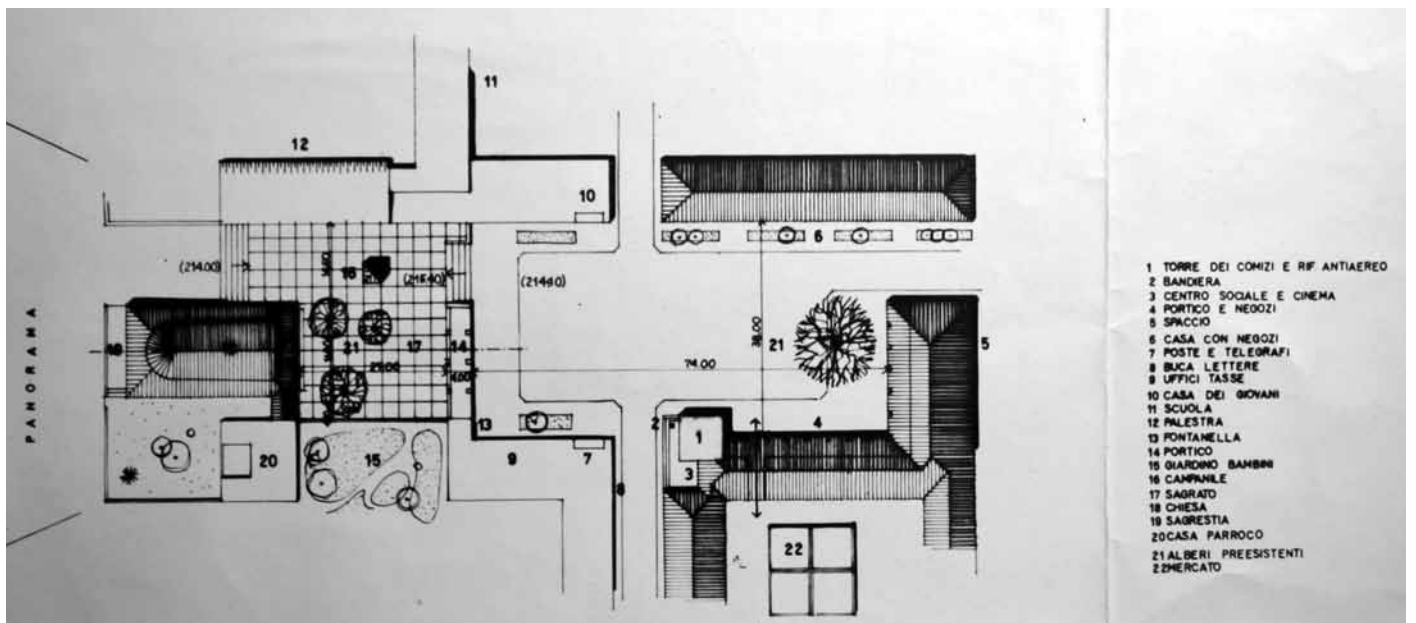
Sl. 12: Podlabin, maketa prema izvornom, regulacionom planu.
Fig. 12: Podlabin, scale model according to the original regulation plan.

Sl. 13: Podlabin, pogled sa Starog grada.
Fig. 13: Podlabin, view from the Old Bridge.

Sl. 14: Podlabin, izvorni, regulacioni plan.
Fig. 14: Podlabin, original regulation plan.

Sl. 15: Podlabin, tlocrt glavnog trga.
Fig. 15: Podlabin, layout of the main square.

Osnovnu kompoziciju čine dvije ulice: glavna ulica koja povezuje ulaz u naselje od regionalne ceste Rijeka-Raša-Pula s glavnim trgom s crkvom i druga, okomita na nju, od glavnog trga do industrijske zone.

Vrlo pravilna urbanistička shema s ortogonalnom mrežom ulica, omekšana je, usklađena s topografijom prostora, ublažena je dugim, blagim zavojima.

The basic composition consists of two streets: the main street which connects the entrance to the settlement from the regional road Rijeka-Raša-Pula with the main square and church and another street which is positioned vertically to the main street and runs from the main square to the industrial zone.

The very symmetrical town planning scheme with the orthogonal network of streets has been softened and aligned to the topography of the environment, namely defused by long and soft curves.

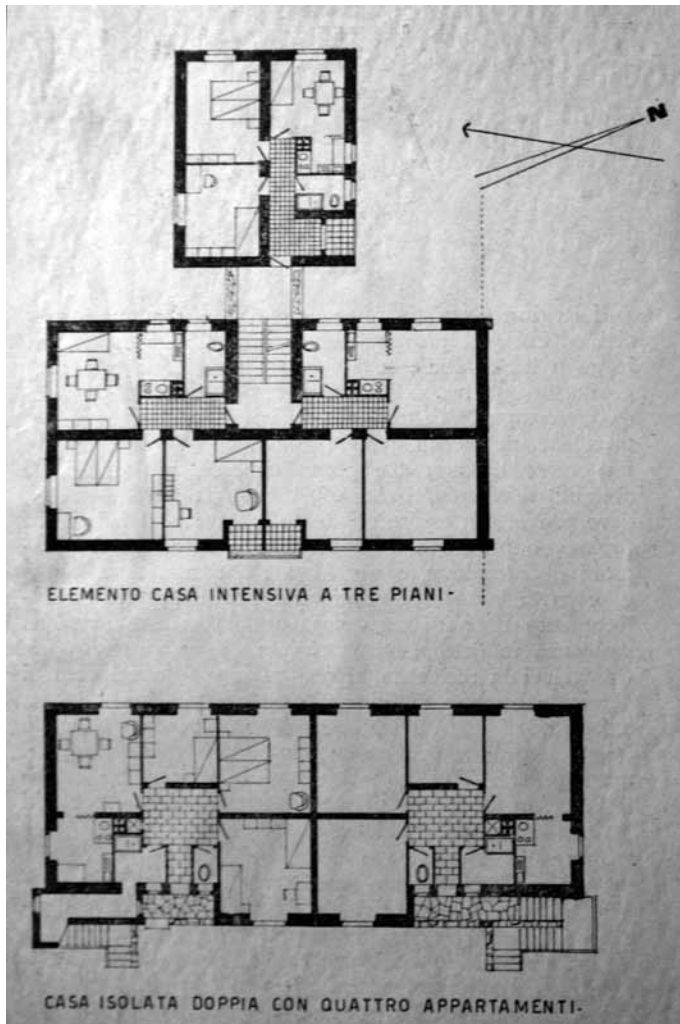
Sve najvažnije javne građevine, smještene su na trgu i u bližoj okolici: to je pravokutni javni prostor, konceptualno podijeljen u dva dijela: prvi dio namijenjen građanskom životu, potrebama stanovništva i trgovini, prolazom kroz kuću Ceva povezan je s tržnicom; drugi, uzdignut na postament, namijenjen je crkvi.

All the major public buildings are located in the square and its immediate vicinity: it is a rectangular public space, conceptually divided into two parts: the first part is intended for civic life activities and meeting the needs of the population and trade and its connected by a passage through the Ceva house with the market; the second is elevated on a higher level and intended for the church.

Sl. 16: Podlabin, izvorni izgled glavnog trga – pogled prema crkvi Sv. Franje.

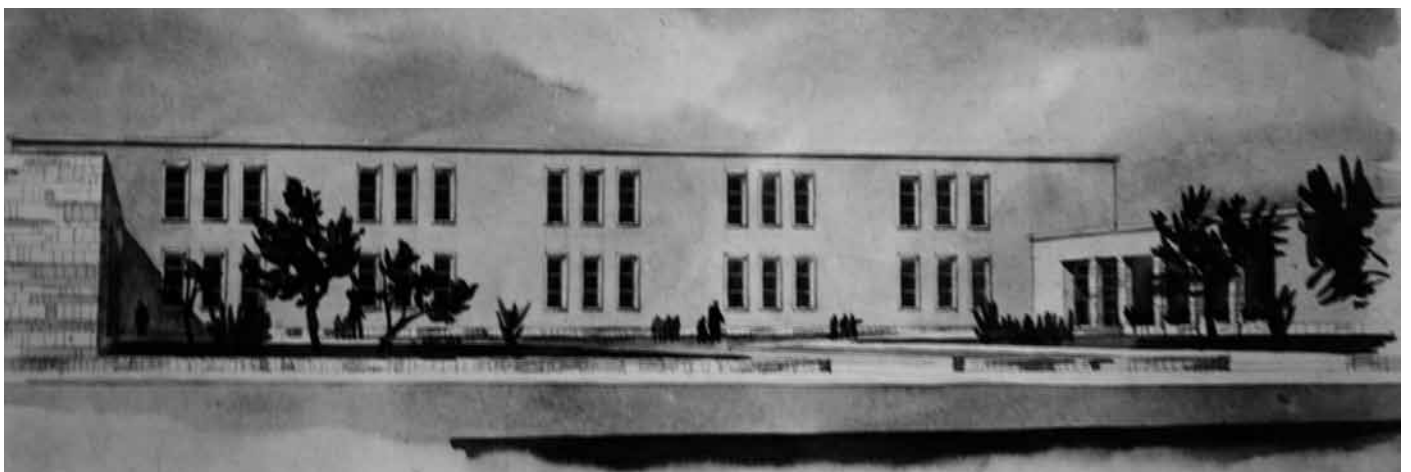
Fig. 16: Podlabin, original panorama of the main square – view of St. Francis Church.

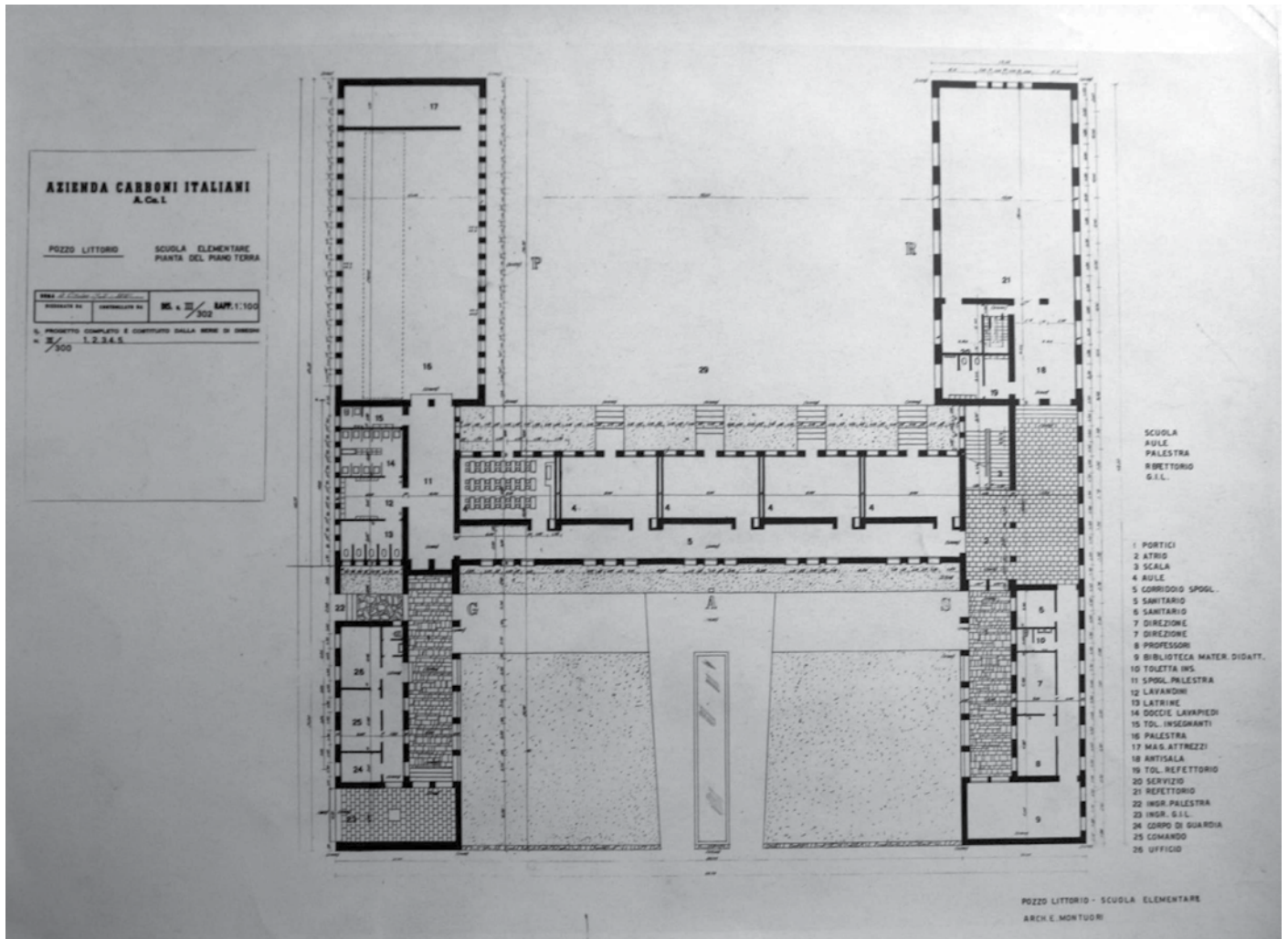

Sl. 17: Podlabin, karakteristična stambena ulica.
Fig. 17 Podlabin, a characteristic street with tenement houses.

Sl. 18: Podlabin, karakteristični tlocrti stambenih zgrada podijeljenih prema društvenoj hijerarhiji - radničko stanovanje - 'casermoni' i stanovanje za činovnike - 'casacape'.
Fig. 18: Podlabin, characteristic layout of tenement houses divided according to social hierarchy – workers' dwellings – 'casermoni' and those for white collar workers – 'casacape'.

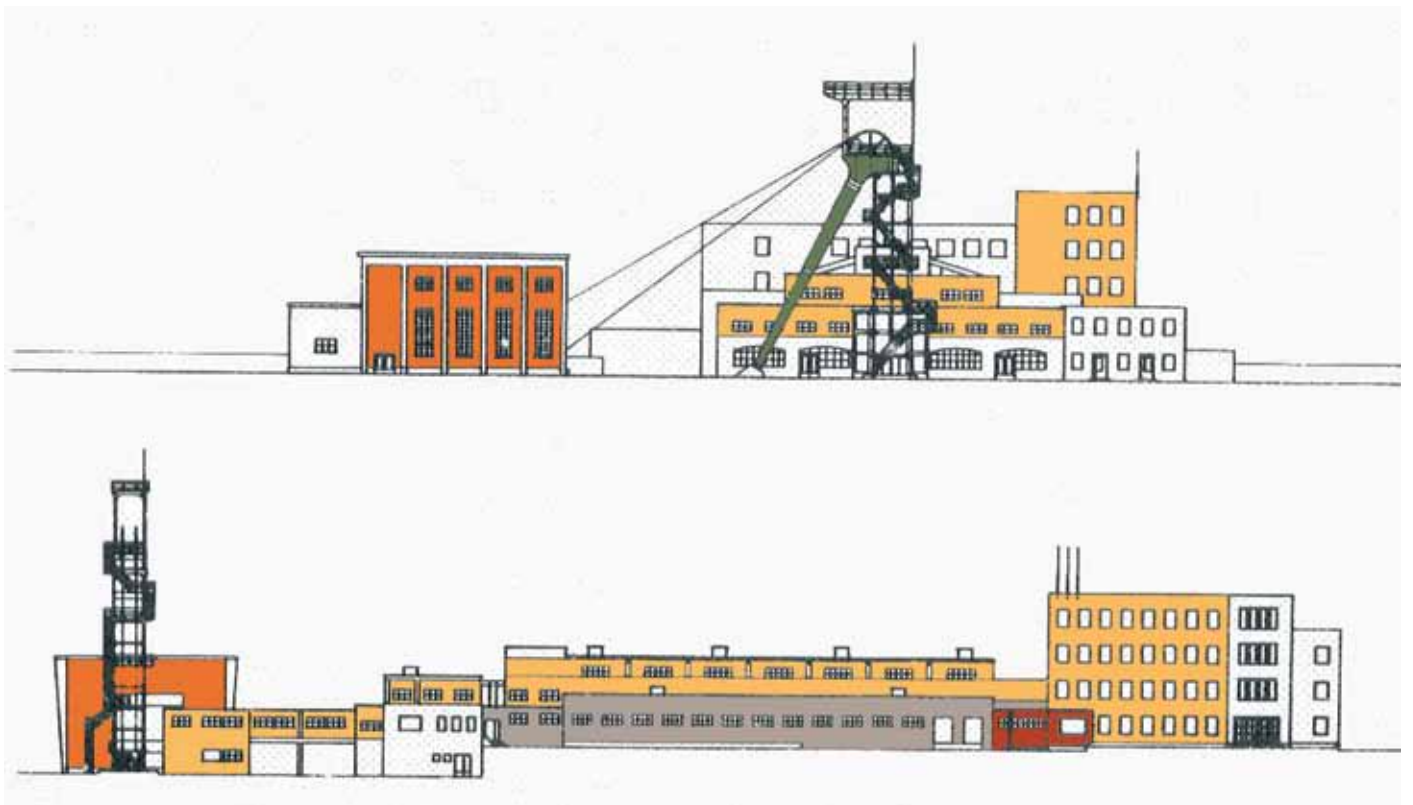

Sl. 19: Podlabin, perspektiva, osnovna škola – dvorište.
Fig. 19: Podlabin, panorama, elementary school – courtyard.

Sl. 20: Podlabin, osnovna škola, tlocrt prizemlja.
Fig. 20 Podlabin, elementary school, ground-floor layout.

Sl. 21: Podlabin, industrijska zona, fasade.
Fig. 21: Podlabin, industrial zone, facades.

Dr. **Johann Schwertner**

Mag. **Ilse Grascher**

Bergbau

Arbeiterwohnstätten in der ehemaligen Bergbaugemeinde Bad Bleiberg

Arbeitgeber: verschiedene Gewerke, Bleiberger Bergwerks Union (BBU)

Erbaut im Zeitraum von vor 1827 bis 1950

Ein- und Mehrfamilienhäuser.

Gegenwärtig Privatbesitz oder im Besitz von Gemeinnützigen Wohnungsgesellschaften.

Neben den im Eigentum der Bergarbeiter oder Gewerke befindlichen Knappenhäusern und Keuschen wurden nach der Gründung der Bleiberger Bergwerksunion (1868) zusätzlich werkseigene aufgelassene Gebäude, wie Waschhäuser, Schmelzöfen und Schmieden in Werkwohnungen umgebaut, später auch Einzel- und Doppelhaussiedlungen errichtet. Nach der Einstellung des Bergbaus (1994) gingen die Betriebswohnstätten in Privatbesitz oder in die Verwaltung von Gemeinnützigen Wohnungsgesellschaften über.

Bergbau

Carinthia Mining Worker settlements in the former mining community of Bad Bleiberg

Employer: various trades, Bleiberger Bergwerks Union (BBU)

Built in the period from (before) 1827 to 1950

Single and multi-family houses.

Currently privately owned or owned by charitable housing associations.

In addition to the property of the miners or trades located miner houses and chaste after the founding of the Bleiberg miners Union (1868) additionally factory-owned but abandoned buildings, such as washhouses, furnaces and forges were rebuilt into workman's dwellings, and later also established single and double house settlements. After dissolving the mining industry (1994) the company dwellings changed into private property or into administration of charitable housing associations.

Abb.1: Bergmannskeusche, Bad Bleiberg 77.

Fig. 1: Miners cottage, Bad Bleiberg 77.

Abb.2: Bergarbeiterhaus, Bad Bleiberg 79.

Fig. 2: Miners house, Bad Bleiberg 79.

Abb.3: Kastl Waschhaus, Nötsch 6.

Fig. 3: Kastl washhouse, Nötsch 6.

Abb.4: Tanzer Hüttenhaus, Oberkreuth 80b.

Fig. 4: Tanzer furnace, Oberkreuth 80b.

Abb. 5: Ramser Waschhaus, Oberkreuth 80a.
Fig. 5: Ramser washhouse, Oberkreuth 80a.

Abb. 6: Rudolfsiedlung um 1950, Bad Bleiberg.
Fig. 6: Rudolf's settlement in 1950, Bad Bleiberg.

Abb. 7: Siedlungen der BBU beim Rudolfschacht um 1950.
Fig. 7: Settlement BBU at mineshaft Rudolf in 1950.

Abb. 8: Siedlungen der BBU beim Rudolfschacht im 2005.
Fig. 8: Settlement BBU in 2005.

Eisenverarbeitende Industrie

Arbeiterwohnstätten in Feistritz im Rosental
Erbaut von der Krainischen Industriegesellschaft - Drahterzeugung
Gebaut um 1910
Mehrfamilienhaus
Heute im Privatbesitz
Schließung der Drahterzeugung 1933

Iron-processing Industry

Worker settlements in Feistritz im Rosental
Built by the Krainischen industry society – wire production
Built in 1910
Multi-family house
Today privately owned
Closing the wire production in 1933

Abb. 9: Arbeiterwohnhaus Maltshacher Straße.
Fig. 9: Worker's house at Maltshacher Straße.

Eisenbahn

Der Ausbau der Südrampe der Tauernbahn benötigte allein auf Kärntner Seite über 5000 Arbeiter. Auch nach Vollendung der Strecke war die Bahn neben der Tabakfabrik in Klagenfurt der größte Arbeitgeber in Kärnten. Die Direktion der k.k. Staatsbahnen befand sich in Villach, das mit Spittal die höchste Dichte an Bahnarbeiterwohnungen aufweist. Die Siedlungen der Eisenbahngesellschaften sind in Österreich die Vorläufer des gemeinnützigen Wohnungsbaus.

Die Anlagen der k.k. Staatsbahnen in Spittal an der Drau

Die Wohnanlage Carl-Wurmb-Weg 4-10
Erbaut von der k.k. Staatsbahn
Gebaut 1906-1909
Mehrfamilienwohnhäuser
Heute verwaltet von der ESG Villach Wohnungsgesellschaft mbH

Railway

The expansion of the southern chute of the Tauernbahn required only to Carinthian site about 5,000 workers. Even after finishing the track the railway was next to the tobacco factory in Klagenfurt the largest employer in Carinthia. The board of k.k. state railways was in Villach, which offers including Spittal the highest density of railway workers' houses. The settlement of the railway companies in Austria are the precursors of the charitable house building.

The housing estate of k.k. state railways in Spittal an der Drau

The housing estate Carl-Wurmb-Weg 4-10
Built by k.k. state railway
Built in 1906-1909
Multi-family houses
Today managed by ESG Villach Wohnungsgesellschaft mbH

Abb.10: Wohnanlage Carl-Wurmb-Weg 4-10 (a+b), Vorderansicht.
Fig.10: Apartments at Carl-Wurmb-Weg 4-10 (a+b), Vorderansicht.

Abb. 11: "Holzlagen" an der Rückseite sicherten die Eigenversorgung mit Gemüse und Kleintieren.
Fig. 11: Wooden storehouses for vegetables and small animals.

Abb. 12: Gemüsegärten vor den Häusern.
Fig. 12: Garden in front of houses.

Das Dienerhaus der k.k. privilegierten Südbahngesellschaft

Spittal an der Drau, Auenweg 5
 Erbaut von der k.k. Staatsbahndirektion Villach
 Gebaut 1908
 Mehrfamilienhaus
 Heute verwaltet von der ESG Villach Wohnungsgesellschaft m.b.H.

Abb.13: Vorderansicht.
 Fig. 13: Front Façade.

Abb.14: Rückansicht.
 Fig. 14: Rear Façade.

**Tabakregie
 Die Arbeiterhäuser der Österreichischen Tabakregie in Klagenfurt**

Ensemble Karawankenzeile 3-7, Rosentalerstraße 37-39
 Erbaut von der Österreichischen Tabakregie (Staatsmonopolbetrieb)
 Gebaut 1925-1932
 Mehrfamilienhäuser
 Heute Gemeindebauten der Stadt Klagenfurt

The house of servants of k.k. privileged south railway society

Spittal an der Drau, Auenweg 5
 Built by k.k. state railway board Villach
 Built in 1908
 Multi-family house
 Today managed by ESG Villach Wohnungsgesellschaft mbH

Abb.15: Rückansicht.
 Fig. 15: Rear Façade, part.

**Tabakregie
 The workers settlements of the Austrian Tabakregie in Klagenfurt**

Ensemble Karawankenzeile 3-7, Rosentalerstraße 37-39
 Built by Austrian Tabakregie (government monopoly company)
 Built in 1925-1932
 Multi-family houses
 Today public housing of the city of Klagenfurt

Abb.16: Tabakarbeiterheim, 1. Ausbaustufe 1929.
Fig. 16: Tobacco workers residence in 1929.

Abb. 17: Tabakarbeiterhäuser Karawankenzeile 3-7, 2009.
Fig. 17: Tobacco workers residence in 2009.

Abb.18: Innenhof Karawankenzeile 3-7.
Fig. 18: Inner courtyard, Karawankenzeile 3-7.

Abb. 19: Rosentalerstraße 37.
Fig. 19: Rosentalerstraße 37.

Abb. 20: Rosentalerstraße 39, 1944.
Fig. 20: Rosentalerstraße 39, 1944.

Abb. 21: Rosentalerstraße 39, wiederaufgebaut.
Fig. 21: Rosentalerstraße 39, rebuild.

Das Tabakarbeiterhaus St. Ruprechterstraße 66-68

Erbaut von der Österreichischen Tabakregie (Staatsmonopolbetrieb)
 Gebaut 1925
 Mehrfamilienwohnhaus
 Heute Gemeindewohnungen der Stadt Klagenfurt

Zum Zeitpunkt der Errichtung der ersten Arbeiterhäuser der Tabakregie beschäftigte die staatliche Tabakfabrik in Klagenfurt über 700 fast durchwegs weibliche Arbeiterinnen. Die Häuser haben große begrünte Innenhöfe, in denen sich früher auch Gärten zur Selbstversorgung befanden. Für beide Anlagen war in aller nächster Nähe ein Konsum vorhanden. Die Herstellung von Rauchwaren wurde 1941 eingestellt. Die Tabakarbeiterhäuser sind heute neben der Bahnarbeitersiedlung die einzigen noch bestehenden nicht genossenschaftlich ausgeführten Arbeiterwohnbauten Klagenfurts. Alle Häuser sind in Gemeindebesitz und befinden sich in einem hervorragenden Zustand.

Abb. 22: Plan Tabakarbeiterwohnhaus, 1922.
 Fig. 22: Tobacco workers residence, plan in 1922.

Abb. 24: Vorderansicht straßenseitig.
 Fig. 24: Street view.

The tobacco workers house St. Ruprechterstraße 66-68

Built by Austrian Tabakregie (government monopoly company)
 Built in 1925
 Multi-family house
 Today public housing of the city of Klagenfurt

At the time of establishment of the first workers houses of the Tabakregie the State Tobacco factory employed almost over 700 female workers in Klagenfurt. The houses have large courtyards with vegetation, where in the past there were also gardens for self-supplyment. For both constructions there was a shop in the close vicinity. The production of tobacco products was discontinued in 1941. Today the tobacco workers houses are beside the railway workers houses the only remaining non-cooperative society workers houses of Klagenfurt. All houses are in community property and in excellent condition.

Abb. 23: Gedenktafel an der Nordseite.
 Fig. 23: Memorial plate.

Abb. 25: Rückansicht hofseitig.
 Fig. 25: Rear view.

Textilindustrie
Die Arbeiterhäuser der Fa. Loden Hopfgartner in Mühlendorf/Mölltal

Erbaut von der Fa. Loden Hopfgartner
Gebaut von 1940 bis 1952
Mehrfamilienwohnhäuser
Heute: Mietwohnungen, Gemeindewohnungen und in Privatbesitz

Die Lodenfabrik wurde in den 1990er Jahren geschlossen.

Abb. 26: Mühlendorf 3, gebaut 1940.
Fig. 26: Mühlendorf 3, built in 1940.

Abb. 28: Mühlendorf 135, "Rosenheim", gebaut 1952.
Fig. 28: Mühlendorf 135, "Rosenheim", built in 1952.

Abb. 29: Mühlendorf 120, gebaut 1948.
Fig. 29: Mühlendorf 120, built in 1948.

Textile industry
The workers houses of the Fa. Loden Hopfgartner in Mühlendorf/Mölltal

Built by Fa. Loden Hopfgartner
Built from 1940 to 1952
Multi-family houses
Today: Rental housing, community housing and privately owned

The Loden factory was closed in the 1990s.

Abb. 27: Mühlendorf 107, "Marienheim", gebaut 1940.
Fig. 27: Mühlendorf 107, "Marienheim", built in 1940.

Abb. 30: Mühlendorf 121, gebaut 1948.
Fig. 30: Mühlendorf 121, built in 1948.

Holzverarbeitende Industrie
Die Arbeitersiedlung der Fa. Leitgeb in
Kühnsdorf West

Erbaut von der Fa. Leitgeb Faserplattenindustrie
 Gebaut um 1950
 Reihenhaussiedlung
 Heute im Privatbesitz der Bewohner

Die Anlage (Kühnsdorf West Nr. 14-20, 22, 24, 26, 28) besteht aus 10 Elementen mit je 3 bis 7 zusammengebauten Reihenhäusern. Die Grundflächen der insgesamt 57 Reihenhäuser bewegen sich zwischen 54m² und 82m², die dazugehörigen Grundstücksgrößen zwischen 140m² und 640m².

Die Firma Leitgeb stellt ihre Produktion Ende der 1990er Jahre ein.

Abb. 31: Teilansicht der N-S ausgerichteten Häuserreihen.
 Fig. 31: Row of houses, NS view.

Abb. 33: Gesamtansicht der Ost-West ausgerichteten Häuserreihen.
 Fig. 33: Row of houses from EW.

Wood processing industry
The workers settlement of Fa. Leitgeb in
Kühnsdorf West

Built by Fa. Leitgeb Fiber board industry
 Built in 1950
 Row house settlement
 Today private property of the inhabitants

The system (Kühnsdorf West Nr. 14-20, 22, 24, 26, 28) consists of 10 elements with 3 to 7 together built row houses. The bases of the 57 townhouses range between 54m² and 82m², the corresponding property sizes between 140m² and 640m².

Fa. Leitgeb discontinued their production in the end of the 1990s.

Abb. 32: Häuserreihe Kühnsdorf West Nr. 16.
 Fig. 32: Row of houses, Kühnsdorf West Nr. 16.

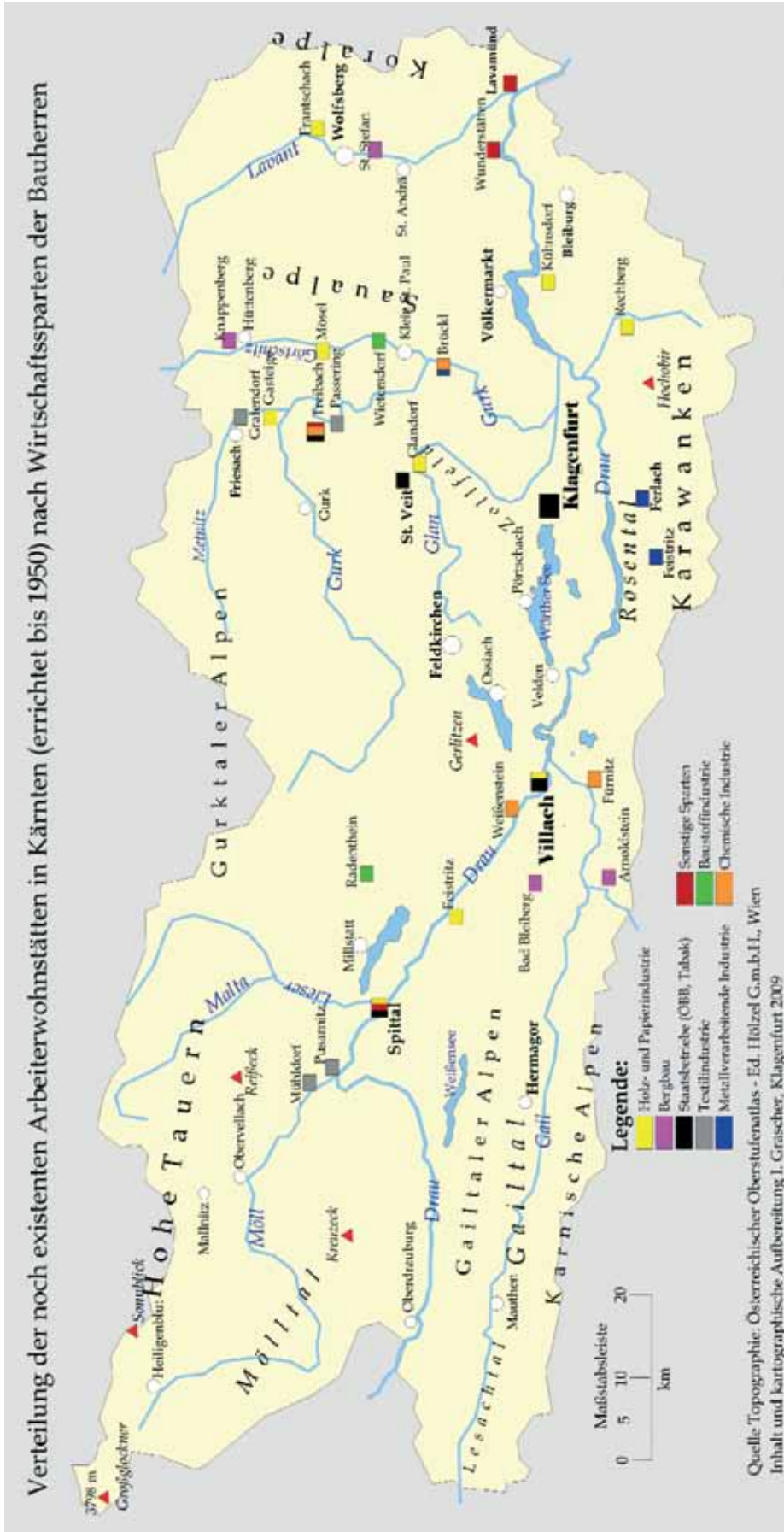
Abb.34: Kühnsdorf West Nr. 17.
 Fig. 34: Kühnsdorf West Nr. 17.

BILDER

Mit * gekennzeichnete Bilder: Bergbauverein Bad Bleiberg.
 Mit ** gekennzeichnete Bilder: Ch. Stückler, Spittal / Drau, 2009.
 Alle übrigen Bilder: Mag. I. Grascher, 2005-2009.

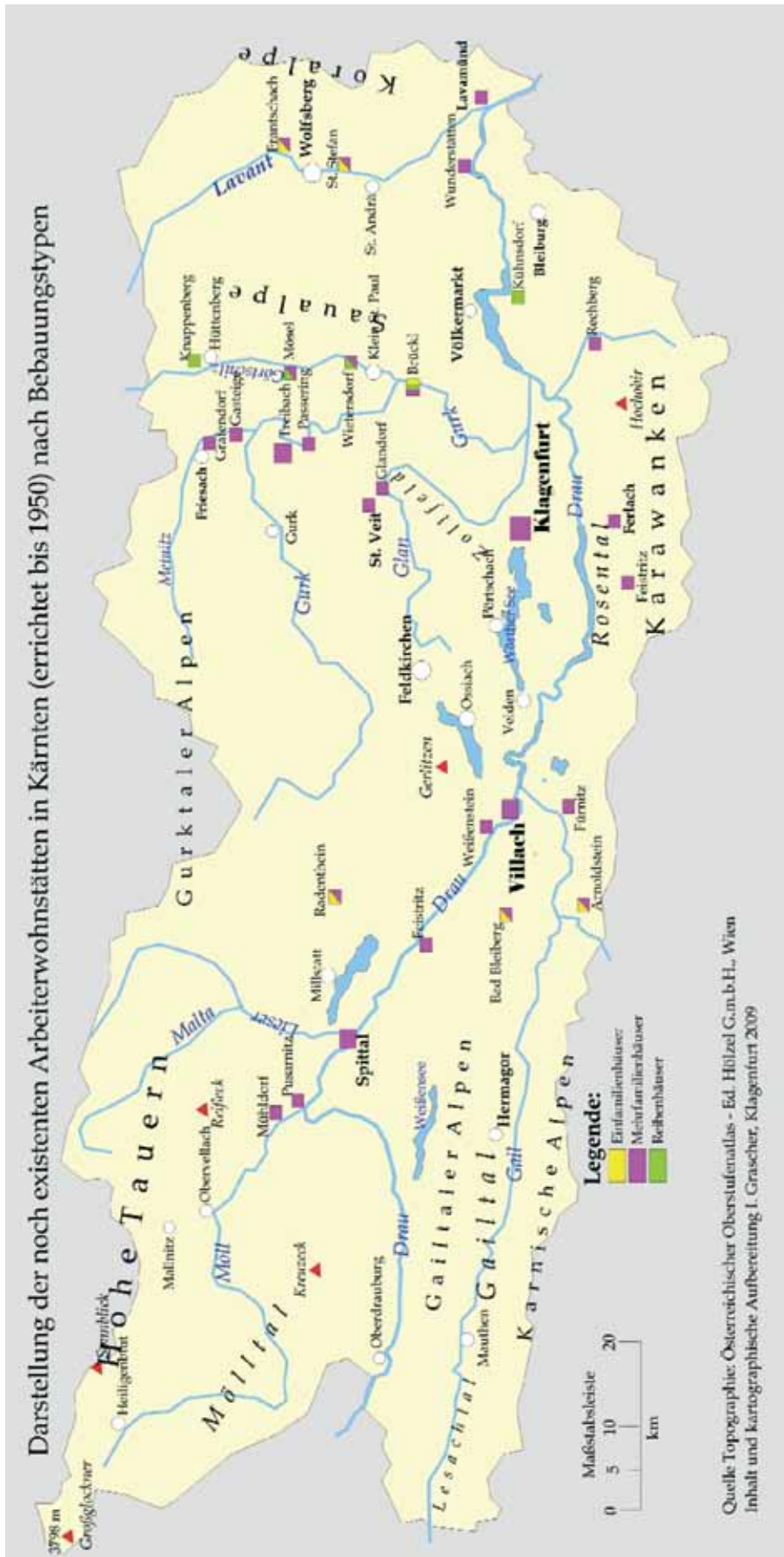

Verteilung der noch existierenden Arbeiterwohnstätten in Kärnten (errichtet bis 1950) nach Wirtschaftssparten der Bauherren

Karte 1: Verteilung der noch existierenden Arbeiterwohnstätten in Kärnten (errichtet bis 1950) nach Wirtschaftssparten der Bauherren.

Map 1: Distribution of still existing worker settlements in Carinthia (built until 1950) classified by the economic category of builders.

Karte 2: Darstellung der noch existenten Arbeiterwohnstätten in Kärnten (errichtet bis 1950) nach Bebauungstypen.

Map 2: Distribution of still existing worker settlements in Carinthia (built until 1950) classified by building type.

Einführung

Wie überall in Europa haben Arbeitersiedlungen dort ihren Ursprung, wo wirtschaftliche Notwendigkeit der Anlass dafür war, dass die Arbeit vieler Menschen an einem Ort die Produktion, den Transport oder auch die Beschaffung der Rohstoffe garantierte. Das industrielle Zeitalter fand in Oberösterreich bereits einen Jahrtausende alten Salz-Bergbau vor. Die ebenfalls traditionelle Eisenverarbeitung, vor allem der Sensenschmiede, ist noch dem vorindustriellen Zeitalter zuzurechnen und hat ihre Blüte vor der Mitte des 18. Jahrhunderts und war bereits im Auslaufen. Erste, als industrielle Gründungen zu bezeichnende größere Produktionszweige waren die Textilindustrie zur Baumwollverarbeitung ab dem Jahr 1830 in Gmunden und Linz, dann die Waffenproduktion in Steyr ab 1860 und ab 1938 die Stahlerzeugung in Linz. Für die Region nördlich der Donau war der Abbau von Granit ein wichtiger Handelszweig, der schon in frühen Zeiten die Ansiedlung von Arbeitern begünstigte.

Foreword

Like everywhere else in Europe, Upper Austria's housing estates were a result of economic necessity. It was only due to the physical labour of many people that the production, transport and supply of resources was guaranteed.

Ancient salt mining built the foundation of the Upper Austrian industrial age. However, it was the traditional steel manufacturing, and in particular the "Sensenschmiede", that led to the pre-industrial age. Its progress dates back to the mid 18th century and was already in decline.

The first striking steps in production formed the textile industry for cotton processing which arose in 1830 in Gmunden and Linz. Soon it was followed by the production of armory in Steyr in 1860. In 1938 the steel production in Linz peaked.

For the region north of the Danube the mining of granite had always formed an important basis in trade which, as a consequence was a reason for many people to settle there.

Abb. 1: Linz, Wollzeugfabrik kurz vor dem Abriss, 60er Jahre.

Fig. 1: Linz, factory before demolition in 60ies in 20th century.

Linz

Ein Sonderfall für das 20. Jahrhundert ist die Stadt Linz, mit der neu errichteten Eisenproduktion. Durch Reichstagsbeschluss und Verfügung von Hermann Göring wurde im Jahr 1938 der Grundstein für die sog. "Hermann-Göring-Werke" gelegt. Dies hatte zur Folge, dass bereits zum Aufbau der Rüstungsindustrie Arbeitskräfte benötigt wurden, für die in verschiedenen Randgebieten der damaligen Stadtbezirke im Norden (Urfahr) und im Süden (Keferfeld, Kleinmünchen, Bindermichl, Spallerhof) Arbeiterwohnungen errichtet wurden. Dies war wohl im 20. Jahrhundert die letzte Siedlungsgründung, die ausschließlich für die Angestellten und Arbeiter der neuen Industriezweige errichtet wurden. Sie sind nahezu unverändert bis heute erhalten geblieben und wurden nach längerer Diskussion teilweise unter Denkmalschutz gestellt.

Durch die überraschende Bestimmung der NS Regierung 1938 in Berlin, die Stadt Linz a.d. Donau als bedeutenden Industriestandort für Chemie und Stahl auszubauen, wuchs die Bevölkerung von 112.000 sofort monatlich um ca. 1.500 Einwohner an. Ein

Linz

Linz was renowned during the 20th century for the newly developed steel production. The "Reichstagsabschluss" and Hermann Göring's decision built the foundation for the "Hermann-Göring-Werke" in 1938. The need for increased armament manufacture resulted in the increased employees. As a result workman's flats were erected in the fringe areas of Linz. They were located in the North (Urfahr) and in the South (Keferfeld,...)

The building of flats was the last housing development for employees of the new industries.

The flats are still a part of Linz's townscape today and are still almost identical to the original shape. After long discussions they have partly been placed under a preservation order.

In 1938 the NS-government appointed Linz (by the Danube) as the principle location for chemistry and steel industries development. As a result the population of 112,000 increased by 1500 inhabitants on a monthly basis. A programme for immediate residential buildings provided 355 flats during the first year. The first architectural drawings of the city were created in the studio

Wohnbausofortprogramm brachte 355 Wohnungen im ersten Jahr. Erste städtebauliche Festlegungen erfolgten im Atelier des Generalbauinspektors Albert Speer. 1939 wurde Univ. Prof. Arch. Roderich Fick zum "Reichsbaurat für die Stadt Linz" bestellt und landwirtschaftlich genutzte Flächen ehemaliger Nachbargemeinden zu Siedlungsgebieten bestimmt. Dort entstanden sowohl die Wohnhäuser für die aus dem ehemaligen Dorf St. Peter – wo die Hermann Goering-Werke errichtet wurden – abgesiedelten Bewohner als auch die Mehrfamilienhäuser (heute als Hitlerbauten bekannt) für die notwendigen Arbeiter in dem neuen Industriebetrieb.

of inspector Albert Speer. In 1939 University Professor. Arch. Roderich Fick was named "Reichsbaurat for the city of Linz" and spaces primarily used for farming were transformed into housing development areas.

Houses were built there for the inhabitants of the village of St. Peter, where the "Hermann-Göring-Werke" had been established, but also tenement housing (today also known as "Hitlerbauten") were built for the workers of the new industry area.

Abb. 2: Linz, Franckviertel, Ebenhoch-Helletzgruber-Ing. Stern-Wilmhözelsstraße.

Fig. 2: Linz, Franckviertel, Ebenhoch-Helletzgruber-Ing. Stern-Wilmhözelsstraße.

Abb. 4: Linz, Franckviertel, Stieglbauernstraße.

Fig. 4: Linz, Franckviertel, Stieglbauernstraße.

Abb. 3: Linz, Franckviertel, Stieglbauernstraße.

Fig. 3: Linz, Franckviertel, Stieglbauernstraße.

Arbeiterwohnstätten in Gmunden

Die Textilindustrie konnte in mehreren Städten Oberösterreichs auf beachtliche Produktionseinrichtungen verweisen. Neben Gmunden, wo 1872 die "Theresienthaler Aktiengesellschaft" in der ursprünglichen Mühle eine Spinnerei eingerichtet hat und für Wohnzwecke der Fabriksarbeiter 2 Häuser gebaut wurden, ist

Linz and Gmunden

The textile industry managed to expand in different cities of Upper Austria.

In Gmunden, a spinning company was created in the old mill in 1872 by the "Theresienthaler Aktiengesellschaft". Additionally two houses were built for the factory workers to live in. In Linz the

Abb. 5: Linz, Am Bindermichl, Hatschekstraße.
Fig. 5: Linz, Hatschekstraße.

Abb. 6: Linz, Am Bindermichl, Kreuzland.
Fig. 6: Linz, Kreuzland.

Abb. 7: Linz, Kaplanhof.
Fig. 7: Linz, Kaplanhof.

Abb. 8: Linz, Kaplanhof.
Fig. 8: Linz, Kaplanhof.

Abb. 9: Linz, Keferfeld.
Fig. 9: Linz, Keferfeld.

Abb. 10: Linz, Keferfeld.
Fig. 10: Linz, Keferfeld.

Abb. 11: Linz, Spallerhof.
Fig. 11: Linz, Spallerhof.

Abb. 12: Linz, Spallerhof.
Fig. 12: Linz, Spallerhof.

Abb. 13: Theresiental, 1971, im Hintergrund die Textilfabrik.
Fig. 13: Theresiental with textile factory in 1971.

Abb. 14: Theresiental, 1971, im Hintergrund die Textilfabrik.
Fig. 14: Theresiental with textile factory in 1971.

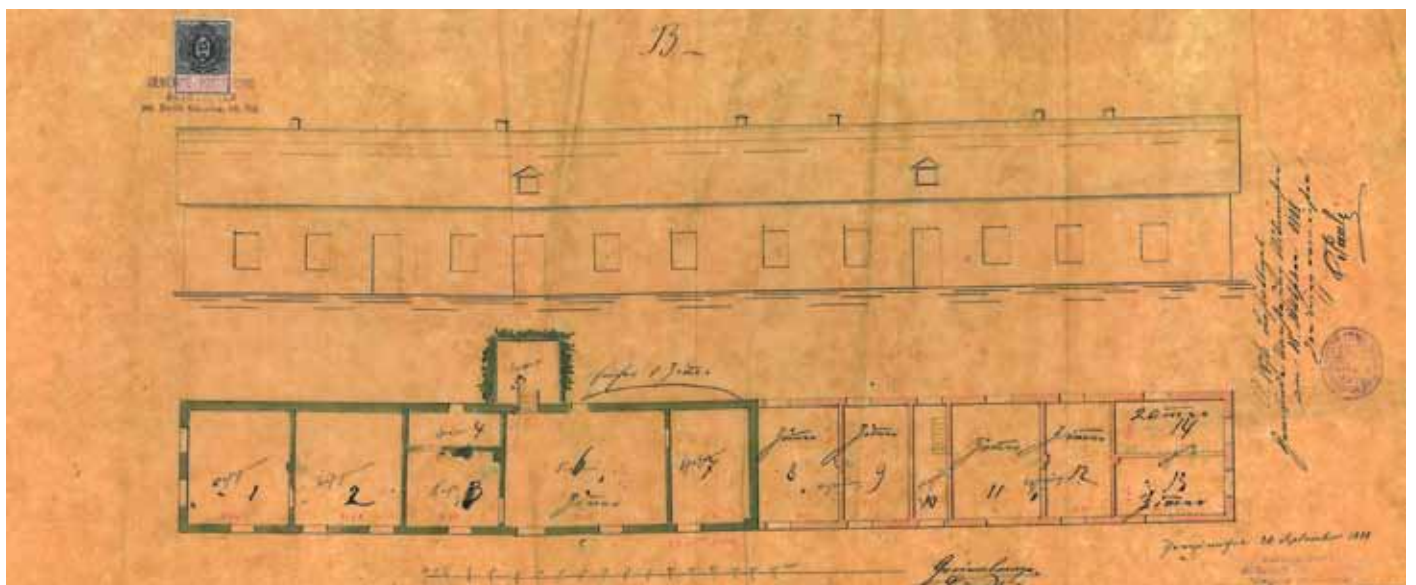

Abb. 15: Theresiental, Grundrissplan der ersten Siedlung um 1888.
Fig. 15: Ground plan, Theresiental, 1888.

in Linz die Wollzeugfabrik entstanden, die – an der Donaulände gelegen – zu den größten Fabriken der Monarchie zählte. Von den Siedlungshäusern der Arbeiter ist heute nicht mehr viel erkennbar, zu ihrer Zeit waren sie aber eine beachtliche Sozialleistung.

Steyr

Eisengewinnung am Erzberg und Eisenhandel entlang der Enns bezeugen schon früh ausgedehnte Siedlungstätigkeit. Die alte Eisenstadt Steyr hatte das Privileg, dass ausgeführtes Eisen am Stadtplatz zum Kauf angeboten werden musste. Die Entwicklung der Eisenindustrie begünstigte auch die Ansiedlung zahlreicher Arbeiter, die in diesen Zweigen tätig waren. Die Industrialisierung brachte einen neuen Höhepunkt und die Arbeitersiedlung im Wehrgraben zählt heute zu den besterhaltenen Arbeitersiedlungen aus dem 19. Jahrhundert.

Die Eisenindustrie verbreitete sich von Steyr auch in die Umgebung, wo das Messererhandwerk als Kleinindustrie Fuß fassen konnte.

"wool factory" developed. It was located next to the Danube at the "Donaulände". At that time it accounted for the two largest factories of the Monarchy. Unfortunately nowadays there is not much left of the housing estate but at that time they set a great example for socially supported buildings (e.g. Aschensiedlung in Linz).

Steyr

The extract of iron and its trade caused early expansion of the population in Enns. The ancient iron city of Steyr were privileged to sell iron in the town square. The development of the iron industry encouraged the settlement of employees who worked in this area.

The industrialisation formed the new climax and the workers' housing estate in the "Wehrgraben" is known to be one of the best preserved of the 19th century.

The iron industry started spreading from Steyr into the fringe areas where the knife trade was established.

Abb. 16: Steyr, Eysfeld, Lageplan.
Fig. 16: Steyr, Eysfeld, site plan - new.

Abb. 17: Steyr, Eysfeld, Lageplan.
Fig. 17: Steyr, Eysfeld, site plan - archive.

Abb. 18: Steyr, Wehrgraben.
Fig. 18: Steyr, Wehrgraben.

Abb. 19: Steyr, Wehrgraben.
Fig. 19: Steyr, Wehrgraben.

Abb. 20: Steyr, Wehrgraben.
Fig. 20: Steyr, Wehrgraben.

Schloss Poneggen

Neben der Eisenindustrie gab es in mehreren Orten Oberösterreichs eine für die damalige Zeit bedeutende Textilindustrie. Dazu zählt auch das ehemalige Schloss Poneggen, das vor 200 Jahren der Sitz der k.k. privilegierten Strumpfmanufaktur Poneggen gewesen ist. Um 1760 wurden östlich des Schlosses für das Stammpersonal Wohnhäuser errichtet.

Abb. 21: Steyr, Wehrgraben.
Abb. 21: Steyr, Wehrgraben.

Schwertberg/ Poneggen

Along with the iron industry, the textile industry also achieved great development in many Upper Austrian places. Among them the former castle Poneggen, which housed the head of the privileged k.k. tight manufactory Poneggen 200 years ago. Around 1760 14 waver houses were built for the employees which were located in the East of the castle, with a small street separating them.

Abb. 22: Schloss Poneggen.
Fig. 22: Castle Poneggen.

Abb. 23: "Häuszeile".
Fig. 23: Narrow street view.

Es wurden 14 Weberhäusel gebaut, die eine enge Gasse bildeten und aus Wohnhäusern auf der linken Seite und einem dazugehörigen Wirtschaftsgebäude auf der rechten Seite bestanden; nach hinten hinaus war der Zugang zu ihren Äckern und Wiesen. Wohnstätten in Form von Mehrfamilienhäusern gab es vor allem in Linz, aber auch in Gmunden.

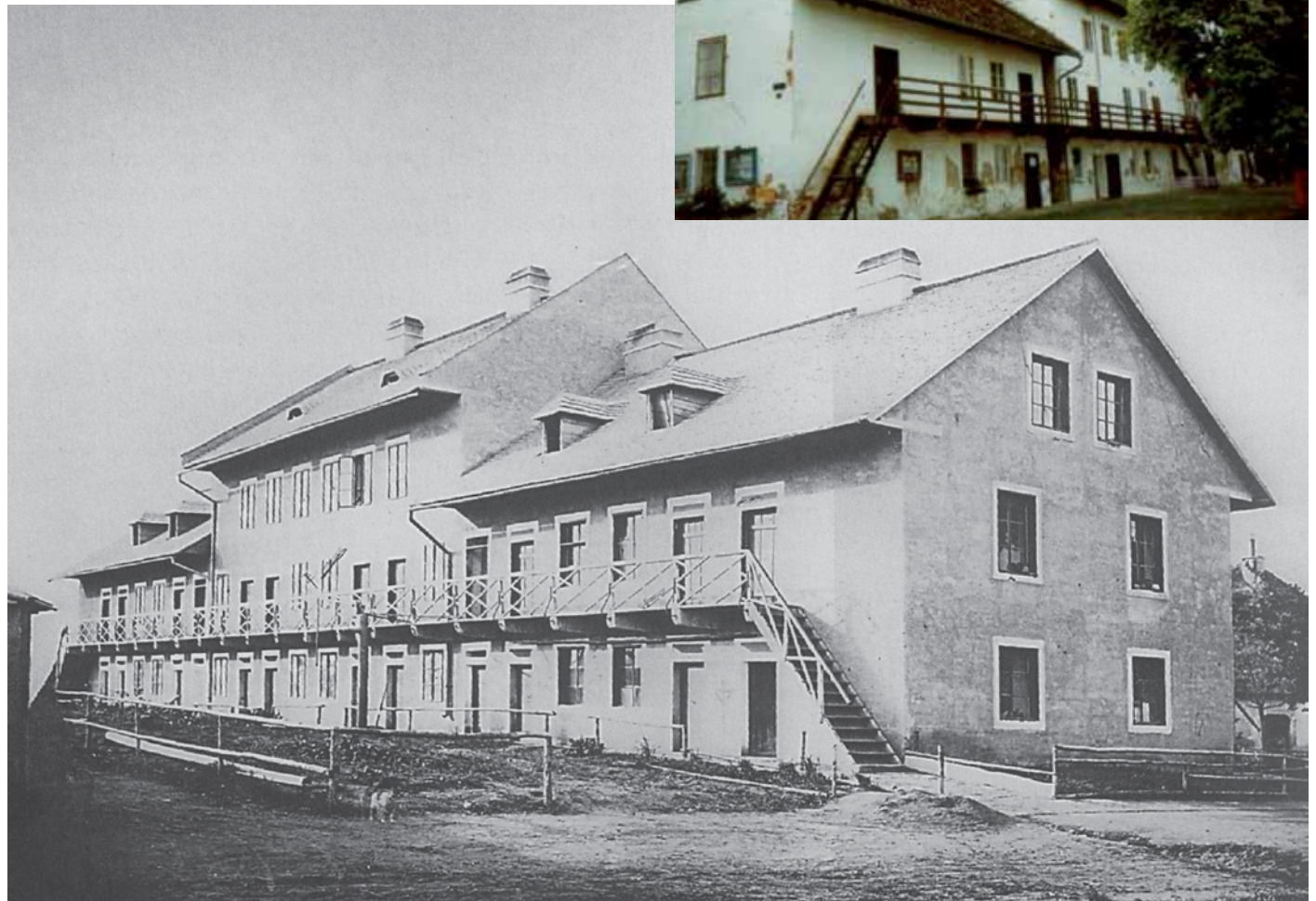
Plöcking

Ein weiterer Produktionszweig im Gebiet nördlich der Donau waren die Steinbrüche und der Abbau von Granit. Um die Arbeiter dem Unternehmen zu erhalten und Abwanderung zu vermeiden, wurden zuerst Häuser durch die Eigentümerfamilie angekauft. 1870 wurde die Errichtung des "Neugebäudes" in Plöcking geplant, in dem jeder Arbeiterfamilie eine eigene abgeschlossene Wohnung zur Verfügung stand. Nach der Fertigstellung 1872 hatte das Gebäude 48 Wohneinheiten sowie Schlafstellen in den ausgebauten Dachräumen für die ledigen Steinbrucharbeiter. Toiletten und Wasserentnahmestellen waren außerhalb des Hauses.

Plöcking 27, 30 und 31, erbaut 1870/72 von Planck von Planckenburg.

Abb. 24: Plöcking, Originalzustand vor Umbau. Kleines Bild: Neugebäude (Aufnahme ca. 1950).

Fig. 24: Plöcking, BW picture presents building before reconstruction. Small picture presents reconstructed building in 1950.

On the left hand side the residential houses were located whereas the trading buildings were situated on the right. The street lead out into the fields and acres.

Further accommodation in the form of tenement houses were founded in Linz and Gmunden.

Further family accomodation were founded in Linz and Gmunden.

Plöcking

Another production field located North of the Danube was the stone quarry and the mining of granite.

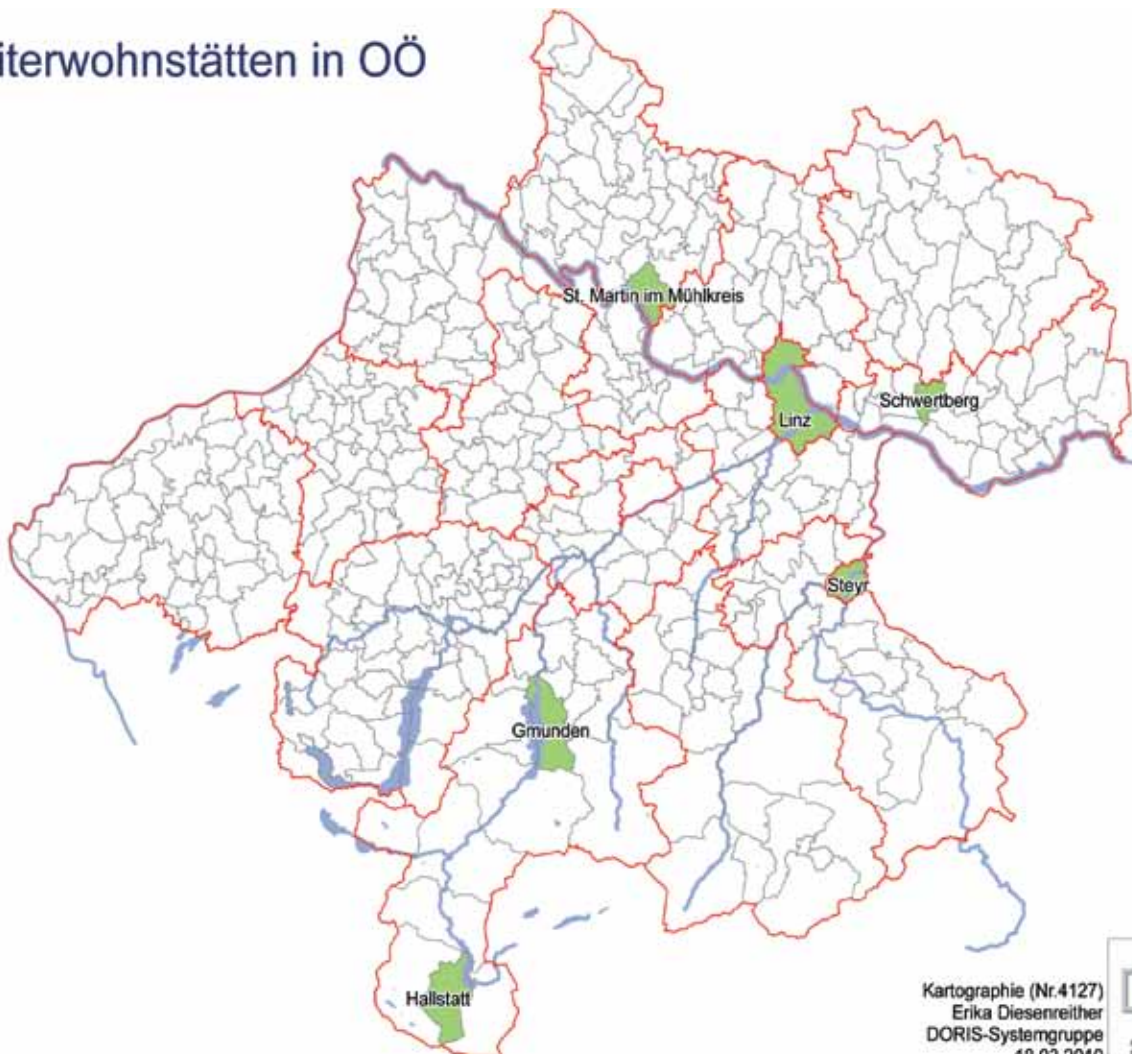
In order to ensure the workers settle and prevent them from moving, buildings were bought by the quarry owners.

In 1870 the erection of a "new building" was planned in Plöcking. The plan was to provide allocated flats for the working families. After the completion in 1872 the buildings consisted of 48 accommodation units as well as lodgings for the unwed quarry workers in converted attic space. Lavatory and water intake points could be found outside of the houses.

Die letzte Arbeitersiedlung in Oberösterreich wurde in den Fünfzigerjahren im Gemeindegebiet von Traun errichtet. Es handelt sich um eine Häuserzeile mit zehn nach außen gleichen Objekten mit jeweils vier Wohneinheiten. Diese sogenannte Hammerwegsiedlung wurde von der Stadt Traun für die Arbeiter in verschiedenen Betrieben errichtet und es war bezeichnend, dass es unter diesen Bewohnern ein einmaliges Zusammengehörigkeitsgefühl gegeben hat, das diese Menschen für ihr Leben geprägt hat. Die Siedlung besteht noch in Anteilen, die alten Häuser werden jedoch laufend abgerissen und durch Neubauten ersetzt.

Upper Austria's last workers' housing estate was built in the fifties of the 20th century in the municipal area of Traun. It is a row of houses with ten outwardly identical objects, each containing four accommodation units. Erected by the township of Traun for labourers of different fields of work this so called "Hammerwegsiedlung" enabled a unique sense of togetherness among its residents that moreover formed those people's lives. This housing estate partially still exists but the old houses are being demolished constantly and replaced by new buildings.

Arbeiterwohnstätten in OÖ

Delavska naselja v Sloveniji

Spodnji seznam predstavlja osnovni pregled izbora delavskih naselij na območju republike Slovenije. Izbor temelji na dveh pogojih: tipika območja in kvalitetne obnove. Izvorno so naselja nastala na pobudo nosilcev ekonomskega in prostorskega razvoja in jih lahko strnem v tri skupine: industrialci (premogovniki, železarstvo, bombaž), železnice in država. Najstarejše naselje ali bolje rečeno delavska kasarna je Stara Sava na Jesenicah (ob koncu 18. st), najmlajše delavsko naselje na območju Slovenije je delavsko naselje Šalara pri Koprju iz leta 1957. Naselje je zasnoval arhitekt Edo Mihevc.

Prvotne zasnove tovrstnih posameznih objektov ali naselij so temeljile na splošnih tipskih načrtih, ki so omogočali ponovitve in prilagajanje trenutnemu stanju in prostorskim pogojem na lokaciji (členitve na fasadi, barve, gradbeni materiali, etažnost objekta). Načrti in celovite avtorske arhitekturne ureditve se pojavijo v zgodnjem 20. st.

Skupna značilnost pri tematiki delavskih naselij je v zagotavljanju minimalnih pogojev preživetja delavca in delavske družine. To so skromno oblikovani objekti s skromno odmerjenimi prostori, načeloma ima bivalni prostor hkrati več funkcij (kuhinja, spalnica, otroška soba). Z ozirom na skromne zidane prostore imajo praviloma tovrstni objekti še pridane zunanje elemente in servisne objekte (poljska stranišča, zelenjavne vrtove, drvarnice, shrambe, golobnjake).

Trenutno stanje delavskih naselij je zanimivo, ob prehodu v tržno ekonomijo in prenosu javne lastnine v zasebne lastniške odnose, so se spremenili tudi odnosi do nepremične dediščine. Posamezni objekti so slabše vzdrževani. Močno razdrobljena lastniška struktura ne omogoča korenitih, celovitih obnov; nemalokrat so objekti slabo upravljeni. S posameznimi vzorčnimi prenovami so narejeni koraki naprej, obnove potrebujejo še večjo odmevnost v strokovnih in splošnih krogih. Stanovalci kolonije v Mariboru so med mojim raziskovanjem naselja odkrito in prisrčno pozdravili prenovu objekta na Preradovičevi ulici. Veseli bi bili dodatnih pojasnil ali strokovnih smernic, ki bi jih ob lastnih prenovah upoštevali (fasadni plašči, ostrešja, ograje). Podobni odzivi so bili tudi na drugih lokacijah. Vesel sem bil volje in upanja prebivalcev, da bodo za objekte poskrbeli kar se da dobro, če bo le njihova prihodnost bolj trdna.

Kot arhitekt lahko ocenjujem, da je bilo življenje v teh delavskih insulah vse prej kot preprosto. Poleg trdega dela na delovnem mestu, so bile doma družine z veliko otroci. Preživljanje "prostega" časa je bilo možno le izven stanovanj (gostilne, vrtovi, cesta), saj imajo stanovanja majhne kvadrature. Pri obnovah in prenovah takih prostorskih struktur je neizogibno vprašanje: kako ohraniti identiteto objekta in ponuditi stanovalcem zadosten bivanjski standard (osvetljenost, izolativnost stavbnega pohištva, ekonomičnost ogrevanja, ustrezne sanitarije, mirujoči promet, odprava arhitekturnih ovir, dvigala). S tega vidika nas čaka še veliko dela, ki bo temeljilo na jasnih načelih zasnove in razvoja teh naselij. Pri tem moramo sodelovati vsi: prebivalci, arhitekti, urbanisti, konservatorji, zgodovinarji, sociologi in druga strokovna javnost. Ena izmed možnosti so širše anketne arhitekturne delavnice kot strokovne podlage za nadaljnje delo.

Slovenia's historic workers' accommodation

The following list is a basic review of selected workers' accommodations on the territory of the Republic of Slovenia. The selection is founded on two conditions: area type and quality of renovation. The housing accommodations were originally created on initiatives from promoters of economic and spatial development who may be divided into three groups: industrialists (coal mining, iron and cotton industries), railways, and the state. The oldest housing estate or, more accurately, 'worker's barracks' is Stara Sava in Jesenice (end of 18th century), and the latest worker's housing estate in Slovenia is Šalara near Koper, built in 1957, designed by architect Edo Mihevc.

The original designs of individual structures or estates of this kind were based on general standard blueprints which enabled repetitions and adaptations to the current situation and the spatial conditions of the location (façade articulation, colours, building materials, number of storeys). Designs and comprehensive authorial architectural solutions appear in the early 20th century. The common feature of the issue of the workers' housing accommodation is assuring minimal living conditions for the workers and their families. These are modestly designed structures with rooms of modest dimensions. In principle, the residential space is multi-functional (kitchen, sleeping room, children's room). On account of their modest spaces, structures of this kind usually had outer structures and service structures added (outbuildings, vegetable gardens, woodsheds, pantries, dovecotes).

The current situation of the worker's housing accommodations is interesting. In the wake of the transition to a market economy and the transfer of property from public to private ownership, attitudes towards immovable heritage also changed. Some structures are poorly maintained. A highly fragmented ownership structure does not facilitate radical, comprehensive renovations; structures which are poorly managed are not unusual. Through the implementation of individual exemplary renovations, progress is being made, but these renovations need greater recognition among the expert and the general public. Residents of a housing estate in Maribor sincerely and cordially hailed the refurbishment of a structure in Preradovičeva Street during the course of my survey of their estate. They would be glad to have additional clarifications or expert guidelines which they could incorporate into their own renovation projects (building envelopes, roofings, rails).

Similar reactions were evident at other locations. I was pleased at the desire and hope of the residents to take as good care as possible of their structures if only their future were more certain. As an architect, I can estimate that life in these worker's insulae was anything but simple. Besides toiling at work, they had to cope with large families at home. 'Leisure' was available only outside dwellings (in bars, gardens, streets) as dwellings had small floor areas. In the course of renovating or refurbishing such structures a question inevitably arises: how can one maintain the structure's identity and provide the residents with sufficient residential standards (illumination, insulated windows and doors, energy efficient heating, appropriate sanitation, stationary traffic, removal of architectonic impediments, elevators) Concerning this question, there is a lot of work ahead which is to be founded on clear design and development principles related to this type of accommodation. Everybody needs to participate in this process: residents, architects, urbanists, conservation specialists, historians, sociologists and other expert public. One possibility is to hold broader architectural survey workshops to create an expert basis for further work.

Gorenjska
Jesenice, Stara Sava – Kasarna (EŠD 202),
Prešernova cesta 48

Investor Viktor Ruard in njegovi nasledniki
 konec 18. Stoletja (cca 1770-85)

Objekt je zgrajen po tipskem načrtu. Prvotni načrt je predvideval tri etaže in dvokapno streho – mansardo. Izveden je z dvema etažama in mansardo. Objekt je bil obnovljen leta 2005 in je namenjen Glasbeni šoli Jesenice. V objektu sta poleg učilnic predstavljeni dvoje tipičnih delavskih domovanj (1930 in 1940) v obliki muzejskih sob. Poleg obnovitve kasarne je bilo v tem obdobju obnovljeno celotno območje Stare Save.

Sl. 1: Ohranjen dimnik.
 Fig. 1: Restored chimney.

Gorenjska
Jesenice, Stara Sava
the Barracks workers house

Victor Ruard and his successors
 end of 18th century (cca 1770 -85)

The structure is built according to a standard blueprint. The original blueprint anticipated three storeys and a pitched roof with a garret. The realisation has two storeys and a garret. The structure was refurbished in 2005 and intended for use by the Music School of Jesenice. In addition to classrooms, the structure houses two typical workers' dwellings (1930 and 1940) as museum rooms. In addition to the refurbishment of the 'barracks', the entire area of Stara Sava was refurbished.

Sl. 2: Vzhodna fasada in park pred kasarno.
 Fig. 2: Eastern façade and garden in front of the barracks.

Sl. 3: Trg med cerkvijo in kasarno.
 Fig. 3: Square at the Barracks and church of Stara Sava.

Gorenjska
Tržič, Delavsko naselje Preska, Preska
Bombažna predilnica in tkalnica Tržič BPT Preska
investitor Edmund Glanzman
začetek 20. stoletja

Območje Preske tvori osem štiri stanovanjskih objektov oz. hiš nanizanih vzdolž osi ulice. Objekti imajo dve etaži in mansardo. Vhodi v objekte so na zatrepnih straneh, ena stanovanjska enota je v pritličju, druga stanovanjska enota je v mansardi. Strehe so močno členjene – s frčadami. Ob preučevanju morfološke enote sem ugotovil, da gre v bistvu za dva tlorisno enaka tipa, ki se razlikujeta pri oblikovanju frčad. Osrednji objekti imajo dvokapne, vstopni oz. izstopni objekti pa imajo enokapno frčado. Vsako stanovanje v objektu ima vrt proti glavni osrednji ulici. Bočno k osnovnim objektom sledijo servisni objekti (drvarnice, lope). Preska je dober primer goste zazidave z visokim deležem izrabe stavbnega zemljišča.

Poudariti moram, da imajo objekti strmejši naklon strehe, kot je značilno za območje Gorenjske. Naklon strešin je med 47° in 49°.

Gorenjska
Tržič, Workers' accommodation Preska
Cotton weaving mill Tržič
Edmund Glanzman
at the beginning of 20th century

Eight 4-unit houses constitute the area of Preska. The structures are two-storeyed, with a garret. The entrances to the houses are on the gable side; one dwelling unit is on the ground floor, the other is in the garret. The roofs are heavily articulated, with prominent dormers. While studying the morphological unit, I found out that there were two identical floor plans which differ in the design of the dormers. The central structures have pitched roof dormers, while the entrance and exit structures respectively, have lean-to roof dormers. Every dwelling in the structure has a garden on the side of the main street. Lateral to the residential structures there is a succession of service structures (woodsheds, sheds). Preska is a good example of dense development with a high floor space index. I have to stress that the structures feature a steeper roof inclination than usual in this area of Gorenjska/Upper Carniola. The pitch of the slopes vary between 47° and 49° degrees.

Sl. 4: Sprednja fasada objekta z značilnimi zelenjavnimi vrtovi.
Fig. 4: Front façade with vegetable gardens.

Sl. 5: Vhod v hišo.
Fig. 5: Entrance in the house.

Sl. 6: Pogled na ulico proti severu.
Fig. 6: Street view, north view.

Sl. 7: Poleg stanovanjskih objektov so značilni še manjši gospodarski objekti (drvarnice, golobjaki).
Fig. 7: Along dwellings are small objects as dovecots and woodsheds.

Gorenjska**Tržič****Dekliški dom, Blejska cesta****Bombažna predilnica in tkalnica Tržič**

investitor Edmund Glanzman

1923

Za samske delavke, ki so delale v bombažni predilnici, je lastnik Edmund Glanzmann poskrbel kot pravi gentelman. V bližini svoje vile preko potoka Mošenik je dal postaviti večji objekt namenjen samo njim. Objekt je stisnjen med potok na vzhodu in med strmo pobočje na zahodu. V nasprotju z naseljem Preska je tu poudarek na objektu in manj na okolici. Funkcionalno zemljišče ob objektu je skromno in ne nudi zunanjih aktivnosti (zelenjavni vrtovi, drvarnice). Objekt ima tri etaže in mansardo, streha je štirikapnica. Fasada ni izrazito oblikovana, izstopajo poudarjeni loki oz. preklade nad okni v srednji etaži. Vstop v objekt je na južni strani, ki je bolj plastično oblikovana.

Sl. 8: Zahodna fasada dekliškega doma, prepoznana je horizontalna členjenost z okenskimi odprtini.

Fig. 8: West façade of Maiden's accommodation, surface is clearly horizontally divided with different openings.

Sl. 10: Vzhodna fasada dekliškega doma.

Fig. 10: East façade of Maiden's accommodation.

Gorenjska**Tržič****Maiden's accommodation, Blejska cesta****Cotton weaving mill Tržič**

Edmund Glanzman

1923

Edmund Glanzman, the owner of the cotton mill, provided for his unmarried women workers like a true gentleman. Not far from his villa, across Mošenik stream, he erected a large structure intended only for them. The structure is squeezed between the stream to the east and a steep slope to the west. Unlike the Preska housing estate, here more emphasis is placed on the structure and less on the surroundings. The land appertaining to the structure is limited and does not provide for outdoor activities (vegetable gardens or woodsheds). The structure is three-storeyed, with a garret and hip roof. The façade does not feature any particular articulation; only the arched windows in the middle storey stand out. The entrance to the house is on the southern side, which is more articulated.

Sl. 9: Zastekljen vogal nadstropja.

Fig. 9: Glazed corner in the 2nd floor.

Sl. 11: Lok nad vhodnimi vrati.

Fig. 11: An arch above the entrance door.

Ljubljana Hranilniška kolonija (EŠD 13692), Hranilniška ulica

Kranjska hranilnica
1887-1889

Kolonija je nastala po grafičnih predlogah Wilhelma Trea. Prvotno ulično pozidavo z drevoredom je tvorilo 9 objektov pravokotnega tlorisa, danes jih je 7. Objekti so dvoetažni z mansardo pod dvokapno streho. Prvotno naj bi streha imela čope. Poleg teh objektov je na zahodni strani ulice večji objekt, pravokotnega tlorisa s štirimi etažami in mansardo. Tudi ta objekt odstopa od načrta. Streha na tem objektu je štirikapnica. Objekti imajo zasebna dvorišča za objekti (na vzhodni in zahodni strani). Fasade so oblikovane preprosto in niso močno razgibane. Posebnost osnovnih objektov je ločni opečnati portal vstopnih vrat v objekte in ločne opečnate preklade nad okni v pritlični etaži.

Sl. 12: Večstanovanjski objekt na južnem delu ulice.
Fig. 12: Multistorey object at the southern part of the street.

Sl. 14: Ulični pogled na osnovni objekt.
Fig. 14: Basic object, street view.

Ljubljana Colony of Kranjska hranilnica - savings bank

Kranjska hranilnica
1887-1889

The workers' housing was constructed following the graphic templates of Wilhelm Treu. The original street development comprised nine structures in a rectangular layout; there are now seven. The structures are two-storeyed, with a garret under a pitched roof. Originally, hip roofs were planned. In addition to these structures, there is a large structure on the west side of the street with a rectangular layout, four storeys and a garret. This structure, too, is different from the original design. The house has a hip roof. The houses have private backyards (on the eastern and western side). Façades are simple and not strongly articulated. A notable feature of the houses are the arcaded brick entrance portals and brick arches above the ground-floor windows.

Sl. 13: Pogled na hiše z notranjih dvorišč.
Fig. 13: View from inner courtyard.

Sl. 15: Severni del ulice.
Fig. 15: Northern end of the street.

Štajerska
Trbovlje
Kolonija Njiva (EŠD 774), Cesta 1. junija,
Trg svobode 22 - 26
 1896-1899

Rudarske hiše v Trbovljah so izreden primer delavske večstanovanjske arhitekturne rešitve. Pravokotni tlorisi treh etaž imajo dvokapno streho, severni del tlorisa tvori stopnišče in sanitarni vozeli. Tako stopnišče in sanitarni del sta na notranjem dvorišču izmaknjena iz ravnine fasade osnovnega objekta. Fasada notranjega dvorišča ima dva lesena balkona vpeta med sanitarni del in zatrečno fasado.

Kot zanimivost še omenim, da je bila rudarska hiša iz Trbovelj predstavljena na poštni znamki Slovenije (datum izdaje: 03.07.2004, risba: Zagorka Simić, oblikovanje: Julija Zornik).

Sl. 16: Skromno členjeni in oblikovani objekti.
 Fig. 16: Modestly composed buildings with plain surfaces of façades.

Sl. 17: Ulica z delavskimi bloki.
 Fig. 17: Street view of the colony.

Štajerska
Trbovlje
Colony Njiva (EŠD 774), Cesta 1. junija,
Trg svobode 22 - 26
 1896-1899

The miners' houses at Trbovlje are an extraordinary example of an architectural solution for multi-unit workers' housing. The rectangular ground plans of the three storeys are surmounted by a pitched roof. In the northern section of the layout, the staircase and sanitary node are accommodated. The staircase and the sanitary node area project from the façade plane on the backyard side of the house. The elevation on the backyard side of the house features two wooden balconies accommodated between the sanitary service block and the gable façade. Let me mention as a curiosity that one of these houses was featured on a Slovene postage stamp (published on July 3, 2004, drawing by Zagorka Simić, design by Julija Zornik).

Sl. 18: Pogled z notranjega dvorišča, izrazita je plastičnost stavnih mas in leseni balkoni.
 Fig. 18: Inner courtyard view where building masses are more vividly shaped combined with wooden balconies.

Primorska
Idrija
prhaus Brusovše (EŠD 13812), Rudarska ulica
1-19

Idrijski rudnik
I. etapa 1872, II. etapa 1898

Idrijski rudnik je v dobrih 90 letih v 19. stoletju povečal delovno silo za 250% in s tem se je povečalo tudi število prebivalcev v mestu. V tem obdobju so značilne tipske pozidave delavskih stanovanj po vsem mestu. Brusovše predstavljajo celovito tipično oblikovano pozidavo ulice v 19. st. Ulico tvorijo vzdolžni dvoetažni objekti z dvokapnimi strehami na vzhodni strani in samostojne hiše dvostanovanjske hiše na zahodni strani ulice. Hiše so postavljene pravokotno na os ulice. Objekti so skromno oblikovani brez izrazitih členitev fasadnega ovoja. Dvokapne strešine imajo naklon 38°.

Sl. 19: Pogled na sosesco.
Fig. 19: View from church hill towards Brusovše.

Sl. 20: Rudarska ulica.
Fig. 20: Rudarska street.

Primorska
Idrija
Berghaus Brusovše (EŠD 13812), Rudarska ulica
1-19

Idria's mine
Street was built in two phases: 1872 and 1898.

The Idrija Mine increased its workforce in the 19th century by 250% over 90-odd years, which also resulted in an increase in the town's population. This period is characterised by typical workers' housing developments throughout the town. Brusovše is a comprehensive and typically designed street development in the 19th century. To the east, the street is formed by longitudinally placed two-storey structures with pitched roofs, and to the west by two-unit detached houses. The houses are placed perpendicularly to the street axis. The structures are modestly designed, with no pronounced articulations of façade cladding. Roofs are pitched at 38°.

Sl. 21: Obnovljen objekt na rudarski ulici, 2009.
Fig. 21: Reconstructed house at Brusovše in 2009.

Primorska**Idrija****prhaus (EŠD 13815), Freyerjeva ulica 7, 9, 11, 13**

Idrijski rudnik

Zadnja četrtina 19. stoletja.

Niz dvoetažnih vrstnih hiš z mansardami pod dvokapno streho. Strehe so v naklonu 38°. Tloris objektov je pravokoten. Fasade so preproste. Na osnovi členitve fasadnega ovoja je možna opredelitev notranjih prostorov: vhod na vzdolžni stranici v kotu objekta, nad vhodom so sanitarni prostori, nato sledijo bivalni prostori.

Sl. 22: Niz objektov na Freyerjevi ulici.

Fig. 22: A row of buildings at Freyer's street.

Sl. 23: Detajl.

Fig. 23: Detail.

Primorska**Idrija****Berghaus Freyer, Freyerjeva ulica 7, 9, 11, 13**

Idria's mine

Last quarter of 19th century.

A row of two-storey terrace houses with garrets under pitched roofs. The roofs are inclined at 38°. The structures have rectangular ground plans. Elevations are simple. Their articulation defines the interior spaces: the entrance on the corner of the longitudinal side of the house; above it, sanitation facilities and other residential spaces.

Sl. 24: Pogled na notranje dvorišče.

Fig. 24: Inner courtyard view with entrances.

**Štajerska
Maribor
Železničarska kolonija (EŠD 448), Kurilniška,
Koresova, Preradovičeva, Komenskega ulica**
Južne železnice
1863-1873

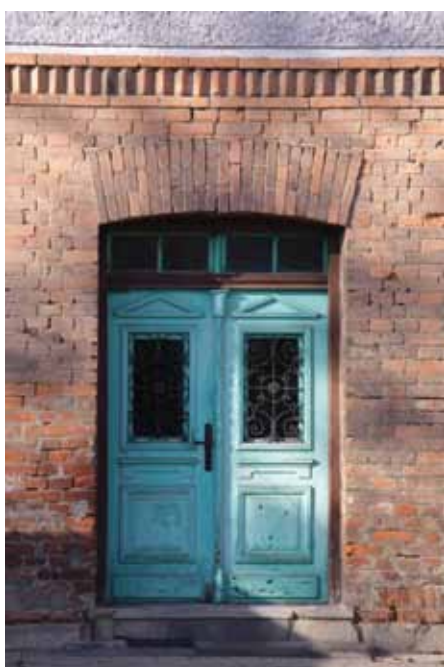
Na večjem območju južno ob železnici sta nastali dve železničarski koloniji. Prva je nastala 1863 s postavitvijo 12 štiri stanovanjskih hiš. Hiše so pravokotnega tlorisa. Hiše so bila preprosta dvoetažna objekta s dvokapno streho v naklonu 38° ali manj. Po petih letih so na bližnjem območju dogradili še 28 objektov. Ti objekti so večji, sicer tudi dvoetažni, vendar zaradi širših tlorisnih gabaritov omogočajo izkoristek mansarde. Fasade teh objektov so smiselno oblikovane in členjene: opečna vez med pritličjem in nadstropjem objekt deli na dva dela. Pritlični del objekta ima fasado iz vidnih opečnih zidakov, zgornji del je ometan. Poleg kvalitetne zasnove tlorisov in pojavnosti objektov so načrtovalci namenili veliko pozornosti okolici. Objekti imajo zelenjavne vrtove in drvarnice. Kot napredek štejem tudi kleti v objektih. Objekti so postavljeni na jasno ortogonalno ulično mrežo. Kolonija dobro funkcionira še danes.

**Štajerska
Maribor
Railway colony**
South railway company * Südbanhof
1863-1873

In a large area along the railway line, to the south of it, two railway housing colonies were created. The first came into being in 1863, when twelve four-unit houses were constructed.

They have rectangular ground plans. The houses are extremely simple two-storeyed structures, with pitched roofs inclined at 38° or less.

Five years later, in the nearby area, twenty-eight structures were added. These are larger, and also two-storeyed, but their larger ground plan enables the use of garrets. The elevations of these structures are meaningfully shaped and articulated: bricks divide the structure into two parts. The ground floor.

Sl. 25: Oblikovno in funkcionalno kvalitetno oblikovana kolonija s prepoznavnimi elementi in jasno ulično mrežo.

Fig. 25: Spatial and functional designed settlement with clear street grid with building types using basic architectural elements.

Imenski seznam delavskih naselij in kolonij na območju republike Slovenije (niso predstavljena v tem poročilu)**List of additional workers housing in Slovenia** (not presented in this report)

1. Celje – kolonija Westen
2. Idrija - Rudarski bloki na Gradnikovi in Tomšičevi ulici
3. Idrija - Rudarski bloki na Partizanski ulici
4. Idrija - Rudarski bloki v Rudarski ulici
5. Izola - Delavsko naselje
6. Jančarjev potok, Breg - Rudarski zaselek
7. Kidričevo
8. Kočevje - Rudarska kolonija
9. Koper - Delavsko naselje Šalara
10. Kropa
11. Ljubljana - Carinarniška kolonija
12. Ljubljana - Stanovanjska kolonija ob Gerbičevi
13. Ljubljana - Delavsko naselje Zelena jama
14. Ljubljana – Galjevica
15. Ljubljana – Fondovi bloki
16. Maribor - Delavska kolonija
17. Podpeca - Rudarski zaselek Šmele
18. Trbovlje - Kolonija 1.maja
19. Trbovlje - Kolonija Kurja vas
20. Trbovlje - Kolonija Neža 1
21. Trbovlje - Kolonija ob Vodenski cesti
22. Trbovlje - Kolonija Ribnik
23. Trbovlje - Občinska kolonija
24. Trbovlje - Šuštarjeva kolonija
25. Trbovlje - Švabska kolonija
26. Trbovlje - Rudarski dom
27. Zagorje ob Savi - Okrogarjeva kolonija

DI **Georg Kanhäuser**

Mag. **Eva Pichler**

Arbeiterwohnhaus, Köflach, Dillacherstraße 1

Eisen, Kohle und Glas verhalfen der Stadt Köflach in der westlichen Steiermark im 19. Jahrhundert zu ihrem raschen industriellen Aufstieg und hinterließen ihre Spuren im Stadtbild. Neben neuen Industrieanlagen entstanden erste Wohnhäuser für die angeworbenen Arbeitskräfte, wobei das mehrgeschossige Laubenganghaus zum Standardwohnhaustypus der weststeirischen Kohlereviere avancierte.

Ein interessantes Beispiel dieser Hausform findet sich in der Dillacherstraße 1, erbaut durch Mayr Freiherr von Melnhof: Der zweigeschossige, lang gezogene Baukörper mit je elf Wohneinheiten (30 m²) pro Geschoss und einem ausgebauten Dachgeschoss stammt aus dem Jahr 1870. 30 Arbeiterfamilien fanden in Zimmer-Küche- bzw. Einzimmerwohnungen ihre Unterkunft und teilten sich zwei Klosetts pro Geschoss an den Enden der Lauben und eine Holzlage auf der gegenüberliegenden Straßenseite.

Bei der Erschließungsform handelt es sich nicht wie üblich um ein inneres Stiegenhaus, die Treppen laufen mittig im Freien am Laubengang entlang bis ins Dachgeschoss, um unter einem zentralen Quergiebel zusammenzutreffen. Die Laubengänge wurden mit ihrer südlichen Ausrichtung als erweiterter, sonniger Wohnraum gern genutzt – durch das weit nach vorne gezogene, einfache Satteldach waren sie auch bei Witterung geschützt. Die weithin sichtbare, elfachsige Vorderfront präsentiert sich dagegen schmucklos, mit einfachen Fensterbalken und Dachgauben. Nicht zuletzt durch die Verwendung von Holz bei Lauben und Treppen, sowie durch deren Art und Lage, hat dieses Arbeiterwohnhaus einen sehr ländlichen Charakter.

Workers' house, Dillacherstrasse 1, Köflach

Iron, coal and glass helped to propel the town of Köflach in western Styria to rapid industrial ascendancy in the 19th century, leaving their tracks in the townscape. In addition to new industrial facilities there arose the first housing for the recruited labour force, with the multi-storey access-balcony building design progressing to become the standard residential layout in the western Styrian coal-mining area.

An interesting example of this form of house is to be found at Dillacherstrasse 1, built for Mayr Freiherr von Melnhof. The two-storey, elongated building, with eleven accommodation units (30 m²) per floor and fitted-out loft, was constructed in 1870. Some 30 working families were accommodated in kitchen-dining or single room apartments, sharing two toilets per floor at the ends of the balconies and a wood store on the opposite side of the street.

Access is not by means of a conventional interior staircase; the stairs are outdoors, running centrally in line with the access balcony right up to loft floor level so as to meet under a central side gable. Given their orientation to the south, the access balconies found favour as extended, sunny living space, being also well protected from inclement weather by the substantial overhang of the simple saddle roof. In comparison the eleven bay frontage, visible from afar, is bare, with simple window sills and roof dormers. This workers' house has a very rural character, not least as a result of the use of wood in the balconies and stairs, along with their type and positioning.

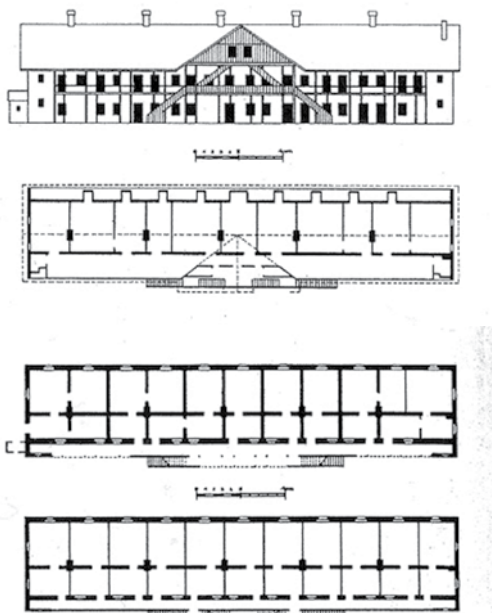

Abb. 1: Pläne und Ansichten des Arbeiterhauses in der Dillacherstraße, Köflach.

Fig. 1: Plans and views of the workers house in Dillacherstraße, Köflach.

Die "Brunner Kolonie" in Pölfing Brunn

Bereits Ende des 18. Jahrhunderts wird im sog. "Wieser Revier" Glanzkohle abgebaut; zu einem erhöhten Wohnungsbedarf durch Ansiedlung ortsfremder Arbeiter führt aber erst die Bahnverbindung nach Graz und der damit verbundene Ausbau der Gruben in Schönegg. 1871-73 ließ Bergdirektor Wenzel Radimsky zwischen den Dörfern Pölfing und Brunn nahe der Schachtanlagen auf einer Fläche von 27,6 ha eine völlig neue Siedlung errichten – 128 eingeschossige Häuser mit kleinen Gärten nach englischem Vorbild, die in Längsrichtung in 20 Fünfer- und 4 Siebener- Reihen und in Querrichtung in drei Parallelen gruppiert sind. Wohnwege trennen die Häuser von der jeweils 17 m langen zwischen liegenden Gartenfläche und ermöglichen eine flexible Verteilung der Gartenparzellen. Auch ein und derselbe

The "Brunner Kolonie" in Pölfing Brunn

Anthracite was already being mined in the so-called "Wieser Revier" area by the end of the 18th century, but an elevated demand for accommodation for non-local workers re-settling to the area only arose as a result of the completion of the railway connection to Graz and associated enlargement of the mine workings in Schönegg. Over the period 1871-73, the director of mineworks Wenzel Radimsky had a completely new settlement built between the villages of Pölfing and Brunn, close to the pits and covering an area of 27.6 hectares. There were 128 single storey houses with small gardens in the English style, arranged longitudinally in rows of 20 or 4 and transversely on three parallel axes. Residential paths separate the houses from the 17 m long garden areas in between, enabling flexible distribution of the

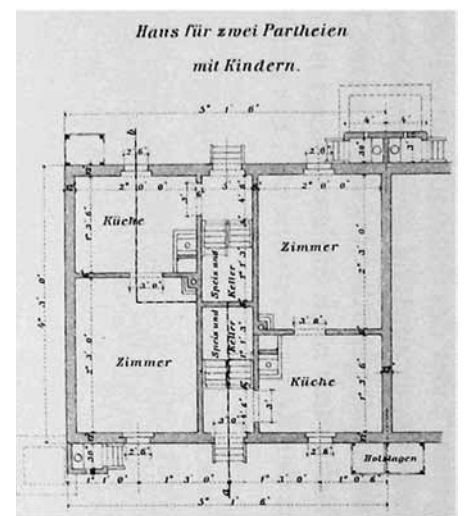
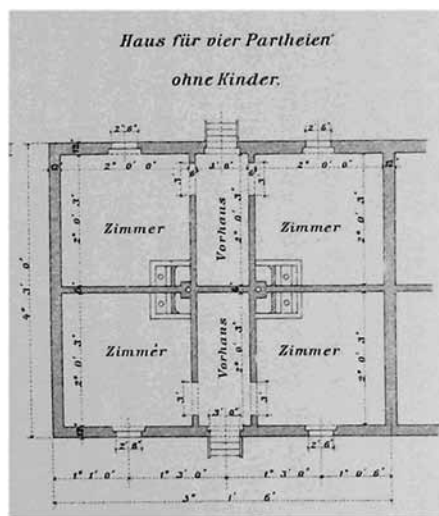
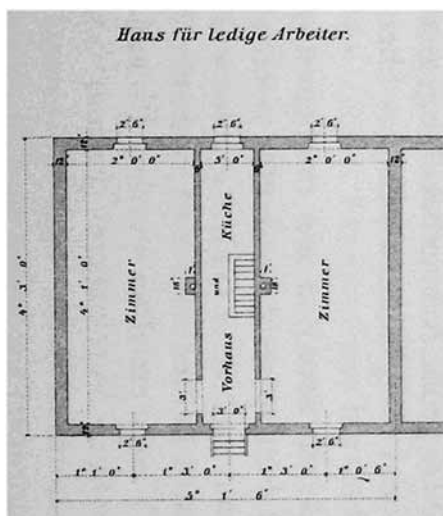
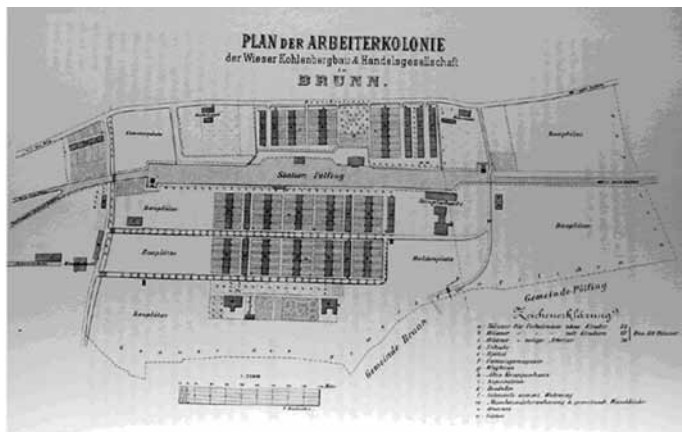

Abb. 2: Pläne und Ansichten der „Brunner Kolonie“ in Pölfing Brunn. Die Grundrisspläne zeigen verschiedene Varianten.

Fig. 2: Plans and views of the „Brunner Kolonie“ in Pölfing Brunn. The ground-plans show different variants.

Haustypus mit je 71,5 m² Grundfläche konnte in verschiedenen Varianten genutzt und auf die Bewohner abgestimmt werden: So unterteilte der durchlaufende Mittelflur jedes Haus in zwei große Räume, die ledigen Arbeitern als Schlafraum zugeteilt wurden oder zwei getrennte Einzimmerwohnungen ergaben. Für Familien kombinierte man aus zwei Zimmern eine Zimmer-Küche-Wohnung. Auch der Mittelflur konnte aufgeteilt werden, sodass jede Partei, bzw. je zwei Parteien auf einer separaten Hausseite über einen eigenen Eingang verfügten. Vier Häuser der Siedlung hatten einen gemeinschaftlichen Zweck: Schule, Bibliothek, Notspital und Magazin. Die Wohnverhältnisse in der "Brunner Kolonie" waren für jene Zeit außerordentlich gut – auch, weil ein eigenes Fassungs- und Konservierungsmagazin billige Lebensmittel gewährleistete. Der Verkauf der Häuser 1957 löste schließlich eine intensive Modernisierungswelle aus, die das einheitliche Bild der Kolonie stark veränderte. Sanitäreinrichtungen wurden ein-, Dachböden ausgebaut, teilweise wurde sogar aufgestockt und angebaut. Auch Musterbeispiele für ins Siedlungsbild passende Erweiterungen, entworfen in den 80er Jahren von Studenten der TU Graz (Institut für Städtebau, Umweltgestaltung und Denkmalpflege) vermochten die frühere Homogenität der Kolonie nicht mehr zu retten.

Pulverfabrikskolonie, Trofaiach

Während des Ersten Weltkrieges errichteten 5.000 Kriegsgefangene im kleinen obersteirischen Ort Trofaiach innerhalb kürzester Zeit eine kriegswichtige Pulverfabrik als Ersatz für eine evakuierte Fabrik in Kamnik bei Laibach. 1920-22 entstand zur Wohnversorgung der Arbeiter die sog. Pulverfabrikskolonie, Architekt war vermutlich Walther Schwarz. Die bemerkenswerte Anlage wird von sechs geschwungenen Baublöcken gebildet, die sich einem mandelförmigen Grundstück annähern und dabei einen angerartigen Freiraum bilden – so wird

garden plots. A single house type, having 71.5 m² floor space, offered a number of usage variants and could be tailored to residents. The middle floor of each house was subdivided into two large rooms, which could be assigned to single workers as bedrooms or employed as two separate single room apartments. For families, the two rooms were combined to yield a kitchen-dining apartment. The middle floor could also be partitioned in such a way that each party or pair thereof enjoyed access via their own entrance on separate sides of the building. Four houses in the settlement were for communal purposes: school, library, emergency clinic and storeroom. Living conditions in the "Brunner Kolonie" were exceptionally good for the time – in part as a result of the low-price supply storeroom with its guarantee of cheap groceries.

The sale of the houses in 1957 ultimately triggered an intense wave of modernisation, which radically altered the formerly consistent appearance of the colony. Bathrooms were installed, lofts converted, in some cases even extra floors or extensions arose. Even the provision of exemplars for extensions that would fit into the appearance of the colony, designed in the 80s by students at Graz University of Technology (Institute of Urbanism, Environmental Planning and Conservation of Monuments), was unable to save the former homogeneity of the colony.

Pulverfabrikskolonie, Trofaiach

During the First World War, in a very short time 5000 prisoners of war built a gunpowder factory in the small upper Styrian town of Trofaiach, a facility critical to the war effort and replacing an evacuated factory in Kamnik bei Ljubljana.

During the period 1920-22 worker accommodation was built in the form of the so-called "Pulverfabrikskolonie" [gunpowder factory colony]. The architect is assumed to have been Walther Schwarz. The remarkable settlement is composed of six curved blocks lying on what approximates to an almond-shaped site,

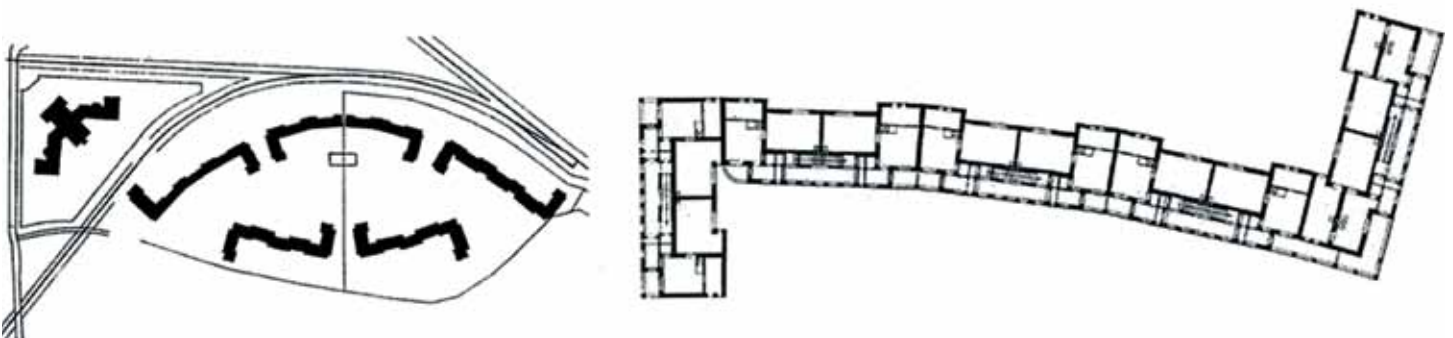

Abb. 3: Pläne und Ansichten der „Pulverfabrikskolonie“ in Trofaiach.
Fig. 3: Plans and views of the „Pulverfabrikskolonie“ in Trofaiach.

die Charakteristik des Ortes unterstrichen. Dieser rhythmisch geschwungene Hofbereich erfährt eine gemeinschaftliche Nutzung, während sich die privaten Gärten der Hausbewohner hinter den Gebäuden erstrecken. Vom Hof aus erschließen sich auch die unterschiedlich ausgerichteten Wohnungen in den Zwei- und Dreispännern: Wohnküchen mit Zimmer mit 40 oder 50 m² und ein größerer Wohnküche-Zimmer-Kabinett-Typus, alle mit einer Loggia ausgestattet. In einer freien und leichten Art und Weise vereint die Pulverfabrikskolonie verschiedenste Stilformen des Heimatschutz – so dehnt die prägnante Rundpfeilerstellung des Kopfbaus die Loggia auf zwei Geschosse aus und vermittelt damit den Eindruck einer offenen, einladenden Architektur.

Eine der erstaunlichsten Hervorbringungen des Wohnbaus der unmittelbaren Nachkriegszeit verzichtet damit auf starre Muster und zeigt eine weit elegantere Ausformung des Spännertyps. Bleibt zu hoffen, dass eine Sanierung diese Qualitäten unterstützt und hervorhebt.

Siedlung Nord, ehem. Gefolgschaftssiedlung, Trofaiach

Trofaiach erlangte für den Arbeiterwohnbau besonders aufgrund seiner Nähe zu den Donawitzer Hüttenwerken Bedeutung. Relativ spät passierte der nicht nur quantitativ größte Einschnitt in der Siedlungsgeschichte des Ortes, als 1938-43 die "Reichswerke

bounding a meadow-like open space – this is the principal characteristic of the location. This rhythmically curved courtyard area is used communally, whilst the residents' private gardens extend out from the rear of the buildings. There is access from the courtyard to variously configured apartments in double and triple combinations: kitchen-dining with a room covering 40 or 50 m² and a larger type combining kitchen-dining, additional room and closet, all featuring a balcony. With a light touch, the Pulverfabrikskolonie unifies diverse styles drawn from cultural heritage. Thus the concise layout of cylindrical columns in the frontage extends the balcony over two floors, thereby conveying the impression of open, inviting architecture.

So it is that one of the most astonishing products of immediately post-war residential construction foregoes stricture of form and presents a far more elegant design of low apartment block. One can only hope that any renovation will conserve and indeed emphasise these qualities.

Northern settlement, former Gefolgschaftssiedlung, Trofaiach

Trofaiach gained importance in terms of workers' accommodation particularly as a result of its proximity to the Donawitz smelting works. At a relatively late stage came a development which, in the history of settlement of the town, was significant not only in terms

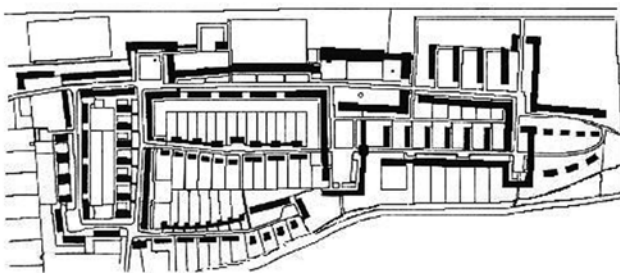

Abb. 4: Plan und Ansichten der Siedlung Nord in Trofaiach.

Fig. 4: Plan and views of the Northern Settlement in Trofaiach.

Hermann Göring" die sog. "Gefolgschaftssiedlung" errichteten. Im optischen Gegensatz zum alten, relativ unregelmäßig besiedelten Markt entstand eine geometrische Siedlungsstruktur – 58 Einfamilienhäuser mit kleinem Stall und 102 zweispännig organisierte Mehrfamilienwohnhäuser ergaben 603 neue Wohnungen mit Größen von 28,9 m² bis 63,3 m². Wohnküchen und ein eigenes Schlafzimmer für die Kinder, sowie Bad und WC im Wohnungsverband versprachen den Unterschichten einen bis dahin nie gekannten "Luxus". Die architektonische Formulierung der Trofaiacher Siedlung, die sich auf den konservativen Heimatschutz ebenso beruft, wie auf Ideen der Siedler- und Gartenstadtbewegung, überzeugt mit Motiven wie Fensterläden, Tordurchfahrten, behauenen Steinportalen, Erkern, Lisenen- und Pilastergliederungen, sowie steilen Walm- und Schopfwalmdächern in einer von Gärten und Grünflächen unterbrochenen Anlage.

Der Wohnbau im dritten Reich darf aber keinesfalls auf ästhetische und hygienische Gesichtspunkte reduziert werden, denn er war immer integriert in das totalitäre Herrschaftssystem und Ausdruck ideologischer Absichten. Als Architekt vieler NS-Siedlungen forcierte Herbert Rimpl auch hier das billige, standardisierte Reihenhaus, das mit seinem Freiraumangebot ideale Bedingungen für die Verwirklichung des "Blut- und Boden-Ideals" bot.

Aufgrund des bereits recht hohen Wohnstandards zur Bauzeit ist eine Anpassung an heutige Erfordernisse leicht möglich, wobei noch immer der eigene Garten die eigentliche Enge der Wohnungen kompensiert. Um die äußere Geschlossenheit dieser Siedlung zu erhalten wurde das gesamte Gebiet zur Ortsbild-Schutzzone erklärt.

of its scale, namely construction of the "Reichswerke Hermann Göring" or so-called "Gefolgschaftssiedlung" [alliance settlement] during 1938-43. In stark visual contrast with the historic and relatively irregularly constructed market area came a geometrical settlement layout – 58 family houses with small barns and 102 twin-block buildings for several families yielded 603 new homes with areas ranging from 28.9 m² to 63.3 m². Kitchen-dining space and a separate bedroom for the children, along with indoor bathroom and toilet, offered the disadvantaged "luxury" they had never experienced before. The architectural design of the Trofaiach settlement, drawing on ideas of cultural heritage conservation and the garden city movement, has a convincing air featuring shutters, archways, carved stone portals, bays, pilaster decorations accompanied by steep hipped and half-hipped roofs on a plot interspersed with gardens and greenery.

Under no circumstances should residential construction at the time of the Third Reich be reduced to assessment from an aesthetic or hygienic point of view, given that it was always integrated into the totalitarian regime and expression of ideological views of the time. As the architect of many Nazi settlements, here too Herbert Rimpl insisted on cheap, standardised terraced housing which, with its provision of open space, offered ideal conditions for realisation of the "Blut- und Boden-Ideal" [embracing rural nationalism].

Given the high standards of accommodation already prevalent at the time, it is easy to modify the buildings to suit today's requirements, with the availability of a private garden still compensating for the relative lack of living space within. In order to preserve the external integrity of this settlement, the entire area has been declared an urban preservation zone.

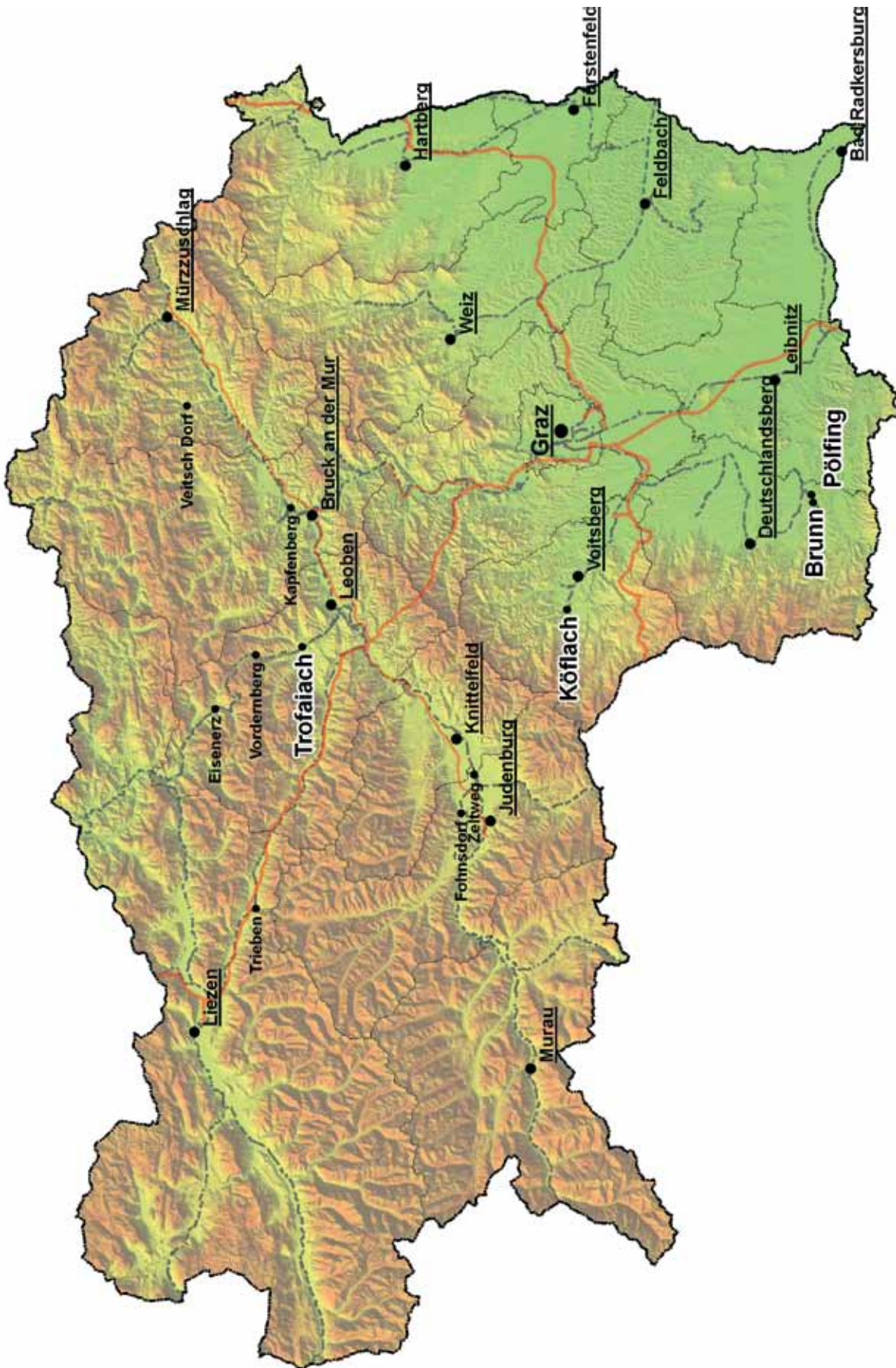
Bildnachweise:

Fotos: Mag. Eva Pichler

Karte: GIS Steiermark

Pläne:

- Köflach, Dillacherstraße 1, Pläne aus: Achleitner, Österreichische Architektur, Bd. 2, S. 240.
- Pöfing Brunn, Pläne aus: Wenzel Radimsky, Das Wieser Bergrevier. (Mit 5 Tafeln) Sonderabdruck aus der Zeitschrift des berg- und hüttenmännischen Vereines für Kärnten. Klagenfurt 1875, S.116 und 117.
- Pulverfabrikssiedlung Trofaiach, Pläne aus: Achleitner, Österreichische Architektur, Bd. 2, S.314.
- Gefolgschaftssiedlung Trofaiach, Lageplan aus: Achleitner, Österreichische Architektur, Bd. 2, S.314.

Karte 1: Karte der Steiermark mit Arbeitersiedlungs-Städten.
Map 1: Map of Styria with workers settlement towns.

Dr. **Johann Schwertner**
INSTITUT FÜR KÄRNTNER VOLKSKUNDE
Domplatz 3, 9063 Maria Saal, Österreich
schwertner.flm@aon.at

Mag. **Isabel Pirker**
Mag. **Ilse Grascher**

DI **Georg Kanhäuser**
AMT DER STEIERMÄRKISCHEN LANDESREGIERUNG
ABTEILUNG 16 – LANDES- UND GEMEINDEENTWICKLUNG
8010 Graz, Stempfergasse 7, Österreich
georg.kanhaeuser@stmk.gv.at

Mag. **Eva Pichler**

Arch. **Paolo Tomasella** Ph. D.
DIREZIONE CENTRALE CULTURA, SPORT, RELAZIONI
INTERNAZIONALI E COMUNITARIE – CENTRO REGIONALE
DI CATALOGAZIONE E RESTAURO DEI BENI CULTURALI
Villa Manin di Passariano - Esedra di ponente, 33033 Passariano di
Codroipo (Ud), Italia
paolo.tomasella@regione.fvg.it

Arch. **Walter Bigatton**

Željko Trstenjak, dipl. ing. arh.
KONZERVATORSKI ODJEL U VARAŽDINU
Gundulićeva 2, 42000 Varaždin, Hrvatska
zeljko.trstenjak@min-kulture.hr

Mr.sc. **Biserka Dumbović-Bilušić**
Arch. **Azra Suljić**

Hofrat Dr. **Paulus Wall**
AMT DER OÖ. LANDESREGIERUNG, DIREKTION
KULTUR, INSTITUT FÜR KUNST UND VOLKSKULTUR,
DENKMALPFLEGE
Promenade 37, 4021 Linz, Österreich
paulus.wall@ooe.gv.at

Prof. Arch. **Winkler Gábor** DSc.
SZÉCHENYI ISTVÁN UNIVERSITY
FACULTY OF ARCHITECTURE
Address 9026 Győr Egyetem tér 1, Hungary
winklerg@kabelnet.hu

Arch. **István Decsi**

Doc. Dr. **Domen Zupančič**
UNIVERZA V LJUBLJANI, FAKULTETA ZA ARHITEKTURO
Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
domen.zupancic@fa.uni-lj.si

bm:uk

BUNDESMINISTERIUM FÜR UNTERRICHT, KUNST UND KULTUR
AUSTRIAN FEDERAL MINISTRY FOR EDUCATION, ARTS AND CULTURE

LANDESMUSEUM KÄRNTEN - INSTITUT FÜR KÄRNTNER VOLKSKUNDE
LANDESMUSEUM KÄRNTEN - INSTITUTE OF CARINTHIAN ETHNOLOGY

MINISTRSTVO ZA KULTURO, REPUBLIKE SLOVENIJE
MINISTRY OF CULTURE, REPUBLIC OF SLOVENIA

SZÉCHENYI ISTVÁN UNIVERSITY, FACULTY OF ARCHITECTURE

UNIVERSITY OF WEST HUNGARY, FACULTY OF WOOD SCIENCES

REPUBLIKA HRVATSKA, MINISTARSTVO KULTURE
REPUBLIC OF CROATIA, MINISTRY OF CULTURE

Arbeiterviertel und Arbeiterstädte zwischen 1750 und 1950
Munkásnegyedek és munkásvárosok 1750 és 1951 között
Insediamenti operai e città del lavoro dal 1750 al 1950
Radnička naselja i gradovi između 1750. i 1950. godine
Delavska stanovanja in območja naselij med leti 1750 in 1950
Workers' neighbourhoods and workers' cities 1750 - 1950

